

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI (İSLAM TARİHİ)
ANA BİLİM DALI

117537

CAHİLİYE DÖNEMİNDE MEKKE
(M.400-600 Yılları Arası Mekke'nin Fizikî, Etnik, Dinî ve İdarî Yapısı)

DOKTORA TEZİ

HAZIRLAYAN

Yaşar ÇELİKKOL

117537

ANKARA – 2002

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI (İSLAM TARİHİ)
ANA BİLİM DALI**

**CAHİLİYE DÖNEMİNDE MEKKE
(M. 400-600 Yılları Arası Mekke'nin Fizikî, Etnik, Dinî ve İdarî Yapısı)**

DOKTORA TEZİ

**HAZIRLAYAN
Yaşar ÇELİKKOL**

**DANIŞMAN
Prof. Dr. İrfan AYCAN**

ANKARA – 2002

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI (İSLAM TARİHİ)
ANA BİLİM DALI

CAHİLİYE DÖNEMİNDE MEKKE
(M. 400-600 Yılları Arası Mekke'nin Fizikî, Etnik, İdarî ve Dinî Yapısı)

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. İrfan AYCAN

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı
Prof. Dr. İrfan Aycan
Prof. Dr. İbrahim Sarıca
Prof. Dr. Mehmet Özdemir
Doç. Dr. Nihal Bosturt
Doç. Dr. Ekrem Pamukçü

İmzası:.....

.....
.....
N. Özdemir
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi: 25/09/2002

İÇİNDEKİLER	I
ÖNSÖZ	V
KISALTMALAR	VII
GİRİŞ	1
1 - Araştırmanın Metodu ve Kaynakları	1
2 - M.S. 400 Yılına Kadar Mekke	13

BİRİNCİ BÖLÜM

FİZİKÎ YAPI

I – ŞEHRİN FİZİKÎ YAPISI	22
II – ŞEHRE ULAŞAN YOLLAR	27
III- DİNÎ, İDARÎ, İKTİSADÎ ve İÇTİMAÎ YAPILAR	30
A) Harem ile Kâbe'nin İnşa ve İmarı	30
B) Dâru'n-Nedve (Hükümet Binası)	40
C) Pazar ve Panayır Yerleri	42
D) Mekke'nin Su İhtiyacının Karşılanması ve Su Kuyuları	49
E) Mezarlıklar	58
F) Mesire Yerleri	60
G) Oyun Sahaları	61
H) Tuvalet Alanları	62
İ) Şehri Oluşturan Dârlar, Rib'alar	63
IV – MEKKE EVLERİNİN MİMARİSİ ve TİPLERİ	67
A) Evlerin Mimarî Şekilleri	67
B) Ev Tipleri	71

İKİNCİ BÖLÜM

ETNİK YAPI

I-ARAP KÖKENLİ TOPLULUKLAR	76
A) Huzâa Kabilesi	80
B) Kureyş Kabilesi	83
1. Adnan'dan Kusay'a Kadar Kureyş'in Soyu	83
2. Kusay'ın Yetiştirilmesi ve Mekke Hakimiyeti	87
3. Mekke'de İskan ve Kureyş'in Kolları	91
a) Şehir Merkezinde Oturan Kureyşliler (Kureyşü'l-Bitâh)	94
b) Şehir Çevresinde Oturan Kureyşliler (Kureyşü'z-Zevâhir)	109
C) Anlaşmalı Kabileler (Ehâbiş Kabileleri)	112
D) Kinâne Kabilesi ve Kolları	116
II- ARAP KÖKENLİ OLMAYAN YABANCILAR VE KÖLE TOPLULUKLARI	120

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİNÎ YAPI

I – MEKKE'DE DİNÎ ANLAYIŞLAR	124
A) Müşriklerin Allah İnancı	124
B) Putperestliğin Ortaya Çıkışı	128
C) Mekke'deki Putlar	130
D) Salih Kişilere ve Önderlere Tapınma	137
E) Putlara Tapınmanın Anlamı	138
F) Putlara Tapınma Şekilleri	139
G) Putların İstismarı ve Alaya Alınması	140
H) Kâbe'ye Alternatif Tapınaklar (Buyûtu'l-Asnâm)	141
İ) Kutlama Törenleri ve Bayramlar	142
J) Kâbe'ye Saygı ve Hac Merasimi	143
K) Mekke'de Yapılan Diğer İbadetler	145
L) Kurban Adağı	145

M) Fal Okları (Ezlâm)	146
N) Bahîra, Sâibe, Vasîle ve Hâm Adeti	147
O) Ahmesîlik	148
P) Haram Aylar (Eşhûr'ı-l-Hurum), Basl ve Nesî	150
II – MELEK ve CİNLERE TAPANLAR	153
III – Şİ'RÂ YILDIZINA TAPANLAR	154
IV – YAHUDÎ ve HİRİSTİYANLAR	156
V – ZINDIKLAR	159
VI – HANİFLER	163

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İDARÎ YAPI

I-MEKKE YÖNETİMİ	171
II- KUSAY'IN GELDİĞİ DÖNEMDE ARAPLARIN ve MEKKE'NİN DURUMU	178
III-KUSAY'IN İDARECİ KİŞİLİĞİ ve UYGULAMALARI	179
IV-KUSAY'DAN SONRA KUREYŞ'TE İKTİDAR MÜCADELESİ	181
V-MEKKE'DEKİ DEVLETİN ŞEKLİ	192
V I- MEKKE ŞEHİR DEVLETİNDE GÖREV DAĞILIMI	191
A) Siyâsî Görevler	191
1. Riyâset (Liderlik)	191
2. Mekke'yi Yöneten Seçkinler (Mele)	192
3. Mekke'yi Yöneten Meclis (Dâru'n-Nedve)	195
4. Mekke'yi Yöneten İstişâre Kurulu (Meşvere ve Nedve)	198
5. Kabile Kolları Meclisi (Nadiler: Mahalle Meclisleri)	199
6. Dış İlişkiler (Sifâre ve Elçilik Görevleri)	202
J) Malî Görevler	203
1. Hacıları Besleme Görevleri (Rifâde Görevi)	203
2. Hacıların Su İhtiyacını Karşılama Görevleri (Sikâye Görevi)	204
3. Kâbe'ye Yapılan Hediyelerin Korunması Görevi (Emvâlu'l-Muhacere)	205
K) Askerî Görevler	205

1. Ordu Komutanlığı (Kıyâde)	205
2. Piyade Ordusu ve Sancağın Muhafazası (Ukab)	206
3. Süvari Ordusu ve Putun Taşınması (Kubbe ve Einne)	206
4. Sancak (Livâ) Çekme Görevi	207
L) Dinî Görevler	207
1. Kâbe'yi Koruma Görevi (Sidâne)	207
2. Kabe'de Kapıcılık Görevi (Hicâbe)	207
3. Fal Oklarıyla İstişare Görevi (Ezlâm ve Eysâr)	208
4. Takvim Hizmetlerinin Yürütülmesi (Nesfe)	208
5. Hac Hizmetlerinin Yürütülmesi	209
a) Arafat'ta Yürütülen Hizmetler (İzâfe)	209
b) Müzdelife'de Yürütülen Hizmetler (İcâze)	209
E) Adlî Görevler	210
1) Tediye Edilecek Zarar ve Ziyân Görevi (Eşnâk)	210
2) Hukkâm ve Kahinlerin Yürüttüğü Yargı Hizmetleri	210
3) Hakemlerin Yürüttüğü Görevler (el-Hukûme)	211
SONUÇ	213
BİBLİYOGRAFYA	216
EKLER	240

ÖNSÖZ

İnsanoğlunun tarih içindeki yürüyüşüne, yücelişine, inkırazına; ortaya koyduğu güç ve iradesine en iyi şahitlik yapan başat unsurlar şehirlerdir. Bu itibarla tarih, inançların, zaferlerin, direnişlerin ve yıkılışların sembolü haline gelen şehirlere sayfalarında ayrı bir önem atfetmiştir:

Mekke, insanoğlunun değişik yönlerini çerçeveleyen şehirlerin içinde insanın karakterini yapan bütün unsurları yansıtan bir önemi haizdir. Bir yanıyla cahiliye döneminde her üç semavî dinin mensuplarınca kutsal kabul edilen bir mekân olurken, diğer yandan en kapsamlı dinin doğuş yeri olan ve o dinin inanç sembolünü bağrında muhafaza eden bir şehirdir

İnsanlık tarihinde, tedrici olarak gelişimini sürdüren bu şehrin tarihi kuşkusuz ayrı bir öneme sahiptir. Her şeyden önce, Müslümanların ortak mirası olan İslam inancının temeli Mekke’de atılmıştır. Bu nedenle Mekke’den bu alanda hayat tarzımıza girmiş bir çok unsurun tespit edilebilmesi için özellikle bu mekanın iyi bilinmesi gerekir. Ancak bu şehrin otantik çehresini, efsane ve rivayetlerden arındırarak günümüze taşıyan araştırmalar yok denecek kadar azdır. Bunda, ilk elden kaynakların kısıtlılığıyla, bunlara ulaşmanın zorluğu önemli bir paya sahiptir.

İşte bu çetinliğe rağmen, kutsal şehrin tarihini doktora tezi seviyesinde araştırma konusu yapmak, bizim için karşı konulmaz bir tecessüsün ifadesi olduğundan Miladî 400-600 yılları arası Mekke tarihini çalışma alanı olarak seçtik. Bu tarihî ve kutsal mekânın zamanımıza kadar uzanan tarihini, dolayısıyla bir milyarı aşkın Müslüman’ın inanç ve akidelerinin temel dinamiğinin anlaşılmasını ve bir çok alanda tartışılan meselelerin dayandıkları temelleri tespit ederek konulara ışık tutmaktır. Elimizdeki malzemelerle doğruya en yakın sonuçlara ulaşmaya çalıştık.

Çalışmamızın hazırlanması esnasında tezimi yöneten ve yardımlarını esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. İrfan Aycan’a, tezimin tümünü okuyup fikirlerini serdeden Yrd. Doç. Dr. Mahfuz Söylemez’ e ve emeği geçen herkese teşekkürü bir borç bilirim.

Yaşar ÇELİKKOL, 2002

KISALTMALAR

Age.	: Adı geçen eser
A.S.	: Aleyhisselam
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜDTCFD	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi
b.	: İbn, Bin
Bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren, çeviri
C	: Cildi
C.C.	: Celle Celâluhü
<i>D.G.B.İ.T.</i>	:Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
DFİFM.	: Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası
DİA.	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
D.	: Doğum
H.	: Hicrî
Hızl.	: Hazırlayan
İA.	: İslam Ansiklopedisi
JESHO.	: Journal of the Economic and Social History of the Orient
MEB.	: Milli Eğitim Basımevi
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
Nşr, neşr.	: Neşreden

Ö.	: Ölümü
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
S.A.V.	: Sallallahu Aleyhi Vesellem
thk.	: Tahkik
tlk.	: Talik
tsh.	: Tashih
trc.	: Tercüme
trz.	: Tarihsiz
TDK.	: Türk Dil Kurumu
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: Ve başkaları ve benzerleri, ve bunun gibi
vd.	: Ve devamı
vs.	: Ve saire
?	: Basıldığı tarih, basıldığı yer belli değil.
Şerh.	: Şerh eden
Yay.	: Yayınlayan

GİRİŞ

1. Araştırmanın Metodu ve Kaynakları

Antik şehirlerin kuruluş tarihleri, ilk çağa kadar uzanmaktadır. Ancak bu şehirler hakkındaki bilgilerin az oluşu ve doğruluklarının tartışmalı oluşundan kesin bir tarih belirlenememektedir. Şehir tarihi araştırmacılarının kaynak ve bilgi bulmada zorlandıkları “Antik Şehirler,” yeni oluşmuş olan kültür ve medeniyetlerin; sosyal, etnik ve ekonomik tarihlerin ilk kaynağıdır.

Mekke, antik şehirlerin en önemlilerindendir. Çünkü Kâbe, tarihin ilk dönemlerinden beri, insanlar tarafından ziyaret edilip bilinmektedir. Ayrıca İslâm kültürünün Mekke’de var olan kültür, örf, adet, sosyal, ekonomik ve ahlaki değerlerden aldığı çok şey vardır. Hatta İslâm hukukunun bir bölümü, Mekke’de yaşanmış olan örf ve adetlerin uzantısıdır. İslâm’a ters düşmeyen örf ve adetler, İslâmî dönemde hukuklaşarak devam ettiği gibi, farkına varılmadan alınan bir çok hukuki uygulama İslâm toplumlarında bu güne dek devam etmektedir. Mekke sadece sosyal ve kültürel açıdan değil, fizikî yapısıyla da Müslümanlar tarafından daha sonra kurulmuş olan Bağdat, Basra, Kûfe gibi şehirleri etkilemiştir.

İslâm’a girdikten zamanımıza kadar Türklerin inanç, kültür, sosyal ve ahlaki yaşantılarında cahiliye döneminin etkileri devam etmektedir. Bu etkiler, tam olarak tespit edilebildiğinde birçok problem de çözülmüş olacaktır.

Cahiliye dönemi Mekke tarihi ile ilgili bağımsız ve sistemli yazılmış bir kaynak bulunmamaktadır. Mekke tarihi ile ilgili yazılmış kitaplara gelince; ya İslâmî dönemi yada sadece “*Kâbe Tarihi*” ini ele almaktadır. Bu eserlerde cahiliye dönemi ile ilgili çok az bilgi bulunmaktadır. Son dönem Arap dünyasında yapılan araştırmalardan sadece Ebu’l-Fadl İvaz’ın çalışması, Mekke’yi sosyal yapı ve kurumları ile birlikte ele almaktadır. Ancak o da araştırmasında daha çok İslâmî dönem üzerinde durmaktadır. Diğer yönden İvaz’ın çalışması, rivayetleri alt alta dizip aktarmaktan öteye geçememiştir. Bu nedenle çalışmamızda, değişik alanlardaki tüm kaynakları; şehrin fizikî, etnik, dinî ve idarî yapısını tespit edebilmek noktasından hareket ederek taramaya çalıştık. Değişik kaynaklardan aldığımız sınırlı bilgileri kronolojik bir düzen içerisinde ele alıp yorumlamaya gayret ettik. İbn Şerye, Vehb İbni Münebbih ve Muhammed b. İshak el-Fâkihî gibi ilk dönem kaynaklarına ulaşma şansını elde et-

memize rağmen bu kaynaklardaki bilgileri incelemeden olduğu gibi almadık. İbn Münebbih hakkında yapılan eleştirileri de göz önüne alarak rivayetleri tercihte titiz davrandık. Özellikle Kureyş Kabilesi hakkında abartılı rivayetlerle dolu tüm kaynaklara temkinli bir şekilde yaklaştık.

Bu araştırmada olayları değerlendirirken titizlikle, hissiyattan uzak olmayı ilke edinip tarafgir yaklaşımlardan kaçındık. Elde edilebilen rivayetleri değişik kaynaklarla test ettikten sonra mantık sınırları içerisinde yorumladık Ulaştığımız rivayetlerin birleştikleri noktaları bulup hurafe olabilecek yönlerini ayıklamayı genel prensip edindik. Bilgilerinden faydalandığımız yazarların, yaşadığı dönemin sosyal ve siyasal şartlarını ve bağlı bulundukları ekolleri de göz ardı etmeden verdikleri bilgileri ele aldık.

Tezimiz, “M.S. 400 Yılına Kadar Mekke” ismi altında bir girişten sonra dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde şehir tarihinde esas kabul edilen “Fizikî Yapıyı” yı ortaya çıkarmaya çalıştık.

Tez içerisinde fizikî yapının kapsamını geniş tutarak şehrin genel görünümünü tespit ettikten sonra dinî, sosyal ve iktisadî özellikte olan mekânları ayrı ayrı ele aldık. *Pazar*, mezarlık ve mesire yerlerini belirledik. Mekke’de cahiliye döneminde banyo ve tuvaletlerin olmadığını göz önünde bulundurarak halkın ihtiyacını gidermek için kullandıkları mekânları belirlemeye çalıştık. Yine bu bölümde şehrin evlerinin mimari şekillerini tespit ettik. Tespit edilen yapıların daha güzel anlaşılması için bunları tablolar halinde gösterdik.

İkinci bölümde şehrin “Etnik Yapısı” ortaya konurken önce, Arap kökenli kabileler ve Arap olmayan etnik grupları tespit ederek kronolojik sıraya göre, Huzâa, Kureyş, Ehâbiş ve Kinâne kabilelerinin soyları, şehre geliş tarihleri, adet, gelenek ve görenekleri, aralarındaki ilişkiler ve şehirdeki sosyal statülerini belirlemeye çalıştık. Sonra Arap kökenli olmayan yabancılar ve kölelerin varlıkları, sosyal statüleri ve meslekleri hakkında bilgi verdik. Konu içerisinde en önemli nokta, bu kabilelerin yaşadıkları semt ve mahallelerin ortaya konabilmesidir. Bu konuda da önemli olduğuna inandığımız tespitler yaptık. Şehirde yaşayan kabile ve grupların sosyal statüleri ile yaşadıkları mekânlar arasındaki bağları belirttik. Bu kabileleri boyları ile birlikte şemalar halinde gösterdik.

Üçüncü bölümde, şehirdeki “*Dinî Yapı*”yı ortaya çıkarmaya çalıştık. Şehirde ana kitle olan “*Müşrikler*” ele alınıp Allah’a olan inançları ile şirk koşmaları arasındaki ilişkileri ortaya koyup putlara niçin ve nasıl ibâdet ettiklerini tespit etmeye gayret ettik. Melek, cin ve yıldızlara tapanların adı geçen bu varlıkları Allah’a ortak koştuklarını ve Allah’a yaklaşmak için onları vesile yaptıklarını gösterdik.

Bölüm içerisinde, tarihçilerin ciddi şekilde incelemediği “*Zındıklar*” hakkında bir başlık açıp konuyu ele aldık. Bunların Maniheizm ve Mazdekizm eğilimli olup müşrikler içerisinde bir grup olduklarını ve aynı zamanda bu farklı grupların düşünceleriyle putperestliğin çelişmediğini tespit etmeye çalıştık.

Ayrıca, Mekkeli bu insanların dinî inançlarıyla, yaşadıkları mekân olan şehrin fizikî yapısı arasında bağlantılar olduğunu gördük. Yine Mekke’de yaşayan “*Hanifler*” konusunda önemli olduğuna inandığımız sonuçlara ulaştık. Şehirde Hanifler isminde siyasî ve dinî bir grubun bulunmadığını, birkaç kişinin kişisel inancını söyleyip putlara tapmadıklarını ve sonra Hristiyan olduklarını kayıtlardan aktardık. Mekke’de yaşayan yabancılar, Yahudiler, köleler ve Hristiyanları ele alıp, bütün bunların sosyal mevkilerini ortaya koyduk.

Son bölümde, şehirdeki “*İdarî Yapıyı*” belirledik. Kusay dönemine kadar Mekke’nin idarî yapısı ve yöneticilerinin tespitini yaptıktan sonra Kusay’ın ortaya koyduğu kurumları, “*siyasî, malî, askerî ve dinî görevler*” şeklinde tasnif ederek düzenli bir şekilde kompoze ettik. Bu kurumların yönetici ve görevlilerinin isimlerini de tespit ederek sunmaya çalıştık.

Araştırmanın dipnot yazımına gelince; kolaylık olması bakımından şahıs isimleri ve eserlerin başından harf-i tarifleri kaldırdık. Kaynak tanıtımında ismi geçen eserlerin tam isimleri orada verilirken kaynak tanıtımında ismi anılmayan eserlerin tam ismini dipnotta yazdık. Çalışmada müellifin birden fazla eseri söz konusuysa, her seferinde ilgili eserin ismini yazmayı ihmal etmedik. Şayet müellifin tek eseri varsa, ilk yazımda eserin ismini kullanıp daha sonra geçtiği yerlerde sadece müellifin ismini kullandık. Aynı sayfada birkaç defa atıfta bulunulmuş ise ikinci defa kullanıldığında “*age.*” kısaltmasını kullandık. Müelliflerin tam isimlerini Bibliyografyada kaydettik. Dergilerin ciltlerini verirken “C” harfini, sayı numarası için büyük “S” harfini ve sayfalarını verirken küçük “s” harfini kullandık. Ciltler için Romen rakamlarını, sayfalar için normal rakamları kullandık.

Tezin yazımında, Türk Dil Kurumunun *İmlâ Kılavuzu* (2000) ve *Türkçe Sözlük* (1998) esas alınarak yazım ve imlâ kurallarına uyumluluk gösterilmiştir.

Kullandığımız kaynaklara gelince; bu çalışma, M.S. 400-600 yılları arasındaki bir zaman dilimini kapsamaktadır. Bu dönem hakkında kullanılan kaynakların tümünün tanıtılması ve sıralanması mümkün olmadığından, kaynakları gruplara ayırıp konumuzla ilgili faydalanabildiğimiz kitapları ve özelliklerini genel olarak belirledik. Kaynaklarımız; coğrafya kitapları, genel tarihler, İslâm öncesi Arap tarihleri, şehir tarihleri, Orta Doğu üzerine yazılmış araştırmalar, ensâb, tabakât, edebiyat içerikli kitaplar; lügatler, mu'cemler, hadis, mevzuat, tefsîr, fıkıh, ahkâm ve evâil kitaplarından oluşmaktadır.

Coğrafya kitaplarından şehrin coğrafi yapısıyla birlikte tarihi bilgiler, şehirde yaşayanların örf-adetleri, ekonomik yönden yiyecek, giyecek, kullanılan paralar gibi malzemeler; fizikî yapı açısından özellikle Kâbe'nin yapılışı, özellikleri, orada yapılan ibâdet ve inançlar hakkında bilgiler edindik. Bu eserlerden İbnü'l-Fakîh (290/903) 'in *Kitâbu'l-Buldân*'i¹, ilk yazılan coğrafya kitaplarından olup Mekke'nin fizikî yapısı, aile yapısı ve dinî yapısı hakkında az da olsa önemli bilgiler içermektedir. İlk coğrafya kaynaklarından önemli bir eser olan Ya'kûbî (294/897)'nin *Kitâbu'l-Buldân*'i,² Mekke hakkında özellikle dinî yapı ve mescit ile ilgili bilgiler içermektedir. İbn Rustah (300/913)' in *A'lâku'n-Nefise*³i, Hemedânî (334/945)' nin *el-İklîl*'i⁴ ve *Cezîre*'si,⁵ Mes'ûdî (346/957)' nin *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*⁶, İstahrî (346/957)' nin *Mesâlikü'l-Memâlik*'i⁷, İbn Havkal (367/977)' in *Sûreti'l-Arz*'i⁸ ve Arrâm (IV.asır)' in *Esmâu'l-Cibâl*'i⁹, Kâbe tarihi ve hac yolları hakkında bilgiler vermektedir. el-Beşşârî (300/988)' nin *Ahsenü't-Tekâsim*'i,¹⁰ Bekrî (487/1094)'

¹ İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî (H. 289), *Kitâbu'l-Buldân*, (thk. Yusuf Hâdî), Beyrut-1996.

² Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Yakûb b. Vâdih el-Kâtib, *Kitâbu'l-Buldân*, (nşr. M. J. De Goeje), Leiden, 1891.

³ Ebû Ali b. Ömer b. Rustah, *Kitâbu A'lâku'n-Nefise*, (Nşr. M. J. De Goeje), I-II, Leiden, 1891.

⁴ Hemedânî, Hasan b. Ahmed b. Yakûb, *el-İklîl Min Ahbâri'l-Yemen ve Ensâbi'l-Himyer*, 10. Kitap, Kahire, 1368.

⁵ Hemedânî, Hasan b. Ahmed b. Yakûb, *Sıfatu Cezireti'l-Arab*, (thk. Muhammed b. Ali), Riyad, 1974.

⁶ Ebu'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdî, *Kitâbu't-Tenbih ve'l-İşrâf*, (nşr. M. J. De Goeje), Leiden, 1893.

⁷ Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Farîsî (Kerhî olarak meşhur), *Mesâlikü'l-Memâlik*, (nşr. M. J. De Goeje), Leiden, 1921.

⁸ İbn Havkal, Ebî'l-Kasım en-Nasibî, *Kitâbu Sûreti'l-Arz*, 2. Baskı, I-II, Leiden, 1938.

⁹ Arrâm b. el-Asbağ es-Süllemî (4. Asır), *Kitâbu Esmâi ve Cibâli Tihâme ve Cibâli Mekke*, Beyrut, 1990.

¹⁰ Mukaddesî, el-Beşşârî, *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, Beyrut, 1987.

nin Mu'cem'i,¹¹ *Zemâhşerî* (538/1193)'nin *el-Cibâl ve'l-Emkine'si*¹², Ebu'l-Fidâ (732/1331)'nin *Takvîmü'l-Buldân'ı*,¹³ Sa'd Zağlûl'un neşir ve tahkik ettiği *Kitâbu'l-İstîbsâr fî Acâib'l-Emsâr'ı*,¹⁴ İdrisî (560/1166)'nin, *Nüzhetü'l-Müşâk'ı*,¹⁵ Kazvînî (682/1383)'nin *Âsâru'l-Bilâd'ı*¹⁶ Muhibbuddin Taberî (694/1306)'nin *Ummû'l-Kurâ'*¹⁷ sî, Himyerî (249/863)'nin *Mu'cemu'l-Coğrafyası*,¹⁸ Mekke hakkında önemli bilgiler vermektedir. Konumuzla ilgili en önemli coğrafi kaynak durumundaki Hamevî (626/1229)'nin, *Mu'cemu'l-Buldân'ı*¹⁹ n da sadece şehrin coğrafi açıdan ele alınmadığını; aynı zamanda şehrin fizikî yapısı başta olmak üzere ticarî yön, yaşayan kabileler ve aralarındaki ilişkiler açık ve anlaşılır biçimde anlatılmaktadır. Coğrafya kitaplarıyla eşdeğerde olan seyahatnâmelerden İbn Cübeyr (614/1217),²⁰ Betânûnî²¹ ve İbn-Batûta (744/1377)²² nin eserlerinden, fizikî, coğrafi, etnik ve dinî hayat hakkındaki bilgilerden faydalandık.

Tezimizin kaynaklarından şehir tarihlerine gelince, Arap dünyasında yazılmış olan Mekke tarihlerinin büyük bir kısmı Kâbe tarihi olmaktan öteye geçmemektedir. Bu türden birçok eser bulunmaktadır. Ancak biz bunların önemlilerine değinmek istiyoruz. Bu eserlerin kuşkusuz en eskisi ve önemlisi, Ezrâkî(224/839)'nin *Ahbâru Mekke*²³ sidir. Eser, Kâbe'nin tarihi olarak yazılmış etnik ve dinî yapıya ait dağınık, düzensiz bilgiler içermektedir. Yine ulaşabildiğimiz diğer önemli kaynak ise el-Fâkihî olarak meşhur olmuş Muhammed b. İshak(279/768)'ın *Ahbâru Mekke*²⁴ si-

¹¹ Bekrî, Abdullah b. Abdilaziz el-Endelûsî, *Mu'cemu Masta'cem Min Esmâil'l-Bilâd ve'l-Mevâd*, I-IV, 3. Baskı, Beyrut, 1403.

¹² Zemâhşerî, Mahmud b. Ömer, *el-Cibâl ve'l-Emkine ve'l-Miyâh*, Necef, 1357.

¹³ Ebu'l-Fidâ, İsmail b. Muhammed b. Ömer, *Kitâbu Takvîmü'l-Buldân*, Paris, 1820.

¹⁴ Müellif meçhul, (tahkik, Sa'd Zağlûl), *Kitâbu'l-İstîbsâr fî Acâib'l-Emsâr Vasfu Mekke ve'l-Medîne ve Mısır ve Bilâdî'l-Mağrib*, Casablanca, 1985.

¹⁵ İdrisî, Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdris el-Hammudî el-Hüsnü, *Kitâbu Nüzheti'l-Müşâk k fî'l-İştirâki'l-Âfâk*, I-II, Beyrut, 1409.

¹⁶ Kazvînî, Zekerîyya b. Muhammed b. Mahmud, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, 1998.

¹⁷ Muhibbuddin Taberî Mekki, Ahmed b. Abdullah b. Muhammed, *el-Kirâ li Kâsidi Ummi'l-Kurâ*, Beyrut.(trç)

¹⁸ Himyerî, Muhammed b. Abdilmunim, *er-Ravdu'l-Mi'târ fî Haberi'l-Aktâr*, (thk: İhsan Abbas), Beyrut, 1974.

¹⁹ Hamevî er-Rumî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-VII, Beyrut, 1995.

²⁰ İbn Cübeyr, Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr, *Tezkiretü bi'l-Ahbâr an ittîfakâti'l-Esfar*, Beyrut, 1907.

²¹ Betânûnî, Muhammed Lebîb, *Rihletü'l-Hicâziyye*, 2. Baskı, Kahire, 1329 H.

²² İbn Battûta, Muhammed b. Abdillâh et -Tâncî, *Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Ğarîbi'l-Emsâr ve'l-Acâibi'l-Asfâr*, I-II, Beyrut, 1992.

²³ Ezrâkî, Ebû Velid Muhammed b. Abdullah b. Ahmed, *Ahbâru Mekke ve Mâ Câe Fihâ Mine'l-Asâr*, (thk. Rüşdî Salih Melhas), 8. Baskı, I-II, Mekke, 1996.

²⁴ Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshak İbni Abbas, *Ahbâru Mekke fî Kâdimi'd-Dehri ve Hadîsihi*, (thk. Abdulmelik b. Abdillâh b. Dehîş), I-VI, Beyrut, 1994.

dir. Eser cahiliyenin son dönemi ve III. Asır sonuna kadarki devir ile daha çok da Kâbe tarihi, Kureys'in iktidara gelişi ve kabilenin yerleşim yerleri hakkında bilgi vermektedir. Eserin birinci cildinin ilk bölümü kayıptır, diğer ciltler de daha sonra ortaya çıktığı için, ilk dönem Mekke tarihini yazanların çoğunluğu eserden faydalanamamıştır. Fasî ve diğer Mekke tarihçileri, bilgilerini Fâkihî'nin eserinden direkt olarak almayıp kendilerinden önce yaşamış olan kişilerin rivayetlerinden aktarmışlardır. Yine Mekke tarihçisi olan Fasî (832/1429) 'nin altı tane civarında Mekke tarihi vardır. Yazar, tüm kitaplarını iki eserinden özetlemiştir. *Şifâü'l-Ğerâm*²⁵ ında Mekke'nin cahiliye döneminden daha çok İslâmî dönemi anlatmıştır. *İkdü's-Semîn*²⁶ de ise tamamen İslâmî dönemi ele almaktadır.

Mekke tarihi ile ilgili son dönemde yazılmış olan eserlere gelince; Eyüp Sabri Paşa'nın *Mir'ât-ı Mekke*'si,²⁷ Muhammed Tahir el-Kürdî'nin *Tarihü'l-Kavîm li Mekke*'si²⁸, Nahravânî (990/1602) 'nin *Â'lâm*'i²⁹, Yusuf Nabi³⁰ 'nin *Tuhfetü'l-Haremeyn*'i, Abdulğâni Hammâde'nin *Tarihu Mekke*'si,³¹ Kâbe ve Mekke'de yaşamış olan etnik grupları anlatmıştır. Lammens³² gibi, bazı batılı oryantalist ve bilim adamları da bu konuda araştırmalarda bulunmuşlardır. Bunlardan özellikle Lammens ve Watt'ın çalışmalarını zikretmemiz gerekir. Lammens'in tarafgirliği dolayısıyla çalışmasını ihtiyatlı olarak kullanırken Montgomery Watt'ın³³ eserinden ise, şehrin cahiliye dönemi etnik yapısı hakkındaki yorumundan faydalandık. Ayrıca, Ahmed İbrahim Şerif³⁴ ve Ahmed Ebu'l-Fadl İvad³⁵ gibi bazı Arap müelliflerce de Mekke şehrinin sosyal kurumlarıyla birlikte ele alındığı bir takım çalışmalar yapılmıştır. Bu eselerden de istifade etmiş olduğumuzu belirtmemiz gerekmektedir.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Mekke'nin mücavir yerleşim birimleri hakkında yazılanlarda da bu kutsal kent hakkında bilgiler mevcuttur. Bunlardan özellikle

²⁵ Fasî Takyuddin Muhammed b. Ahmed b. Ali, *Şifâü'l-Ğerâm bi Ahbâri'l-Beledi'l-Harâm*, I-II, 1. Baskı, Beyrut, 1985.

²⁶ Fasî, el-*İkdü's-Semîn fi Tarihi'l-Beledi'l-Emin*, I-VIII, Kahire, 1959.

²⁷ Eyüp Sabri Paşa, *Mir'ât-ı Mekke*, İstanbul, 1304.

²⁸ Muhammed Tahir el-Kürdî, *Tarihu'l-Kavîm li-Mekke*, I-VI, Mekke, 1385.

²⁹ Muhammed b. Ahmed en-Nahravânî, *Kitâbu'l-A'lâmî Beytillahi'l-Harem*, (thk. Hişam Abdulaziz Ata), 985'te yazılmış.

³⁰ Yusuf Nabi, *Tuhfetü'l-Haremeyn*, İstanbul, 1265.

³¹ Abdulğâni Hammâde, *Tarihu Mekketi'l-Mükerreme (Buğyetü'l-Merâm bi Ahbâri'l-Beledi'l-Harâm)*, Halep, 1964.

³² Lammens, P. H., *La Mecque a'la ve villa de l'IHegira*, Bayrouth, 1924.

³³ Q. Montgomery Watt, *Muhammed At Mecca*, Oxford, 1953.

³⁴ Ahmed İbrahim Şerif, *Mekke ve'l-Medine fi'l-Cahiliye ve Ahdi'r-Resûl*, Kahire, 1985.

³⁵ Ahmed Ebu'l-Fadl İvad, *Mekke fi Asri Makable'l-Islam*, Riyad, 1981.

Yemen ile ilgili yazılanları belirtmemiz gerekir. Yemen tarihi olarak yazılmış ilk kaynaklardan iki eser kullandık. Bunlardan birisi, Ubeyd b. Şerye el-Cürhümî'nin *Ahbâru Yemen*³⁶ idir. İbn Şerye, Muaviye tarafından Yemen'den getirilmiştir. Yazarın fil olayına bizzat şahit olduğu, Amâlika ve Cürhüm hakkında çok orijinal bilgileri ve şiirleri bir araya getirdiği ve bunları Muaviye'ye anlattığı rivayet edilmektedir.³⁷ Diğer kaynak da, Vehb b. Münebbih (110/720)'in *Kitâbu't-Ticân*³⁸ ıdır. Eser, ilk kaynaklardan olması ve Mekke'deki etnik yapı hakkında bilgi vermesi açısından çok önemlidir, ancak içerisinde birçok tutarsız, çelişkili ve Tevrât'a dayandığı halde kendisine mal edilmiş bilgiler ve efsanevî hikayeler ağırlıktadır.

Kullandığımız kaynak kümesinden bir başkasını ise siyer ve meğâzî kitapları oluşturmaktadır. Bu kaynak grubunun cahiliye dönemi ile ilgili bölümleri, ilk kaynaklar olmaları nedeniyle önemlidir. Bu kaynaklardan özellikle İbn İshak (151/768)'in *Sîreti*³⁹ inde konumuzla ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır. Yine Vâkidî (207/822)'nin *Meğâzî*⁴⁰ si, İbn Hişam (218/833)'in *Sîret*⁴¹ i de en çok başvurduğumuz eserlerin içerisinde bulunmaktadır. Çalışmamızda sıkça başvurduğumuz bu eseri Suheylî (581/1185), yetkinlikle şerh etmiştir. Diğer bir kaynağımız Belâzurî(279/892)'nin *Futûhu'l-Buldân*⁴² ıdır. Müellif, fetihleri anlatırken sosyal ve ekonomik bilgiler vermektedir. Siyer kitaplarından bir diğeri İbn Hibbân (354/965)'in *Siyet*⁴³ ıdır. Bu eserden de tezimizin her bölümünde faydalandık.

Tezimizde kullandığımız bir diğer eser gurubunu ise genel İslam tarihleri oluşturmaktadır. Bu guruba giren eserleri etnik, dinî, idarî yapı ve İslâm öncesi Mekke'de yaşayan kabileler ile ilgili bilgilerde kullandık. Bunlardan Halife b. Hayyât (240/854)'ın meşhur *Tarih'i*,⁴⁴ hacimce küçük olmasına rağmen konumuzla ilgili çok orijinal bilgiler vermektedir. Yine İbn Habib'in (245/859)'in *Kitâbu'l-*

³⁶ Ubeyd b. Şerye el-Cürhümî, *Fi-Ahbâri'l-Yemen ve Eş'ariha ve Ensâbiha a'lâl-Vefa ve'l-Kemâl*, (Ticân'la beraber) Haydarabad, 1347.

³⁷ İbn Nedîm, *Fihrist*, (thk. İbrahim Ramazan) Beyrut, 1994, 118.

³⁸ Vehb İbn Münebbih, *Kitâbu't-Ticân fî Mulûki Himyer*, Haydarabad, 1347.

³⁹ Muhammed b. İshak b. Yesar, *Sîretü İbni İshak lil Musemmâtî bi Kitâbi'l-Mübtedâ ve'l-Meb'asi ve'l-Meğâzî*, (thk ve tkl: Muhammed Hamidullah), Konya, 1981.

⁴⁰ Vâkidî, Muhammed b. Ömer, *Kitâbu'l-Meğâzî*, I-III, (?);1984.

⁴¹ İbn Hişam, Ebû Muhammed Abdilmelik, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (thk. ve fihrist: Ömer Abdusselam Tedmûrî), I-IV; ve Süheylî Şerhi, Abdurrahman b. Abdillâh, *Ravdu'l-Unf*, I-VI, Beyrut, 1993.

⁴² Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir, *Futûhu'l-Buldân*, (thk. Abdullah ve Ömer Enis Tıbbâ), Beyrut, 1987.

⁴³ İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî el-Bustî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, Beyrut, 1991.

⁴⁴ Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, (thk. Mustafa Necip ve Hikmet Keşli Fevâz), Beyrut, 1995.

Muhabber'i⁴⁵ sosyal, siyâsî, iktisadî bilgiler vermekle birlikte Kureyş-Huzâa çatışmalarını, Kureyş'in idareye gelişini çok güzel bir üslupla anlatmaktadır. Bu kitap bir genel tarih olmasa da eserdeki bilgilerin çoğu Mekke ile ilgili olduğundan bir nevi Mekke ve Kureyş tarihi niteliği taşımaktadır.

İlk genel tarihlerden Dîneverî (282/895),⁴⁶ Ebû Zur'a (281/894),⁴⁷ İbn Miskeveyh (421/1029),⁴⁸ Ya'kûbî (294/897),⁴⁹ Taberî (310/922),⁵⁰ Mes'ûdî⁵¹ (346/957), Makdisî (355/964)⁵² ve Ebu'l-Fidâ (732/1331)⁵³ nın tarihlerini idarî, etnik ve dinî yapının izahında kullandık.

Tezimiz ile ilgili temel kaynaklardan kabul ettiğimiz ensâb, tabakât, kabâil kitapları kişi ve kabileler hakkında bilgi vermekle beraber, bu kabilelerin tarihi gelişimi ve sosyal yapıları hakkında açıklayıcı bilgiler bulunmaktadır. Bu kaynak grubundan biri olan İbnü'l-Kelbî (204/820)' nin *Nesebû Maad ve'l-Yemen el-Kebîr*⁵⁴ adlı eserinden, Kureyş'den önce yaşamış olan Cürhüm ve Huzâa ile ilgili bilgiler aldık. İbnü'l-Kelbî (204/820)' nin *Cemheretü'n-Neseb*⁵⁵ inde genel olarak Arap kabilelerini anlatırken Kureyş Kabilesi'ne ağırlık vermektedir. İbnü'l-Kelbî (204/820)' nin *Kitâbu'l-Asnâm*,⁵⁶ genelde Arap Kabilesi'nin ve özellikle Kureyş Kabilesi'nin dinî yapısını gayet düzgün ve anlaşılır bir şekilde vermiştir. İbnü'l-Kelbî'nin Cemhere'si ile eşdeğerde olan *Kitâbu'n-Neseb* ise,⁵⁷ Ebû Ubeyd el-Kasım b. Selâm (224/839)' ındır. Yazar, Rîvayet zincirlerini kısaltarak özlü bir şekilde kabi-

⁴⁵ İbn Habib, Ebû Cafer Muhammed, *Kitâbu'l-Muhabber*, (thk. Eliza Lichtenstater), Haydarabat, 1942.

⁴⁶ Dîneverî, Ahmed b. Davud, *el-Ahbârü't-Tivâl*, (thk. Abdülmünim Amir), Kahire, 1960.

⁴⁷ Ebû Zur'a, Abdurrahman b. Amr b. Abdullah b. Safvân, *Tarihu Ebî Zûr'a'ed-Dimaşkî*, Beyrut, 1996.

⁴⁸ İbn Miskeveyh, Ebî Ali Miskeveyh er-Râzî, *Tecâribü'l-Ümem*, (thk. Ebû'l-Kasım Imami), I-III, Tahrân, 1366.

⁴⁹ Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Yakub b. Cafer b. Vehb İbni'l -Vâdih el-Kâtibi'l-Abbâsî, *Tarihu'l-Ya'kûbî*, I-II, Beyrut (trz).

⁵⁰ Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk*, I-XIII, Beyrut, 1987.

⁵¹ Mes'ûdî, Ali b. el-Hüseyn b. Ali, *Murûcu'z-Zeheb ve'l-Meâdinu'l-Cevher*, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdurrahman), I-IV, Beyrut, 1988.

⁵² Makdisî, *Kitâbu'l-Bed ve't-Tarih*, I-VI, Paris, 1899-1907, arası.

⁵³ Ebu'l-Fidâ, İsmail b. Ali b. Mahmud b. Ömer b. Şehinşâhî, *Tarihu Ebi'l-Fidâ (Musemmâ el-Muhtasar Fi Ahbâri'l-Beşer*, (thk. Mahmud Deyyûb), I-II, Beyrut, 1417.

⁵⁴ İbnü'l-Kelbî, Hişam b. Muhammed es- Sâib, *Nesebû Maad ve'l-Yemen el-Kebîr*, (thk. Naci Hasan), I-II, 1. Baskı, Beyrut, 1988.

⁵⁵ İbnü'l-Kelbî, *Cemheretü'n-Neseb*, I-III, Dimaşk, 1990.

⁵⁶ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbu'l-Asnâm (Putlar Kitabı)*, Çev. Beyza Düşüngen, Ankara, 1969.

⁵⁷ Ebî Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'n-Neseb*, (thk. Meryem Muhammed Hayruddin, Tarih Master Tezi), Dimaşk, 1989.

leler ve kollarını vermiştir. İbn Kuteybe(276/889) *el-Meârif*⁵⁸ isimli eseri ile İbn Sa'd(230/844) 'ın *Tabakât*⁵⁹ ını da etnik ve dinî yapının izahında kullandık.

Kureyş kabilesi için özel olarak yazılmış olan üç kaynak ise bizim için daha öncelikli bir yere sahiptir. Musab b. Abdullah ez-Zübeyrî(236)' nin, *Nesebu Kureyş*'i,⁶⁰ İbn Habib(245/859)' in bir kültür tarihi olan *Münammak*'ı,⁶¹ nispeten daha geç dönemde yazılmış olan İbn Kudâme el-Makdisî (620/1223)' nin *et-Tebyîn fi Ensâbi'l-Kureşyyîn*⁶² adlı eserleri Kureyş'in şecere ve kollarını ayrıntılı olarak ele almaktadır. Belâzurî(279/892)' nin *Ensâb*'ı⁶³ nesep kitabı olmakla beraber genel tarih kitabı olarak da değerlendirilebilir. Belâzurî bu eserinde kabile fertlerinin nesepi anlatılırken birçok tarihi olay da nakletmektedir. Yine bu eserde Kureyş için hacimli bir bölüm ayrılmıştır.

İbn Dureyd(321/933)' in *el-İştikâk*⁶⁴ ı ve İbn Hazm(456/1064)' ın *Ensâbü'l-Arab*⁶⁵ ından Kureyş'in etnik yapısıyla ilgili bilgilerden faydalandık. Yine Halife b. Hayât(240/854)'ın *Tabakât*'ı⁶⁶ İbn Abdilberr(486/1071),⁶⁷ Sem'ânî(562/1166),⁶⁸ Nevevî(676/1277),⁶⁹ Nuveyrî(732/1332),⁷⁰ Askalânî(852/1448),⁷¹ İbnü'l-Esîr (630/1232), Kalkaşandî (821/1418),⁷² Sehâvî (902/1512)⁷³ ve Kehhâle'nin,⁷⁴ eserlerinde de tezimizin muhtelif bölümleri açısından yararlandık.

⁵⁸ İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim, *el-Meârif*, (thk. Servek Ukkâşe), 7. Baskı, 1993.

⁵⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-IX, Beyrut, 1985.

⁶⁰ Musab ez-Zübeyrî, Musab b. Abdullah, *Kitâbu Nesebi Kureyş*, (thk. E. Lecvi Provençal), Kahire, 1953.

⁶¹ İbn Habib, Muhammed b. Habib, *Kitâbu'l- Munammak fi Ahbâri Kureyş*, (thk. Hurşid Ahmed Faruk), Beyrut, 1405.

⁶² İbn Kudâme el-Makdisî, Ahmed b. Muhammed, *et-Tebyîn fi Ensâbi'l-Kureşyyîn*, Beyrut, 1988. Belâzurî, Yahya b. Cabir, *Kitâbü'l-Cümel Min Ensâbi'l-Eşrâf*, (thk. Suheyl Zekkâr, Riyad Zirikli), I-XIII, (1. Baskı), Beyrut, 1996.

⁶⁴ İbn Dureyd, Muhammed el-Hasen b. Dureyd, *el-İştikâk* (thk. Abdusselam Muhammed Harun), I-II, (1. Baskı), Beyrut, 1991.

⁶⁵ İbn Hazm, Ali b. Ahmed b. Hazm el-Endelusî, *Cemheretü'l-Ensâbi'l-Arab*, I-II, (1. Baskı), Beyrut, 1983.

⁶⁶ Halife b. Hayyât, *Kitâbü't-Tabakât*, (thk. Suheyl Zekkâr), Beyrut, 1993.

⁶⁷ İbn Abdilberr el-Kurtubî, *el-İstiâb fi Marifeti'l-Ashâb*, (thk. Şeyh Adil Ahmed el-Mevcud ve Arkadaşları), I-IV, Beyrut, 1995.

⁶⁸ Sem'ânî, Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Horasanî, *Kitâbu'l-Ensâb*, I-IV, Beyrut, 1999.

⁶⁹ Nevevî, Muhyiddin b. Şerefeddîn Dimaşkı, *Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Lügât*, I-III, Beyrut, 1996.

⁷⁰ Nuveyrî, Ahmed b. Abdilvehhab, *Nihâyetü'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*, I-XVIII, Beyrut, 1996.

⁷¹ Askalânî, Ahmed b. Ali b. Hacer, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, I-IX, Beyrut, 1995.

⁷² Kalkaşandî, Ebî'l-Abbas Ahmed, *Nihâyetü'l-Ereb fi Marifeti'l-Ensâbi'l-Arab*, (thk. İbrahim Ebyarî), Kahire ve Lübnan, 1991.

⁷³ Sehâvî, Şemseddin, *et-Tuhfetü'l-Latîfe fi Tarihi Medineti's-Şerîfe*, I-II, Beyrut, 1993.

⁷⁴ Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu Kabâili'l-Arab el-Kadîme ve'l-Hadîse*, I-IV, 8. Baskı, Beyrut, 1997.

Ayrıca çalışmamızda başka kaynaklar da kullandık. Bu eserlerden özellikle edebiyat ve kültür tarihi sayılabilecek çalışmalardan dîvânlar ve lûgatlar (bir çok araştırmacılarımız tarafından önemsenmemekle birlikte), orijinal bilgileri içermektedirler. Nitekim etnik ve sosyal yapı hakkında dîvânlardan bilgiler aldık. Ulaşabildiğimiz dîvânlar arasında; Ali b. Ebî Talib(R.A.)(40/661)⁷⁵, Hassan b. Sabit (37/647)⁷⁶ ve Hansâ(24/646)⁷⁷'nin dîvânları bulunmaktadır. Ve yine çalışmanın etnik ve idarî yapısı hakkında Arap Edebiyatı tarihi konusunda yazan; İbn Abdirabbih(327/937),⁷⁸ Seâlibî(429/1038),⁷⁹ İsfahânî(356/969),⁸⁰ İbn Kuteybe (276/889),⁸¹ Câhız(255/869),⁸² Hennâ el-Fahûrî,⁸³ Mustafa Râfî,⁸⁴ Şankî⁸⁵ ve Zevzenî⁸⁶ nin eserlerinden faydalandık. Keza kültür ve medeniyet tarihi sayılan Kalkaşandî(82/1418)'nin *Subhu'l-A'sâ*⁸⁷'sı çalışmamızın her aşamasında başvurduğumuz kaynaklardandır. Tarihî mektup vesikaları ve yazışmaları ise Hamidullah'ın *Vesâik'i*⁸⁸ ve Ahmed Zeki Safvet'in *Resâil*⁸⁹ inden aldık.

Çalışmamızda sosyal kurumların tespit ve durumları için *Ahkâmü's-Sultânîye* ve *Nuzûm*'la ilgili kitapları kullandık. Mâverî⁹⁰ (450/1058) ve Ebî Ya'lâ Ferrâ

⁷⁵ Ali b. Ebî Talib(40/661), *Dîvânü Ali b. Ebî Talib*, (Şerh: Yusuf Feryat, 5. Baskı, Beyrut, 1988).

⁷⁶ Hassan b. Sabit el-Ensârî, *Dîvânü Hassan b. Sabit*, Beyrut (trç).

⁷⁷ Hansâ, Tûmâder Binti Amr b. Hars b. Şerîd b. Riyad b. Yakaza b. Asiyye b. Hufaf b. İmriulkays (Kays Aylan), *Dîvânü'l-Hansâ*, (thk. Abdusselam el-Cevfi), Beyrut, (trç.)

⁷⁸ İbn Abdirabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endelusî, *Kitâbü'l-İkdi'l-Ferîd*, I-VII, (1. Baskı), Beyrut, 1991.

⁷⁹ Seâlibî, Abdulmelik b. Muhammed b. İsmail en-Nisâbü'rî, *Simâru'l-Kulûb fî'l-Mudâf ve'l-Mansûb*, (thk. İbrahim Salih), I-II, (1. Baskı), Dımaşk, 1994.

⁸⁰ Ebu'l Ferec el-İsfahânî, Ali b. Hüseyin, *Kitâbu'l-Eğânî*, (İbrahim Ebyarî baskısı ve diğeri), I-XXI, Mısır ve Kahire baskıları, 1969-1979, 1921.

⁸¹ İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *Uyûnu'l-Ahbâr*, (I. Cild Meârif ile bir arada), Mısır, 1324.

⁸² Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, *el-Mehâsin ve'l-Ezdâd*, Beyrut, 199182 ; *el-Beyân ve'l-Tebyîn*, I-III, (Yer ve Tarih Yok.) ; *Kitâbu'l-Heyevân*, (thk. Abdusselam Harun), I-VII, Mısır, 1. 2. C = 1357, 3.4. C = 1359, *er-Resâilü'l-Câhız (er-Resâilü's-Siyâsiyye Fadlu Haşim Ala Umeyye)*, Beyrut, 19877.

⁸³ Hennâ el-Fahûrî, *Tarihu'l-Edebi'l-Arab*, 12. Baskı, Beyrut, 1987.

⁸⁴ Mustafa Sadık Râfî, *Tarihu'l-Adâbi'l-Arab*, I-III, Beyrut, 1974.

⁸⁵ Şankî, Mahmut İbn Telâmiz et-Terkizî, *Muallakâtu's-Seb'a*, Mısır, 1319.

⁸⁶ Hüseyin b. Ahmed, *Şerhu Muallakâti's-Seb'a*, (tak. Muhammed Hayr Ebû'l-Vefa), Beyrut, 1990.

⁸⁷ Kalkaşandî, Ahmed b. Ali b. Ebî'l-Abbâs, *Subhu'l-A'sâ fî Sinâati'l-İnşâ*, I-XIV, Kahire, 1963.

⁸⁸ Muhammed Hamidullah, *Mecmuatu'l-Vesâiki's-Siyâsiyye lil Ahdi'n-Nebeviyye ve'l-Hilâfeti'r-Resîde*, (5. Baskı), Beyrut, 1985.

⁸⁹ Ahmed Zeki Safvet, *Cemheretü Resâilü'l-Arab fî Usûri'l-Arabiyyeti'z-Zâhire*, I-IV, Beyrut, 1937.

⁹⁰ Mâverî, Ebu'l-Hasen, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, Mısır, 1996.

(458/1066) 'nın *Ahkâmu's-Sultâniye*⁹¹si, Suphi Salih⁹² ile Hasan İbrahim'in *Nuzûmları*⁹³ ve el-İllî'nin *et-Tanzîmât*⁹⁴ nı kullandık.

Çalışmamız ile ilgili diğer kaynak grubumuz: İslâm öncesi Arap tarihleri ve Arapların savaşlarını anlatan “Eyyâmü'l-Arab” türü kitaplardır. Ebû Ubeyde'nin *Eyyâmu'l-Arab*⁹⁵ ile Bicavî ve arkadaşlarının yazdığı *Eyyâmu'l-Arab fil Cahiliyye*⁹⁶ sinden idarî ve tarihi yapı hakkında bilgilerden yaralandık. Yine İslâm öncesi Arap tarihi alanında, ilk kaynak olarak kullanılan el-Asmaî(217/832)'nin *Tarih*'i,⁹⁷ Cürhüm, Amâlika ve Huzâa gibi Mekke'de yaşayan ilk kabilelerin tarihini anlatmıştır. Bu arada “İdari Yapı” hakkında da bilgiler vermiştir. Son dönem çalışmalarından “Cahiliye Dönemi Arap Tarihi”nin ansiklopedisi durumunda olan Cevad Ali'nin “*Tarihü'l-Arab Kable'l-İslâm*’ı”,⁹⁸ Corci Zeydân'ın “*Kitâbu Arab Kable'l-İslâm*”ı,⁹⁹ Mustafa Ebû Dayf'ın *Dirâse fi Tarihi'l-Arab*'i¹⁰⁰ önemli çalışmalardır. Ayrıca bu dalda: Mebruk Nâfi,¹⁰¹ Muhammed Ruşdî,¹⁰² Nebîh Âkîl,¹⁰³ Tevfik Barro,¹⁰⁴ Sa'd Zağlûl,¹⁰⁵ Suheyl Zekkâr,¹⁰⁶ Ostrogorsky,¹⁰⁷ O'Leary,¹⁰⁸ ve Said Afgânî¹⁰⁹ nin eserleri kullanılmıştır.

Hadis kitaplarında da Mekke'nin cahiliye dönemine ait bilgilere rastladık. Bunlar; Buhârî(256/870),¹¹⁰ Nevevî(676/1277),¹¹¹ Ahmed b. Hanbel(241),¹¹² Dârimî

⁹¹ Ebî Ya'lâ el-Ferrâ, Muhammed b. Hüseyin, *el-Ahkâmu's-Sultaniyye*, (thk. Muhammed Hamid el-Fayk), Beyrut, 1983.

⁹² Suphi Salih, *en-Nazmu'l-İslâmiyye*, (Çev. İbrahim Sarıms), İstanbul, 1981.

⁹³ Hasen İbrahim Hasan, Ali İbrahim Hasan, *en-Nuzûmu'l-İslâmiyye*, es-Siyasî, el-İdarî, el-Mâlî ve Kadâî, 1. Baskı, Mısır, 1939.

⁹⁴ İllî, Salih Ahmed, *et-Tanzîmâtü'l-İçtimâiyye*, Beyrut, 1953.

⁹⁵ Ebû Ubeyde, Muammer b. el-Musanna et-Teymî, *Kitâbu Eyyâmi'l-Arab Kable'l-İslâm*, I-II, 1. (Baskı yeri yok), 1987.

⁹⁶ Bicavî Ali Muhammed ve Arkadaşları, *Eyyâmu'l-Arab fi'l-Cahiliye*, Beyrut (trç)

⁹⁷ Asmaî, Abdülmelik b. Kureyb, *Tarihu'l-Arab Kable'l-İslâm*, (thk. Muhammed Hasen Ali Yasin), Bağdat, 1959.

⁹⁸ Cevâd Ali, *Tarihu'l-Arab Kable'l-İslâm*, I-X, Mısır, 1993.

⁹⁹ Corci Zeydân, *Kitâbu Arab Kable'l-İslâm*, Mısır, 1908.

¹⁰⁰ Mustafa Ebû Dayf, Ahmed, *Dirâsât fi Tarihi'l-Arab Munzu Ma Kable'l-İslâm İla Zuhûri'l-Emeviyyîn*, İskenderiyye, 1982.

¹⁰¹ Muhammed Mebrûk Nafi, *Asra Makable'l-İslâm*, Mısır, 1952.

¹⁰² Muhammed Rüşdî, *Medeniyyetü'l-Arab fi'l-Cahiliye ve'l-İslâm*, Mısır, 1911.

¹⁰³ Nebîh Âkîl, *Tarihu'l-Arabi'l-Kadîm ve Asru'r-Resûl*, Beyrut, 1983.

¹⁰⁴ Tevfik Barro, *Tarihu'l-Arabi'l-Kadîm*, Beyrut, 1996.

¹⁰⁵ Sa'd Zağlûl Abdülhamid, *fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Beyrut, 1975.

¹⁰⁶ Süheyl Zekkâr, *Tarihu'l-Arab ve'l-İslâm Minzu Kable'l-İslâm ve Hatta Karni's-Sabi lil-Hicra*, Dimaşk, 1991.

¹⁰⁷ George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret İşıltan), Ankara, 1995.

¹⁰⁸ O'Leary, De Lacy, *Arabia Before Muhammed*, London, 1927.

¹⁰⁹ Said el-Efgânî, *Esvâku'l-Arab fi'l-Cahiliye ve'l-İslâm*, Dimaşk, 1379.

¹¹⁰ Askalânî, Ahmed b. Ali b. Hacer, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahihi Buhârî*, I-XVII, (thk. Abdilaziz b. Abdillâh b. Baz), Beyrut, 1996.

(255/869),¹¹³ Ebû Davud(275/888),¹¹⁴ İbn Mace(275/888),¹¹⁵ Nesâî(303/915),¹¹⁶ Suyûtî(911/1505)¹¹⁷ ve Tirmizî(279/892)¹¹⁸ nin eserleridir.

Yine konularımızla bağlantılı olan “Esbâbü’n-Nuzûl” ve “Tefsirler”den faydalandık. Nisâbü’rî(468/1071),¹¹⁹ Suyûtî(911/1505), Âlûsî(1270),¹²⁰ Râzî (760/1373),¹²¹ Taberî(310/922),¹²² ve Elmalılı Hamdi Yazır,¹²³ in eserlerinden etnik, örf ve adetler hakkında bilgiler elde ettik.

Çalışmamız esnasında bilgi ve metotlarından faydalandığımız son dönem araştırmalarından, İrfan AYCAN’ın *Muaviye b. Ebî Süfyân*,¹²⁴ 1, Sabri HİZMETLİ’ nin *İslâm Tarihi*¹²⁵, İbrahim SARIÇAM’ ın *Emevi-Haşimi İlişkileri*¹²⁶ de bulunmaktadır.

¹¹¹ Nevevî, Muhyiddin Ebû Zekerîyya Yahya, *Şerhu’n-Nevevî*, I-XVIII, Beyrut, 1929.

¹¹² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I-III, (Çağrı Yay), İstanbul, 1992.

¹¹³ Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman, *Sünen*, I, (Çağrı Yay), İstanbul, 1992.

¹¹⁴ Ebû Davud, Süleyman b. Eş’as es-Sicistanî el-Ezdî, *Sünen*, I-V, (Çağrı Yay), İstanbul, 1992.

¹¹⁵ İbn Mâce, Muhammed b. Yezid el-Kazvîni, *Sünen*, I-II, İstanbul, 1992.

¹¹⁶ Nesâî, Ahmed b. Şuayb, *Sünenü’l-Kübrâ*, I-II, İstanbul, 1992.

¹¹⁷ Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman, *Tenvîru’l-Hevâlek Şerhu Alâ Muvatta*, I-III, Beyrut (trz).

¹¹⁸ Tirmizî, Muhammed b. İsa, *Sünen*, I-V, Mısır, 356.

¹¹⁹ Nisâbü’rî, Ali b. Ahmed Vâhidî, *Esbâbu’n- Nuzûl*, Mısır, 1315 (ve 1387 baskıları).

¹²⁰ Âlûsî Bağdadî, Şihâbuddin Seyyid Ahmed, *Rûhu’l Meâni fi Tefsîri’l-Kur’ânî’l-Azîm ve’s-Seb’ul-Mesâni*, I-XXX, 4. Baskı, Beyrut, 1305.

¹²¹ Razi, Fahreddin İbni’l-Diyâuddin Ömer, *Tefsîru’l-Kebîr ve Mefâtihi’l-Ğayb*, I-XXXIII, Beyrut, 1995.

¹²² Taberî, Muhammed b. Cerir, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Ayi’l- Kur’ân*, I, XXX, Beyrut, 1995.

¹²³ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dinî Kur’ân Dili*, I-IX, İstanbul, 1940.

¹²⁴ İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyân*, Ankara, 1990.

¹²⁵ Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi*, Ankara, 1995.

¹²⁶ İbrahim Sarıçam, *İslâm Öncesinden Abbasilere Kadar Emevi-Haşimi İlişkileri*, Ankara, 1997.

2. M.S. 400 Yılına Kadar Mekke

Mekke'nin bir çok ismi bulunmaktadır. Bu isimlerin her biri şehrin bir başka özelliğinden dolayı verilmiştir. Etrafı dağlarla çevrili, susuz, ekinsiz bir daracık vadinin ortasında bir şehir olması, ona bu özellikleriyle ilgili isimlerin verilmesine sebep olduğu gibi; halkın inançları sonucunda şehre otuzun üzerinde isim atfedilmiştir. Mekke'ye atfedilen bu isimleri, Mekke'nin sıfatları olarak ele almak daha uygun olabilir.

Bu isimlerin kuşkusuz en çok bilineni Mekke'dir. Bu kelimenin kökeni tartışmalıdır. Mekke kelimesi, sadece İslâm tarihçilerinin ve dilcilerinin tartıştığı bir konu olmakla kalmadı; batılı ilim adamlarının da üzerinde önemle durduğu bir problem halini aldı. İslâm tarihçileri ve dilcilerinin, tartışmalarını "Mekke" ve "Bekke" kelimeleri üzerinde yoğunlaştırdıkları görülmektedir. Mekke ile Bekke kelimelerinin aynı olduğunu savunanlar olduğu gibi, bu iki kelimenin farklı anlam ve fonksiyonlarda kullanıldığını iddia edenler de vardır. Mekke kelimesi, "m.k.k" kökünden türemiş olup Harem'e isim olmakla birlikte; eksilten, günahları yok eden,¹ silen, zulüm ve eziyet edenleri helak eden, yok eden, anlamlarında kullanılmaktadır. Mekke'deki su kıtlığı ve halkın suyu yerden zorla çıkarması nedeniyle buraya Mekke dendiği² de söylenilmiştir.

İbn Hişam, çeşitli ülkelerden gelen insan topluluklarının Mekke'ye doluşmasıyla birlikte, gelen her bireyin farklı yiyecek ve değişik mevsimde yetişen çeşitli ürünleri beraberinde getirmesi ile şehirde çok muhtelif yiyeceğin toplanması Mekke'ye bu ürünleri çeken anlamında *Mekke* isminin kullanıldığını,³ söylemektedir.

"Bekke" kelimesi ise Kur'an'da, beytin kurulduğu yeri ifade edip, "Bi Bekkete Mubâreketün"⁴ şeklinde geçmektedir. Kelime anlamı olarak "b,k,k" den türeyen "Bekke", boyun kırmak, boynu kırılmak anlamındadır. Orada zorbalık eden-

¹ Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ*, III, 332, İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (thk: Ali Şiiri), I – XX, Beirut, 1988, XIII, 161, Fîrûzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muhît*, I – IV, Kahire, 1306, III, 295; Zebîdî, XIII, 525; Asım Efendi, II, 114.

² Ezrâkî, I, 280; Fâkihî, II, 280 – 281; Râğîb el-İsfâhânî, Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Ku'rân*, İstanbul, 1980, 74; Mâverdî, *Ahkâmu's-Sultâniyye*, 176 – 177; Bekrî, I, 269; Yakût, V, 182; İbnü'l-Mücâvir, I, 2; İbn Manzûr, XII, 161; Şiblî Dîmaşkî, 87; Askalânî, Ahmed b. Ali b. Hacer, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahihi'l-Buhârî*, I – XVII, Beirut, 1996.

³ İbn Hişam, I, 132 – 133; Zebîdî, XIII, 525.

⁴ *Al-i İmrân*, 96; Hamidullah, *Aziz Kur'an*, 209.

lerin boyunlarının kırıldığı,⁵ başlarının ezildiği anlamında “Bekke” kelimesinin kullanıldığı rivayet edilmektedir.⁶

Dilcilere göre, *Mekke* ile *Bekke* kelimeleri aynı anlamdadır. Mekke’deki “*Mim*” harfi Bekke’deki “*Ba*” harfine dönüşmüştür.⁷ Zeccâc, “Mekke kelimesi, marife ve müennes kelime olmasından dolayı türemez. “*Mekke*” kelimesinin aslı, “*Bekke*”dir. *Mim* harfi, *Ba* harfi yerine kullanılabilir”, demektedir.⁸

Mekke ile Bekke’yi ayıranlara gelince, başta İbn Hişam’a göre, “Bekke, Mekke ovasının adıdır.”⁹ Zührî ve Zeyd b. Eslem, Mekke’nin yasak bölgenin (Harem’in), Bekke’nin ise sadece İbrahim Mescidi’nin kurulduğu yerin adı olduğunu iddia ederler¹⁰. Nehâî ise, “Bekke, kutlu evin; Mekke, şehrin adıdır.”¹¹ demektedir. Kısaca özetlersek, Mekke isminin beldenin tümüne verildiği konusunda ilim adamları görüş birliği içerisindeyler.

Şu ana kadar cahiliye dönemi kazılarında Mekke’nin ismi hakkında herhangi bir veri elde edilemediği belirtilmektedir.¹² Yabancı dilde yazılmış kitâplara gelince; Batlamyus’un coğrafya kitâbında “*Makraba*” veya *Mukarriba* elimeleri,” *Macoraba*” şeklinde Mekke’nin ismi olarak belirtilmektedir. Ancak Mekke, Batlamyus’dan önce vardı ve yine Batlamyus’un ifadesi, Mekke’nin onun zamanında Araplar arasında meşhur olduğuna delildir. Araştırmacılar, *Macoraba*’dan kasdın Mekke olduğunu iddia etmektedirler.¹³ Mekke, mukaddes olduğundan dolayı Yarımada’nın her tarafından oraya geliniyordu. Şehrin kutsallığı ve coğrafi konumu, uzaklardaki Yunan dünyası tarafından biliniyordu. Yoksa bölgeyle hiçbir bağı olmayan, uzak bir ülkede oturan insanların Mekke’yi bilmesi mümkün değildir. Bu da Mekke isminin ilk zamanlardan beri bilindiğini gösterir.¹⁴ *Macoraba*, Sebelilerin dilinde kâhin ve din a-

⁵ Fâkihî, II, 282; Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *Esâsü’l-Belâğa*, (thk: Ahdurrahman Mahmud), Beyrut, (trz), I, 299; Şiblî Dimaşkî, 84.

⁶ İbn Hişam, I, 323.

⁷ Bekrî, I, 269; Yâkût, I, 18, Himyerî, 93; Kalkaşândî, *Subhu’l-A’sâ*, IV, 248.

⁸ İbnü’l-Mücavir, I, 2.

⁹ İbn Hişam, I, 133.

¹⁰ Mâverdî, *Ahkâmu’s Sultâniyye*, 176 –179; Şiblî Dimaşkî, 84; Âlûsî, *Bulâğ*, 227.

¹¹ Askerî, 304; İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 376.

¹² Cevâd Ali, IV, 10 – 11; Corci Zeydân, *Kable’l-İslâm*, 244; İbrahim Şerif, s. 111.

¹³ Gerald de Gaury, *Rulers of Mekke*, London 1951, P. 12; Cevâd Ali, IV, 10 – 11, Ahmed Sibâî, 16. Bu Yunanlı yazar, M.S. 2. asırda yaşamıştır.

¹⁴ Cevâd Ali, IV, 10 – 11.

damlarının ismi olan “Makrab” kelimesine yakındır.¹⁵ Makrab, “Allah’a en yakın olan” anlamında kullanılırdı. Makrab, Harem ve mukaddes olan Mekke’nin sıfatı olabilir. Abdülaziz Salim, “Bu nedenle Mekke’nin, mukaddes anlamındaki “Makrab” ismini aldığı uzak bir ihtimal görmüyoruz.”¹⁶ demektedir.

Mekke’nin ismi konusunda meşhur olan diğer bir görüş, kelimenin Babilce veya Asurca¹⁷ olma ihtimalidir. Çünkü bu dillerde “Makka”, “el-Beyt” anlamındadır. Beyt ise Araplar arasında Kâbe’nin ismidir. Mekke isminin çok eski olmasının delili de Kâbe’dir. Muhtemelen Amâlika, Irak ve Mezopotamya tarafından ayrılıp Arabistan Yarımadası’na geldiklerinde taş bina olan Kâbe ile diğer topraklardan ayrılan bu eşsiz mevkîe “Beyt” anlamında “Mekke” ismini verdiler. Mekke’nin ilk sakinlerinin Amâlika olması¹⁸, Mekke isminin Babilce olmasını teyit eder. Kur’ân, Hz. İsmail’in Mekke’ye getirildiğini haber verirken orada var olan Beyt’ten bahseder.¹⁹ Bu da Amâlika’nın Beyt’i görüp “Mekka” demesini desteklemektedir, denilebilir.

Mekke, Kurân’da “Mekke,²⁰ Bekke,²¹ el-Beled,²² el-Beledü’l-Emîn,²³ Ummü’l-Kurâ”²⁴ olarak isimlendirilmektedir.

Mekke’nin özellikleri açısından diğer isimlerine gelince; tüccarlar, altın damarları anlamında “Uruku’z-Zeheb” diyorlardı.²⁵ Çünkü Mekke, ticaret merkezi olarak kabul ediliyordu. Özgür veya bilinen en eski kutsal mekan olması anlamında “el-Beytu’l-Atik”²⁶ denmiştir. Oraya rahmet indiği için *Ummü Rahm*,²⁷ güvenilirliği ne-

¹⁵ Corci Zeydân, *Kable’l-İslâm*, 275; Ebu’l-Fadl İvad, 24;

¹⁶ Seyyid Abdülaziz Sâlim, *Dirâsât fî Tarihi’l-Arab, Asru Ma Kable’l-İslâm*, Mısır 1967, 494.

¹⁷ Ebu’l-Fadl İvad, 24.

¹⁸ Corci Zeydân, *Kable’l-İslâm*, 224; Günaltay, *İslâm Tarihi*, 281, Tevfik Barro, 136.

¹⁹ İbrahim, 37.

²⁰ *el-Feth*, 24.

²¹ *Al-i İmran*, 96

²² *el-Beled*, 1-2; “Sakini olarak sen de bu kenttesin” Ayet, Peygamber’in bu şehrin sakini olduğunu vurgulamaktadır. Bu şehir de Peygamber’in yaşadığı Mekke’dir (Bkz. Hamidullah, *Aziz Kur’ân*, 741).

²³ *et-Tin*, 30.

²⁴ *Enâm*, 92; Makdisî, *Ahsanu’t-Tekâsim*, 237; Nevevî, *Tehzibu’l-Esmâ* III, 333; Muhammed Kürdî I, 28; Hamidullah, *Şehirlerin anası*, Mekke’nin adıdır. Muhtemelen bu adı alması, şehrin en eski hatta Kudüs’teki Kutsal Ev’den daha eski eve sahip olmasındandır. Allah Sultan olduğuna göre, Ev’ini barındıran bu metropole bu adı vermesi yerindedir, demektedir. Hamidullah, *Aziz Kur’ân*, 286, Mekke Metropol (Şehirlerin Anası) olarak kabul edilmiştir. Hamidullah, *age.*, 652.

²⁵ İbnü’l-Mücâvir, I, 3.

²⁶ *Ezrâkî*, I, 80.

²⁷ İbnü’l-Fakîh, 74.

deniyle *Salâh*²⁸ denmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi tarihçilerimiz, Mekke'ye 30 tane isim konulduğunu rivayet²⁹ ederler. (Bkz. Tablo – I)

Yukarıdaki bilgilerden tarihçi, coğrafyacı ve dilcilerin ısrarla üzerinde durdukları *Mekke* ve *Bekke* kelimelerinin Arapça olduğunu ve eski dönemlerden beri bu sözcüklerin var olduğunu şehrin özelliklerine dayanarak savunmaktadırlar. Batılı kaynaklar ise kelimenin Arapça olmadığını, kuzey veya güneydeki milletlerin dillerinden Arapça'ya girmiş olduğunu iddia etmektedirler. Son dönem Müslüman araştırmacılar ise ya kararsız kalmakta veya batılı kaynaklardaki bilgileri tekrar etmektedirler. Şunu söyleyebiliriz: Mekke'nin ismi konusunda kesin bir sonuca ulaşılamamıştır.

Mekke tarihini Hz. İbrahim ile başlatan tarihçiler olmakla birlikte, bundan çok daha eski dönemlere götüren tarihçiler de vardır. Nitekim bu iddiada olanlar, Hz. İbrahim'den yüzyıllar öncesinde yaşadığı söylenen Hz. Hud ve Hz. Salih gibi peygamberlerin Mekke'ye kaçıp orada vefat ettiklerinden Mekke tarihini bunlarla başlatmaktadırlar.³⁰

Yukarıda zikrettiğimiz bilgilerin doğruluğu ispatlanmasa bile Mekke'de Amâlika, Âd ve Semûd'tan sonra Cürhüm³¹, İyâd, Mudar, Huzâa, Kinâne ve Kureyş kabilelerinin yaşadığı³² kaynaklarımızın ortak kanaatidir. Arap tarihçilerine göre, bu

²⁸ Bekrî Endelusî, I, 269; Yakût, V, 182; Şiblî Dımaşkî, 87.

²⁹ Tarihçilerimizin belirttiği ve tarihi kaynaklarda geçen Mekke şehrinin isimleri şunlardır:

1. Mekke	11. Salâh	21. Beledü'l-Harem
2. Ummü Rahm	12. Harâm	22. Arış
3. Bâsse	13. Beled	23. Nessase
4. Hatime	14. Ma'taşe	24. Makdese
5. Karyeu Kadîme	15. Res	25. Nâşşe
6. Kevsâ	16. Kadise	26. Ummi Kusî
7. Bekke	17. Kibâre	27. Subbuha
8. Ummü'l-Kurâ	18. Arş	28. Beytü'l-Harem
9. Zîtuvâ	19. Taç	29. Beledü'l-Emîn
10. Beytu'l-Atîk	20. Harem	30. Mescidu'l-Esnâ

(Bkz. Ezrâkî, I, 80-82; Fâkihî, II, 280-282; Nevevî, Tehzîb, III, 333; Bekrî, I, 270; Yakût, V, 182; Şiblî Dımaşkî, 87; Kalkaşândî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 248; Himyerî, 93; Fasî, *Şifâ*, I, 74-84; Kutbî Nahravânî, 47-48; Muhammed Kürdî, I, 28; Eyüp Sabri Paşâ, 33; Âlûsî, *Bulûğ*, I, 227.

³⁰ Ebu'l-Hasen en-Nedvî, *Sîretü'n-Nebi*, (Çev. Abdülkerim Özaydın), İstanbul, 1992, 46.

³¹ İbn Sa'd, I, 51; Neşet Çağatay, *İslâmî Döneme Dek Arap Tarihi*, Ankara, 1989, 82; "Hz. Peygamber'in Soyu, Çocukluğu ve Gençliği", *Makeleler ve İncelemeler*, Konya, 1983, 97.

³² İbn Hişam, (Beyrut, 1990), I, 97; Kalkaşândî, *Ensâb*, 12; Hennâ el-Fahûrî, *Tarihu'l-Arabi'l-Edeb*, Beyrut, 1978, 13.

kabileler, Nuh'un oğlu Sam'ın nesli olup iki gruba ayrılmaktadırlar.³³ Antik dönemde yaşayan Araplara “*Arabü'l-Bâide (yok olmuş Araplar)*”; İslâm'ın doğuşuna kadar gelen Araplara ise, “*Arabü'l-Bâkiye (halen yaşayan)*” denmektedir.³⁴

Mekke'de yaşayan ilk Araplar, Amâlika ve Âd kavimleridir; ancak bunlar hakkındaki bilgiler sınırlıdır.³⁵ Zaten verilen bilgilerin çoğu da tarihî delillerle ispatlanamamaktadır.

Amâlika; rivayetlere göre, Hud (A.S.)'dan beri Mekke'de yaşamış olup o dönemde liderleri, Bekir b. Muâviye idi.³⁶ Amâlika'nın ilk atası, İmlâk b. Lâvez b. İrem b. Sâ'm b. Nuh olduğundan onlara Amâlika dendiği³⁷ ve Irak'tan,³⁸ yani kuzeyden gelip yerleştikleri ve Mekke'nin ilk sakinleri³⁹ oldukları bildirilmektedir. Günaltay, Amâlika Kabilesi'nin Benî Erzâk kolunun Mekke'ye saldırarak şehri işgal ettiğini ve bu nedenle Mekke Amâlika'sına Benî Ezrâk isminin verildiğini⁴⁰ iddia etmiştir. Amâlika, kalabalık ve zengin bir kabile idi. Harem'de suyun azlığından dolayı Urane'de yaşıyorlardı.⁴¹ Amâlika ilk dönemler Allah'a inanıyor, helal ve harama dikkat ediyordu. Ancak, aşırı servetten dolayı azgınlığa duçar olduklarından Cürhümîlerin işgaline uğradılar.⁴²

Cürhüm Kabilesi'nin gelişinden bir süre önce Hz. İbrahim'in Hacer ve İsmail'i Mekke'ye yerleştirdiği rivayet edilir. Hz. İbrahim'in yaşadığı dönemi tespit etmek oldukça zor olmakla birlikte, İslâm tarihçilerinin verdiği bilgilere göre bu dönem M.Ö 2000 ile 1900 yılları arasındır.⁴³ Hz. İbrahim, putlara ibâdete karşı çıktığın-

³³ Corci Zeydân, *Kâble'l-İslâm*, 36.

³⁴ Mes'ûdî, *Murûc*, II, 111; Ebu'l-Fidâ, *Tarih*, I, 155; Corci Zeydân, *Kable'l-İslâm*, 36; Mustafa Râfî, I, 150; Şemseddin Günaltay, *İslâm Tarihi*, İstanbul, 1341, 51; Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, I-XII, İstanbul, 1989, I, 107.

³⁵ Mes'ûdî, *Murûc*, II, 111; İbn Hazm, *Cemhere*, II, 8; Mevlânâ Muhammed Ali, *Sîretü'n-Nebi*, (Çev. Ali Gençeli), Ankara (trç), 12.

³⁶ Fâkihî, V, 135; Kalkaşandî, *Ensâb*, 377.

³⁷ İbn Münebbih, 175; Ezrâkî, I, 180; Câhız, *el-Mehâsin ve'l-Ezdâd*, 270; Taberî, *Tarih*, I, 192; Mes'ûdî, *et-Tenbih*, 80; *Murûc*, II, 52; İbn Haldun, *Tarih*, II, 32; Kalkaşandî, *Ensâb*, 150; Hammâde, 89; Hizmetli, 62-63.

³⁸ Taberî, *Tarih*, I, 195; Ebu'd-İbn, 43; Şemseddin Günaltay, “Kable'l-İslâm Araplar ve Dinleri”, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Sene I, Sayı: 1, (3 Ağustos Sayısı), İstanbul, 1926, 134.

³⁹ İbn Şerye, 324; İbn Münebbih, 177; Asmaî, 11; İbnü'l-Kelbî, *Asnâm*, 5; Ezrâkî, I, 185; Fâkihî, I-138; İbn Kuteybe, *Meârif*, 31; İbnü'l-Fakih, 86; İbn Rüstah, 27; Mes'ûdî, *et-Tenbih*, 80; *Murûc*, II, 52; Zebîdî, Muhammed Murtazâ el-Hüseynî el-Vâsîfî, *Tâcu'l-Arûs Min Cevâhiri'lâmûs*, I-XXII, Beyrut, 1994, XIII, 357; Corci Zeydan, *Kâble'l-İslâm*, 334.

⁴⁰ Günaltay, *İslâm Tarihi*, 283.

⁴¹ Fâkihî, V, 138; Fasî, *Şifâ*, I, 354, 567-589; Kutbî Nahravânî, 76.

⁴² Ezrâkî, I, 101.

⁴³ Ezrâkî, I, 74; Fâkihî, V, 122; Ya'kûbî, *Tarih*, I, 25; Ebu'l-Fidâ, *Tarih*, I, 184; Muhibbî Taberî, 55; İbnü'l-Verdî, I, 16; Diyarbakırlı Said Paşa, *Mir'âtü'l-İber*, I. Cild, İstanbul, 1304, I, 98; Günaltay,

dan Nemrut'la bozuştı ve çeşitli ülkeleri dolaştıktan sonra Mısır'a gitti. Mısır kralı, bir köylü kızı olan Kıptî Cariye Hacer'i, Sâre'ye hediye etti.⁴⁴ Sâre'nin çocuğu olmadığından cariyesi Hacer'i Hz. İbrahim'e hibe etti.⁴⁵ Hz. İbrahim'in Hacer'den İsmail ismindeki oğlu dünyaya geldikten sonra Sâre, kıskançlığı nedeniyle, Hacer ile İsmail'i uzaklara götürmesini istedi.⁴⁶ Hz. İbrahim'in İsmail'i evden çıkarması Sümer kanunları gereğidir. Yapılan kazılar sonucunda metinleri çözülen Sümer kanunlarına göre Sümer'de tek evlilik esastır.⁴⁷ Şayet kadın kısır olursa kocası onu boşar⁴⁸ veya boşamadan ikinci bir kadın alırdı.⁴⁹ Diğer bir çözüm yolu ise, kadının cariyelerinden birini ona vermesidir⁵⁰ Erkeğin cariyeden çocuğu olursa erkek bir daha ebedi olarak evlenemezdi.⁵¹ Kadın isterse bu cariyeyi tekrar esir yapar; ama satamazdı.⁵² İşte bu kanunlara göre, Hz.İbrahim'in Sâre karşısında onları evden çıkarmaktan başka çaresi kalmadığı söylenebilir.

Hz. İbrahim, İsmail ve Hacer'i, Mekke'nin Harem'e yakın dağlarından biri olan Fârân'a bıraktı.⁵³ Hz. İsmail Mekke'ye getirildiğinde süt emme yaşında olduğu rivayet edilse de⁵⁴ İslâm tarihçilerinin çoğunluğu 13-14 yaşlarında olduğu noktasında birleşmektedirler.⁵⁵ Kur'ân, İsmail'in yaşı konusunda bilgi vermemektedir. Bu konuda tarihî bilgiler de bulunmamaktadır. Bu durumu, Corci Zeydân'ın "*Elimizde yazılı kitâbe veya kazı sonuçları da bulunmamaktadır.*"⁵⁶ biçimindeki ifadesi ile daha vazıh belirtebiliriz.

Yakın Şark, 512, 515, 520; Neşet Çağatay, *Başlangıçtan Abbasilere Kadar İslâm Tarihi*, Ankara, 1993, 68; *Cahiliye Çağı*, 82.

⁴⁴ İbn Sa'd, I, 47; Ya'kûbî, *Tarih*, I, 25.

⁴⁵ Fâkihî, V, 120; İbn İbrî, 160; Fuad Ali Rızâ, 101.

⁴⁶ İbn İshak, 70, 71; Ezrâkî, I, 54; İbn Sa'd, I, 47; İbn Habib, *Muhabber*, 385; Makdisî, *Tarih*, III, 60; İbn Haldun, *Tarih*, II, 42; İbn İbrî, 160; Vahbe Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Munîr fi'l-Akîde ve's-Şeria ve'l-Menhec*, I-XXXII, 1. Baskı, Dımaşk, 1991., XVI, 119.

⁴⁷ Günaltay, *Yakın Şark*, 372.

⁴⁸ Mebrure Tosun, *Sümer, Asur Kanunları, Madde*, 144, s. 199.

⁴⁹ Emin Bilgiç, *AÜDTCFD*, C. IX, S. 1-2, s. 231-32.

⁵⁰ Günaltay, *Yakın Şark*, 372.

⁵¹ Tosun, *Sümer Kanunları, Madde*, 146, s. 199.

⁵² Tosun, *Hammurabi Öncesi Lipid İster Kanunları, Madde*, 41-49, s. 67.

⁵³ Fâkihî, III, 234; Yakût, IV, 227; Tevrât'da Hicaz, Pârân ismi ile anılmıştır. (Bkz. Mevlana Muhammed, *Siretü'n-Nebi*, 8).

⁵⁴ Ezrâkî, I, 54.

⁵⁵ Mes'ûdî, *Murûc*, II, 72; Ebu'l-Fidâ, *Tarih*, I, 28; İbnü'l-Verdî, I, 14; İbn Haldun, *Tarih*, II, 42; Fasî, *Şifâ*, 41, Diyarbekrî, I, 94.

⁵⁶ Corci Zeydân, *Kable'l-İslâm*, 165.

Hız. İbrahim, Hacer ile İsmail'i çok az yiyecek ve içeceklerle birlikte ıssız bir yere bırakıp gitmek istediğinde⁵⁷ Amâlika Harem'in içerisinde değil, çevresinde yaşıyordu. Harem, selem ve semer ağacı gibi dikenli çalılıklarla dolu⁵⁸ olup başka bir şey yoktu. Hız. İbrahim gittikten sonra Hacer ile İsmail'in suları bitti. Hacer su aramaya gidip dönüşünde İsmail'in su ile oynadığını⁵⁹ gördü. Bu, Zemzem suyudur.

Mekke vadisinde suyun çıktığını haber alan Harem çevresindeki Amâlika ve Yemen tarafından gelen Cürhüm kabileleri, Hacer'den izin alarak Zemzem çevresinde yerleşmeye başladılar.⁶⁰ Böylece Harem etrafında iskan olayı ile Mekke küçük bir yerleşim merkezi oldu. Sonra "Ümmü'l-Kurâ- Şehirlerin Anası-" olmaya doğru ilerlemeye devam etti. Diğer yönden İsmail'in Arap olan Amâlika ve Cürhüm kabileleri içerisinde yetişip Arapça'yı öğrendiği⁶¹ rivayet edilmektedir. Evlenme çağına geldiğinde İsmail, önce Amâlika Kabilesi'nden bir kızla evlendi.⁶² Ancak babasının müdahalesi ile onu boşayıp Cürhüm'den başka bir kızla evlendi.⁶³ İsmâil'in bu eşinden on iki çocuğu dünyaya geldi.⁶⁴ İsmail'in Cürhümî bir kadınla evlenmesinden dolayı ortaya çıkan nesle "Arabü'l-Müsta'rebe" denmektedir. Bunlar, İslâmî döneme kadar yok olmadan devam ettiği için bunlara "Arabü'l-Bâkiye" de denilmiştir.⁶⁵

İsmail, Kâbe yapıldıktan sonra Harem'in ilk yöneticisi oldu. Onun vefatından sonra Harem'i oğlu Kayzer, yönetti. Bu durum Nabıt'a kadar böylece devam etti. Nabıt ölünce yönetimi Cürhümîler ele aldı. Bu durum karşısında İsmailoğullarının

⁵⁷ İbn Haldun, *Tarih*, II, 42; Diyarbakırlı Said Paşa, I, 102.

⁵⁸ Fâkihî, V, 138; Taberî, *Tarih*, I, 193; Makdisî, *Tarih*, III, 60; Fasî, *Şifâ*, I, 354.

⁵⁹ Ezrâkî, I, 54; Fâkihî, II, 9; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 34; el-Müberred Muhammed b. Yezid, *el-Kâmil fi'l-Luğa ve'l-Edeb*, (thk. Zeki Mübarek), I-III, Mısır, 1936 (ve tarihsiz bir baskı); Belâzurî, *Ensâb*, I, 12, vd, Taberî, *Tarih*, I, 193; Makdisî, *Tarih*, III, 60; İbnü'l-Verdî, I, 14; Diyarbekrî, I, 94; Zuhaylî, , XVI, 119, vd.

⁶⁰ Ezrâkî, I, 54; Fâkihî, II, 9; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 34; el-Müberred Muhammed b. Yezid, *el-Kâmil fi'l-Luğa ve'l-Edeb*, (thk. Zeki Mübarek), I-III, Mısır, 1936 (ve tarihsiz bir baskı); Belâzurî, *Ensâb*, I, 12, vd, Taberî, *Tarih*, I, 193; Makdisî, *Tarih*, III, 60; İbnü'l-Verdî, I, 14; Diyarbekrî, I, 94; Zuhaylî, , XVI, 119, vd.

⁶¹ Fâkihî, V, 130; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 34; Mes'ûdî, *et-Tenbih*, 80; İbn Kesîr, *Kisâs*, 159; İbnu'd-Dıya, 49.

⁶² Fâkihî, V, 128; Ya'kûbî, *Tarih*, I, 221.

⁶³ İbn İshak, 77; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 34; Taberî, *Tarih*, I, 298; İbn Haldun, *Tarih*, II, 145; İbnu'd-Diyâ, 49; Muhammed b. Ahmed b. İlyas el-Hanefiyye, *Bedâiu'z-Zuhûr fi Vakâii'd-Duhûr*, (Daru'l-Fikr), Kahire (trç.), Müneccim Paşa Ahmed Efendi, *Sehâifu'l-Ahbâr*, I, 56; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, I-VI, Ankara, 1990, III, 190.

⁶⁴ İbn Hişam, I, 19.

⁶⁵ Mes'ûdî, *Murûc*, II, 33; Fuad Ali Rızâ, 8; Mantran, 63.

çoğunluğu Mekke'yi terk ettiler.⁶⁶ Ancak İsmail'in küçük oğulları ve onların evlatları Mekke'de kaldılar.⁶⁷ Ayrıca Hz. İbrahim'in Sâre öldükten sonra Kantûrâ binti Maktûr'la evliliğinden doğan oğlu Yakşan'ı da Mekke'ye getirmişti.⁶⁸ Yakşanoğulları, Mekke'de İsmail ile beraber yaşadı.⁶⁹ Anneleri Kantûrâ'nın, Hz. İbrahim'in cariyesi olup Türk veya Çin kökenli olduğu rivayet edilmektedir.⁷⁰ Ancak doğru veya yanlış olduğu ispatlanamamaktadır.

Cürhümîler, "*Cürhümü'l-Ulâ (İlk Cürhümîler)*" ve "*Cürhümü's-Sani (İkinci Cürhümîler)*" olarak ikiye ayrılır. İlk Cürhümîler, Âd kabilesi zamanında yaşadıklarından⁷¹ haklarında yok denecek kadar az bilgi bulunmaktadır. Çünkü onlar, nesilleri yok olmuş Araplardır.⁷²

Cürhümü's-Sâni ise Arabü'l-Bâkiye'den olup Kahtân'nın (Güney Arapları'nın atası)soyundandırılar. Bunlar, Yemen'den Mekke'ye gelen Hz. İsmail ile ilişkileri olan Cürhümîlerdir.⁷³ Kahtânîler içerisinde varlıklarını sürdürebilen sadece Cürhüm'dur.⁷⁴ Rivayetlere göre, Cürhümîlerin Mekke'ye geliş sebepleri; Yemen'de kuraklık olması,⁷⁵ kabileler arası çatışmalar⁷⁶ ve en önemlisi Âd ve Semud'a hakimiyet sağlayan Yerûb b. Kahtân'ın kardeşi Cürhüm'ü Hicaz'a vali olarak atamasıdır. Cürhüm, Mekke'ye gelip Amâlika'yı da hakimiyeti altına aldı.⁷⁷ Cürhüm'ün Mekke'ye valilik için atanmasının M.Ö. 2000 yıllarında olduğu tahmin edilmektedir.⁷⁸ Cürhüm'ün Mekke'deki hakimiyeti çok uzun dönem devam etti. M.Ö. 200'ler de sürgün oldukları doğru kabul edilirse 20 asırlık çok uzun bir zaman saltanatları devam etmiştir.⁷⁹

⁶⁶ İbn Hişam, I, 130; Fâkihî, V, 133; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 34; Ya'kûbî, *Tarih*, I, 222; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 49; İbn Haldun, *Tarih*, II, 380; Mehmed Kudsî Ramazan zâde, *Mir'âtü'l-Kâinât*, I-II, İstanbul, 1290, II, 682.

⁶⁷ İbnü'l-Kelbî, *Asnâm*, 55; Köksal, *Peygamberler Tarihi*, I, 236.

⁶⁸ İbn Sa'd, I, 47; Ya'kûbî, *Tarih*, I, 27.

⁶⁹ İbn Sa'd, I, 47.

⁷⁰ İbn Hişam, I, 7; İbn Habîb, *Munammak*, 289, dipnot 8; Zebîdî, III, 510.

⁷¹ Taberî, *Tarih*, I, 193.

⁷² Taberî, *Tarih*, I, 155; İbnü'l-Verdî, I, 84

⁷³ Ebu'l-Fidâ, *Tarih*, I, 21; İbnü'l-Verdî, I, 62.

⁷⁴ Hassan b. Sabit, 31; Fr. Buhl, "Cürhüm" *IA*, MEB, III, 248.

⁷⁵ Kalkaşandî, *Ensâb*, 211.

⁷⁶ İbn Şerye, 324; Dineverî, 8-9.

⁷⁷ Asmaî, 56-57; Ebu'l-Fidâ, *Tarih*, I, 21; İbnü'l-Verdî, I, 62.

⁷⁸ Süleyman Hüsnü, *Tarihü'l-Âlem*, İstanbul, 1291, 981 vd.

⁷⁹ Hasen İbrahim Hasan, *Tarihu'l-İslâm es-Siyâsî ve'd-Dinî ve's-Sekâfî ve'l-İçtimâî*, I-IV, Beyrut, 1964; I, 45; Ahmed Çelebi, *Muvassatü Tarihi'l-İslâm*, I-X, Kahire, 1983, I, 117.

İbn Şerye'ye göre, Cürhümîler Mudâd b. Amr b. Sa'd b. Rakıb b. Hiyy b. Nabt b. Cürhüm liderliğinde "Yukarı Şehre" yerleştiler. Sümeyda b. Hevres b. Mâzin b. Lâvi b. Kiptun b. Kerker b. Heydân liderliğinde Kipton veya Kantûrâ kolları Aşağı Mekke'ye gelip yerleştiler.⁸⁰ Cürhüm, Kâbe'nin karşısı, Hacerü'l-Esved rüknü ve Zemzem kuyusunun sağ ve sol taraflarından Kuaykian vadisinin üst taraflarına kadar uzanan bölgelere yerleşti.⁸¹ Katûrâ kolu, Aşağı Mekke'de Ecyâdeyn, Kâbe'nin arkası, Ruknû'l-Yemânî ile Ruknû'l-Ğarbî, Seniyye ve Ramdâ'ya kadar uzanan bölgelere yerleşti.⁸² Katûrâ yönetime ortak olmak isteyince, çatışmalar başladı. Mudâd liderliğinde Cürhümî kolu, Katûra kolunu hezimete uğratıp Mekke'den sürdü.⁸³

Cürhüm kabilesi, Hz. İbrahim ve İsmail'in risaletine inanıyordu. Hz. İsmail'in onlardan evlenmiş olması dinî inançlarını etkilemiş olabilir. Allah'ın emir ve haramlarına saygı gösteriyorlardı. Sonra Cürhümîler isyan etti, günah işlediler, putlara tapmaya başladılar. Öyle ki Mekke'ye gelen herkesten bağ aldılar, ağaç gölgesinde gördüklerinden ücret aldılar; su içenden para aldılar. Bunların azgınlıkları sonucunda yağmurlar kesildi; hastalıklar yayıldı, zararlı hayvanlar çoğaldı.⁸⁴ denmektedir.

Cürhümîlerin geçim kaynağı hayvancılık ve avcılığa dayanıyordu. Mekke'de at ve koyun gibi hayvanlar beslenirdi. Çünkü Mekke ziraata elverişli değildi. Harem, orta boylu, dikenli özellikte olan Selem ve İdâh denen ağaçlar ile dolu idi.⁸⁵

Huzâa'nın lideri, Cürhüm'ün son liderinin kızı ile evlendi.⁸⁶ Huzâa kabilesi, Kinâne kabilelerini de yanına alarak, Cürhüm'ü mağlup edip (M.Ö. 200'lerde) Mekke'den sürgün etti.⁸⁷ Daha sonra Kinâne kabilelerinden Bekir b. Abdimenâtoğullarını yönetimden uzaklaştırıp hakimiyeti ele geçirdi. Cürhümîler, Yemen'e doğru gittiler.⁸⁸ Cürhüm, giderken değerli eşyaları zemzem kuyusuna doldurup kapattılar.⁸⁹ İsmailoğulları, bu mücadele esnasında tarafsız davrandığı için Mekke'de kalmalarına izin verildi.⁹⁰

⁸⁰ İbn Şerye, 398.

⁸¹ İbn Şerye, 398; Ezrâkî, I, 85; Fâkihî, IV, 29.

⁸² Ezrâkî, I, 85; Fâkihî, IV, 129; İbn Kesîr, *Kısâsü'l-Enbiyâ*, 182; Ahmed Sibâî, 20.

⁸³ İbn Hişam, I, 130; Ezrâkî, I, 82; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 49, 50; İbn Haldun, *Tarih*, II, 380; Mehmed Kudsî Ramazan zâde, *Mir'âtü'l-Kâinât*, I-II, İstanbul, 1929, II, 682.

⁸⁴ Ezrâkî, I, 87; İbn Habîb, *Munammak*, 284; Kutbî Nahravânî, 72; Hammâde, 89.

⁸⁵ Ezrâkî, I, 57, 58, 59, 82; Ahmed Sibâî, 20.

⁸⁶ Fâkihî, V, 140.

⁸⁷ Fasî, *Şifâ*, I, 594.

⁸⁸ Asmaî, 86; İbn Hişam, I, 132; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 640-641.

⁸⁹ İbn Haldun, *Tarih*, II, 34-35.

⁹⁰ Ezrâkî, I, 96.

BİRİNCİ BÖLÜM

FİZİKİ YAPI

I. ŞEHRİN FİZİKİ YAPISI

Mekke, topoğrafik özellikleri itibariyle yuvarlağa yakın hilâl şeklindedir.¹ Kuaykian dağlarının eteklerinden başlayan karşılıklı ikili tepelerden Ebû Kubeys dağı doğuya, Kuaykian dağı ise batıya doğru uzanmaktadır. Ebû Kubeys Dağı en büyük dağdır. Mekke'ye güneş buradan doğmaktadır. Mekke'yi çevreleyen dağlar arasında Fâdih, el-Muhassab, Sevr (Safâ yanında), Hırâ, Sebîr, Tuffâle, el-Metâbih, el-Felâk, el-Hacûn, Sakar ve Tihâme dağları bulunmaktadır.² Bu dağlar arasından genişleyerek Bathâ'ya uzanan "şi'b" dedikleri küçük vadiler ve bu vadilerin dağ kıyı-larında yerleşim yerleri vardır. Şi'bler, oralarda yerleşen kabilelerin ismini almak-taydı. Bu şi'bler, hendek şeklinde bir koridorla Harem'e kadar uzanır.³

Yaklaşık 21° 30' kuzey enlemleri ve 40° 20' doğu boylamları üzerinde deniz-den 360 m. yüksekte ve Kızıldeniz'den 100 km. kadar uzakta bulunan Mekke.⁴ etrafı yalçın dağlarla çevrili Bathâ denilen vadiye kuruludur. Bu vadiye, Kâbe'nin olduğu "İbrahim Vadisi" denmekteydi ve Tuva, Fahh ve diğer vadileri de kapsamaktadır. Çok eski jeolojik dönemde Mekke ve İbrahim vadisi civarlarının ekildiği rivayet e-dilmektedir.⁵ Dağlar, vadiye bakar bir şekilde Kâbe etrafında bir daire çizmektedir.⁶ Yakût, şehri; yüksek dağlar arasında alçak bir zemin olduğundan fincana benzemek-tedir.⁷ Vadinin uzunluğu kuzeyden güneye 3 km, eni doğudan batıya 1,5 km kadar-dır.⁸ Coğrafya kitâplarında ise iki mil olarak geçmektedir.⁹ Mekke alanından nispeten alçak olan bölgeler, el-Bathâ veya Batnu Mekke (Orta nokta, göbek, çukur)¹⁰ olarak adlandırılmaktaydı. Mekke'nin alçak çukur olan yerlerine *Batn*, *Bitâh*, denir. İnsanın

¹ Fasî, *Şifâ*, I, 23; Kutbî, *Nahravânî*, 39; Lammens, 86; Ebu'l Fadl İvad, 37.

² Ya'kûbî, *Buldân*, 314; İbn Havkal, 22; İdrisî, I, 108.

³ Kutbî, *Nahravânî*, 39; Ebu'l-Fadl İvad, 37.

⁴ Lammens, "Mekke", İA, MEB, VII, 630.

⁵ Ahmed Sibâî, 15; Muhammed Kürdî, I, 33.

⁶ Ya'kûbî, *Buldân*, 314; İbnü'l-Fakîh, 59; İstahrî, 15; İbn Havkal, 28; Kazvîni, 113; İdrisî, I, 138; Ebu'l-Fidâ, *Buldân*, 87; Himyerî, 93.

⁷ Yakût, V, 182.

⁸ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, I – VI, İstanbul 1316, V, 4386; Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, (Çev: Ahmed Serdaroğlu), Ankara, 1976, 29.

⁹ İstahrî, 15; Himyerî, 93.

¹⁰ Lammens, 86.

karın ve sırtına teşbih yapılmaktadır.¹¹ Mekke, en içteki çukur yer, yani halkın Kâbe etrafında oturduğu yerler, Bathâ'daki eşrafin evleriyle, Harem arasını kapsayan Beytü'l-Atîk'in yerleştiği dar bir toprak parçasıdır. Bu, bize Mekke'de düzlük alanın az olduğunu gösterir. Zevâhir denilen yer, vadi çukurunun hafifçe yükselmeye başladığı Harem çevresidir.¹²

Mekke'nin mamur olan kısmı Hilâl'in her iki uç ve kenarlarında kurulan basit binalar, sel sularının yardığı dağ dönemeçlerinde oluşan şi'blerin (küçük vadiler ve dereler) kıvrımları arasında gizlenmiş durumdadır. Halkın gözünden uzak olduğu için Müslümanlar, bu şi'blerde ibâdet ederdi. Bu şi'bler, dar yollarla Mekke'ye ulaşırdı. Bu mamur vadiciklerin oluşturduğu şehre gelenler, şehrin içine ulaşınca ya kadar tam olarak şehri göremezlerdi.¹³

Mekke, Cürhüm ve Katûra zamanında ikiye ayrılmıştı.

1. Ma'lat (Yukarı Şehir) ¹⁴,
2. Mesfele (Aşağı Şehir)¹⁵ dir.

Şehirlerin ikiye ayrılması, antik dönem şehirleşmesinin gereği olmalıdır. Hamidullah: "Eski Grek şehirleri *Polis* (Yukarı Şehir) ve *Astu* (Aşağı Şehir) diye ikiye ayrılmaktaydı. Mekke'de aynı şekilde Ma'lat ve Mesfele olarak ikiye ayrılmaktaydı ve Mekke'ye tümüyle *Harem* denirdi. Harem denilen topraklar şehrin veya şehir-devletin kapsadığı sahalardan ibaretti ve bu Yunan şehirlerinde de mevcuttu."¹⁶ demektedir.

Harem'den aşağı doğru eğimli olan bölgeye "*Mesfele*", yukarıya doğru yönelen yerlere ise "*el-Ma'lat*" ismi verilmiştir.¹⁷ Ma'lat'ın sınırları Kâbe'nin ön cephesinden Rüknu'l-Evsed ve Makam; sağdan Zemzem'in yeri; soldan Kuaykian'a çıkışındaki yerler; doğudan Dâru'l-Erkam, Safâ'ya çıkan sokak ve Ebû Kubeys dağına tırmanılan yerlerdir. Mesfele'nin sınırları ise Kâbe'nin arkasından Rüknu'l-Yemânî

¹¹ Abdulvehhab Hallaf ve arkadaşları, *Mu'cemu'l-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, I-II, Tahran (trz.), I, 107.

¹² Hallaf, *age*, I, 107.

¹³ Ebu'l-Fadl İvad, 37.

¹⁴ İbn İshak, 97; İbn Sa'd, II, 140; Fâkihî, IV, 130; Dîneverî, 385.

¹⁵ İbn Sa'd, II, 140; Fâkihî, IV, 130.

¹⁶ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I – II, İstanbul, 1969, II, 116.

¹⁷ Mukaddesî, *Ahsanü't-Tekâsim*, 75; Yakût, V, 147; el-Ma'lat veya el-Mualla kelimelerinin her ikisi de Mekkeliler tarafından kullanılmıştır.

ve Rüknu'l-Garbî, Ecyâdeyn ve Seniyye'ye uzanır.¹⁸ Zîtuvâ sırtlarında el-Hashas, Nerba, Fahh, Sırâc evleri, el-Berûd ve el-Beldah gibi yerler birbirine yakın olduğundan hepsine birden Batnû Mekke denir.¹⁹ Hatta, Mesfele'si, Ma'lat'ı, Bathâ'sı ve Zevâhir'iyle tümüne Mekke Vadisi denir diyenler²⁰ de vardır.

Mekke Vadisi, Hz. İbrahim'den önceki dönemlerde de Şam'dan Yemen'e, Yemen'den Şam'a giden kabilelerin uğrak yeri idi. Şu var ki bu kabilelerin ayrılmasından sonra vadi adeta bomboş kalıyordu. Vadi, kabilelerin dinlenme yeri idi. Vadi uzun süre dinlenme ve ticaret yeri halinde iken, daha sonra Hz. İsmail ve Hacer buraya hicret etmiştir.²¹

Mekke'nin Harem sınırlarına gelince, İslâm Tarih'i kaynaklarında sınırları belirlemek için “ensâb (sınır taşları)” denen işaretlerin dikilmesi işinin ilk olarak Hz. Adem tarafından yapıldığı kayıtlıdır. Adem'den sonra²² Harem'e, ensâb işaretleri diken ilk kişi Hz. İbrahim'dir. Hz. İsmail onları yerinden oynatmadan yeniledi.²³ Adnan b. Uded, Harem'in tepelenmesinden korkar ve bu nedenle sınır işaretlerini yeniler.²⁴ Sonra Kusay'a kadar olduğu gibi kalan ensâbı, Kusay yeniledi ve Mekke'nin fethine kadar yenilenmedi. Mekke'nin fethinden sonra Peygamber, Temim b. Esed el-Huzâî'yi gönderdi, ensâbı (sınır taşları) yeniletti.²⁵ Peygamber'den sonra da Hz. Ömer, Kureys'ten dört kişiyi göndererek ensâbı yeniletti. Hz. Osman da Ezhar b. Abd'ı aynı görevle göndermişti.²⁶

Harem bölgesinin alanını eski tarih ve coğrafyacılarımız, mil olarak vermiştir, ancak ölçüler farklıdır. Bu konuda Rum Sûresi'nde: ²⁷ “... Kutsal, Güvenli Yer” ifadesi açıklanırken, Hamidullah; açıklamada geçen “Harem”in, 200 kilometrekarelik Mekke bölgesi olduğunu²⁸ ifade eder. Tarihçiler, Harem sınırları için, şu ölçülerini vermişlerdir:

¹⁸ Ezrâkî, II, 266; Fâkihî, IV, 130; Hammâde, 9.

¹⁹ Fâkihî, IV, 221.

²⁰ Fâkihî, III, 103.

²¹ Geniş bilgi için Bkz. H. Heykel, 16 – 19.

²² Ezrâkî, II, 127; Fâkihî, II, 237-277; Kazvîni, 113.

²³ Vâkidî, II, 842; Ezrâkî, II, 127; Fâkihî, II, 273; Diyarbekrî, I, 91

²⁴ Fâkihî, II, 273-277.

²⁵ Vâkidî, II, 842; Ezrâkî, II, 127; Fâkihî, II, 273-274; V, 225; Muhibbi Taberî, 652.

²⁶ Vâkidî, II, 842; Ezrâkî, II, 127.

²⁷ Rum, 67.

²⁸ Hamidullah, *Aziz Kur'un*, 551.

1. Mekke-Medine yolunda Ten'im yakınındaki Benî Gifar evlerinin bulunduğu yere kadar 3 mildir.
2. Mekke-Yemen yolu üzerinde İdâetü Leben yoluna kadar 7 mil.
3. Mekke-Cidde yolu üzerinde Münkatau'l-Aşâş'a kadar 10 mildir.
4. Irak yolu üzerinde bulunan Makta dağındaki Seniyyetü'l-Hill'e kadar 7 mil.
5. Ci'râne yolundaki Şi'bu Âl-i Abdillâh. b. Useyd'e kadar 9 mildir.²⁹ (Bkz.Ek XXXIII).

Bu sınırlar içerisinde av yapılmaz, otlar yolunmaz, ağaçlar kesilmez, kuşlar rahatsız edilmezdi.³⁰

Mekke'nin iklimi, sert ve karasaldır. Mekke'de gündüzleri kavurucu sıcaklar vardı.³¹ Mukaddesî, Mekke'de yaz gecelerinin daha mutedil fakat gündüzlerinin hararetli ve öldürücü sıcaklar şeklinde olduğunu, bu sıcaklar sonucunda aşırı sinek türediğini söylemektedir. Mekke'nin yüksek yalçın dağlarla çevrili olması, yaz sıcaklığının öldürücü derecelere ulaşmasına sebep oluyordu.³² Mekke'de havaların aşırı sıcaklığı hastalıklara sebebiyet vermekteydi. Peygamber'in annesi, Mekke'de yaygın olan veba salgını nedeniyle oğlunun, Halime'nin yanında kalmaya devam etmesini³³ istedi. Bu, durumu yeteri kadar açıklamaktadır.

Yazın sıcaklardan kavrulan Mekke'de sonbaharda yağmurlar başladığında büyük seller olurdu. Şehrin etrafı çıplak ve yalçın dağlarla çevrili olmasından dolayı suların hemen Kâbe'ye doğru akması çok rastlanılan bir olaydı. Huzâa döneminde büyük sel olayları biraz daha fazla görüldü. Meşhur *Seylu Fa're* denen su baskını Kâbe içine kadar girdi³⁴.

²⁹ Ezrâkî, II, 130; İbnü'l Fakîh, Irak yolundan 9 mil verir. S. 78; Ebî Ya'lâ el-Ferrâ, 19; İbn Rüstah, 57; İbn Hurdazbeh, 132 ; Muhibbî-Taberî, 543; İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 377; Fasî, *Şifâ*, II, 86-87; Diyarbekrî, I, 91; Hammâde, 12-13; Sa'd Zağlûl, *Emsâr*, 4.

³⁰ Kazvînî, 113.

³¹ Bekrî, II, 801; Kazvînî, 113; İbnu'd-Dıyâ 37.

³² Muhammed Kürdî, I, 30.

³³ İbn Hişam, I, 56.

³⁴ Ezrâkî, II, 166 – 167; Fâkihî, III, 103, Sel Vadinin ağaçlarını Aşağı Şehir'e attı. Sel, bir erkek ve kadını da sürükleyerek getirmişti. Selle gelen erkeğin kim olduğu bilinmedi ancak, kadına Yukarı Mekke'de *Fa're* denildiğinden sel bu isimle anıldı..

Mekke'nin Harem sınırı içerisinde veya yakınında bulunan bazı mekanlar en çok zikredilen bölgelerdi. Bunlar: Arafat, Minâ, Müzdelife olup hac için gelenlerin de menasiki yerine getirmek için uğradığı yerlerdir.

Arafat: Bazı Müslüman kaynaklarının belirttiğine göre, Hz. Adem ile Havva, burada tanışır, bu nedenle buraya tanışma yeri anlamında Arafat veya burada bir araya geldiklerinden "Cem'a" da denilmektedir.³⁵ Arafat'ın sınırı, Bathâ ve Urane üzerinden yükselen Urane dağlarının Arafat vadisiyle birleştiği sahadır. Burada hacılar vakfe yapardı. Orada Mekkelilerin de evleri vardı.³⁶

Arafat'taki Vadi-i Şerif, Mekke'den yaklaşık 19 km. uzaklıktadır. Burada bazı bitkiler yetişmesine rağmen en çok Erâk ağacının bulunduğu aktarılmaktadır.³⁷ Arafat'ta birçok dağ bulunmaktadır. Bu dağlara "*Rahmet Dağları*" veya "*İla*" denmektedir.³⁸ Arafat, Harem'e dahil olmayıp, Harem'in sınırı olarak kabul edilmektedir.³⁹

Minâ: Ezrâk'ı'ye göre, Hz. Adem'in cenneti arzuladığı vadidir. Bundan dolayı temenni anlamında bu vadiye *Minâ* dendiği belirtilmektedir. *Minâ* sözcüğünde kan akıtma anlamı da vardır. Hacıların kurbanları burada kesilmekte, kanları burada akıtılmaktadır.⁴⁰ Bu, görüşün sadece bir halk inancı olduğu söylenebilir.

Minâ, 6 km kadar uzaklıkta, alanı dar bir vadi olup⁴¹ Cemretü'l-Akabe başlangıcından Muhassar Vadisine uzanır.⁴²

Minâ, taşlama yeridir. Burada Hz. İbrahim şeytanı görür, Cebrail (a.s.): "Taş at!" der. Şeytan buradan kaçır. Üç tane Cemre(Şeytan taşlama yeri) vardır. Cemretü'l-Akabe, Büyük Şeytan'ın taşlandığı yer, Cemretü'l-Vustâ Ortanca Şeytan'ın taşlandığı yer, Cemretü'l-Sügrâ da Küçük Şeytan'ın taşlanma yerleridir.⁴³

³⁵ Taberî, *Tarih*, I, 114; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 37; Kalkaşândî, *Subhul-A'sâ*, IV, 257.

³⁶ Ezrâkî, II, 194.

³⁷ Fâkihî, V, 9.

³⁸ Ebu'l-Fidâ, *Takvîmu'l-Buldân*, 78.

³⁹ İbn Havkal, 29.

⁴⁰ Ezrâkî, II, 180.

⁴¹ İstahrî, 16; Yakût, V, 198; Muhibbî Taberî, 540.

⁴² Fâkihî, IV, 246.

⁴³ Ezrâkî, II, 176.

Müzdelife: Hz. Havva'nın, Hz. Adem'e yaklaşmak istediği yer olduğundan bu ismi aldığı rivayet edilmektedir.⁴⁴ Müzdelife, Minâ'ya bir fersah (5672m) uzaklıktadır.⁴⁵ Me'zaman boğazından geçildiğinde, oradan itibaren Muhassır vadisine kadar Müzdelife'dir ve tümüyle vakfe yeridir. Müzdelife bölgesinde Kudah tepesi vardır ki burada cahiliye devrinde ateş yakılırdı.⁴⁶ Hac için Mekke'ye gelen insanlar, cahiliye döneminde ibâdetlerini Kâbe ve bu üç mekânda gerçekleştiriyorlardı.

II. ŞEHRE ULAŞAN YOLLAR

Mekke'ye giriş ve çıkışı sağlayan anayollar denilince, ilk bilinmesi gereken şey, Mekke'nin yüksek dağlar tarafından çevrilip dere ve dağ yollarının bulunduğu geçitleri olan bir vadi olmasıdır.⁴⁷ Biri kuzeye, diğeri güneye, ötekisi batıda Kızıldeniz'e açılan üç tane geçit vardı. Vadi geçitleri, Kızıldeniz kıyısına 100 km kadar uzaklıktaydı.⁴⁸ Bunlar Ma'lat'ta Akabetü'l-Medeniyyin, Mesfele'de Zîtuvâ ve Şebîke geçitleriydi.⁴⁹ Bu geçitlerin Mekke'nin giriş-çıkış kapıları olması hasebîyle;

1. Babu'l-Ma'lat,
2. Bâbu'ş - Şebîke (Bâbu'l-Umre olarak bilinir), Batı yönünden Medine, Mısır, Şam, Cidde yoluna gidilirdi.
3. Bâbu'l-Mesfele, güney yönünde Halid b. Velid'in girdiği yerdir. Bu kapıdan Yemen yoluna girilirdi.⁵⁰

Fâkihî, Mekke'nin dört ana yolunun olduğunu rivâyet etmektedir. Tariku'l-Uzmâ denilen yol, Mekke'nin en büyük caddesi ve üzerinde Meymûn kuyusunun olduğu Irak'a giden geniş yoldur. Diğer yol, Yemen halkının girdiği Mesfele yoludur. Bunların dışındaki iki yol ise sarp yokuşlar üzerindedir. Birisi Kedâ ve Zîtuvâ üzerindedir. Şam ve Mısır halkı, Medine yolundan Irak'a geçerdi. İkinci yol,

⁴⁴ Taberî, *Tarih*, I; 114; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 37.

⁴⁵ Mukaddesî, *Ahsanü't-Tekâsim*, 79.

⁴⁶ Ezrâkî, II, 191 – 192.

⁴⁷ Ya'kûbî, *Buldân*, 314.

⁴⁸ Lammens, "Mekke", *JA*, MEB, VII, 630; M. Lings, 10.

⁴⁹ Ya'kûbî, *Buldân*, 314; Muhammed b. Hafız, V.1.

⁵⁰ İbn Cübeyr 87; İbn Battûta, I, 145.

Makbere Seniyyesi (yokuşu) üzerindedir. Hacûn'a bakan Medineliler Seniyyesi'ndedir.⁵¹

Mekke'yi kuzey güney istikametinde kat eden tek ana yol vardır. Bu ana geçide talî iki yol bağlanmaktadır. Bunlar, Hacûn ve Kedâ yollarıdır. Mekke fethinde Müslümanlar el-Lît yolundan geçerek güneyden aşağı şehri işgal etmişlerdi⁵² (Bkz. Ek. XXXII). Bu yollar dışındaki yollar sarp yokuş ve derelerden geçtiği için at, deve ve diğer hayvanlarla bu yollardan geçilemezdi. Sadece insanlar yaya olarak sarp dere ve yokuş aralarından gidebilirlerdi.⁵³

Mekke'nin etrafı dağlık, sarp ve yokuşlarla çevrili, yollarının bozuk ve geçitlerinin dar olması yolculara güçlükler çıkarıyordu. Yolcular ancak Mekke'nin dışa açıldığı bu geçitlerden gidip gelebiliyorlardı. Bütün bunlara rağmen şehir, kıtaları birbirine bağlayan uluslararası yolların kesiştiği noktadaydı.⁵⁴ Doğudan batıya, kuzeyden güneye geçişler için Mekke'ye uğramak zorunluydu. Güney Arabistan'dan Akdeniz'e götürülen güzel kokulu ıtriyatın veya misklerin taşındığı uluslararası bu yola "Misk Yolu" deniyordu. Mekke bu yolun anahtarıydı.⁵⁵ Şu anda deniz yolları dünya ticaretinde nasıl rol oynuyorsa, o gün de kara ticareti aynı işi yapıyordu. Çünkü Süveyş kanalı açılmamış ve bugünkü gibi tehlikelere karşı dayanıklı güçte gemiler de yoktu.⁵⁶ Bu nedenle Şam, Filistin ve Yemen'e giden tüm yollarda kavşak görevi gören Mekke'nin önemi çok büyüktü.⁵⁷

Mekke geçitlerinin açıldığı uluslararası *yollara gelince*; bu yollardan en çok bilinen ve kullanılan Basra körfezine ve Dicle nehrine paralel olarak uzandıktan sonra Suriye çölünü aşarak Filistin'e varıyordu. Bu yol, memleketin doğu sınırına yakın olduğundan ona, "*Şark Yolu*" denmekte idi. Diğer, Kızıldeniz boyunca uzanıyordu.

⁵¹ İbn Fâkihî, IV, 128; II, 3; Kitâbın Şarihine göre, Burada bir zorlama vardır. Tariku'l-Uzmâ (En Büyük Anayol) Kedâ'ya uğramaz, bilakis Keda'yı sol tarafta bırakır, sonra rampaya girer. Meymun kuyusu yanında sola kıvrılarak Irak ve Necd caddesine uğrar. Fâkihî'ye göre ise, bu ilk iki yoldan kastettiği; Mekke'ye sarp geçit ve yokuş olmadan, kolay yoldan girilen yerdir. Diğer iki yolda Mekke'ye gider, ancak sarp yokuştur (Bkz. Fâkihî, IV, 128, Dipnot 1).

⁵² Muhammed Hamidullah, *Hazreti Peygamberin Savaşları*, İstanbul, 1991, 146.

⁵³ Kutbî Nahravânî, 41.

⁵⁴ Ebu'l-Fadl İvad, 38; Hakkı Dursun Yıldız, "Arabistân", *DİA*, III, 254.

⁵⁵ Lings, 10.

⁵⁶ Çelebi, *Tarihü'l-İslâm*; I, 153.

⁵⁷ Seyyid Cafer Şehidî, *Bir İslâm Tarihi Tahlîli*, I – II, Ankara, 1992, I, 153; İbrahim Şerif, 121.

Ona da “*Garb Yolu*” denmekte idi.⁵⁸ Bu yollar İran için de bir alternatif yoldu. Çünkü Bizans-Sasanî anlaşmazlığı sonucunda bölgede yıllarca süren savaşlar olduğunda, İran’dan geçen ticari yol kesildi. Sonuçta, Doğu ile Akdeniz arasındaki ticaret için kestirme olmasa da, Arabistan’dan geçen alternatif bir yol bulundu. Bu yol önce denizden Yemen’deki Aden limanına ve karadan batı yoluna ulaşmakta idi.⁵⁹ Batı yolu dediğimiz yol, Kızıldeniz boyunca sahile yakın bir şekilde Babu’l-Mendep’ten başlar ve Orta Mısır sahillerinde Vadiyyu’l-Hammat’a ulaşırdı. Tabii yapısında bulunan engebeler, bilhassa Kızıl Deniz’in kuzey kesimlerinde denizcilik yapmayı güçleştirdiğinden; Sebeliler Mekke ve Petra’dan geçen bu kuzey uç yolunu kullanırlardı. Bu zorluklar karşısında insanlar Mısır, Suriye ve Mezopotamya’ya doğru sapan, Yarımada’nın batısından geçmek üzere Yemen ve Suriye arası kara ticareti yollarını geliştirdiler. Bu yolun Suriye’ye sapan kolu Ğazze’den Akdeniz’e çıkardı. Bilhassa Hindistan’da üretilen baharatın gemilerle boşaltıldığı Hadramavt’dan başlayan kervan ticaret yolu, Sebelilerin başkenti *Ma’ribe* ulaşmak suretiyle, burada ana ticaret yolu ile birleşmiş oluyordu.⁶⁰ Bu yolların M. Ö. 19. asırlarda var olduğunu, İsmail’in oğlunun nesli olan Kaydaroğullarının Hadramavt, Amman, Necd, Mekke, Yenbu ve Medine taraflarına giden kervanları koruduklarından anlaşılıyor. Çünkü Kaydaroğulları M. Ö. 19. asırlarda⁶¹ yaşadığına göre, Mekke’den geçen bu yolun o zamanlar da mevcut ve işlek olduğuna bir delil olarak gösterilebilir. Petra’dan, Kuzeye doğru Fenike, Filistin ve Tedmur yolu batıya, Mısır’a doğru gider. Irak’a gelince; oraya, ya Doğu Cezire’den veya Fars körfezinden deniz yoluyla geçilirdi.⁶²

Mekke’nin deniz yolu ile ulaşımına gelince; Mekkeliler geçitlerden yararlanarak, denize ulaşırlardı. Mekke’nin batısındaki geçit, Kızıldeniz’e açılıyordu ve⁶³ Kızıldeniz’e 100 km. kadar uzaklıktaydı.⁶⁴ Mekke’nin deniz sahilinde bir limanı bulunuyordu. Mekke’den çıkanlar bu liman yoluyla Yemen, Mısır ve diğer yerlere gide-

⁵⁸ Heykel, (1985), 73.

⁵⁹ H. U. Rahmân, 51.

⁶⁰ Philip, K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (Çev: Salih Tuğ), I – IV, İstanbul, 1989, I, 81.

⁶¹ Corcı Zeydân, *Kablel-İslâm*, 161-162; Hitti, I, 81.

⁶² Corcı Zeydân, 161-162.

⁶³ Ling, 10.

⁶⁴ Şevki Dayf, *eş-Şiir ve l-Ğınâ fi l-Medine ve Mekke*, Kahire 1979, 145; Abdulhaluk Bakır, *H. Ali Dönemi*, Ankara, 1991, 57.

biliyorlardı. Mekke halkının yiyeceği ve erzâkı, Kızıldeniz'deki bu limandan sağlanırdı.⁶⁵

Mekke, sahip olduğu bu uluslararası yollar nedeniyle süper güçlere hedef olabiliyordu. Huzâa döneminde yaşadığı tahmin edilen Aelius Gallus'un Roma Ordusunun başında Mekke'ye saldırısı bunlardan biri idi. Gallus'un amacı, Mekke'yi alarak uluslararası ticaret yollarına hakim olmaktı.⁶⁶

III. DİNÎ, İDARÎ, İKTİSADÎ VE İÇTİMÂÎ YAPILAR

A- Harem ile Kâbe'nin İnşa ve İmarı

Fizikî görüntü olarak Kâbe ve Dâru'n-Nedve, Harem'in merkezî çekirdeğini teşkil ediyordu. Halkın ekonomik hayatının dayandığı ticari işlemler Dâru'n-Nedve önünde, Harem çevresinde ve Safa-Merve arasında gerçekleşiyordu.⁶⁷

Medine,⁶⁸ Basra, Bağdat, Kûfe gibi Müslümanların yaşadığı yeni kurulan şehirler, Mekke'deki fizikî modelden etkilenmiş olabilirler. Ancak, eski Mezopotamya, Roma ve Bizans şehirlerinde de Mekke'deki gibi tapınak ve idare binalarının yan yana olduğu görülmektedir.⁶⁹ Bu şehir modeli, Antik Şehirlerin genel özelliği olmasına rağmen bazı tarihçiler tarafından İslâm şehirlerinin modeli olarak ortaya atıldı.

Hamidullah'ın ifadesine göre "Tarih ve coğrafya kaynaklarında Harem ile Kâbe'nin aynı anlamlarda kullanıldığı yerler görülmektedir".⁷⁰ Harem, Kâbe'yi ve Kâbe dışındaki bazı birimleri içerisine alan iç avluyla beraber yapının tümüne verilen isimdir. Şimdi, Kâbe ve Harem içerisindeki diğer birimleri kısaca ele alalım:

Harem: Ya'kûbî'ye göre, Kâbe ortada kalacak şekilde Ecyâd ile Kuaykian arasındaki yerdir. Ezrâkî ise, Harem'i Hazvere'den Mes'a'ya kadar olan yer olarak tanımlamaktadır.⁷¹ Kâbe, Harem ortasında,⁷² Harem ise Mekke'nin tam ortasında

⁶⁵ Ya'kûbî, *Buldân*, 316; Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 257-258; Seydişehrî, 50.

⁶⁶ Fuad Ali Rıza, 134-135.

⁶⁷ Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, Ankara, 1995, 10-15

⁶⁸ Peygamber'in Medine'de mescit ve yeni yerleşim yerleri kurmasından sonraki dönem kasdededilmiştir.

⁶⁹ Can, 10, 12, 15.

⁷⁰ Muhammed Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, (Çev: İhsan Sureyya Sırma), İstanbul, 1981, 35.

⁷¹ Ezrâkî, II, 62; Ya'kûbî, *Buldân*, 315.

⁷² İstahrî, 15; İdrisî, I, 138; Kutbî Nahravânî, 39.

bulunmaktaydı.⁷³ Kâbe etrafındaki evlerin avluya açılan kapıları, Harem'in kapıları sayılıp, o evlerde oturan kabilelerin ismini aldı. Metaf'a açılan kapılar yaklaşık 19 idi. Kâbe'nin doğu cephesinde beş kapı, batı cephesinde altı kapı, Yemen ve Şam cephesinde sekiz kapı bulunuyordu.⁷⁴

Kâbe, "k.a.b." kökünden; yüksek olmak, tomurcuklanmak, dört köşe anlamlarında türetilmiş bir kelimedir.⁷⁵ Araplar, küp şeklindeki her eve⁷⁶ ve her cisme Kâbe derlerdi. Beytu'l-Haram da yüksek ve küp şeklinde olduğundan bu ismi almıştır.⁷⁷

Kâbe'nin, Hz. İbrahim tarafından inşa edildiği söylenmekle birlikte, Hz. Adem'in yaptığı da rivayet edilmektedir. İslâm tarihçileri, Kâbe'nin yapıldığı tarih konusunda ortak kanaat serdetmemektedirler. Hz. Adem'in Kâbe'yi yaptığı, Nuh Tufanı'nda ise tahrip olup yerinin kızıl bir tümsek şekilde Hz. İbrahim zamanına kadar kaldığı ve bu dönemde dahi o yerin insanlar tarafından kutsal sayılıp tavâf edildiği rivayetleri bulunmaktadır.⁷⁸ Öyle ki, Bu konuda hurâfe sayılabilecek uzun efsanevî bilgiler anlatılmaktadır. Hz. İbrahim'in Mekke'den ayrılırken yaptığı duada "... Ya Rabbi çocuklarımdan bazısını kutsal beytin yanında, ekinsiz arazide bırakıyorum." ifadesi ile daha önceden burada kutsal bir evin varlığına işaret edilmektedir. Ancak Süleyman Ateş, ayette zikredilen duanın Kâbe'nin inşasından sonra Hz. İbrahim'in Mekke'yi terk ederken yaptığını⁷⁹ iddia etmektedir. Sonra Hz. İbrahim, Kâbe'nin yerini tespit edip Hz. İsmail ile birlikte yeniden yaptıkları⁸⁰ rivayet edilmektedir. Bu rivâyetleri, Kur'ân'daki "... *Mekke'de yapılan ilk ev*"⁸¹ ayetine dayandırmaktadırlar. Ancak Hz. Ali," yeryüzünde yapılan ilk ev Kâbe değildir" demektedir. Kâbe'den önce yeryüzünde birçok ev vardı. Burada, "İlk Ev"den kastedilen mübarek ve

⁷³ İbn Havkal, 28; Yakût, V, 187.

⁷⁴ İbnü'l-Fâkih, 77; Mescidü'l-Haram kapıları için (bkz. Mukaddesî, *Ahsanü't-Tekâsim*, 76; İbn Cübeyr, *Rihle*, 82; Hammâde, 66.)

⁷⁵ Ezrâkî, I, 282.

⁷⁶ Rağıb el-İsfahânî, 651; İbn Dureyd, I, 24.

⁷⁷ Zebîdî, II, 375; Âlûsî, *Bulûğ*, I, 230.

⁷⁸ İbn Şerye, 332; İbn İshak, 72; Ezrâkî, I, 51-52; Fâkihî, V, 119; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 20; Taberî, *Tarih*, I, 238; el-İdrisî, I, 139; Nevevî, *Tehzibu'l-Esmâ*, III, 301; İbnü'l-Esîr, I, 106; Ebu'l-Fidâ, I, 173; İbnü'l-Verdî, I, 17; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 123; *Sîret*, I, 84; İbn Hal-dun, *Mukaddime*, I, 373; Diyarbekrî, I, 93; İbrahim Şerîf, 111.

⁷⁹ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, I-XII, İstanbul, 1990, V, 30.

⁸⁰ Ezrâkî, I, 51; Fâkihî, V, 119; Nevevî, *Tehzibu'l-Esmâ*, III, 301; Kalkaşândî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 250-251.

⁸¹ Al-i İmrân, 96.

hidayet merkezi olan, Allah'a ibâdet için yapılan ilk ev⁸² imâsı vardır. Caetani ise, “Kâbe'nin Hz. Adem tarafından yapılmış olması Yalancı Abbas'ın uydurmalarıdır. Kâbe ile ilgili tüm bilgiler masaldır”⁸³ demektedir. Elde edilen bilgilerden anlaşılan, Kâbe Hz. İbrahim'den önce inşa edilmiştir.

Batılı yazarlardan Nöldeke, Kâbe'nin Hz. İbrahim tarafından yapıldığı görüşünün Yahudi ve Hristiyanlardan kaynaklandığını, hatta Hristiyanların dahi Kâbe'yi tavâfa katıldıklarını söylemektedir.⁸⁴ Hz. İbrahim'in Mekke'ye dahi gelmediğini savunan bazı batılı yazarlarla onların etkisinde olan Taha Hüseyin gibi Arap yazarlar da vardır. Onlara göre; Hz. İbrahim ve İsmail'in Faran dağına geldiği düşüncesi, Tevrat'ın iddiasıdır. Faran ise Mekke'de değil, Şam'dadır.⁸⁵ Halbukî Tarih ve coğrafya kaynaklarında Farân'ın Mekke'de olduğu görülmektedir.⁸⁶ Hz. İbrahim'in yaşadığı çağ tespit edilebilse, Kâbe'nin ne zaman yapıldığı daha kolay anlaşılabilecektir. Kur'ân'da Nemrûd'dan bahsetmektedir. Ancak kim olduğunu ve ne zaman yaşadığını söylememektedir. Sadece Hz. İbrahim'in Nemrut'un çağdaşı olduğunu bildirmektedir.⁸⁷ Ebu'l-Fidâ ve İbnü'l-Verdî, Hicret ile Hz. İbrahim'in doğumu arasında 2893 yıl olduğunu söylemektedirler. Eğer onların bu iddiaları kabul edilirse, Hz. İbrahim Kâbe'yi inşa ederken yüz yaşında olduğuna göre, Kâbe hicretten 2793 yıl önce inşa edilmiştir.⁸⁸ Diyarbakırlı Sait Paşa ise Kâbe'nin inşasına” M.Ö.1996'ya yakın bir zamandır” demektedir.⁸⁹ İbrahim'in çağdaşı olarak da Nemrut'un Dahhâk olduğunu iddia edenler de bulunmaktadır.⁹⁰ Tevrât metni ile Babil kitâbelerini karşılaştıran H. Philby, Hz. İbrahim'i Babil Kralı olarak gösterir. Damık-İlşu'nun anlamı, Tanrının Sevgilisi yani Halilullah demektir. Damık-İlşu da Hammurabi'den 10 – 15 yıl sonra hüküm sürmüş bir kral olduğuna göre çağdaştırlar. Çağatay, bu nakli yaptıktan sonra Damık-İlşu ile Halilullah isimlerinin benzeşmesinden böyle bir sonuca ulaşılmalaya-

⁸² İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, II, 465; Şair Nabi, *Hicâz Seyahatnâmesi*, İstanbul, 1996.

⁸³ Caetani, I, 220.

⁸⁴ Fazlurrahman, *Ana Konuları*yla Kur'ân, (Çev: Alpaslan Açıkgöç), Ankara, 1993, 275.

⁸⁵ Kitâbu Mukaddes, XXI, 14-21, s. 18; Corci Zeydân, *Kable'l-İslâm*, 165; Taha Hüseyin, *Şi'rü'l-Cahiliye*, 426; Keylânî *Zeylû'l-Milel*, 84; Hüseyin Heykel, 21-22; Ateş, *Tefsir*, V, 31.

⁸⁶ Fâkihî, III, 234; İbn Havkal, I, 33; Yakût, IV, 225; İbn Kesîr, *Siret*, I, 29; Eyüp Sabri Paşâ, 43; Münecim Paşa, *Sahâif*, I, 96; Fuad Ali Rıza, 108; Bilâdî, *Meâlimü Mekke*, 215; Mevlânâ Muhammed, *Siret*, 8.

⁸⁷ *Saffât*, 97-100.

⁸⁸ Ebu'l-Fidâ, *Tarih*, I, 184; İbnü'l-Verdî, I, 16.

⁸⁹ Diyarbakırlı Said Paşa, *Mir'âtu'l-İber*, I, Cild, İstanbul, 1304, I, 98.

⁹⁰ Ya'kûbî, *Tarih*, I, 25; Kalkaşândî, *Subhû'l-A'sâ*, I, 415; Diyarbekrî, I, 74.

çağını belirtmektedir.⁹¹ Günaltay'a göre, Hammurabi, M. Ö. 2003 – 1961 yılları arasında saltanat sürmüştür. O halde İbrahim de bu tarihte yaşamış olmalıdır.⁹² Fransızlar, Mari'de Orta Fırat'ta yaptığı kazılar, Hammurabi'nin M. Ö. 1728 – 1686 yılları arasında yaşadığını⁹³ ortaya koymaktadır.

Bütün bunlara rağmen bazı yazarlara göre ise; İbrahim ve İshak'ın yaşayıp yaşamadıkları da tartışma konusudur. Örneğin Çığ" Eğer İbrahim M.Ö. 1900 – 1800 yılları arasında yaşamış ise o tarihlerde ne İbranî denilen bir kavim, ne de Araplar vardı" diyor.⁹⁴ Bu milletlerin tarihlerinin daha eski olmasından hareketle İbrahim'in o tarihler arasında yaşamadığı sonucuna varıyor.

Hiz. İbrahim'in yaşadığı dönemi tahmini olarak tespit ettikten sonra onun Kâbe'yi M. Ö. 19. asırda inşa etmiş olabileceği tahmin edilebilir. İslamî kaynakların belirttiğine göre, Hiz. İsmail'i ziyarete gelen Hiz. İbrahim, Allah'ın kendisine Beyt'i yapmasını emrettiğini söyler. Hiz. İbrahim beytin temellerini tespit ettikten sonra kazdı ve yapıda taş kullandı.⁹⁵ Bu taşların dört ayrı dağdan⁹⁶ Zeyta, Uhud, Hira ve Sebir dağlarından getirildiği rivayet edilmektedir.⁹⁷ Onun döneminde yapılan Kâbe'nin üzeri açıldı.⁹⁸ Hiz. İbrahim, tavâfa başlangıç olmak üzere Haceru'l-Esved'i duvara yerleştirdi. Bu cenetten geldiği rivayet edilen gök taşıdır.⁹⁹ Duvarlar yükseldiğinde, iskele olarak kullanmak üzere bir taş getirtti. buna "Makam" dendi.¹⁰⁰ Hiz. İbrahim Kâbe'ye kapı yapmayıp duvar içerisinde yerini boş koydu. Himyer kralı Es'ad Himyerî'nin kapıyı yaptığı ve kapı taktıktan sonra Fars yapımı bir kilit taktığı Kâbe'yi bir örtü ile kapattığı rivayet edilmektedir.¹⁰¹ Yine Hiz. İbrahim Kâbe'ye iki

⁹¹ Neşet Çağatay, *Başlangıçtan Abbasilere Kadar İslâm Tarihi*, Ankara, 1993, 68.

⁹² Günaltay, *Yakın Şark*, 512-515-520; İzzet Derveze; *et-Tefsîru'l-Hadis*, I, 293.

⁹³ Hikmet Tanyu, *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler*, İstanbul, 1979, I, 28.

⁹⁴ Muazzez İlmiye Çığ, *Sümer Yazılarına ve Arkeolojik Buluntulara Göre İbrahim Peygamber*, İstanbul, 2000, 15; (Max Dimont, *Jews, God and History*, Newyork, 1962, s. 13'ten naklen)

⁹⁵ Ezrâkî, I, 37-43-53; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 40; Yusuf Nabi, I; İbn İlyas, Muhammed, 83;

⁹⁶ Ezrâkî, I, 53; Muhammed Kürdî, III, 8; Hammâde, 23.

⁹⁷ İbnü'l-Fakîh, 76.

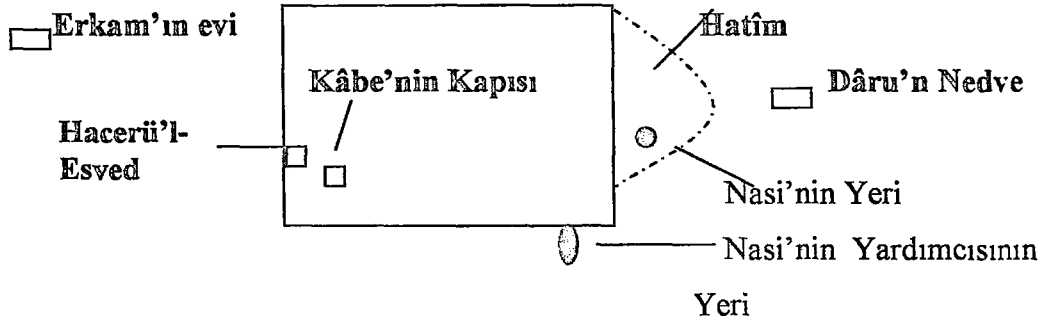
⁹⁸ Mes'ûdî, *Murûc*, II, 40; Şiblî Dımaşkî, *Evâil*, 70; İbn Fadlullah el-Ömer, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikil-Emsâr* (thk: Ahmed Zeki Paşa), I-II, Kahire, 1924; Muhammed b. Hafız, *Ahbâru Mekkiye*, V, 2-b; Muhammed Kürdî, III, 8-53; Hammâde, 23; Âlûsî, *Bulûğ* I, 230; Abbas Kerrâre, 35; Sa'd Zağlûl, *Emsâr*, 12; Şiblî *Asr-ı Saâdet*, I, 116.

⁹⁹ Lings, 11; Nasır-ı Hüsrev, *Sefername*, (Çev: Abdulvehhab Terzi), İstanbul, 1994, 102-108.

¹⁰⁰ İbn Rustah, 26-27.

¹⁰¹ Ezrâkî, I, 64.

rukün (köşe) koydu, bu rükünler, Ruknû'l-Esved ve Ruknû'l-Yemen diye anılmaktadır. Hicr tarafı ise, Hicr duvarı gibi yarım daire şeklinde yuvarlak yapıldı. Hicr yanına erâk ağacından bir kulübe inşa edildi. Hicr'in yapıldığı yer daha önce Hz. İsmail tarafından ağıl olarak kullanılmaktaydı. Hicr'in şekli dairemsi olup karşısındaki duvarın şekline benzemektedir. Burası, Beyt'in hududunun bittiği yerdir.

Sonra Allah, Hz. İbrahim'e insanları hac için çağırmasını emretti.¹⁰²

Ancak Kâbe zamanla sel sularına maruz kalmasından ötürü yıpranmıştır. Kâbe'ye büyük bir önem veren Mekkelilerin Kâbe'yi müteaddit defalar tamir ettikleri kaydedilmektedir. Hz. İbrahim'den sonra Amâlika, ardından Cürhüm ve Huzâa, beyti tamir ettiler.¹⁰³ Cürhüm zamanında da Kâbe'yi sel suları tahrip etti. Cürhüm, Hz. İbrahim'in yaptığı binayı aynı şekilde yeniden inşa etti, binanın boyutlarını da değiştirmedir.¹⁰⁴ İki kapı ve bir kilit yaptı.¹⁰⁵

Kâbe, Kusay b. Kilâb dönemine kadar değişiklik yapılmadan geldi. Kusay, Kâbe'yi yeniledi.¹⁰⁶ Sedir ağacından Kâbe'ye tavan yapıp hurma dallarıyla örttü.

Kureyş dönemine kadar Kâbe taştan yapılmıştı, sıvanmamıştı. Kapısı yere bitişik, örtüsü dışardan, duvarlardan sarkıyordu. Kadının biri Harem'de ateş yaktı. Kâ-

¹⁰² Me'sûdî, *Murûc*, II, 40.

¹⁰³ İbn Hişam, I, 123; Fâkihî, V, 138; Belâzurî, *Futûh*, 62-63; Beyhâkî, *Delâilü'n-Nübüvve*, I, 329; Yakût, IV, 464; Fasî, *İkdü's-Semîn*, I, 47; İbnu'd-Diyâ, 32-33; Kutbî Nahravânî, 56; Muhammed b. Hafız, V, 2-b; Şiblî Dımaşkî, 70; Hammâde, 23; Muhammed Kürdî, III, 8; Âlûsî, *Bulûğ*, I, 230; Fuad Ali Rıza, 256; Köksal, *Peygamberler Tarihi*, I, 208.

¹⁰⁴ Ezrâkî, I, 94; 86; Fasî, *Şifâ*, I, 580.

¹⁰⁵ Fâkihî, V, 225.

¹⁰⁶ Fâkihî, V, 225; Şiblî Dımaşkî, 70; Muhammed b. Hafız, V, 2-b; Muhammed Kürdî, V, 48; Abbas Kerrâre, 83; Hammâde, 23; Bilâdî, *Fedâil*, 9-10; Fuad Ali Rıza, 256-7; Köksal, *Peygamberler Tarihi*, I, 208.

be'nin Tavandan akacak su için *mizab* denilen oluğu yerleştirdi.¹⁰⁷ örtüsüne kıvılcım sıçradı, ateş örtüden başlayıp ağaçlara kadar devam etti. Sonra Kâbe'ye gelen sel suları duvarları çatlattı.¹⁰⁸ Bu olayların birbirlerini takip ettiği zaman içerisinde Kâbe'de bulunan hazinenin malları çalındı.¹⁰⁹ Bütün bu olaylar üzerine kabile ileri gelenlerinin toplanıp Kâbe'nin yeniden inşasına karar verdiler.¹¹⁰ Kâbe'nin inşası, Hz. Muhammed'in peygamberliğinden 5 yıl önce, yani Peygamber 35 (M. 605) yaşındayken gerçekleşti.¹¹¹

Kâbe'nin inşasına karar verildikten sonra, tüm Mekkelilerin ekonomik katkı sağlamaları istendi. Ancak katkı yapacakların, yapacakları katkının mallarının helalinden olmasına dikkat etmeleri özellikle vurgulandı ve faiz, fuhuş, köpek satımı kazançlarından elde edilen paraların Kâbe'nin yapımına harcanmaması hususunda görüş birliğine varıldı. Nitekim Kureyş'in liderleri birbirlerine: "Hanımlarınızın mihirinden, babalarınızın mirasından veriniz, sizin kazançlarınız şaibelidir; verilecek para zulüm ve haksızlıkla kazanılmamış olmalıdır"¹¹² demekteydiler.

Kâbe'nin inşasında kullanılan malzemeler ise batmış olan Bizans gemisinden elde edildi. Kaynaklarımızın bildirdiğine göre; Rum kralı Kayser, Farsların Habeşistan'da yaktığı kilise'yi yaptırmak için bir gemi dolusu, ağaç, demir ve inşaat malzemesi ile teknik eleman olarak da Bakûm isminde bir usta göndermişti. Cidde'den daha önce liman olarak kullanılan Şueybe'de gemi karaya vurdu. Bunu haber alan Kureyş, hemen Şueybe'ye gitti, Kâbe'de kullanılmak üzere malzemeleri satın alıp, Bakûm'u da ikna ederek Mekke'ye getirdiler.¹¹³

¹⁰⁷ Muhammed Kürdî, V, 48.

¹⁰⁸ Ezrâkî, I, 57.

¹⁰⁹ İbn İshak, 83. Çalan kişiler Hâris b. Amir b. Nevfel ve kardeşi (Ebû Leheb'in anne bir kardeşi) bir Kahinin yargılaması sonucunda Mekke'den on yıl sürgün cezası aldı. Bkz. İbn İshak, 83).

¹¹⁰ İbn İshak, 83.

¹¹¹ İbn İshak, 83, İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 559; Belâzurî, *Ensâb*, I, 108-110; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 19; Nevevî, *Tehzîb*, III, 301; Makdisî, *Tarih*, IV, 85; Yakût, IV, 464; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 42; *Üsdül-Ğâbe*, I, 17.

¹¹² İbn İshak, 83; Câhız, *Resâil*, 103; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 19; Makdisî, *Tarih*, IV, 139; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 42; İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, II, 465.

¹¹³ İbn İshak, 83; Ezrâkî, I, 157; Me'sûdî, *Murûc*, II, 278-279; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, I, 17; Şemseddin es-Sehâvî, *et-Tuhfetü'l-Latife fî Tarihi'l-Medineti's-Şerife*, I-II, Beyrut, 1993; Mahmud Sâdık Arcûn *Muhammed Min Nabatihi İla Bi'setihi*, *Ezher Matbaası*, Mısır, 1971; 281-282; Mahmud b. Muhammed b. Mansur Leymud, *Münteka'l-Nukûl fî Sireti A'zami'r-Resul*, Mekke, 1982; 142.

Kureyş, önce Kâbe'yi yıkmaktan çekiniyordu. Bunun için ilk yıkım darbesini vurmaya kimse yanaşmıyordu. Nasıl oldu ise birisinin bir darbe vurması ile bir şey olmadığı görülünce Kâbe'yi yıktılar. Hz. İbrahim tarafından yapılan temellere ulaşılar ve onun koyduğu taşlar üzerinde duvarı yükseltmeye başladılar. Duvarları yükseltirken bir sıra taş, bir sıra ahşap¹¹⁴ diziıyorlardı. Kâbe'nin yapımında iş bölümü yaptılar: Abdümenâf ve Zühreoğullarına kapının olduğu Ruknû'l-Hicr'le Esved arası; Abduddâr ve Esedoğullarına, Şam cephesinin yarısı; Teym ve Mahzûmoğullarına Yemen cephesinin yarısı; Sehm, Cumah, Adîy ve Âmir b. Lueyyoğullarına Ruknû'l-Yemânî ve Esved arası düştü.¹¹⁵ Her kabile kendi bölgesini yapmaya başladı. Hacerül-Esved'in yerleşeceği yere gelindiğinde kavga başladı. Ebû Huzeyle'nin "Bu kapıdan kim girerse hakem olsun" önerisi kabul edildi. Benî Şeybe kapısından Peygamber gelmişti. O'na durumu anlattılar ve o da, bir bez parçası üzerine Hacerü'l-Esved'i koydu, bütün kabileleri onu kaldırmaya çağırdı. Sonra eliyle taşı yerine koydu ve kavgayı bitirdi. Tavana gelindiğinde Bakûm denen usta tavanı yaptı.¹¹⁶ Hacerü'l-Esved, bu gün için her kesin dokunabileceği bir şekilde yerden 1,5 metre kadar yükseklikte, binadan hafif çıkıntılı bir şekilde durmaktadır.¹¹⁷

Kâbe'nin daha önce yüksekliği 9 arşın'ı idi, 18 arşına çıkardılar, içerisine iki sıra halinde altı tane direk koydular, direklere peygamber resimleri işlendi. Ahşap bir merdiveni Hatîm tarafına koydular ve kilitlenen bir de kapı yaptılar.¹¹⁸ Genişliği altı zira idi; altı zira, bir karış kısaltıp hicri dışarıda bıraktılar.¹¹⁹ Çünkü para yetmedi. Hicr yönünü Hz. İbrahim'e uyararak daire şeklinde inşa ettiler. Kapısını yerden yüksek yaparak su girmemesi için önüne engel koydular. Kâbe için getirilmiş olan hediyelerin konması için Kâbe'nin içerisinde bir köşeye Hz. İbrahim'in yaptığı gibi depo inşa ettiler.¹²⁰ Abdulmuttalib b. Haşim, Kâbe'nin kapısını altınla işlemeli hilye yaptırdı.¹²¹ Mekke tarihlerinde Kâbe'nin tamirinin on iki sefer yapıldığı anlatılmaktadır: Melek-

¹¹⁴ İbn İshak, 83, Ezrâkî, I, 57.

¹¹⁵ İbn Hişam, I, 221; İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 146; Belâzurî, *Ensâb*, I, 108; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 19; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 107; Ebu'l-Fidâ, *Tarih*, I, 173; İbn Kesîr, *İslâm Tarih*, II, 465.

¹¹⁶ Ezrâkî, I, 157; Belâzurî, *Ensâb*, I, 108-110; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 19; Taberî, *Tarih*, I, 238; Me'sûdî, *Murûc*, II, 278-279; Yakût, IV, 464; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, I, 17; *el-Kâmil*, II, 42; Diyarbekrî, I, 107; Ahmed Sibâî, 28.

¹¹⁷ H. U. Rahmân, *İslâm Tarihi Kronolojisi*, (Çev: Abidin Büyükköse,) İstanbul, 1995, 51.

¹¹⁸ Ezrâkî, I, 57; İbn Rustah, 29; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 107; İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 373; Abbas Kerrâre, 83; İbnü Fadlullah 94.

¹¹⁹ İbn Abdîrabbîh, VI, 276; İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 373.

¹²⁰ İbn Rustah, 29; Yakût, IV, 464; Abbas Kerrâre, 83; Kutbî Nahravânî, 77.

¹²¹ Fâkihî, III, 230.

ler, Hz. Adem, Şit b. Adem, Hz. İbrahim, Amâlika, Cürhüm, Huzâa, Kusay, Kureyş, Abdullah b. Zübeyr, Haccâc ve IV. Murat tarafından Kâbe'nin tamir edildiği.¹²² iddia edilmektedir. Ancak Hz. İbrahim'den öncesi hurafe olabilir.

Kâbe'nin örtülmesine gelince ilk olarak Kâbe'ye örtüyü Hz. İsmail'in¹²³ ardından Hz. Süleyman'ın örttüğü¹²⁴ rivayetleri olmakla birlikte Es'ad Ebû Kerb'in ilk defa giydirdiği görüşü daha ağırlık kazanmaktadır.

Kaynaklarımızın verdiği bilgilere göre; Es'ad Ebû Kerb el-Evsat el-Himyerî, Mekke'ye uğrayıp değerli kumaşlardan Yemen Vesâili, sonra Yemen Berûdu daha sonra "As" ve deriden mamul "Enta" örtüsü örttü.¹²⁵ Kusay b. Kilâb zamanına kadar Tubaların (Yemen Kralları) örttüğü muhtemeldir. Kusay daha fazla hacı çekmek amacıyla Kâbe'nin giydirilmesi için herkese gücü nispetinde rifâde vergisi koydu. Ebû Rebîa b. Muğîre b. Abdillâh b. Ömer b. Mahzûm, Yemen ticaretinde para kazanıp zengin olduğunda, kazandığı parayla Kâbe'yi "Cünd"den getirdiği yeni "Hibre" kumaşıyla örttü.¹²⁶ Bu nedenle Ebû Rafia'ya "Adl" ismi verildi.¹²⁷ Hz. Peygamber ve Ebû Bekir, Kâbe'ye "Yemen Bezi" örttü. Ömer ve Osman, Kâbe için kıptî bezini tercih etti. Yezid, Hüsravan ipek kumaşı, Abdullah b. Zübeyr ve Haccac ise ipekli kumaşla Kâbe'yi örttü.¹²⁸

Kâbe, cahiliye döneminde kutsal kabul edilip, saygı gördü. Hatta Kureyş'in İslâm'a karşı çıkışlarının temelinde, Kâbe'nin kutsiyetinin gitmesi korkusu bulunmaktadır. Kureyş'in ticaretinin temelleri Kâbe'nin kutsiyetine dayanıyordu. Araplar, Kâbe'nin kutsiyetini kabul ettiklerinden dolayı Kureyş'i de kutsal kabul etmekteydiler. Kureyş nereye gitse ehlullah olarak saygı görüyordu. Cahiliye döneminde kutsi-

¹²² Ezrâkî, I, 355, (Rüşti Salih Melhas'ın eki); Hammâde, 23.

¹²³ Abdurrezzâk, *Musannef*, I-XI, Beyrut, 1970, V, 154; İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, I-XIII, Beyrut Baskısı, III, 366.

¹²⁴ Dîneverî, 21; Emel Esin, *Mecca The Blessed Madinah the Radiant*, Novara, 1963, 51.

¹²⁵ İbn Şerye, 451; İbn İshak, 30; İbn Hişam, I, 36-39; Ezrâkî I, 32; Câhız, *Resâil*, 106; Fâkihî, V, 161-230; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 60; Dîneverî, 46; Me'sûdî, *Murûc*, II, 77; İbn Miskeveyh, II, 94; Askerî, 35; Mâverî, *A'lâm*, 199; Muhibbî Taberî, 515; İbn Haldun, *Tarih*, II, 62; Şiblî Dîmaşkî, 88; Kalkaşândî, *Subhu'l-A'sâ*, I, 427; Kutbî Nahravânî, 102; Muhammed Kürdî, IV, 188; Asım Köksal, *Peygamberler Tarihi*, I, 212.

¹²⁶ Ezrâkî, I, 249-251.

¹²⁷ Kutbî Nahravânî, 102.; Abbas Kerrâre, 48; Kehhâle, III, 950.

¹²⁸ Belâzurî, *Futûh*, 62-63; İbnü'l-Fakîh, *Buldân*, 77; Şiblî Dîmaşkî, 88.

yetini koruyan Kâbe, Kureyş düşüncesinin aksine daha da kutsiyet kazandı ve tüm insanların ziyaret yeri oldu.¹²⁹

Ahsef-Micen, (Tekne) Kâbe'ye girildiğinde sağdaki derin kuyu, Hz. İbrahim ve İsmail tarafından kazıldı ve hediyeler bu kuyuda saklanıyordu. Cürhümîler ve Huzâalılar bu kuyudan değerli eşyaları çalarlardı.¹³⁰

Makam, Kâbe'nin kuzey-doğu duvarının karşısındadır.¹³¹ Hz. İbrahim Kâbe'yi yaparken Hz. İsmail ona yardım ediyordu. Hz. İbrahim, duvar yükseldiğinde kavuşabilmek için Hz. İsmail'den bir taş getirmesini istedi. Hz. İsmail, bir taş getirdi. Hz. İbrahim onu iskele olarak kullandı. Bu taş "Makama-ı İbrahim" dendi ve özenle saklandı. Bu taş üzerinde onun ayak izlerinin olduğunu ve günümüze kadar da mucize olarak geldiği¹³² iddia edildi. "*Orada açık kerametler vardır. Makam-ı İbrahim vardır.*"¹³³ Ayeti de buna delil getirildi. Hamidullah, "Büyük bir cam altına yerleştirilen bu taş, mermerdendir. Bu taşın üzerinde bir çukur vardır. Bu çukurun Hz. İbrahim'in ayak izi olduğu söylenmektedir. Ben bunu kesin olarak söyleyemem, fakat tırnak izlerinin olmadığını gördüm. Sadece bir çukur var. Bunun ehemmiyeti yoktur."¹³⁴ demektedir.

Kâbe'ye gelen seller makamın yerini sürekli değiştirdiğinden Hz. Ömer, onu Harem içerisinde bugünkü yerine yerleştirerek, sabitleştirdi.¹³⁵

¹²⁹ Ezrâkî, II, 262.

¹³⁰ İbn Hişam, I, 32.

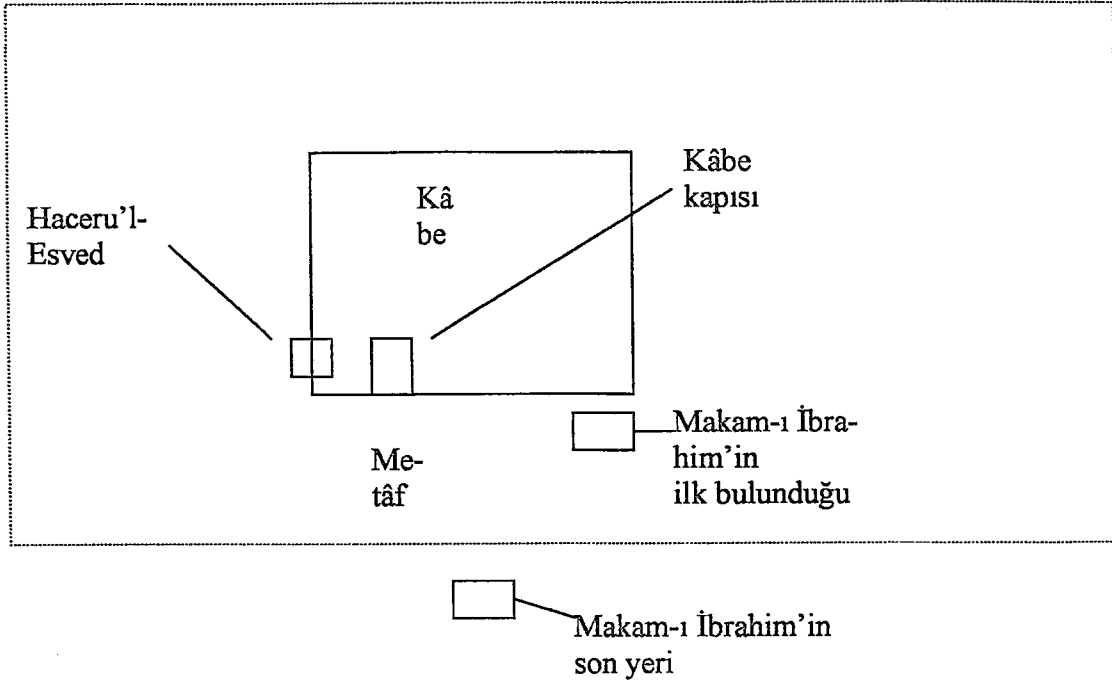
¹³¹ Çağatay, 127.

¹³² Ezrâkî, II, 32-68; Fâkihî, I, 450; İbn Abdirabbih, VI, 279.

¹³³ *Ali İmrân*, 96.

¹³⁴ Muhammed Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, İstanbul, 1981, 29.

¹³⁵ Ezrâkî, II, 33; Fâkihî, I, 450; İbn Rustah, 54; Şiblî Dımaşkî, 107; İbn Fadlullah el-Ömer, 103; Hamidullah, *Müesseseler*, 29.

Hacerü'l-Esved, yanardağdan fişkıran lavlardan bir bazalt parçası olup, noktalı küçük billurlarla örtülüdür. Ötesinde berisinde koyu zemin üzerinde feldisnat parçaları bulunup siyaha yakın kırmızımsı esmer renkte olduğu denmektedir.¹³⁶ Dış yüzü milyonlarca hacının el sürmesi sebebiyle aşınıp parlamaktadır. Hazreti İbrahim, onu Ebû Kubeys dağından getirip tavâfin başladığı yeri belli eden bir işaret olmak üzere, halen bulunduğu yere koymuştu.¹³⁷ Halkın inancına göre, Müşrik ve hayızlıların el sürmesiyle karardığı rivayeti¹³⁸ olmakla birlikte onun yangınlarda siyahlaştığı rivayetleri de mevcuttur.¹³⁹ Fakat bu rivayetlerin hiçbirisi bilimsel delillere dayanmamaktadırlar.

Hatîm (Hicr), Hacerü'l-Esved, Makam-ı İbrahim, Zemzem suyu ve Hatîm duvarı arasında kalan yere verilen isimdir. Doğruluğu tartışılan bir rivayete göre; İsa ile Nâile, Kâbe'de zina ettiklerinden taş kesilmişlerdi. Bu taşlardan biri Zemzem kuyusu önüne, diğeri Kâbe'nin önüne dikildi.¹⁴⁰ İşte bu yere Hatîm dendi. İnsanlar buraya izdiham içerisinde koşarlardı. Mazlumun, zalime karşı bedduasının burada kabul edildiğine ve bu yerde günah işleyenlerin helâk olduğuna inanılırdı. Cahiliye

¹³⁶ Seydişehri, 287.

¹³⁷ Çelebi, *Tarih*, I, 114.

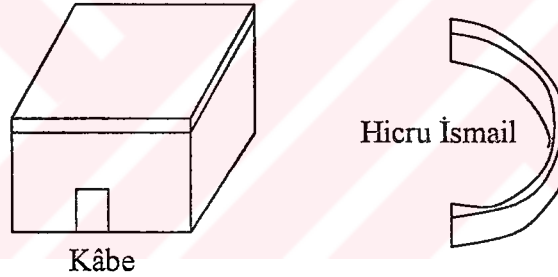
¹³⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 307; Darimî, I, 372; İbn Mace, II, 982; Tirmizî, III, 294; Fâkihî, I, 86.

¹³⁹ Ezrâkî, I, 66.

¹⁴⁰ Ezrâkî, II, 24-25; Muhammed Kürdî, IV, 117.

döneminde, Hatim’de batıl üzere yemin eden elli kişinin bir taş tarafından parçalanarak öldürüldüğü rivayet edilmektedir. Kureyşliler saygıdan Beytullâh’ın yanında yemin etmezlerdi. Develerine el konan birisi burada beddua edince, develeri alan kişinin delirdiği anlatılmaktadır.¹⁴¹ Bunlar, halk tarafından Hatîm ile ilgili anlatılanların sadece bir tanesidir.

Hatîm (Hicr), iki arşın boyunda ve yay şeklinde bir duvar ile çevrilidir. Bir rivayette Hatîm, duvarın ismidir. Yüksekliği bir metre, kalınlığı bir buçuk metre olan yay şeklindeki duvar olarak bilinmektedir. Bu duvarla Beyt arasındaki boşluğa “Hicru İsmail”, “Hicru Kâbe”, ve” Hazire”de denilmektedir. Buranın Hz. İsmail ile Hz. Hacer’in gömüldüğü yer olduğu rivayetleri de mevcuttur. Hatîm önce Kâbe içerisinde idi, Kureyş, malzemeleri yetmeyince yapım sırasında burayı Beyt’ten ayrıştı. Abdullah b. Zübeyr, burayı beyte kattı. Ama Haccâc, yine eski haline çevirdi. Bu nedenle hacılar, onun dış kısmında hac ve tavâf emektedirler.¹⁴²

B) Dâru’n-Nedve (Hükümet Binâsı)

Mekke’nin fizikî yapısında merkezî faktörlerden ikincisi, *Dâru’n-Nedve* binasıdır. Kusay, binayı hemen Kâbe’nin yanında inşa etti. Binanın yaklaşık¹⁴³ M. S. 440’lı yıllarda yapıldığı tahmin edilmektedir.¹⁴⁴

¹⁴¹ Ezrâkî, II, 25.

¹⁴² Seydişehrî, 287.

¹⁴³ İbn Hişam, I, 144; Ezrâkî, I, 110; İbn Habib, *Munammak*, 34; İbn Sa’d, I, 170; Belâzurî, *Ensâb*, I, 59; Ya’kûbî *Tarih*, I, 240; Taberî, *Tarih*, II, 346; Makdisî, *Tarih*, IV, 127; Süheylî, I, 235; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, II, 21; Ahmed Sibâî, 50; Çelebi, *Tarihu’l-İslâmî*, I, 118; Hudarî Beg, I, 36; Tefik Berro, 175; Nebîh Âkîl, 236; Günaltay, “TedeYYünü’l-Arab”, I. sene, 3. sayı, 135.

¹⁴⁴ Fuad Ali Rıza, 192-193; Safiyyurrahman el-Mubârek el-Fûrî, *er-Rahîku’m-Mahtûm Peygamberimiz Hayatı ve Daveti*, (Çev: Halil İbrahim Kutluay), İstanbul, 1999, 33, *Kalbu Cezîreti’l-Arab*, s. 52’den naklen)

Kusay b. Kilâb, Kureyş'i Mekke'ye yerleştirmek için Mekke şehrini parselle-yip dağıtmadan önce kendisi için Ma'lat'ı seçti ve Dâru'n-Nedve denilen yapıyı¹⁴⁵ siyasî ve idarî işleri düzenlemek için inşa etti.¹⁴⁶ Dâru'n-Nedve, Harem içerisinde Kâbe'den sonra yapılan ilk binadır.¹⁴⁷ Kusay'ın kendi evi ile birlikte yaptığı bu bina-nın kapısı Kâbe'ye bakıyordu.¹⁴⁸ Muhtemelen kalabalık olduğunda insanların rahatça çıkabilmesi için iki kapı konmuştu. Dâru'n-Nedve hakkında ayrıntılı bilgi olmadı-ğından, Kusay'ın kendi evi ile Dâru'n-Nedve yapıları birbirine karıştırılmaktadır.

Kâbe'nin güney batısında¹⁴⁹, kurulduğu rivayet edilen¹⁵⁰ *Dâru'n-Nedve*, za-manımızdaki "*Parlamento Binası*"¹⁵¹ gibi kullanılıyordu. *Nedve*, "n.d.y." kökünden türetilip; görüşme, konuşma, işleri halletme, toplanma gibi anlamlara gelmektedir.¹⁵² Nedve yeri için ise Dâru'n-Nedve dendi.¹⁵³ Bu kurumun bakım ve onarım ile toplantı esnasında yönetimi, Kusay'dan sonra Abduddâroğulları tarafından yapılmıyordu. An-cak daha sonra Hakim b. Hizâm'ın eline geçtiği rivayet edilmektedir. Bu uygulama, Hakim b. Hizâm'ın Dâr'un-Nedve'yi yüz bin dirheme Muaviye'ye sattığı güne kadar devam etti.¹⁵⁴ Muaviye ona, "Babanın şerefini sattın" dediğinde, "Ben onu bir tulum içkiye almıştım. İslâm geldi, cahiliye şerefini kaldırdı. Şimdi yüz bin dirhemi fakirle-re hibe ediyorum" dedi.¹⁵⁵ Bir başka rivayette Hakim b. Hizam yerine Abduddar'dan İkrime b. Âmir zikredilmektedir.¹⁵⁶ İkinci rivayetin doğruluğu daha mantıklıdır. Çünkü İkrime, Abduddar'dandır.

¹⁴⁵ İbn Habîb, *Munammak*, 32-33; Belâzurî, *Ensâb*, I, 59; Taberî, *Tarih*, II, 346; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 21; Makdisî, *Tarih*, IV, 127; İbn Zuhayra, 26.

¹⁴⁶ Can, 37.

¹⁴⁷ Ya'kûbî, *Tarih*, I, 239.

¹⁴⁸ İbn Hişâm, I, 144; İbn Sa'd, I, 70; Taberî, *Tarih*, II, 346; Makdisî, *Tarih*, IV, 127; Askerî, 12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 21; Fasî, *Şifâ*, I, 35; Efgânî, 97.

¹⁴⁹ İstahrî, 16; Fuad Ali Rıza, 192.

¹⁵⁰ Fuad Ali Rıza, 192.

¹⁵¹ Muhammed Kürdî, V, 414.

¹⁵² Seâlibî, II, 747; Zebîdî, VI, 421.

¹⁵³ İbn Habîb, *Munammak*, 32-33; İbn Sa'd, I, 70; Yakût, V, 279; Me'sûdî, *Murûc*, II, 277; Fasî, *Şifâ*, II, 138; Hammâde, 126.

¹⁵⁴ İbn Hişâm, I, 144; İbn Habîb, *Munammak*, 32-33; Taberî, *Tarih*, II, 346; Makdisî, *Tarih*, IV, 127; Süheylî, I, 235-236; Makdisî el-Kudâme, 246; Fasî, *Şifâ*, I, 36.

¹⁵⁵ İbn Hişâm, I, 144; Taberî, *Tarih*, II, 346; Makdisî, IV, 127; Süheylî, I, 235; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 21; Halebî, I, 16; Dahlân, I, 16; Muhammed Kürdî, V, 58.

¹⁵⁶ İbn Sa'd, I, 77; Nebih Akil, 239.

C) Pazar ve Panayır Yerleri (Sûklar)

Araplar *Sûk* kelimesini pazar, panayır ve çarşı anlamlarında kullanıyordu. Yani çarşılar, pazarlar ve panayırlar için aynı bir kelime kullanmaktaydı.¹⁵⁷ Sûk kelimesi “Sevk” mastarından gelir; çekip getirmek, göndermek anlamlarından, çeşitli mal ve ticaret maddelerinin getirildiği ve sevk edildiği yer anlamında kullanıldığı gibi, her türlü ticaret malının alınıp satıldığı mekan anlamında da kullanılmıştır.¹⁵⁸

Mekke’deki Pazar (Sûk) dediğimiz ticaret merkezlerini ikiye ayırabiliriz: a) Şehir Pazarları (Çarşılar), b) Yıllık Panayırlar.

a) Şehir İçi Pazarları (Çarşılar): İslâm öncesi dönemdeki şehrin pazar yerlerinin ve çarşılarının fonksiyonları “Ekonomik Yapı” da işleneceğinden sadece konumuzla ilgili olan fizikî yönünü burada ele almaya çalışacağız

1. *Mekke Çarşısı (Hazvere Çarşısı)*: Burası, Hazvere çarşısı olarak bilinirdi. Hazvere denmesi, Cürhüm’ün mağlubiyetiyle, Mekke yönetimini ele geçiren İyâd Kabilesi Lideri Veki b. Seleme b. Zuhr b. İyâd, Aşağı Mekke’de bir saray yapıp oraya, Hazvere isminde çok dindar bir cariyeye bıraktı. Bu nedenle buraya “*Hazveretü’l-Mekke*” dendi. Sonra burası Mekke pazarının ismi oldu.¹⁵⁹ Olayın, M.Ö. 3. asırlarda olma ihtimalini göz önüne aldığımızda, çarşının çok eski olduğu anlaşılmaktadır. Çarşının, saray yapılmadan ne kadar önce var olduğunu da bilemiyoruz. Muhtemelen Cürhüm döneminde de orası çarşı olarak kullanılmaktaydı.

Hazvere¹⁶⁰’nin yeri, Aşağı Mekke’de, Mes’â pazarına bitişik olup, Hennâtin suyu yanında olduğunu söyleyenler¹⁶¹ olmakla birlikte; Ezrâkî’ye göre, Ebû Talib’in kızı Ummihânî’nin evinin yakınındadır. Adına el-Hezâvir veya “el-Cebâcibu’l-Esvâk” da denilen Hazvere en yaygın görüş göre, Hennâtin’in yanında idi.¹⁶²

¹⁵⁷ M. Plessner, “Sûk”, *İA.*, MEB., XI, 8.

¹⁵⁸ İbn Manzûr, VI; 436; Abdulvehhab Hallâf ve arkadaşları, *Mu’cemu Elfazi’l-Kur’ân*, I, 612; Luis Me’lûf, *Muncid*, Beyrut 1986, 365; Dairetü’l-Meâcım., *Kâmûsu’l-İktisâd ve’t-Ticâre*, (Arabica-İngiliz), Lubnan, 1986, 294; Vecdi Rezzâk Ğâlî, *el-Mutemed*, *Mu’cemu’l-Vâsıt fi Mustalahâti’l-İlim ve’l-Felsefe ve’l-Ulûmu’l-İnsaniyye*, Beyrut 1993, 57; Nebîl Ğattâs, Cohans Robertson, *Kâmûsu’l-İdare Ma Mesredi bi’l-Mustalahâti’l-İngilizîyye*, Beyrut, 1983, 128; Hamid Sâdık Kannibi, *Mu’cemî’l-Muennesati’s-Semâyye el-Arabîyye ve’d-Dahîle*, Beyrut, 1978, 120.

¹⁵⁹ İbn Habib, *Munammak*, 282; Fâkihî, V, 145; Belâzurî, *Ensâb*, I, 29-31; Me’sûdî, *Murûc*, II, 51; Fasî Şifâ, I, 122; Diyarbekrî, I, 180; Cevâd Ali, *Tarihu’l-Arab Kable’l-İslâm*, I-X, Bağdat 1993, VI, 504.

¹⁶⁰ Cahiliye döneminde Hazvere isminde salih bir kadının İyâd Kabilesi lideri tarafından o mekana yerleştirilmesinden dolayı oraya Hazvere denmiştir. Bkz. İbn Habib, *Munammak*, 103.

¹⁶¹ Fasî, *Şifâ*, I, 122.

¹⁶² Ezrâkî, II, 294; Fasî, *Şifâ*, I, 122.

Cahiliye döneminde Mekke pazarı burasıydı.¹⁶³ Hazvere'nin olduğu yerin, H.II. asırda Harem kapılarının bulunduğu mekan olduğu kaydedilmektedir.¹⁶⁴ Peygamber'in, Mekke'yi fethinde Ebû Uhayha'nın oğlu Said buraya amil tayin etmesi,¹⁶⁵ buranın Mekke şehrinin en büyük pazarı olduğunu göstermektedir. Zaten bundan dolayıdır ki Mekke pazarı denince akla ilk burası gelmektedir.¹⁶⁶

Hazvere'nin en eski Mekke çarşısı ve şehrin ticaret merkezi olduğu,¹⁶⁷ Muttalib'in oradan Abdulmuttalib'e elbise aldığı¹⁶⁸ ve Abdulmuttalib'in orada sığır alıp kestiğine dair rivayetleri,¹⁶⁹ çok eski ve tüm ticaret maddelerinin satıldığı büyük bir çarşı olduğu sonucunu da beraberinde getirmektedir.¹⁷⁰ Ayrıca yukarıdaki bilgilerden elde edilen sonuç, "Mekke Çarşısı"nın günlük, haftalık bir pazardan ziyade, devamlı açık olan bir çarşı olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak pazarın yapısı ile ilgili yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Mekke çarşısı gibi genel ve merkezi çarşılar dışında şî'b olarak anılan semtlerde de bazı çarşılar vardı. Bunlar çok büyük olmayan çarşılar veya pazar nitelikli, belli zamanlarda açık olan yerlerdi. Bunlar ise şunlardır:

2. Sûku'l-Leyl: Bu Sûk, Benî Haşim Şî'bi'nde (mahallesinde) veya Şî'bu Hevâşim'de bulunuyordu. Bu çarşı, muhasara altında olan Benû Haşim, gündüzleri bir şey almasın diye kapatılır, geceleri çalışırdı. Bu nedenle buraya "Gece Pazarı" anlamında *Sûku'l-Leyl* dendiği¹⁷¹ rivayet edilmekle birlikte Arap ülkelerinde hayatın gece daha aktif olduğu gerçeğini de göz önüne almak gerekir.

3. Sûku's-Sağîr: Sağîr denen mevkide bir pazar olduğu söylenir. Ancak yeri ve işlevi hakkında kaynaklarımızda aydınlatıcı fazla bilgi bulunmamaktadır.¹⁷²

4. Sûku'l-Kuseyb: Halife dağı dibinde, Bakâr mevkisi ile Hârisu's-Sağîr dâarı arasında bir pazar vardı. Bu pazar için Ezrâkî: "Kedâ dağının dibinde, Sûku's-Sağîr

¹⁶³ Ezrâkî, II, 295; Fâkihî, IV, 206; Bekrî, II, 444.

¹⁶⁴ Fâkihî, II, 87.

¹⁶⁵ İbn Sa'd, II, 145; İbn Abdilber, II, 182; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, II, 309; İbn Hacer, *İsâbe*, III, 88.

¹⁶⁶ İbn Sa'd, II, 137.

¹⁶⁷ Fâkihî, IV, 206.

¹⁶⁸ Ya'kûbî, *Tarih*, I, 245; Taberî, *Tarih*, II, 335; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 11.

¹⁶⁹ Diyarbekrî, I, 180.

¹⁷⁰ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 9; Câhız, *Resâil*, II, 149.

¹⁷¹ Hammâde, 10.

¹⁷² Fâkihî, IV, 191; Muhammed Kürdî, V, 415.

mevkiîni içerisine alan Bakâr mevkiîne yakın pazarlardan birisidir¹⁷³ demektir. Buranın halkının çoğunluğu sanatkârı.¹⁷⁴ Bu nedenle muhtemelen burada daha çok sanatkâr sınıf bulunmaktaydı.

5. Safâ Kapısı Yanındaki Sûk: Harem'in Safâ kapısına yakın bir yerde olan pazar, tam Safâ kapısının iki sütunu karşısındadır.¹⁷⁵

6. Sûku'l-Ğanemi'l-Kadîm (Eski Koyun Çarşısı): İbn Âmir Şi'bin'de, eski koyun pazarı bulunmaktaydı.¹⁷⁶ Mekke'nin üst tarafında Rahmeteyn Dağı'nın doğusundaki vadidedir¹⁷⁷.

7. Sûku Karni'l-Gurd: Ecyâdeyn'nin Hareme geliştiki iki tarafıdır. Cahiliye döneminde burada Gurd denilen hayvan yemi ticareti yapıldığından, Karnu'l-Gurd adını almıştır.¹⁷⁸

8. Sûku'l-Mes'û: Hazvere yakınında, Harem kapılarına yakın bir pazardı.¹⁷⁹ Kuşluk vakti pazar bomboş olurdu. Kafileler Becile'den buğday getirir, getirdiklerinin tümünü satacak kimse bulamazlardı. Gelenler de erken dönebilmek için getirdiklerini veresiye ve çok ucuz fiyata satarlardı . Çünkü orada insan azdı, para da yoktu,¹⁸⁰ denmektedir.

9. Sûku Birketi'l-Mâcil: Mâcil denen yer, Mekkelilerin Pazar yerlerinden biri idi. Aşağı Mekke'dedir Mekke halkı yazın orayı mesire yeri olarak kullanırdı.¹⁸¹

10. Sûkul-Himârin vel-Kirâ((Merkep ve At Pazarı): Müddea denilen yerdeydi. Radmu'l-Esfâl'a yakın bir bölgededir. Burası at pazarıdır. At ve merkep ticareti yapılırdı.¹⁸²

11. Sûku'r-Rakîk (Köle Pazarı): Abbas b. Abdilmuttalib'in Safâ ve Merve arasındaki evinin bulunduğu yerde eskiden köle alınıp, satılan bir pazar vardı. Muhammed b. Ömer diyor ki: "Abbas'ın evinin yerinde kölelerin satıldığını gördüm."¹⁸³

¹⁷³ Ezrâkî, II; 291.

¹⁷⁴ Fâkihî, IV, 191.

¹⁷⁵ İbn Rustah, 46.

¹⁷⁶ Fâkihî, III, 284.

¹⁷⁷ Ezrâkî, II; 244, 271.

¹⁷⁸ Ezrâkî, IV, 192, 193.

¹⁷⁹ Fâkihî, II, 87.

¹⁸⁰ Kutbî Nahravânî, 41.

¹⁸¹ Hammâdde, 8.

¹⁸² Ezrâkî, II, 168.

12. Sûku Harem: Özellikle yabancılar, misyonerler ve diğer Araplar, nesebiyle iftihar etmek için Kâbe etrafında toplanıp ticaret yaparlardı.¹⁸⁴ Hac mevsimlerinde ise Harem büyük bir panayıra dönüşürdü. Un ve Akik taşına kadar her şey satılırdı. Şehrin büyük bir kısmına yayıldığı kaydedilmektedir.¹⁸⁵

13. Rahbetlerde (Meydanlarda) Kurulan Pazarlar: Mekke’de evler arasında boş sahalara vardı, buralara “Rahbet” deniyordu. Buralarda kervanlar konaklar ve mallarını satarlardı. *Beyne’ d-Dâreyn* denen boşluk, Hanzala b. Ebî Süfyân evi ile Ebû Süfyân’ın evinin arasındaydı. Surat, Tâif v.b. yerlerden kervanlar gelince burada dururlardı. Kervanlar, buğday, hububat ve bal getirerek bu boşlukta satarlardı. Aynı zamanda kuru ot, odun gibi maddeler de burada satılıyordu.

Kureys, Yemen ticaret kervanlarını Samiyyu’l-Manzar’da bekler, Yemen mallarını burada satın alırdı. Samiyyu’l-Manzar, Bathâ’nın güneyindeki Talûb dağı’nın aşağısında bir yerdir.¹⁸⁶

Ayrıca Hafid dağı altında zor geçilebilen bir geçitten Irak ve o yöreden gelen kervanlar girer, Ma’lat’tan Kuaykian evlerinin bulunduğu bölgeye çıkar; dârlar arasındaki¹⁸⁷ alanlarda ticaret yaparlardı.

14. Haraç-mezat Pazarları: Mekke’de boş alanlarda halk satacağı maddeleri ve diğer hırdavat türü şeyleri bir sergi üzerine serer, akşam olunca toplar, sandığına koyardı. Buralara haraç-mezat pazarları denirdi¹⁸⁸.

15. Pazar Olarak Kullanılan Evler: Mekke’de bazı tüccarlar ticaret işlemlerini evlerinden yürütüyorlardı. Bunlar evlerini yazıhane veya depo olarak kullanıyorlardı. Saib’in evinde Peygamber ile Sâib b. Ebî Sâib’in ticaretlerini yürüttükleri zikredilmektedir.¹⁸⁹

Yukarıdaki bilgilere bakıldığında, yöneticilerin kontrolünde olan merkezdeki çarşı, herkesin değişik türden ihtiyaçlarını karşıladıkları yerdir. Mahalle ve bazı yörelerde kurulmuş pazarlar, Mekke merkezindeki pazar kadar büyük, eski ve kapsamlı değildir. Yine koyun pazarları, at pazarları; yem pazarları gibi farklı pazarlar görül-

¹⁸³ Fâkihî, III, 270.

¹⁸⁴ Fuad Ali Rıza, 234.

¹⁸⁵ İbn Cübeyr, *Rihle*, 160.

¹⁸⁶ Fâkihî, IV, 195.

¹⁸⁷ Ezrâkî, II, 285; Fâkihî, IV, 176.

¹⁸⁸ Ezrâkî, II, 263; Fâkihî, III, 332; Muhammed Kürdî, VI, 227..

¹⁸⁹ Ezrâkî, II, 259; Fâkihî, III, 326.

mehtedir. Buradan hareketle, cahiliye döneminde Mekke’de meslek gruplarına ve branşlara göre oluşmuş pazarların da bulunduğu söylenebilir.

Yıllık panayırların isimlerini 16’ya çıkaranlar vardır. Ancak Mekke ile doğrudan ilişkisi bulunan üç pazar dışındakiler konumuz dışındadır.

b) Yıllık Panayırlar: Panayır yerleri, fizikî olarak yolların kavuştuğu ve mümkün olduğu kadar sahipsiz bir arazi üzerinde olup ekseriya uzaktan görülebilen bir yer olarak seçilmişti. Ukâz için bütün bu şartlar bulunmaktaydı Eski Arabistan’ın pazarları, aslında ibâdet yerleriydi. Mekke’nin kutsiyeti arttıkça, bu pazarların kutsiyeti terk edilmeye başlandı. Mesela Usayda’da kayalığın etrafında tavâf yapıldığı anlatılmaktadır.¹⁹⁰

Bu pazarlar insanların kalabalık kabileler halinde geldiği yerlerdir. Bu pazarlardan anlaşılması gereken mevsimlik pazarlardır, yoksa her şehrin pazarları vardır.¹⁹¹ Ukâz, Mecenne, Zülmecâz, Araplar için büyük panayırlardı. Haram aylarda kurulduğundan, panayırlardaki güvenliğin diğer günlerden çok daha fazla olması gerekirken, bazen oralarda büyük hürmetsizlikler de olurdu.¹⁹² Bu pazarların Hammurabi yoluyla Cezîre’ye geldiği söylenmektedir. Efgânî, ”bunun aksi, akla daha uygundur. Çünkü Hammurabiler ’in Cezîre’den giderken bazı örf ve adetleri götürdükler” der ve bu panayırların Cezîre’de doğduğunu iddia eder.¹⁹³ Bu panayırlardan Mekke çevresinde olanlar:

1. Ukâz Kureyş’in devamlı katıldığı pazarlarının en büyüğü sayılan Ukâz panayırı Nahle, Tâif ve Zülmecâz arasında ve Mecenne’nin hemen arkasındadır.¹⁹⁴ Nahle, Sana yolu üzerinde, Mekke’ye bir merhale (üç gün civarında), Tâif’e ise bir günlük yol uzaklıktaydı.¹⁹⁵ Sahası, 10 mil civarında olup Yemen, Suriye, Basra Körfezi ve Babil’e yollar buradan geçmekteydi. Ukâz’ın yeri, uluslararası bir Pazar için

¹⁹⁰ H. Kindermann, “Sûk”, *İA.*, XI, 6; Nihat Çetin, *Eski Arap Şiiri*, İstanbul, 1973, 15.

¹⁹¹ Efgânî, 193; Hennâ el- Fahûrî, 24.

¹⁹² Efgânî, 80.

¹⁹³ Efgânî, 195.

¹⁹⁴ İbn Habîb, *Munammak*, 164; Nâbiğatu’z-Zebiyânî, *Divân*, (Şerh, Abbas Abdussatır), Beyrut, 1996, 86.

¹⁹⁵ Ezrâkî, I, 90; Hemdânî, *Cezîre*, 332; Bekrî, III, 959; Yakût, IV, 142; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 590; Fasî, *Şifâ*, II, 450; Suveydî Muhammed b. Emin Bağdâdî, *Sebâiku’z-Zeheb fî marifeti Kabâili’l-Arap*, Beyrut(trz), 55; Âlûsî, *Bulûğ*, I, 264.

Mekke'nin merkezinden daha elverişliydi. Katılımın yüksek oluşu nedeniyle Araplar arası kaynaşmanın ve kültür alışverişinin en önemli merkezlerinden biri idi.¹⁹⁶

Mustafa Rafîî, Ukâz panayırının kuruluş tarihinin Fil Olayı'ndan 5 yıl sonra olduğunu söylerken.¹⁹⁷ el-Betânûnî ise "Fil Olayı'ndan 15 yıl sonra kurulduğunu"¹⁹⁸ iddia eder. Bekrî ise Ukâz'ın, Mekke'nin kutsal sınırları yani Harem'e dahil olduğunu, orada ensâbın (sınır taşları) bulunduğunu söyler ve Ukâz mevkiî hakkında farklı görüşlerin varlığından söz eder. İbn Habib Ukâz'ın, Necd'in üst tarafında bulunduğunu belirtir. Bunun yanında Ukâz'ın, Karnü'l-Menâzil arkasında, Arafat'a yakın yerde olduğunu diyenler de vardır. Ebû Ubeyde'nin görüşüne göre Ukâz, Tâif ile Nahle arasında "el-İtk" denilen mevkidedir.¹⁹⁹ Yine Ebû Übeyde, Ukâz kelimesinin bitmeyen suya işaret ettiğini ve bilinmeyen bir kuyunun kastedildiğini, bu nedenle de Ukâz'a "Nek'a" dendiğini vurgular.²⁰⁰

Ukâz panayırı, Zilkâde ayının hilâlinin sabahından başlayarak yirmi gün süreyle kurulur; ondan sonra Mecenne panayırına geçilirdi.²⁰¹

2. Mecenne Panayırı: Mecenne panayırı da Mekkelilerin sürekli katıldığı panayırlardan biri olup,²⁰² Ukâz'dan sonra on gün devam eder, oradan da Zülmecâz'a geçilirdi.²⁰³

Mecenne,²⁰⁴ Merruzahrân dağının yanında, aşağı Mekke'ye on mil kadardır Zülmecâz²⁰⁵'in, Kebkeb bölgesinde Arafat'ın bir uzantısı olduğu rivayeti de vardır.²⁰⁶ Mecenne denmesi, Cinân bahçelerine bitişik olmasındandır. Mecenne'nin kurulduğu Topraklar Kinâne' ye ait olup Şâme ve Tufeyl dağları oraya bakmaktadır.²⁰⁷

¹⁹⁶ H. kühdermann, "Suk", *İA.*, XI, 6-9.

¹⁹⁷ Mustafa Râfîî, I, 96.

¹⁹⁸ Betânûnî, 199.

¹⁹⁹ Bekrî, III, 959.

²⁰⁰ Bekrî, III, 959.

²⁰¹ Ya'kûbî, *Tarih*, I, 290; Bekrî Endulûsî, III, 960; Fasî, *Şifâ*, II, 450-51.

²⁰² Çelebi, *Tarihu'l-İslâmî*, I, 127; Yusuf Halif, *Şuarâu's-Seâlik fi'l-Asri'l-Cahiliye*, 126-127; Hennâ el-Fahûrî, 24.

²⁰³ Bekrî Endulûsî, II, 87; Yakût, IV, 142; Fasî, *Şifâ*, II, 450.

²⁰⁴ Himyerî, 23.

²⁰⁵ Ezrâkî, I, 188; İbn Habib, *Munammak*, 164; Süheylî, II, 220; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 590; Hennâ el-Fahûrî, 24; Efğâni, 345; Hammâde, 173.

²⁰⁶ Ezrâkî, I, 188.

²⁰⁷ Bekrî Endulûsî, II, 1187; Yakût, V, 55; Muhammed Kürdî, VI, 223.

Mecenne'de akarsuların olduğunu, Bilâl'in Medine'de rahatsızlandığında söylediği, "Mecenne suları bir gün şakıyacak mı?" diye başlayan şiirinden ²⁰⁸ anlaşılıyor.

3. Zülmecâz Panayırı: Hacılar, Mecenne'den sonra Zilhicce'nin başında Zülmecâz'a geçer, orada hac vaktine kadar kalırlardı. ²⁰⁹

Zülmecâz, Arafat'a bir fersah kadar (5672 m) uzaktır. Kebkeb'e yakın olup, Arafat'ın doğu yönündedir. ²¹⁰ Kebkeb ise, Arafat'ta bir dağdır. Minâ'da olduğunu söyleyenler de vardır. Muhtemelen de panayır, Minâ'ya kadar uzanmaktaydı. Minâ ise, Mekke ve Arafat arasındaki yolun yarısındadır. ²¹¹

Hacılar, Zülmecâz'da 8 gece kaldıktan sonra tevriye günü ayrılıp arafe günü Arafat'a çıkarlar. Tevriye günü yola çıkmadan su ikmali yaparlardı. O güne, Zülmecâz'da suya kandıkları için Tevriye Günü denirdi. Birbirlerine: "Suya kanın, çünkü Arafat ve Müzdelife'de su yoktur" derlerdi. Tevriye günü, cahiliye Araplarının panayır mevsimlerinin son günüdür. ²¹²

4. Hubâşe Panayırı: Mekke'de kurulduğu bilinen bir panayırdır. Senede 8 gün kurulurdu. Resulullah'ın bu pazara, peygamberlikten önce Hz. Hatice'nin mallarını getirip sattığını anlatan Hakim b. Hizâm, Peygamber'den Tihâme bezi satın aldığını söylemektedir. ²¹³

Kaynaklarımızda Hubâşe panayırı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Bunun nedeni ise panayırın Hac mevsiminde kurulmadığıdır. Nitekim bu panayır, recep ayında kurulurdu. ²¹⁴

Yukarıdaki panayırlar, hac mevsiminde Kâbe'yi tavâf için gelenlerin ve aynı zamanda ticaret yapanların oluşturduğu panayırlardır. Bunlar, hac mevsimine göre ayarlanırdı. Son gün Mekke'ye gidilerek hac menâsiki yerine getirilirdi. Bu panayırlardan daha çok Kureyş faydalanırdı (Bkz. Tablo – III).

²⁰⁸ Ezrâkî, I, 190.

²⁰⁹ Kazvîni, 85.

²¹⁰ Ezrâkî, I, 190; İbn Habîb, *Muhabber*, 267; Yakût, V, 55; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II; 590; Hennâ el-Fahûrî, 24.

²¹¹ Efğânî, 345.

²¹² Ezrâkî, I, 188; İbn Habîb, *Muhabber*, 267; Ya'kûbî, *Tarih*, I, 270; Süheyli, II; 220; Yakût, V, 55; Fasî, *Şifâ*, 11, 450; Hammâde, 173; Suad Ali Rıza, 156-157; Efğânî, 345; Muhammed Rüşdî, 59.

²¹³ Bekrî, II, 418.

²¹⁴ Ezrâkî, I, 190-192.

D) Mekke'nin Su İhtiyacının Karşıllanması ve Su Kuyuları

Mekke'nin çorak ve mümbit olmayan bir arazi olduğu²¹⁵ Kur'an tarafından da ifade edilmektedir.²¹⁶ Ancak Mekke'nin ekinsiz olması, onun su kaynaklarından uzak, çöl olduğu anlamına da gelmez. Rivayetlerde Yemen'deki kuraklık sonucunda Mekke'ye doğru göçlerin başladığı da göz önüne alınırsa,²¹⁷ şehirde su kaynaklarının olduğu ortaya çıkar.

Mekke, etrafı çıplak kayalık dağlarla çevrili olduğundan yağmur yağınca büyük seller gelirdi.²¹⁸ Halk yağmur ve sel sularıyla belli kuyu ve sarnıçları doldurmaya çalışırdı. Ayrıca sellerin meydana getirdiği göletlerden de faydalanırlardı. Yağmur ve sel suları kesilir, gölet ve dere suları kuruyunca zor durumda kalırlardı.²¹⁹ Sarnıçlara doldurdukları sular genelde acı olurdu.²²⁰ Suların çekilmesi, Zemzem Kuyusunun kapatıldığı döneme yakındı. Mekke halkı ve hacılar zor anlar geçirdi. Derilerden havuzlar yaparak, Mekke dışından develerle tulumlar ve yemek çanakları içerisinde su taşıyıp bu havuzları doldurarak ihtiyaçlarını gidermeye çalışırlardı. Kusay b. Kilâb da aynı uygulamayı yaptı.²²¹ Bu havuzlar, Kâbe'nin yanına kurulurdu. Kerru Adem ve Humm kuyularından su taşınarak doldurulurdu.²²² Mekke'de tatlı su çok az olduğu gibi zemzem suyunun içimi de ağırdı. Suların ağırlığını gidermek için kuru üzüm ve hurma ile tatlandırılma işlemi, su tulumlarında yapıldığından Halk, evlerinde su tulumları bulundururdu.²²³ Yağmur suları yeterli olmadığından zaman zaman kuyular kazılıp, su elde edilmekteydi.²²⁴ Ancak akarsu ve daimi akan kaynak suları bulunmaktaydı.²²⁵ Mekke'de suyun yağmurlara dayanması, nehir ve kaynakların olmayışı,²²⁶ Kureyş kollarını kuyu kazmaya sevk etti. Her kabile kolu, kendi dârında veya

²¹⁵ İdrisî, I, 108.

²¹⁶ İbrahim, 37.

²¹⁷ Kalkaşândî, *Ensâb*, 211.

²¹⁸ Buhârî, *Buyû, Menâkibu'l-Emsâr*, 25.bab, II, 234; Fâkihî, III, 103; Belâzurî, *Futûh*, 71-74; Hammâde, 167.

²¹⁹ İbn Havkal, 29-30; Kazvîni, 113; Fuad Ali Rıza, 201.

²²⁰ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti, İslâm'ın Rönesans'ı*, (Çev: Salih Şaban), İstanbul, 2000, 470.

²²¹ Şair Hüzâfe b. Ğanem, Kusay ve Kureyş Mekke'ye indiklerinde suların azaldığını belirtir. Yine şiirlerde çok çetin kazılardan sonra zorla su bulabildikleri anlatılmaktadır (Bkz. Ezrâkî, I, 108, İbn Sa'd, I, 73.)

²²² Ezrâkî, I, 114.

²²³ Ezrâkî, I, 114.

²²⁴ İbnu'd-Diyâ, 68; Muhammed Kürdî, VI, 7.

²²⁵ İstahrî, 17.

²²⁶ Kazvîni, 113; Kalkaşândî, *Subhu'l-Âşâ*, IV, 255.

evinin avlusunda kuyu kazma yoluna gitti.²²⁷ Ayrıca Zemzem kuyusu, kapatıldıktan sonra Mekke halkı, Kâbe'ye hacca gelenlerin su ihtiyacının da giderilmesi için kuyu kazarak su arama yoluna gittiler.²²⁸ Şimdi de Mekke'de en ünlü kuyulara kısaca bakalım:

Kuyular

1. Zemzem Kuyusu: Zemzem kelimesinin anlamı, dil ve dudakları oynatmadan genizden ses çıkarmaktır. Mecusîler, yemek yerken, kitap okurken, yıkanırken genizden ses çıkarırlar, duyulmayacak sesle şarkı söylerlerdi. Zemzem suyunun hışıltı çıkararak fişkırması, şarkı söylemeye benzetilmektedir²²⁹. Yine Farsça'da zemzem kelimesi yavaş yavaş anlamında kullanılmaktaydı. Zemzem suyu da yavaş aktığından bu isim verilmiş olabilir. Zemzem kelimesinin Farsça olduğu²³⁰ iddiası da vardır. Yine bir rivâyette, Abdulmuttalib'in rüyasında kendisine “ Zemzemi kaz!” denmesinden dolayı²³¹, zemzem kelimesinin kullanıldığı geçmektedir. Bekrî “Zemzem, bolca suyun hareket etmesi, Cibril'in hızlıca ayağını vurup su çıkarmasıdır.”²³² derken, İbn İshak, “Zemzem tatlı bir içecek ve hastalıklara şifâdır”²³³ demektedir. Bu kuyuya zemzem dışında, Birke, Hezmetü Cibril, Sukyallahu İsmail, Seyyide, Nafia, Madnûne, Avne, Buşrâ, Safiye, Berre, İsme, Salime, Maymûne, Mübâreke, Kafiye, Afiye, Mağziyye, Tahîra, Mikdat, Hurmiyye, Merviyye, Munise, Taâmu't-Tam, Şifâu's-Sakm gibi isimler de verilmiştir.²³⁴ Zemzemin şifâ olduğuna inanılırdı²³⁵ (Bkz. Tablo – IV).

Hiz. İbrahim, Hiz. Hacer ve Hiz. İsmail'i Mekke'ye getirdiğinde; burasının selem, semur, ıdah gibi ağaçlardan oluşan ormanlık bir yer olduğu rivayet edilmektedir.²³⁶ Bu görüntü, bölgede bir su kaynağının olduğuna göstermektedir. Güneyden esip de yağmur getiren rüzgarlar Mekke'ye kadar gelir, fakat muson rüzgarlarının kararsız ve sebatsız oluşu bir su kaynağını kolaylıkla kurutabilirdi. Musonlar bu de-

²²⁷ Süheylî, I, 266; Ebu'd-Dıya; 68.

²²⁸ Ezrâkî, II, 166.

²²⁹ İbn Manzûr, VI; 85; İbrahim Enis ve Arkadaşları, *el-Mu'cemu'l-Vâsit*, I-II, Kahire 1972, I, 400.

²³⁰ Seyyid Eddî Şîr, *Mu'cemu'l-Elfâzi'l-Farisiyye el-Muarrebe*, Beyrut, 1990, 79.

²³¹ Muhammed b. İshak, *Siyer*, (Akâbe Yayınları), İstanbul, 1991, 75; Kazvîni, 120

²³² Bekrî, II, 700.

²³³ İbn İshak (terc.), 77.

²³⁴ Ezrâkî, II, 39-50; Fâkihî, II, 68; İbn Rustah, 41; Fasî, *Şifâ*, I, 251.

²³⁵ İbnü'l-Fakîh, 76-77; Bekrî, II, 700.

²³⁶ Ezrâkî, I, 180; Fasî, *Şifâ*, I, 567.

recede bir kuraklık mevsiminin doğmasına sebep olabilir. Musonlardan sonra halk, bir su çukuru su ile dolsun diye derinlemesine kazmaya çalışırdı. Belki de zamanla zemzem kaynağı böylece zemzem kuyusu haline gelmiştir.²³⁷

Zemzem kazılarak çıkarıldığı mümkün olduğu gibi, 14 yaşında bir çocuk olan Hz. İsmail'in oynarken toprağı eşelemiş olması, tesadüfen yol arayan suyun dışarıya fışkırmasına da neden olabilir. İsmail, kazma gibi demir aletlerle toprağı kazıp su çıkarmıştır, diyenler olduğu gibi, gelen sel sularının vadiyi basıp, toprağı götürdüğünü, bu nedenle Zemzem suyunun çıktığını iddia edenler de vardır.²³⁸ Ayrıca kaynaklarda, Hz. Hacer ile Hz. İsmail'in dere sularıyla ihtiyaçlarını karşıladıklarını, ancak daha sonra sıcakların artıp, kuraklığın başlamasıyla suların azalması üzerine su aramaya başladıklarını ve zemzem suyuna ulaştıklarını belirtirler.²³⁹ Bütün bu iddialar, daha önce Mekke topraklarında suyun olduğunu, Mekke'nin susuz olmadığı tezini ispatlamaktadır.²⁴⁰

Cürhümîler ve diğer kabileler uzun süre Zemzem suyunu kullandılar. Huzâa ile çatıştıktan sonra Cürhümîler giderken, "döneriz" ümidiyle Kâbe'de bulunan iki altın geyik, kılıç ve bazı değerli eşyaları kuyuya gömmekle kalmadılar aynı zamanda kapattılar. Böylece kuyudan hiçbir eser bırakmadan gittiler.²⁴¹ Şehrin en büyük kuyusunun kapatılması Mekkelilerin su sıkıntısı içine düşmesine neden oldu. Abdulmuttalib M. 6. asırda Zemzem'i yeniden kazdığına göre yedi-sekiz asır Mekkeliler, yağmur suları ve kuyularla ihtiyaçlarını karşılamışlardı.

Abdulmuttalib'e gelinceye kadar Mekke'deki Hz. İsmail'in kuyusu araştırılıyordu, kimse yerini bilemiyorlardı. Nihayet Abdulmuttalib, oğlu Hâris'i de yanına alıp kuyunun yeri olarak tahmin ettiği Neml' deki Mesleku'z-Zurr denilen yerde denemeler yaparak kuyuyu buldu.²⁴² Kureyş kabilesi, babaları İsmail'in kuyusunda haklarının olduğunu söylediler. Sonra kuyunun Abdulmuttalib'in hakkı olduğunu

²³⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II; 115.

²³⁸ Makdisî, *Tarih*, III, 62.

²³⁹ Fâkihî, II, 6; İbn Rustah, 40.

²⁴⁰ Hamidullah, *el-İlâf*, 213.

²⁴¹ İbn İshak, 5; İbn Hişam, I, 29; Ezrâkî, II; 39-50; İbn Sa'd, 83; Belâzurî, *Ensâb*, I, 86-88; İbn Rustah, 41; Muhammed Kürdî, III, 55.

²⁴² İbn İshak, 2; İbn Hişam I, 129; 163; Belâzurî, *Ensâb*, I, 86-87; Ya'kûbî, *Tarih*, I, 246; Fâkihî, II, 10; İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, II; 390; Muhammed Kürdî, III, 55. Halkın inandığı bir rüyaya göre, Abdulmuttalib bir gün Hicr'de uyurken, rüyasında kendisine üç defa ard arda Mesleku'z-Zurr ve Gurâb mevki'inde Zemzemi kazması emredildi. Mesleku'z-Zurr, Gurâb ve Neml denilen Huzâa mevkiîdir.

kabul ettiler. Abdulmuttalib kuyuda gömülen eşyaları da çıkarıp kuyuyu temizledi, Mekke'deki insanlar için kuyu suyunu hibe etti.²⁴³

Zemzem için iki havuz yaptı, birisi Zemzemle Rükûn arasında, içmek için; diğeri, kuyunun arkasındaydı, yıkanmak içindi. Abdulmuttalib “yıkanmak için onu helal kılmıyorum”, dedi.²⁴⁴

2. Kerru Adem Kuyusu: Hz. Adem, Mekke'ye geldiğinde bu kuyuyu kazdığı rivayet edilmektedir. İsmi de buradan almaktadır. Mekke'de kazılan ilk kuyu olarak bilinmektedir. Kuyu, Mefcer'de, Şi'bu Havva'dadır. Daha sonra değişik zamanlarda yenilenen kuyudan²⁴⁵ Kureyşliler de yaralanmışlardır.

3. Hz. İbrahim'in Kuyusu: Hz. İbrahim'in Mekke'de Zemzem kuyusundan sonra bu kuyuyu kazdığı belirtilmesine rağmen nerede olduğu hakkında bilgi bulunmadı.²⁴⁶

4. Rumma: Rumma kuyusunu, Mürre b. Ka'b b. Lueyy'in kazdığı rivayet edilmektedir. Bazılarına göre de kuyu, Kilâb b. Mürre'nin kuyusudur. Yerinin Arafat'ta olduğu belirtilmektedir.²⁴⁷

5. Sîre Kuyusu: Mürre, Sîre denen kuyuyu Harem dışında kazdı. Su çoğaldığında içiyorlar, azaldığında tekrar çoğalmasını bekliyorlardı. Bu bekleme esnasında su ihtiyaçlarını dağ tepelerindeki göletlerden karşılıyorlardı. Sonra Mürre, Bi'ru Rava'yı kazdı.²⁴⁸

6. Rava Kuyusu: Sîre'den sonra kazılan kuyu Rava kuyusudur. Bu kuyu Harem dışındaydı. Çünkü O günlerde Kureyş Mekke vadilerinde yaşadığı için bu kuyudan yararlanmaktaydı. Mekke içinde ise Huzâa kabileleri ikamet etmekteydi.²⁴⁹

²⁴³ İbn İshak, 3-4; İbn Hişam, I, 129; Ezrâkî, II, 41; İbn Sa'd, I, 84; Belâzurî, *Ensâb*, I, 86-87; Ya'kûbî, *Tarih*, I, 246; Fâkihî, II, 10; İbn Rustah, 42; İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, II, 395; Muhammed Kürdî, III, 55.

²⁴⁴ Ezrâkî, II, 59-60; İbn Rustah, 41; Muhibbî Taberî, 491-92.

²⁴⁵ Ezrâkî, II, 214; I, 112-113.

²⁴⁶ Fâkihî, V, 120; Fasî, *Şifâ*, I, 247.

²⁴⁷ Ezrâkî, II, 292; II, 214; Fâkihî, IV, 104-5; Belâzurî, *Futûh*, 64-65; *Ensâb*, I, 57; Yakût, III, 70; Eyüp Sabri Paşa, 313.

²⁴⁸ Ezrâkî, I, 112-113; Belâzurî, *Futûh*, 64-65.

²⁴⁹ Ezrâkî, I, 112-113; Belâzurî, *Futûh*, 64-65.

7. *Humm*: Kilâb b. Mürre'nin kazdığı "Meşrebu'n-Nas" denilen kuyudur. Bu kuyunun Ebtah'da Benû Mahzûm'a ait olduğu iddia edilmektedir. Aşağı Mekke tarafındadır.²⁵⁰

8. *el-Hıfr*: Mürre b. Ka'b'ın kuyuyu kazdığını söyleyenler olduğu gibi,²⁵¹ Hüzâyfe b. Yemân'ın kazdığını söyleyenler de bulunmaktadır.²⁵²

9. *Acûl Kuyusu*: Kusay'ın kazdığı bu kuyu, uzun yıllar kullanıldı. Kuyunun Ummihâni binti Ebî Talib'in evinin avlusunda olduğu söylenmektedir.²⁵³ Şair Huzâfe b. Ğânem, şiirlerinde kuyuyu kazma sebebini ele alırken, Kusay Mekke'ye geldiğinde şehirde suların azalmış olduğunu belirtmektedir. Onun şiirlerinde belirttiğine göre, Kusay ve Kureyşliler uzun uğraşlardan sonra suyu bulabildiler.²⁵⁴ Kuyuya "Acûl" ismini bizatihi Kusay'ın kendisinin verdiğini söyleyenler vardır.²⁵⁵ Abdulmenâf b. Kusay'ın, yaşlandığı dönemlerde Benû Cufeyl'den bir adam kuyuya düştüğünden dolayı kuyu iptal edildi.²⁵⁶

10. *Secle (Secle) Kuyusu*: Kusay'ın Mekke'de kazdığı bir başka kuyudur. Bir başka rivayete göre ise bu kuyu, Haşim tarafından kazılmıştır.²⁵⁷ Esed b. Haşim, onu Adîy b. Nevfel'e hibe etti. Halide binti Haşim, mısralarında kuyunun Harem'e yapılan ek içerisinde kaldığını anlatmaktadır. Bir görüşe göre ise, Abdulmuttalib Zemzem'i kazınca Selce kuyusunu Mut'im'e hibe etti. Nitekim Abdulmuttalib, Zemzem'in yanındaki deri havuzu bu kuyudan dolduruyordu²⁵⁸

11. *Radmu'l-A'lâ Kuyusu*: Kusay'ın kazdığı kuyulardan diğeridir. Bu kuyu toprakla dolmuştu. Sonraları Cübeyr b. Mut'im b. Adîy b. Nevfel b. Abdîmenâf kuyuyu temizleyerek suyu yeniden kullanılabilir hale getirdi.²⁵⁹ Kuyunun yeri, Ebân b. Osman'ın evinin bitişiğindedir²⁶⁰

²⁵⁰ Ezrâkî, II, 214; Fâkihî, IV, 96-114; Belâzurî, *Futûh*, 64-65, Yakût, III, 70.

²⁵¹ Fâkihî ve Belâzurî, bu kuyuya Cefr demiştir. (Bkz. Fâkihî, IV, 104; Belâzurî, *Futûh*, 64-65); Bekrî, III, 1103.

²⁵² Eyüp Sabri Paşa, 312.

²⁵³ Yâkubî, *Tarih*, I, 240.

²⁵⁴ Ezrâkî, I, 108.

²⁵⁵ Şiblî Dımaşkî, 80.

²⁵⁶ Askerî, 12; Bekrî, III, 923.

²⁵⁷ İbn Hişam, I, 169; Ezrâkî, I, 113.

²⁵⁸ İbn Hişam, I, 169; Ezrâkî, I, 113; Bekrî, III, 724; Şiblî Dımaşkî, 8; Diyarbekrî, I, 181.

²⁵⁹ Ezrâkî, I, 112, II, 214.

²⁶⁰ Ezrâkî, I, 112.

12. *Taviyy Kuyusu*: Abduşems b. Abdumenâf b. Kusay tarafından kazılmış olan Taviyy kuyusu, “Yukarı Mekke”dedir²⁶¹.

13. *Bezzer Kuyusu*: Haşim, Ebû Talib Mahallesi’nin ağzında bulunan el-Handeme dağının girişinde el-Mustenzar adlı yerde bu kuyuyu kazdırıp halka vakfetti.²⁶²

14. *Şufeyye Kuyusu*: Esedoğullarına ait olan bu kuyu, Huveyris b. Esed’in şiirine de konu olmaktadır. Bu kuyunun Ümmühani Cafer’in konağında olduğu kaydedilmektedir²⁶³.

15. *Hafr Kuyusu*: Ümeyye b. Abduşems bu kuyuyu kendisi için kazdırdı.²⁶⁴

16. *Ümmü Ahrâd Kuyusu*: Bu kuyu Abduddâroğulları tarafından kazdırıldı.²⁶⁵ Avvâm b. Hüveylid’in karısı Ümeyye binti Umeyle b. Sebbâk bir şiirinde, “Ümmü Ahrâd kuyusunu biz kazdık” ifadesini kullanmaktadır²⁶⁶

17. *el-Cefr Kuyusu*: Ezrâkî ve Belâzurî, Abduşems’in bu kuyuyu kendisi için kazdığını söylerken.²⁶⁷ Fâkihî ise, Ümeyye’nin kazdığını iddia etmektedir.²⁶⁸ Bu kuyu Ecyâdü’l-Kebîr tarafında, Benî Abdillâh b. İkrime b. Halid b. İkrime el-Mahzûmî’nin evlerinin karşısındadır.²⁶⁹

18. *Ummü Ca’lan Kuyusu*: Benî Abduşems’e ait bir kuyu olup daha sonra Harem içerisinde kaldı.²⁷⁰

19. *Alûk Kuyusu*: Benî Abduşems’e ait olan bu kuyu Ebân b. Osman’ın konağı bitişiğinde olup Radmu Ömer başlangıcındadır.²⁷¹

20. *Sukayye Kuyusu*: Bu kuyunun Esedoğullarına ait olduğu²⁷² rivayet edilmektedir.

²⁶¹ İbn Hişam, I, 169; Belâzurî, *Futûh*, 64-65

²⁶² İbn Hişam, I, 169; Belâzurî, *Futûh*, 64-65.

²⁶³ Belâzurî, *Futûh*, 65.

²⁶⁴ İbn Hişam, I, 71; Diyarbekrî, I, 181.

²⁶⁵ İbn Hişam, I, 71; Bekrî, I, 195.

²⁶⁶ Fâkihî, IV, 107.

²⁶⁷ Ezrâkî, II, 221; II, 218; Belâzurî, *Futûh*, 65.

²⁶⁸ Fâkihî, 104-107.

²⁶⁹ Fâkihî, IV, 101.

²⁷⁰ Ezrâkî, II, 218, Kuyu bugün mevcut değildir. Ecyâdü’l-Kebîr girişi, Haram-ı Şerif meydanlarından biridir. (Bkz. Fâkihî, IV, 101).

²⁷¹ Ezrâkî, IV, 102-103; Fâkihî, IV, 101.

²⁷² İbn Hişam, I, 171.

21. *Sünbûle Kuyusu*: Cumahoğullarından. Vehb oğlu Halef'e ait olan kuyunun²⁷³ hacılar için kazıldığı belirtilmektedir.²⁷⁴

22. *el-Ğamr Kuyusu*: Sehmoğullarına ait olan bu kuyunun yeri,²⁷⁵ Kaynaklarımızda zikredilmemektedir. Belâzurî, kuyunun Âs b. Vâil'e ait olduğunu söylemektedir. Bir şiirde, kuyunun hacılar için kazıldığı, belirtilmektedir.²⁷⁶

23. *Sukyâ Kuyusu*: Mahzûmoğullarına ait idi.²⁷⁷

24. *el-Hafr Kuyusu*: Bu kuyunun Abdullah b. Cüd'ân'a ait²⁷⁸ olduğu rivayet edilmektedir.

25. *el-Hafir Kuyusu*: Adîyoğullarına ait olan bu kuyu şairlerin ifadesine göre bol sulu idi..²⁷⁹

26. *Süreyya Kuyusu*: Teymoğullarına ait olan kuyu, Abdullah b. Cüd'ân'a ait idi.²⁸⁰

27. *Naki Kuyusu*: Kuyuyu, Âmir b. Lüeyy kazdı.²⁸¹

28. *Ümmü Hardân Kuyusu*: Kuyunun Cumahoğullarına ait olduğu belirtilmesine rağmen kim tarafından kazıldığı bilinmemektedir. Sonradan bu kuyu Cumahoğullarının eline geçtiği ve Abdullah b. Safvân'a ait olduğu belirtilmektedir.²⁸²

29. *Maramram Kuyusu*: Sehmoğullarına ait bir kuyudur.²⁸³ Ebû Cafer, Benî Sehm bölgesini genişlettiğinde kuyu Harem içerisinde kaldı.²⁸⁴

30. *Meymûn Kuyusu*: Cahiliye döneminde kazılmış kuyulardan bir başkasıdır.²⁸⁵ Kusay, hacılar için bu kuyudan deri havuzlara su taşıtırdı.²⁸⁶ Ümeyye b.

²⁷³ İbn Hişam, I, 171; Yakût, V, 245.

²⁷⁴ Belâzurî, *Futûh*, 66; Bekrî, III, 759; Yakût, III, 261.

²⁷⁵ İbn Hişam, I, 171; Ezrâkî, II, 221; Bekrî, I, 195.

²⁷⁶ Belâzurî, *Futûh*, 66; İbnu'd-Diyâ, 208-209; Diyarbekrî, I, 181.

²⁷⁷ Ezrâkî, II, 221; Fâkihî, IV, 109-110; Belâzurî, *Futûh*, 66; Yakût, IV, 211; İbnu'd-Diyâ, 208-209; Diyarbekrî, I, 181.

²⁷⁸ Fâkihî, IV, 107-108.

²⁷⁹ Belâzurî, *Futûh*, 66.

²⁸⁰ Ezrâkî, II, 221, 222; Belâzurî, *Futûh*, 66.

²⁸¹ Ezrâkî, II, 221; Belâzurî, *Futûh*, 66.

²⁸² Ezrâkî, II, 219-220. Ezrâkî'ye göre bugün kuyunun yeri mevcut değildir. Cumah yönü tümüyle yıkılmıştır. Burası geniş bir boşluktur. (Bkz. Fâkihî, IV, 102).

²⁸³ Fâkihî, IV, 103-3.

²⁸⁴ Ezrâkî, II, 219-20.

²⁸⁵ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 283.

Abdişems, Cefr kuyusunu kendisi için kazdığında, anlaşmalısı Meymûn b. Hadramî de bu kuyuyu kedisi için kazdı. Büyüklük itibariyle Mekke'de Zemzem'den sonra ikinci kuyu o idi. Hatta bu kuyu hakkında Mülk Sûresi'nde bulunan 30'uncu ayetin indiği²⁸⁷ rivayet edilmektedir. Kuyu, Mekke Bathâsı'nda Hacûn ile Beyt arasındadır. Abdulmuttalib'in Zemzem'i kazmasından uzun bir zaman önce kazıldığı aktarılmaktadır.²⁸⁸

31. Cübeyr b. Mut'im Kuyusu: Cübeyr b. Mut'im'in kazdırdığı bu kuyunun²⁸⁹ Nevfeloğullarına ait olduğu söylenmektedir.²⁹⁰ Kuyu, Yukarı Mekke'de, Radmu'l-A'la yanındadır. Buna "Bi'ru'l-ulâ" da denilmektedir.²⁹¹

32. Huveytib Kuyusu: Huveytib b. Abdiluzzâ'nın kuyusudur. Huveytib'in evinin avlusunda olan bu kuyunun Mekke vadisinin ortasında olduğu kaydedilmektedir.²⁹²

33. Amr Kuyusu: Amr b. Abdillâh b. Safvân b. Ümeyye b. Halef el-Cumahî'ye nispet edilir.²⁹³

34. İkrime Kuyusu: Bu kuyu, İkrime b. Halid b. el-Asî b. Haşim b. el-Muğîre'ye nispet edilmektedir.²⁹⁴

35. Cuvâb Kuyusu: Cuvâb denen bir suyun ismidir. Mekke'de eski bir kuyuya denir.²⁹⁵

36. Bekkâr Kuyusu: Irak halkından Mekke'ye yerleşmiş olan bir adama nispet edilen kuyu, Zîtuvâ mevkiindedir.²⁹⁶

37. Verdân Kuyusu: es-Sâib b. Ebî Vedâa b. Dubeyre es-Sehmî'nin azatlısı Verdân'a nispet edilen kuyu, Fahh'dadır.²⁹⁷

²⁸⁶ İbn Hişam, I, 169.

²⁸⁷ Ezrâkî, II, 222; Fâkihî, IV, 105; Zebîdi, XVII, 600.

²⁸⁸ Bekrî, IV, 1209.

²⁸⁹ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 560.

²⁹⁰ Belâzurî, *Futûh*, 66.

²⁹¹ Fâkihî, IV, 19.

²⁹² Ezrâkî, II, 224; Belâzurî, *Futûh*, 68.

²⁹³ Belâzurî, *Futûh*, 68; Yakût, I, 300.

²⁹⁴ Belâzurî, *Futûh*, 68; Yakût, I, 300.

²⁹⁵ Yakût, I, 300.

²⁹⁶ Belâzurî, *Futûh*, 68.

²⁹⁷ Belâzurî, *age.*, 68.

38. *el-Berûd Kuyusu*: Huzâa Kabilesi'nden Muhteris el-Ka'bî'ye aittir. Kuyu, Fahh'dadır.²⁹⁸

39. *Hâlisâ Kuyusu*: Mescidu'l-İbrahim ile Arafat boğazı arasında olan kuyu, Hiyzran'ın cariyesi Hâlise tarafından ortaya çıkarıldı.²⁹⁹

40. *Zuhayr Kuyusu*: Kuyu Ecyâd'da, Züheyr b. Ebî Ümeyye b. el-Muğîra el-Mahzûmî'nin evindedir.³⁰⁰

41. *Zumm Kuyusu*: Abduşems b. Abdimenâf'ın kuyularındandır; ona Rumm kuyusu diyenler vardır. Kuyu, Hatice binti Huveylid'in evinin yanındaydı.³⁰¹

42. *Line Kuyusu*: Mekke yolunda, suyu en tatlı kuyulardandır.³⁰²

43. *Zülhareme Kuyusu*: Sakîf'in elinde olan bu kuyu Abdulmuttalib tarafından Şam'daki kâhinin hükmüyle alındı.³⁰³

44. *Rukya Kudâme Kuyusu*: Kudâme b. Ma'zun, bu kuyuyu kendisi için Urane'de kazdı. Kuyu, Mekke'nin girişindeki Edâetü'n-Nabt karşısında ve "Sîre" yakınındadır.³⁰⁴

45. *Akîl b. Ebî Talib'in Kazdığı Kuyu*: Muhammed b. Yusuf'un Dâru'l-Beydâ adlı evindedir. Mukavvim b. Abdilmuttalib'in hissesine düştüğü rivayet edilmektedir. Bu kuyu ile ilgili rivayetlerde kuyuyu Kusay'ın kazdığı, Ebû Leheb'in kapattığı veya Abduşems'in kazıp, Akîl'in kapattığı da rivayet edilmektedir.³⁰⁵ (Bkz. Tablo – V).

Genel olarak bu kuyular, Zemzem kuyusunun Cürhümîler tarafından kapatılmasından sonra kazılmıştır. Huzâalılar ve Kureyş Kabilesi kolları, kendi evlerinin avlusunda bir çok kuyu kazdılar, acı veya ağır olan kuyu sularını tatlandırarak ihtiyaçlarını buralardan giderdiler. Zemzem kuyusu Abdulmuttalib tarafından kazılınca, kuyuların bir kısmına ihtiyaç kalmadı.

²⁹⁸ Belâzurî, *age.*, 68.

²⁹⁹ Ezrâkî, II, 224.

³⁰⁰ Ezrâkî, II, 224.

³⁰¹ Bekrî, II, 702.

³⁰² Bekrî, IV, 1167.

³⁰³ İbn Sa'd, I, 88.

³⁰⁴ Ezrâkî, II, 224.

³⁰⁵ Fâkihî, IV, 112-113; Belâzurî, *age.*, 68.

E) Mezarlıklar

Şehrin merkezinde bir mezarlık vardı. Bununla beraber şehrin çevresine yakın semtlerde de mezarlıkların olduğu görülmektedir. Muteyyabûn grubunun mezarlığı olduğu gibi, Ahlâf grubunun da mezarlığı vardı. Bu mezarlıklar şunlardır:

1. Mekke Mezarlığı: Mekke mezarlığının olduğu vâdi tam Kâbe'nin karşısındadır. Bu nedenle Peygamber'in "Bu Mezarlık ne güzeldir" dediği rivayet edilmektedir. Burası Mekke'nin ana merkez mezarlığı durumunda idi.³⁰⁶

Cahiliye döneminde Mekkeliler ölülerini Şi'bu Ebû Dubb'a, Hacûn'a, Şi'bu's-Safiye'ye ve Medine yolu üzerinde bulunan vadiye defnediyorlardı mezarlık haline gelen bu bölge dağa doğru uzanarak Seniyyetü'z-Zahira'ya kavuştu. Zahira yolundaki Mezarlığa Useyd b. Ebi'l-Iys b. Ümeyye b. Abdişemsoğulları defnediliyordu.³⁰⁷ Şi'bu Ebû Dubb, Ma'lat tarafındadır. Ebû Dubb, Benû Sev'e b. Âmir Kabillesi'nden bir adamdır. Burada oturduğu için vadiye bu isim verilmiştir. Peygamber'in annesi, Âmine binti Vehb'in de bu mezarlıkta olduğunu söyleyenler vardır.³⁰⁸

2. Hacûn Mezarlığı: Kusay b. Kilâb, Hacûn'da gömüldü. Kusay gömüldükten sonra insanlar ölülerini ona hürmeten buraya gömmeye başladılar.³⁰⁹ Hacûn, Mescid hizasında, Avf'in bahçesindeki iki havuz arasına ulaşırdı.³¹⁰

Mekke Mezarlığı'yla Hacûn Mezarlığının aynı olduğu, sonradan bazı tarihçiler tarafından bu Mezarlıklar tek bir isim altında; "Mekke Mezarlığı ve Hacûn Mezarlığı" olarak zikredildiği de söylenmiştir. Yukarı şehirdeki Mezarlığa topluca Ma'lât Mezarlığı denmektedir.³¹¹ Mutayyabûn'un mezarlığı, Yukarı Mekke'deydi. Ahlâf'ın Mezarlığı Aşağı Mekke'dedir. Yukarı Mekke Mezarlığının adı, Ma'lât mezarlığı olup Mekke'nin en büyük Mezarlığı olduğunu yukarıda söyledik. Aşağı Mekke'de ise Şubeyka Mezarlığı vardır. Aşağı Mekke'de başka Mezarlık yoktur. Bu Mezarlık Seniyyetu'l- Küdâ, Cebelü Ömer ve Seniyyetu'l-Hazene arasında kurulmuştu.³¹²

³⁰⁶ Ezrâkî, II, 209-211; Fâkihî, IV, 50; Muhammed Kürdî, VI, 256.

³⁰⁷ Ezrâkî, II, 209-211; Fâkihî, IV, 50; Muhammed Kürdî, VI, 257.

³⁰⁸ Ezrâkî, II, 211; Fâkihî, IV, 50; Yakût, II, 225.

³⁰⁹ Fâkihî, IV, 50; Fasî, Şifâ, II, 118; Muhammed b. Ali Şevkânî, *el-Fevâidul-Mecmua fî Ehâdisi'l-Mevdûa* (thk: Abdurrahman b. Yahya el-Muallimi el-Yemânî), Kahire. 1960, 113.

³¹⁰ Ezrâkî, II, 211.

³¹¹ Hammâde, 74.

³¹² Fâkihî, IV, 50; Muhammed Kürdî, VI, 256.

3. *Nasâra Mezarlığı*: Zîtuvâ'daki Anbese kuyusunun solunda olup Makla'ın arka kuyruk tarafında bulunmaktadır.³¹³ İsminden de anlaşılacağı gibi Nasranîlerin gömüldüğü mezarlıktır.

4. *Seniyye Mezarlığı*: Bu mezarlık Dâru'l-Cezzârin Şi'bi'nde bulunmaktaydı.³¹⁴

5. *İsimsiz Mezarlık*: Yukarı Mekke'nin Yemen tarafında, Cebelu Ham karşısında olan mezarlık, el-Hazm dağı dibindedir.³¹⁵

6. *Kudâ Seniyyesi Mezarlığı*: Kudâ Seniyyesi Yukarı Mekke'dedir. Resulullah'ın vedâ haccında, Mekke'ye girdiği yerdir. İki dağ arasında, boğazda bulunan bir mezarlıktır. Burada Ebû Leheb ve eşinin kabri vardır.³¹⁶

7. *Minâ Mezarlığı*: Minâ'daki bu mezarlığa aynı zamanda Sıyâd ismini de kullananlar vardı.³¹⁷

8. *Abd Mezarlığı (Köle Mezarlığı)*: Cidde'nin sol tarafından giderken Hudeybiye yanındadır. "Kabrü'l-Abd" denmesinin sebebi, Mekke halkının köleleri kaçtıklarında mağaraya girerek orada ölünceye kadar kalırlardı. Bu köleler, öldüklerinde üzerlerine bir taş konurdu ve "bu çukur onun kabridir" denirdi.³¹⁸ Bu mezarlığın köleler için ayrıldığı sonucuna ulaşılabilir.

Yukarıdaki bilgilerden Mekke'nin merkezî mezarlığı dışında bölgesel mezarlıkları olduğu anlaşılır. Bazı mezarlıklar, değişik isimler halinde karıştırılmış durumdadır. Bunları mümkün oldukça tespit etmeye çalıştık (Bkz. Tablo – VI).

F) Mesire Yerleri

Mekke halkı ticaret nedeniyle zengin olan bir halk olup zevklerine düşküncü. Mekke iklimi ise sıcak ve boğucu idi. Ağaç ve gölgeliği az olan Harem sınırları içerisinde yaşayan halkın mesire yerlerine ihtiyaçları vardı. Halk, şehir çevresine yakın dağ eteklerine ve kuyu kenarlarına gider, oralarda gezinir, piknik yapar, eğlenir ve

³¹³ Ezrâkî, II, 298.

³¹⁴ Fâkihî, IV, 143.

³¹⁵ Fâkihî, IV, 155; Bilâdî, *Meâlimu Mekke*, 95.

³¹⁶ İbn Battûta, I, 156.

³¹⁷ Fâkihî, IV, 306.

³¹⁸ Ezrâkî, II, 301.

sonra şehre dönerdi. Halkın eğlendiği, gezinti yaptığı bu alanlardan tespit edilebildiklerimiz şunlardır:

1. Humm Kuyusu Çevresi: Kilâb b. Mürre'nin kazdığı kuyu, cahiliye döneminde insanların su içme yeri idi. Kuyu çevresi yeşil alan olmalı ki, orası mesire alanı ve yazlık olarak kullanılırdı. Alan Müyesseb'e yakındı. Burası cahiliye döneminde mesirelik olarak kullanıldığı gibi, İslâm'ın ilk dönemlerinde de Mekkelilerin gezinti yeri ve yazlığı olarak kullanıldı³¹⁹ ve orada Mekkeliler eğlendiler. Bölgede Huzâa ve Kinâne kabilelerinden yaşayanlar da vardı.³²⁰

2. Mâcil Kuyusu Çevresi: Aşağı Mekke'de olan bu mekan cahiliye döneminde pazar yeri idi. Mekke halkı, yaz aylarında bu alanı mesire yeri olarak kullanırlar ve orada eğlenirlerdi.³²¹

3. Mefcer: Hadrâ denilen Seniyye ile Yezîd b. Mansur'un konağının arasındadır. Buraya "Bathâu Kureyş" de denilirdi. Kureyş, cahiliye döneminde bu alanı, mesire yeri olarak kullanırdı..³²²

4. es-Sakâbe: Mekke'de Sebir ile Hıra arasında bir dağdır. Dağın eteklerinde ekin alanları ve çiftlikler vardı. Ezrâkî onu dağ değil, tepecik kabul etmektedir. Burası, İslami dönemlere kadar Mekke halkının mesire yeri olarak kullanıldı. Kureyşliler orada eğlenirlerdi.³²³

5. Cî'râne Alanı: Irak yolunda, Mekke'ye 15 km kadar uzaklıktadır. Havası da güzeldi. Burada maden bulunmaktaydı. Bu yer, Mekkelilerin mesire alanı ve yazlıklarının olduğu bölgedir.³²⁴ Burada tatlı su kuyusu vardı.³²⁵

6. el-Lit Alanı: Kureyş, buraya kırmızı elbiselerle gelip eğlenir, burayı mesire ve eğlence yeri olarak kullanırdı. Tarihçilere göre el-Lit, Aşağı Mekke'de, Mâcil'e yakın bir alandır.³²⁶

7. Dükke: Muhassab'dadır. Kureyş, orada hergün toplanır ve eğlenirdi.³²⁷

³¹⁹ Ezrâkî, II, 214; Fâkihî, IV, 198.

³²⁰ Arrâm Süllemî, 24, dipnot 6.

³²¹ Hammâde, 8.

³²² Fâkihî, IV, 156.

³²³ Ezrâkî, II, 107.

³²⁴ Ezrâkî, I, 185.

³²⁵ Hammâde, 13.

³²⁶ Ahmed Sibâî, 35.

³²⁷ Ahmed Sibâî, 53.

Anlaşıldığına göre Mekke halkı, şehrin merkezindeki sıcak ve boğucu yerlerden kaçmak için kuyuların bulunduğu alanları, dağ eteklerindeki yeşil alanları mesire ve eğlence yeri olarak kullanırdı. Özellikle suyu tatlı, havası güzel yerleri tercih ederlerdi (Bkz. Tablo – VII).

G) Oyun Sahaları

Mekke’de “Kerk” denilen oyun, Ebû Cehil karpuzunun topa benzeyen meyvesiyle grup halinde oynanırdı. Hz. Ömer, Mekke’ye geldiğinde oyunu gördü. “Eğer Peygamber’in kaldırmadığına şahit olmasaydım onu yasaklardım” dedi. Halk ise Hz. Ömer’e onun çok eski bir oyun olduğunu söylediler. Oyun, h.210 yılına kadar devam etti.³²⁸ Bu oyun, her bayramda Mekke’nin belli bölgelerinde oynanırdı. Mekke’nin her semtinde oyun alanlarının olduğu görülmektedir. İnsanlar gider, orada oynayanları izlerlerdi.³²⁹

Mekke’de Seniyye, Kuaykian, Ecyâdeyn, Fâdih, Ma’lât ve Mesfele oyun alanları olarak kullanılırdı. Bu alanlar, genelde “Harre” denilen siyah taşlıkların olduğu yerlerdir.³³⁰ Mekke’de Safâ ile Merve arasında kerk oynayan iki gencin olduğu rivayeti vardır. Bu, Safâ ve Merve arasında da bir oyun sahasının olduğunu göstermektedir.³³¹

Oyun alanlarının şehrin her semtinde olması, halk tarafından özel olarak oyun sahaslarının yapılmış olması ihtimalini doğurmaktadır. Mekkelilerin kalabalıklar halinde oyuncularını izlemeye gitmeleri halkın katılımını göstermektedir. Katılımın yüksek olduğu oyunlar için oyun alanlarının yapılmış olması gerekir. “Harra” denen siyah taşlıkların ve düz alanların oyun için tercih edildiği görülmektedir. “Harra”ların seçilmesinin sebebi, sert yerler olmaları ihtimalidir. Putlar için düzenlenen festivaller ve anma törenlerinin de geniş sahalarda yapılmış olması, oyun alanlarının törenler için de kullanılabildiğini düşündürmektedir.

³²⁸ Fâkihî, II, 9 (Wastenfeld Baskısı)

³²⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 177.

³³⁰ Fâkihî, III, 33-34.

³³¹ Fâkihî, II, 10 (Wastenfeld Baskısı).

H) Tuvalet Alanları

Mekke'de M.S.600'lere kadar evlerde tuvaletin olduğuna dair bilgiye rastlanmamaktadır. Aksine Mekke halkının tuvalet ihtiyacı için Harem dışına çıktıkları bildirilmektedir. Ancak acil durumlarda çömlek gibi bazı araçların kullanıldığı muhtemeldir. Tuvalet alanı olarak kullanılan bölgelere gelince, Mekke'de birden fazla yer görülmektedir.

1. Fâdih: Fâdih denilen yere ihtiyaçlarını gidermek için giden insanlar, elbiselerinin eteğini açtıkları için buraya” rezâlet” anlamında Fâdih dendiği söylenmektedir.³³² Fâdih, Ebû Kubeys dağının dibinde,³³³ Mes'a'dan öncedir. Bazı Mekkelilere göre ise, Al-i Nevfel b. Hâris b. Abdilmuttalib'in hissesinden, Peygamber'in doğduğu İbn Yusuf dârının sınırına ulaşmaktadır. Fâdih, köle pazarı yanında, biraz aşağısındadır.³³⁴ Mekkelilerin Fâdih dışında başka yerlere de gittikleri görülmektedir.

2. el-Muğşi: Tuvalet olmadığından, “Peygamber, ihtiyaç için el-Muğşi denilen yere doğru giderdi” rivayetleri vardır. *el-Muğşi*, el-Lit tarafında, Urane'ye bakan Şırâk kenarına doğru olan yerdir.³³⁵ Yukarıdaki rivayeti, Peygamber'in el-Muğşi 'ye değil de o yöne doğru gittiği biçiminde anlamamanın mantığa daha uygun olmalıdır. Çünkü, el-Muğşi'nin Harem'den bir mil kadar uzaklıkta olduğu³³⁶ rivayet edilmektedir. İnsanların bir millik mesafeyi yürümeleri ise imkansızdır.

3. el-Muğammes: Peygamber'in ihtiyacı için el-Muğammes'e gittiği³³⁷ rivayeti buranın tuvalet alanı olduğunu düşündürmektedir.

Harem yakınındaki üç bölge, Mekkelilerin tuvalet alanı olarak görülmektedir. Sadece Mekke'de değil, bölgede bulunan Medine'de de tuvalet yoktur. “Medineliler yerleşim yerleri dışında bulunan Menâs denilen boş bir yere giderek tuvalet ihtiyaçlarını giderirlerdi”³³⁸ Bu durum, bölgede tuvaletin bilinmediğini, insanların boş alanlara giderek ihtiyaçlarını giderdiklerini göstermektedir.

³³² Ezrâkî, II, 268.

³³³ Yakût, V, 231.

³³⁴ Ezrâkî, II, 269.

³³⁵ Fâkihî, I, 218.

³³⁶ Fâkihî, I, 218.

³³⁷ Fasî, Şifâ, I, 116.

³³⁸ Semhûdî, Abdullah b. Seyyid el-Husenî, *Hulâstü'l-Vefâ, Mısır*, 1285, 300

İ) Şehri Oluşturan Dârlar, Rab'alar

İlk dönemde yazılan kaynaklar, mahallelerin kuruluşu, şekli, isimleri nerede olduğu ve sınırları hakkında bilgiler içermemektedir. Ancak Mekke'deki evler ile ilgili bazı bilgiler bulunmaktadır. Şimdi bu bilgilere bakalım: Konu ile ilgili kaynaklarda geçen kelime ve isimler tahlil edildiğinde, daha sıhhatli bilgilere ulaşılabilecektir. Arap dilinde “*Beyt*”, “*Menzil*”, “*Dâr*”, “*Rab'a*” veya “*Rib'a*” kelimeleri anlamca birbirine çok yakındır. Hatta birbirlerinin yerine kullanıldıkları zamanlar olmuştur. Tercüme eserlerde bu durum büyük yanlışlıklara sebebiyet vermektedir. Araştırmamızda bu hatanın olmaması için bu dört kelimenin tahlil edilmesi gerekir.

a) *Beyt*: Kıldan, taştan veya kerpiçten yapılmış eve denir.³³⁹ Ancak, bu kelime sadece “arsasız, behçesiz ve tek bir evi” karşılamaktadır.³⁴⁰ İnsan, hayvan ve eşyanın içerisinde bulunduğu meskene “beyt” denir.

b) *Menzil*: Bu kelime, en az iki veya daha fazla ev grubu için kullanılır. Ancak kelimeye bir mahalle görüntüsü yoktur. Üçten az olmayan küçük sayıdaki ev kümelerini karşılamaktadır.³⁴¹

c) *Dâr*: Binaların ve arsaların topluca bulunduğu yer³⁴² anlamında insanların oturduğu yerlere denir.³⁴³ Âlûsî “*Dârlar çokça beytin bir araya veya sıralı dizilmesinden meydana gelip beytlerin yığın halinde toplanmasıdır*”³⁴⁴ demektedir. İbn Habib, “*Hill grubu ne dârın kapısından ne de evin kapısından içeri girer.*” diyerek “*dâr*” ile “*beyti*” ayrı anlamlarda kullanılmaktadır.³⁴⁵ Dileğimiz kelimenin, meskun yerleşim yeri, mahalle anlamında kullanıldığı, kelimedenden kast edilenin ise, her kabilenin toplandığı bir mahalleye “*dâr*” dendiği üzerinde³⁴⁶ birleşirler. Yani sınırları belirlenmiş olan bir bölgedeki evler dârı meydana getirir. Kabilenin yerleştiği mahal-

³³⁹ Luis Me'luf, *Muncidü'l-Ebcedi*, Beyrut, 1993, 218

³⁴⁰ İbrahim Enis ve arkadaşları, *Mu'cemü'l-Vasıt*, I-II, İstanbul, 1972, I, 302; Halil el-Cerr, *Larus*, Paris, 1973, 257.

³⁴¹ Halil el-Cerr, 1162.

³⁴² Muhammed Ahmed Kasım, *Mu'cemü'l-Müzekker ve'l-Müennes fi'l-Luğati'l-Arabiyye*, Beyrut, 1989, 71.

³⁴³ Rağıb İsfahânî, 251; Hallâf ve arkadaşları, I, 408.

³⁴⁴ Âlûsî, *Bulûğ*, III, 389.

³⁴⁵ İbn Habib, *Muhabber*, 180.

³⁴⁶ İbn Manzûr, IV, 440; Zebîdî, XI, 134; Âsım Efendi, I, 860; Âlûsî, *Bulûğ*, III, 389; İbrahim Enis ve arkadaşları, *Mu'cemü'l-Vasıt*, I, 302; Ruhi Baalbekî, *Al-Mavrid (Arabic-English)*, Beyrut, 1990, 532; Me'luf, *Muncidü'l-Ebcedi*, 329.

le ve beldeyi ifade ettiğini söyleyenler de vardır.³⁴⁷ Çünkü sınır ve işaretlerle çizilen toprak parçalarına, şehir ve beldelere de “*dâr*” dendiğine rastlamaktayız.³⁴⁸ Şunu da ifade edelim ki, üç-beş binanın arsalarıyla beraber ifade edilmesinde de bu kelime kullanılmaktadır.³⁴⁹ Dilimizdeki konak, saray gibi birçok bina ve avludan meydana gelen büyük yapılara da “*dâr*” denebileceği³⁵⁰ kaydedilmektedir.

Zeccâci’ye göre, bina olsun olmasın Araplar bir topluluğun oturduğu yere “*dâr*” diyorlardı. Bunun çoğulu olan “*dûr*” ve “*diyar*” kelimeleri, mahalle anlamında kullanılmaktadır. Şehrin mahallelerinde fazlaca insan dolaştığı için “*dâr*” veya “*dûr*” denilmektedir.³⁵¹

Bu, mahalle nitelikli dârların merkezinde geniş boş alanların olduğu, hac için gelenlerin de bu boş alanlarda çadırlar kurduklarından anlaşılmaktadır.³⁵²

d) *Rab’a*: “*r.b.a.*” kökünden türetilen kelime, ikâme etme, yerleşme,³⁵³ ika-met edilecek alan, toprak parçası,³⁵⁴ menzil; vatan, mahalle gibi³⁵⁵ anlamlara gelmektedir. Terim olarak *Rab’a* kelimesi, halkın oturduğu mahalle ve bu mahallelerde ika-met eden halk³⁵⁶ için kullanılmakla birlikte; parsellenmiş, planlanmış alanlar, semt-ler³⁵⁷ anlamını da içermektedir. Ülkenin taksim edilmesi ve beldelerin planlanması bu kelimeyle ifade edilmektedir.³⁵⁸ Kusay tarafından Harem’in etrafının planlarının çizilip büyük parsellere ayrıldığı ve bunlara *Rab’a* denildiği,³⁵⁹ rivayeti de; *rab’a*’ların dârlardan daha geniş kapsamlı ev topluluklarını ifade ettiği sonucuna gö-

³⁴⁷ İbn Manzûr, IV, 440.

³⁴⁸ Âsım Efendi, I, 860.

³⁴⁹ İbn Manzûr, IV, 440; Muhammed Ali Tehânevi, *Kitâbu Keşşâfeti’l-İstilahâti’l-Funûn*, I-II, (Ofset Baskı) İstanbul, 1984, I, 266; İbrahim Enis, *Mu’cemu’l-Vâsit*, I, 302; Cübrân Mes’ud, *Râid*, Beyrut, 1981, 654.

³⁵⁰ Âsım Efendi, I, 860.

³⁵¹ Nebi Bozkurt, “Asr-ı Saadette Evler ve Ev Hayatı” *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*, (Editör, Vecdi Akyüz) I-V, İstanbul, 1994, V, 37.

³⁵² Fâkihî, III, 247.

³⁵³ Zemahşerî, *Esâsu’l-Belâğa*, 152.

³⁵⁴ Râğıb, 1251, Hans Wehr, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, (Etited by J. Milton Cowan, Thurd Printing, Arabic-English), Beyrut, 1961, 322.

³⁵⁵ İbn Manzûr, V, 115; Zebîdî, XI, 131; Hayreddin Karaman, *Yeni Kâmûs*, İstanbul, 1982, 24.

³⁵⁶ İbn Manzûr, V, 115; Zebîdî, XI, 131.

³⁵⁷ İbn Habîb, *Munammak*, 190; Ğays el-Bilâdî, *Fedâilu Mekke*, 10.

³⁵⁸ Muhammed Hamidullah, *el-Vesâik*, 603.

³⁵⁹ Fâkihî, III, 259-260; Taberî, *Tarih*, II, 343; Askerî, 9; Makdisî, *Tarih*, IV, 109; Süheylî, I, 233; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, II, 220; Fasî, *Şifâ*, II, 112; Diyarbekrî, I, 155; Halebî, I, 13; Bilâdî, *Fedâil*, 10; Muhammed Kürdî, V, 413; Fuad Ali Rıza, 197; Hamidullah, *el-Vesâik*, 603.

türmektedir. Rab'alar, dârlardan büyük olmasına rağmen bazı tarihçiler, aynı anlamda kullanmaktadır.

Yukarıda görüldüğü gibi dâr kelimesi büyük evler için de kullanılmıştır. Ancak bu büyük dârlar, bazen bir çok ailenin oturabileceği etrafı çevrili evlerden meydana geldiği tahmin edilebilir. Bazen bir kolun oluşturduğu ailelerin oturduğu *dâr* veya *rab'a*'ların geniş yerleşim alanları olduğu anlaşılmaktadır. Bu dârların dış çevresi, çevrilidir. Dârlarda ailenin çocukları, kardeşler, evlenen çocuklar, bazen amca, amcaoğullarının aynı avlu içerisinde değişik evlerde oturdukları kuvvetle muhtemeldir. Böyle yerlere büyük evler denebilir, ancak mahalle kavramını kullanmak da yüklenen manayı zorlama olacaktır (Bkz. Tablo-VIII). Rab'alar için dârlardan meydana gelmiş yerleşim alanları demek mümkündür.

Bu dârların genelde Kureyş'e ait olanlarının kayıtlara geçtiğini de belirtmek gerekir. Bu dârlar şu kabilelere aittir.³⁶⁰

1. Haşim b. Abdimenâf veya Abdulmuttalib b. Haşim Rab'ası
2. Benî Haşim'in Müttetiklerinin Dârları:
3. Benî Muttalib b. Abdimenâf Rab'aları:
4. Benî Muttalib b. Abdimenâf'ın Müttetiklerinin Dârları:
5. Benî Abdişems b. Abdimenâf'ın Rab'aları:
6. Benî Abdişems b. Abdimenâf'ın Halifleri'nin Dârları
7. Nevfel b. Abdimenâfoğullarının Rab'aları:
8. Benî Nevfel Müttetiklerinin Dârları
9. Hâris b. Fihroğullarının Rab'aları:
10. Esed b. Abdihuzzâoğullarının Rab'aları
11. Abduddâr b. Kusayoğulları Rab'aları:
12. Benî Abduddâr b. Kusay'ın Darları
13. Zühre b. Kilâboğullarının Rab'aları

³⁶⁰ Dârlar hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Hişam, I, 260; Ezrâkî, II, 233; Fâkihî, III, 263.; Fâkihî, III, 363.; Yakût, IV, 239; Muhibbî Taberî, 664; Bekrî, II, 425; Yakût, II, 217; Fâkihî, IV, 213; Ezrâkî, II, 264; Fâkihî, III, 343-344; Yakût, II, 422; Belâzurî, *Futûh*, 20 Fasî, *Şifâ*, I, 269³⁶⁰ İbn Rustah, 50; Ahmed Sibâî, 33. Şiblî Dımaşkı, 184; Kudâme el- Makdisî, 57-58

14. *Benî Zühre'nin Müttetiklerinin Darları*

15. *Teym b. Mürreoğulları Rab'aları*

16. *Mahzûm b. Yakazaoğulları Rab'aları*

17. *Adîy b. Ka'boğullarının Rab'aları:*

18. *Cumah b. Amroğulları Rab'aları:*

13. *Sehm b. Âmir b. Husaysoğulları Dârları*

14. *Sehm b. Âmiroğulları Müttetiklerinin Dârları:*

15. *Âmir b. Lueyyoğulları Rab'aları*

Bu dârların bulunduğu semtler

1. Ma'lat

2. Ecyâdeyn

3. Mesfele

4. Seniyye

5. Aşağı Seniyye

6. Mesil, Radm ve Ma'lat'a kadar olan yerler³⁶¹

Kusay b. Kilâb, Mekke'de hakimiyeti ele aldığı Kureyş'i, Harem içerisine yerleştirmek istedi. Kureyş, Kusay'a kadar uzanan zaman dilimi içerisinde Cürhüm ve Huzâa'nın yaptığı gibi Harem'e hürmeten orada ev yapmadılar. Kureyş, dağlar arasına, ovalara ve dere ağızlarına yerleşmişti. Kâbe'nin etrafı boş ve binasız; ağaçlarla dolu haldeydi. Kusay, Harem etrafını Rab'alara ayırdı ve her kabile kolu için bir semti tahsis etti. Sonra ağaçları kesip ev yapmalarını istedi³⁶²

Dârların fizikî şekline gelince; Dâr'ün-Nedve'nin yapımıyla birlikte Kâbe'yi dairemsi olarak çevreleyecek şekilde evler yapılmaya başlandı³⁶³ Beyt'in etrafında bir miktar yer bırakıldı. Burada tavâf yapıldı. Bu nedenle oraya "Metâf" denmektedir. Bu evler Kâbe'ye yönelikti.³⁶⁴ Dârların duvarları, Harem'in etrafını çevreliyordu.

³⁶¹ Fâkihî, III, 259-260.

³⁶² Belâzurî, *Ensâb*, I, 69; Taberî, *Tarih*, II, 343; Makdisî, *Tarih*, IV, 109; Askerî, 9; Süheylî, I, 233; İbnü'l -Esîr, *el-Kâmil*, II, 220; Fasi, *Şifâ*, II, 112; Diyarbekrî, I, 155; Halebî, I, 8; Alûsî, *Bulûğ*, I, 233.

³⁶³ Fuad Ali Rıza, 78.

³⁶⁴ Kutbî Nahravânî, 78; Muhammed Kürd, III, 131; H. Heykel, *H. Muhammed*, 32.

Dârlar arasındaki kapılardan Harem'e girilirdi.³⁶⁵ Ayrıca beytlerin kapıları dârlar'a; dârların kapılarının ise iki dâr arasındaki yollara (caddelere) açıldığı kaydedilmektedir.³⁶⁶ Ancak bu yolların nasıl olduğu, kaç tane olduğu, isimlerinin ne olduğu hakkında yeterli bilgi verilmemektedir.

Ebû Kubeys dağının tepesinden bakıldığında şehir ilk anda görülmezdi. Dar vadinin ortasında, kuzeyden güneye yuvarlak şekiller görülürdü ve bu şekiller de, ilk bakışta vadiye kurulmuş deriden çadırları andırırdı. Vadi, kayalık dağlarla çevrili olduğundan evlerin damları bu dağ eteğinden uzanan taşların akışıyla karışırdı. Göz iyice alıştıktan sonra önce beytler görülür, sonra da bu beytler arasında gizlenmiş giriş-çıkış yolları fark edilirdi. Algılama tam anlamıyla gerçekleştiğinde ise, aniden büyük bir şehir görüntüsüyle karşılaşılırdı. Sahalar genişler, taşlar, dârlar görülür, görüntü evlere dönüşür, kayalıklar; nihayetsiz sınırları ile algılanamayan vahalara benzerdi.³⁶⁷

V. MEKKE EVLERİNİN MİMARİSİ VE TİPLERİ

A) Evlerin Mimârî Şekilleri:

Cahiliye Döneminde Mekke evlerinin planı hakkında elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ev tiplerinden, evlerin büyüklüğünden ve kullanılan malzemelerden hareket edip de kesin bir planını çıkarma imkanına sahip değiliz. Mekke'de büyük evler³⁶⁸ yapıldığına dair elimizde bazı bilgiler bulunmaktadır."Pazarlar" konusunda, bazı evlerin ticaret yeri olarak da kullanıldığı görüldü. Bu evlerin oldukça büyük olmaları gerekir. Örneğin: Abdullah b. Cüd'ân'ın iki tane tellalı olduğu ve insanları ayrımsız yemeğe davet ettiği bilinmektedir. Hacılar ve Mekkelilerin sık sık onun evine yemeğe gittiklerine bakılırsa,³⁶⁹ evinin çok büyük olduğu anlaşılmaktadır.

Mekke'de yaşayan Amâlika, Cürhüm, Huzâa ve Kureyş gibi bir çok kavim, Kâbe'ye saygılarından ötürü evlerini hiçbir zaman ondan daha yüksek yapmamaya özellikle dikkat etmişlerdir. Bu saygı hissi, onlarda uyulması gereken bir kanun haline gelmişti. Daha sonraları bu gelenek yıkılarak yüksek evler yapılmaya başlandı.

³⁶⁵ Kutbî Nahravânî, 78; Muhammed Kürdî, III, 131.

³⁶⁶ Kutbî Nahravânî, 78; Muhammed Kürdî, III, 110.

³⁶⁷ Fuad Ali Rıza, 198.

³⁶⁸ Kalkaşandî, *Subhu'l-Âşâ*, IV, 250.

³⁶⁹ İbn Havkal, 28.

Genelde, cahiliye döneminde Mekke halkı ev yaparken ustaya, evin tavanının Kâbe'nin tavanını geçmemesini ve ondan daha yüksek olmamasını emrederlerdi.³⁷⁰ Bu duruma göre, Mekke evlerinin Kâbe'den alçak olduğu, Kâbe'yi geçmemek şartıyla birkaç kat olabileceği kanaatine varılmaktadır. Şeybe b. Osman'ın Kâbe'den daha yüksek yapılan evleri yıktırması,³⁷¹ tezimizi desteklemektedir.

Mekkeliler, Kâbe'ye bakan evler yapmazlardı. Kâbe'nin görünmesini engelleyecek ev yapmayı hoş da karşılamazlardı. Özellikle Merve ve Safâ arasında da ev yapmaya karşıydılar. Yani bina yapımları Kâbe'ye göre ayarlanırdı.³⁷² Ayrıca Kâbe, şekil olarak kareye yakın dikdörtgen olması, Mekke halkının köşeli ev yapımını kötü görmesine sebep olmuştur. Mekke halkı evlerini dairemsi yaparlardı.³⁷³ Köşeli ev yapıldığında başlarına belalalar geleceğine inanan halk, ilk defa geleneği bozarak Mekke'de köşeli ev yapan Hümejd b. Züheyr için şu şiiri söylemiştir

“Hümejd dört köşeli yaptı evini

Bu onun için ya ölüm olur ya hayat.”³⁷⁴

Hümejd b. Züheyr Esedî'den sonra, halkın Kâbe'ye karşı duyduğu sevgi ve saygı anlayışında meydana gelen bu değişiklik üzerine Kâbe gibi köşeli evler yapılmaya başlandığı kaydedilmektedir.³⁷⁵ Bazılarına göre ilk köşeli ev yapan kişi, Yezîd b. Verkâ el-Huzâî'dir.³⁷⁶ Mekke'de ilk ev konusunda da tartışma vardır. Mekke'de ilk bina yapımını Sa'd b. Amr es-Sehmî'nin gerçekleştirdiğini³⁷⁷ iddia edenler de vardır.

Mekke'de yarı bedevilerin yaptığı kamış, balçık kulübe türü evler ve haymeler (çadırlar) dışında evlerin taş ve topraktan yapıldığı³⁷⁸ ve zaman zaman ahşap malzemelerin de kullanıldığı görülmektedir. Nitekim, Kâbe de taş ve ahşap malzeme³⁷⁹ ile yapıldı. Evlerin tavanında yağmur yağdığına suların içeri girmesini engellemesi için de izhir otu kullanılmıştır. Aynı zamanda izhir, Mekke yapılarında

³⁷⁰ Ezrâkî, I, 282.

³⁷¹ Ezrâkî, I, 280.

³⁷² Fâkihî, I, 338-339.

³⁷³ Ezrâkî, I, 280; Kalkaşandî, *Subhu'l-Âşâ*, I, 426.

³⁷⁴ Fâkihî, III, 221; İbn Rustah, 58.

³⁷⁵ *Al-i Imrân*, 96; Ezrâkî, I, 280.

³⁷⁶ Şiblî Dımaşkî, 95; Kalkaşandî, *Subhu'l-Âşâ*, I, 426.

³⁷⁷ Kutbî, Nahravanî, 44.

³⁷⁸ İstahrî, 15; İbn Havkal, 28, Kalkaşandî, *Subhu'l-Aşâ*, IV, 250.

³⁷⁹ Bozkurt, “Evler”, *İslâm*, I, 25.

balçıkla beraber dolgu malzemesi olarak kullanılırdı.³⁸⁰ Mekke’de evlerde kullanılan taşlar, etraftaki dağlardan getirilirdi.³⁸¹ Bu taşlar, siyah ve beyaz renkliydi.³⁸² Ayrıca evlerde harç olarak balçık ve kilin kullanıldığı görülmektedir. Peygamber’in bu iki malzemenin mezarlıklarda kullanılmasını yasaklaması da düşündürücüdür. Daha sonraki dönemlerde yapılan Dârü’l-Beydâ, kerpiç ve taşla yapılmış, kireçle boyandı. Ruktâ denen ev ise, kireç ve kırmızı benekli, süslü taşlardan yapıldı.³⁸³

Mekke’deki evlerde kapı yerleri vardı. Ancak kapı ve kapı kilitlerinin olmadığı rivayetlerde yer almaktadır.³⁸⁴ Daha önce kapı yerlerinin hasır ve renkli örtülerle kapatıldığı belirtilmektedir.³⁸⁵ Bu durumun cahiliyeden, Hz. Ömer dönemine kadar devam ettiğini, Hz. Ömer’e kapı yapmak için izin³⁸⁶ istemeye gelenlerden anlıyoruz. Hz.Ömer izin verince Mekke halkı evlerine kapı yapmaya başladı. İlk olarak evine kapı yapanın Muaviye³⁸⁷ ve Suheyl³⁸⁸ olduğu rivayet edilmekle birlikte ilk kapıyı Hatib b. Ebî Beltaa’nın yaptırdığı³⁸⁹ rivayeti daha kuvvetlidir.³⁹⁰ Bu arada, Hind’in Hz. Ömer’den önce evine kapı taktığını söyleyenler de vardır.³⁹¹ Mekke evlerinde kilitli kapıların olmayışı, Kâbe’ye gelen hacılara kapılarını kapamayı uygun görmelerinden olabilir. Çünkü Hz.Ömer de “Allah’ın misafirlerine karşı kapı örtülmez” demektedir. Ancak Mısır’dan gelen hacıların develerine ve mallarına sahip olmadıklarından mallarının çalınmaması gerektiği anlatıldıktan sonra kilitli kapı takılması için izin vermiştir.³⁹²

Mekke evlerinde pencere olmadığını, ilk olarak Yezid b. Verkâ el-Huzâî’nin evine ışıklandırma penceresi koyduğundan³⁹³ çıkarabiliriz. Yezid b. Verkâ dönemine kadar evlerin penceresinin nasıl olduğu ve nasıl ışıklandırıldığı konusunda bilgiye rastlamadık. Muhtemelen açılan kapı yerlerinden ışıklandırma sağlanabiliyordu. As-

³⁸⁰ Fâkihî, II, 249; Yakût, V, 183.

³⁸¹ İdrisî, I, 138; Himyerî, 93.

³⁸² Kazvîni, 113.

³⁸³ Ezrâkî, II, 237.

³⁸⁴ Askerî, 37; Şiblî Dımaşkî, 713.

³⁸⁵ Bozkurt, 349; “Evler”, *age.* I, 194.

³⁸⁶ Ezrâkî, II, 163-164; Fâkihî, III, 349; Askerî, 313.

³⁸⁷ Şiblî Dımaşkî, 79.

³⁸⁸ Fâkihî, III, 349.

³⁸⁹ Fâkihî, III, 248; Askerî, 37; Kalkaşandî, *Subhu ’l-Âşâ*, I, 426.

³⁹⁰ Fâkihî, III, 349.

³⁹¹ Bozkurt, 349; “Evler”, *age.* I, 194.

³⁹² Ezrâkî, II, 163-164; Fâkihî, III, 349; Askerî, 313.

³⁹³ Şiblî Dımaşkî, 95.

kerî'nin iddiasına göre Büdeyl b. Verkâ, eve duvardan pencere şeklinde gözetleme delikleri açtı, bunlar ilk anda dam penceresi şeklinde idi ve küçük yapıldı.³⁹⁴

Mekke evlerinin duvarının yanında, kanepeye benzer oturma yerlerinin olduğu görüldüğü gibi, dış duvarda içe doğru oyulmuş oyuklar da aynı amaçla yapılmaktaydı. Üzerinde ise bu oyukları gölgeleyen çıkıntı halinde taşların varlığı görülmektedir.³⁹⁵ Evin duvarındaki taş, raf gibiydi. Bu raflar bir zira, bir karış boyundaydı. Bu raflara aynı zamanda mutfak malzemeleri de konulurdu.³⁹⁶

Mekke evlerinde tuvalet olmadığını, halkın Harem dışındaki alanlarda ihtiyaçlarını giderdiklerini belirtmiştik. Evlerde tuvalet gibi temizlik mekânı olan banyolara da kayıtlarda rastlanılmamaktadır. Ancak cahiliye döneminin sonlarında Zübeyr b. Abdilmuttalib'in evinde banyonun yapıldığı³⁹⁷ ve yine Muaviye'nin Benî Âmir evlerini alıp yeniden bina ettiğinde banyo da yaptırdığı rivayetleri vardır.³⁹⁸ Bu bilgiler, bize Mekke evlerinde evin diğer bölümlerinden müstakil bir banyonun olmadığını düşündürmektedir. Ancak bununla beraber evlerin diğer bölümlerinden banyo olarak istifade edilmiş olmalıdır.

Mekke halkının ibâdet ihtiyacı, yaşadıkları evlerin fizikî yapısını etkilemekteydi. Evlerinde put odaları, yani putlarını yerleştirip, ona ibâdet edecekleri mekânlar yaptıkları görülmektedir. Meselâ: Abbas'ın dârında iki büyük taş vardı. Bunlar "İsâf" ve "Nâile" putlarıydı. Cahiliye döneminde bunlara ibâdet edilirdi. Bu nedenle Abbas ve benzerlerinin evin bir odasında veya köşesinde putlarına köşe düzenleyip putlarını oralarda bulundurdıkları³⁹⁹ rivayetleri vardır. Bu uygulama, halkın İslâm'ı kabulünden sonra şekil değiştirdi. Cahiliye dönemindeki ibâdet kültürünün, İslâm'ın kabulünden sonra toplumun hayatında şekil değiştirerek devam ettiğini göstermektedir. Evlerde yapılan mescit odası ve dergâhların kökeninin cahiliye dönemi Mekke'sine dayandığı düşünülebilir. Nitekim evlerin odalarından biri mescit yapıldı, orada Allah'a ibâdet edildi. Erkâm'ın evinde mescit bulunuyordu.⁴⁰⁰ Hz. Ebû Bekir

³⁹⁴ Askerî, 37. "Dam Penceresi" denen pencerelere, Elazığ ilinin bazı köylerindeki çok eski evlerde rastlanmaktadır.

³⁹⁵ İbn Cübeyr, 142.

³⁹⁶ Taberî, *Tarih*, II, 369.

³⁹⁷ Belâzurî, *Ensâb*, II, 283.

³⁹⁸ Ezrâkî, II, 265; Sa'd Zağlûl, *Kable'l-İslâm*, 406.

³⁹⁹ Ezrâkî, II, 234.

⁴⁰⁰ Ezrâkî, II, 200.

müslüman olunca evinin avlusunda bir mescid yaptırdı. Orada ibâdet eder, Kur'ân okurdu ve Kur'ân okuyup ağladığında kadınların ve çocukların orada toplandığı⁴⁰¹ rivayetleri vardır.

B) Ev Tipleri:

Mekke evleri, halkı sosyal yapısına göre birkaç gruba ayrılır. Daha önce göçebe olan Kureyş kabilesi, Kusay'la birlikte yerleşik hayata geçti ise de göçebelik özelliklerinden tamamıyla uzaklaşamadı. Hatta Kureyşü'z-Zevâhir denen Mekke'nin dışında yaşayanlar, göçebe ağırlıklı bir hayat sürdürdüler. Kureyşü'l-Bitâh (iç mahallelerde yaşayanlar) ise yerleşik hayata geçmekle birlikte göçebelik özelliklerinden tümüyle soyutlanamadılar. Bu durum, onların sosyal hayatında da devam edince içerisinde barındıkları mekânlar da aynı temel üzerinde şekillendi. Oturdıkları ev tipleri de kabile özelliklerini yansıttı ve Mekke'de birden çok ev tipi ortaya çıktı. Seyyâr evler sökülüp bir yere depo ediliyor, daha sonra kurulabiliyordu. Bu nedenle seyyâr evler, Arapların şartlarına özellikle bedevîlere çok uygun ev tipi idi⁴⁰².

1. Seyyâr Kamış ve Ahşap Evler (Husus): Hadis kitâplarındaki bilgilere göre bazı evler ağaç ve kamıştan yapılırdı. Yıkılmaması için direklerle bağlanırdı. Bunlar kulübe tipi evlerdi. Huss denilen bu evler sıhhatli, rahat kullanılabilir evler olmasına rağmen her an yıkılabilirdi.⁴⁰³

2. Urûş (Kulube) Evler: Urûş, eski dönem Mekke evlerine denirdi. Taş evler yapılmadan önce tüm Mekke'de bunlar kullanılırdı. Ağaç dalı ve yapraklar malzeme olarak kullanılıyordu. Bunlar kulübe ve çardak türü evlerdi.⁴⁰⁴ Bunlar da yarı bedevî olan Mekkeliler için rahat ve çok uygun evler sayılırdı.

3. Kübbet: Kerpiçten yapılmış ama basit evler "kübbet" diye adlandırılırdı. Bu tür basit evler, onlar için yüksek saraylardan, süslü işlenmiş evlerden daha makbul sayılırdı. Bu evlerin birkaç odalı evler olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁰⁵

⁴⁰¹ İbn İshak 218.

⁴⁰² Bu tür evler bugün dahi Antakya'da Amik gölü çevresindeki köyler arasında yaygın olarak bulunmaktadır. Bkz. Çelikkol, 53.

⁴⁰³ İbn Mâce. *Sünen Şerhi*, (Şerh: Haydar Hatipoğlu), I-XII, İstanbul, 1983, VII, 417; Ebû Davud, *Kitâbü'l-Edeb*, Hadis No: 5236, V, 756; Şiblî Dimaşkı, 176.

⁴⁰⁴ Fâkihî, III, 233.

⁴⁰⁵ Âlûsî, *Bulûğ*, III, 393-394.

4. **Cebâcib:** Mekke dağları ve pazarlarına Cebâcib denirdi.⁴⁰⁶ Mekke halkına, Cebâcib halkı denmekle beraber Mekke evlerinin çoğunluğu için de aynı ifade kullanılmaktaydı.⁴⁰⁷ Bu evlerin taştan yapılmış olması muhtemeldir.

5. **Taştan Evler (Ukne):** Bu evlerde yapı malzemesi olarak taş kullanılırken harç olarak balçık ve kireç kullanılmıştır. Kireçle, süslü sıvalar yapılırdı.⁴⁰⁸

6. **Cünbüze Tipli (Dairemsi) Evler:** Tepesi dairemsi yüksek binalara “Cünbüze” deniliyordu. Bunun yanında, kubbe tipli evlere veya odalara da Cünbüz’e denilmekteydi.⁴⁰⁹

Yukarıda anlatılan evler, Mekkelilerin sabit evleriydi. Mekke’de yaşayıp Bedvî insanların kullandığı “çadır” ve “çardak” türü evler de vardı. Bunlar:

1. **Mudaru’l-Hamrâ (Kırmızı Mudar Çadırları):** Babasının, Mudar’a miras olarak bıraktığı bir kırmızı çadır, onların sembolü oldu. Mudar, kırmızı çadırlarda yaşamayı adet edinmişti. Yapı malzemesi kırmızı renkli deri idi. “Mudaru’l-Hamrâ” denmesi, onun “Kubbetü’l-Hamra” denen yaşanacak barınakları kurmasındandır.⁴¹⁰ Deriden kırmızı kubbeleri Ahmesîler kullanırlardı.⁴¹¹

2. **Sâmî Tâif Çadırları:** Haşim’in Şam seferinden dönüşünde, rastladığı çadırların uzaktan görünüşünü hatıralarında anlatmasından, bu çadırların Sâmîlere özgü bir çadır olduğunu ve deriden yapıldığını⁴¹² anlıyoruz.

3. **Kureyş’e Ait Kübâb (Kubbeli Ev ve Çadırlar):** Minâ bölgesinde Kureyş’e özgü Kubâb denen yapılar, bulunuyordu. Bu tür evleri sadece Kureyş kullanmaktaydı. Üstü kubbe şeklinde olan bu taş evlerin benzerini çadırlarda da ortaya koydular, kurdukları çadırları bu evlere benzettiler.⁴¹³ Bu çadırların deriden üzeri işlemeli olanları vardı.⁴¹⁴

⁴⁰⁶ Asım Efendi, I, 88.

⁴⁰⁷ Bekrî, II, 362.

⁴⁰⁸ Asım Efendi, I, 294.

⁴⁰⁹ Fâkihî, V, 106; Asım Efendi, I, 223; I, 723.

⁴¹⁰ Nâbiğa, 80; Fâkihî, V, 152.

⁴¹¹ İbn Sa’d, I, 72.

⁴¹² Ya’kûbî, Tarih, I, 243.

⁴¹³ Belâzurî, Ensâb, I, 49.

⁴¹⁴ Ezrâkî, II, 208.

Minâ'da kadınlar için deri kubbeli çadırların kurulduğu söylenmektedir. Raita binti Ka'b b. Sa'd b. Teym İbni Ahab b. Zâniyye b. Huzeyme denen bir kadın için üstü dairemsi, deriden kubbe şeklinde çadırların kurulduğu⁴¹⁵ bildirilmektedir.

4. Madrâb (Oba) Çadırları: Portatif (seyyar) direkler üzerinde kurulan bu çadırlar, oldukça büyük ve uzun göçebe çadırları idi.⁴¹⁶ Bunlara "Fustat" da deniliyordu.⁴¹⁷ Bu kıl çadırlar, taş ve topraktan yapılmış binaların yerine kullanılıyordu. Cürhüm dönemi Mekke'sinde bu çadırlar bazı yerlerde toplu halde kurulduğu gibi, sarp yokuşlarda, dağ kıvrımlarının yamaçlarında birbirinden uzak olarak kurulanlar da vardı.⁴¹⁸

5. Sürâdik: O dönemlerde kurulan bu çadırlar için bir benzetme yapılırsa, bu büyük çadırları, "otağ" diye nitelendirebiliriz. Pamuktan örülmüş olursa buna "Sürâdik" denirdi. Çadırları, kubbeye benzer yüksek dairemsi idiler.⁴¹⁹ Farsça'da Pamuktan örülmüş her ev için "serâdik" veya "suradik" ifadesi kullanılıyordu.⁴²⁰ Bu bilgilerden "Çadır Evler" in zengin ve seçkin kişilere ait olduğu ve İran tarafından alınmış olabileceği düşünülebilir. Çünkü zenginler pamuktan örülmüş evlerde oturabiliirdi.

6. Kaş: İşlenmemiş, ham deriden yapılan bu çadırlar,⁴²¹ muhtemelen fakir insanların barınağı idi. Çünkü ham deri ucuzdu.

7. Tırâf: İşlenmiş, kaliteli deriden yapılan çadırlardı. Bu tür çadırlar ise zengin ailelere ait olabilirler.⁴²²

8. Hıfş: Mekke'de bulunan küçük barınaklara denirdi.⁴²³ Bunlar herhalde çadır evleri ifade etmektedir.

9. Hibâ: Yün ve kıldan yapılan barınaklara *Hibâ* denir. Koyun yününden olurdu. Hibâ'dan daha büyüğüne "beyt" dendiği rivayeti de vardır.⁴²⁴ Hibâ üç direkli olurdu⁴²⁵ denmektedir.

⁴¹⁵ Fâkihî, III, 230.

⁴¹⁶ Asım Efendi, I, 296; Şemseddin Sami, *Kâmûs-u Türkî*, İstanbul, 1317; 184.

⁴¹⁷ Âlûsî, *Bulûğ*, III, 393.

⁴¹⁸ Ahmed Sibai, 20.

⁴¹⁹ Fâkihî, IV, 150.

⁴²⁰ Âlûsî, *Bulûğ*, III, 393.

⁴²¹ Âlûsî, *Bulûğ*, III, 393.

⁴²² Âlûsî, *Bulûğ*, III, 394.

⁴²³ Buhârî, *Menâkib*, 26. bab, II, 235.

10. Bîcâd: Deve yününden yapılan evlere “bîcâd” denir.⁴²⁶

11. Mizalle: Şemsiye gibi kıldan yapılan çadır evlerdendir. Beytten büyük olduğu⁴²⁷ söylenmektedir. Önünde bir girişi olan, bir veya birkaç odadan meydana gelen büyük çadırlardır.⁴²⁸

12. Serd: Kıldan yapılan en küçük barınağa serd denirdi.⁴²⁹

13. el-Hacle: Gerdek gecesi için hazırlanan çadırlardır. Resimli kumaşlarla süslenirlerdi.⁴³⁰ Bu çadırların devamlı oturmak için değil, sadece ilk evlilik gecesi için hazırlandığı muhtemeldir.

Bunların hepsine kirdân diyenler vardır.⁴³¹

İbnü'l-Kelbî'nin evleri altıya ayırarak şu şekilde sıraladığı rivayet edilmektedir. Deriden olunca “*kubbe*”; kıldan olursa “*mizalle*”(büyük olursa); yünden olursa “*hibâ*”; deve yününden olanlarına “*cad*”; ağaçtan olana “*hayme*”; taştan olana “*ulena*”; kıldan olana “*sevt*”(küçük olursa) denirdi ki *sevt* en küçüğüdür. Bağdâdî, “*Hibâ* iki veya üç direkli, *Beyt* ise altı direklidir”.⁴³² demektedir.

Çadırların çok direkli olanları birkaç odadan oluşurdu. Genellikle Bedevî halkın oturduğu çadırlar iki bölümden meydana geliyordu. Revâk denilen bir girişten sonra daha çok erkeklerin oturdukları ve erkek misafirlerin kabul edildiği bölüm geliyordu. Bundan sonra sadece ailedeki kadın ve çocukların bulunduğu Harem kısmı gelirdi. Buraya yabancı erkeklerin girmesine izin verilmezdi. Bu bilgiye göre, “Cahiliyede de harem ayrılığı vardı” denebilir. Tıraf denilen çadırların arka tarafları yoktu. Bu durum sıcak havalarda hava dolaşımını sağlardı. Çadırların etrafına yağmur sularının içeriye girmemesi için arklar kazılırdı. Muallaka şairlerinden Züheyr, “çadırların etrafına kazılan havuz gibi arklardan söz etmektedir”.⁴³³ deniyor.

⁴²⁴ Hallâf ve Arkadaşları, I, 136; Zebîdî, III, 21.

⁴²⁵ Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, III, 21; Zevzenî, *Muallakâ Şerhi*, 23.

⁴²⁶ Âlûsî, *Bulûğ*, III, 394.

⁴²⁷ Zebîdî, III, 21.

⁴²⁸ Bozkurt, “Evler”, *İslâm*, V, 27.

⁴²⁹ Zebîdî, III, 21.

⁴³⁰ Me'luf, *Müncidu'l-Ebcedi*, 354.

⁴³¹ Râğıb İsfahânî, 83, Hallâf ve Arkadaşları, I, 136.

⁴³² Zebîdî, III, 21.

⁴³³ Bozkurt, “Evler”, *age*, V, 27.

Çardak Türü Evler

1. **Hayme:** Ağaçtan yapılan çardak türündeki bu evlere “hayme” denir.⁴³⁴ Vadi kenarlarında kurulan büyük evlerdi.⁴³⁵

2. **Hazîra:** Kesilen ağaçların dal ve yaprakları ile yapılan çardak türü evlerdi.⁴³⁶ Bunlar da Mekke halkı için uygun evlerdi

İnsanların ikamet ettikleri bu evlerin yanında, hayvanların barındıkları ağıllar da vardı. Şimdi bunlara bakalım:

1. **Hayvanlar İçin Yapılan Hazîralar:** Hz. İbrahim'den itibaren Mekke'de koyun, keçi ve at için çardak türü barınaklar yapıldığı⁴³⁷ anlatılmaktadır. Bu hayvanlar için yapılan “hazira” denen barınakların ahşap ve deriden olduğu muhtemeldir. Bedevîler halen hayvanları için kurdukları etrafı açık, geniş çadırlar⁴³⁸ yukarıdaki hazîraların yapısı hakkında bir fikir vermektedir.

Kusay'dan önce insanlar kulübe, çardak gibi ince dallarla yapılmış barınaklara yerleşmekteydiler.⁴³⁹ Sonradan bu barınaklar evlere benzetilir oldu⁴⁴⁰ Dağlarla çevrili olan büyük vadinin bitişik, yuvarlak evlerle doldurulduğu⁴⁴¹ rivayet edilmektedir. Evlere kapılar yapılmaya başlandıktan sonra bazı odalar küçük yapıldı. Kapısız ev tipleri de yavaş yavaş terk edildi⁴⁴² (Bkz. Tablo-IX).

⁴³⁴ Zebîdî, III, 21.

⁴³⁵ Âlûsî, *Bulûğ*, III, 393; Ahmed Sibâî, 29.

⁴³⁶ Âlûsî, *Bulûğ*, III, 394.

⁴³⁷ Ezrâkî, I, 65.

⁴³⁸ Bozkurt, “Evler”, age, V, 33.

⁴³⁹ Kalkaşandî, *Subhu'l-Âşâ*, I, 426.

⁴⁴⁰ Askerî, 37.

⁴⁴¹ İbn Battûta, 37.

⁴⁴² Ahmed Sibâî, 29.

İKİNCİ BÖLÜM

ETNİK YAPI

Mekke'nin uluslararası ticaret yolları üzerinde bir ticaret merkezi olması ve dönemin büyük devletleri ile ticarî antlaşmalarının bulunması nedeniyle, şehirde ana unsur olan Kureyş dışında, diğer Arap kabilelerinden ve yabancı ırklardan insanların meskun olması doğaldır. Genel uğraşısı ticaret olan Kureyşlilerin, işlerinde çalıştıracak insanlara ihtiyacı vardı. Kureyş bu ihtiyacını yabancı kölelerden sağlıyordu.¹ Bu nedenle şehirde Kureyş dışında, diğer Arap kabileleri ve azımsanamayacak oranda Arap olmayan insanlar yaşamaktaydı. Ancak yönetim ve para, Kureyş'in hakimiyetinde olduğundan diğer grupların çok dikkat çekici ve etkin olmadıkları söylenebilir.

I. ARAP KÖKENLİ TOPLULUKLAR

Yukarıda da belirtildiği gibi Mekke'de sadece Kureyş yaşamıyordu. Hatta Kureyş dışındaki Arap kabilelerinin sayıca Kureyş'den daha fazla olması muhtemeldir. İbrahim Şerif'e göre Kureyş kökenli 1500 civarında askerin olmasına karşılık Mekke'den daha çok savaşçı çıkmaktaydı.² Bu durum Mekke'de Kureyş kökenli olmayan etnik grupların azımsanamayacak yoğunlukta olduğu şeklinde değerlendirilebilir. Bu girişten sonra şimdide de Mekke'de ikamet etmekte olan kabileleri ele alabiliriz.

A. Huzâa Kabilesi

Huzâa Kabilesi'nin Kureyş Kabilesi'nden önce, M.S. 450'lere kadar Mekke'de yaşadığı rivayet edilmektedir.³ İslam'ın doğuşu esnasında bu kabile Mekke'de yaşamamasına rağmen, bu çalışmanın zaman sınırları çerisine girdiğinden, Huzâa Kabilesi'nin Mekke'nin etnik yapısı içerisinde ilk sırada incelenmesi doğru olacaktır.

Huzâa Kabilesi, Seylü'l-Ârim denilen barajların ilk yıkılışından sonra oluşan sel ile yörenin yok edilmesiyle dağılan Ezd Kabilesi'nin bir koludur. Neseb olarak,

¹ Cevât Ali, VI, 118

² İbrahim Şerif, 161, vd.

³ Çelebi, *Tarih*, I, 117.

Amr b. Rabîa b. Hârise b. Amr b. Amr'a dayanır.⁴ Huzâa sözcüğü, kökü açısından “ayrılan” anlamına gelmektedir. Çünkü Rabîa b. Hârise b. Amr b. Âmir, Batnumerr denilen yerde Ezd'den ayrılarak Mekke'ye yerleşti. Bu konuda Hassan b. Sabit bir şiirinde şöyle demektedir;

Batnumerr'e indiğimizde bizden ayrıldı.

Kerker melikleri arasında Huzâa kaldı.⁵

Huzâa'nın Mekke'deki ilk atası Amr b. Rabîa denen meşhur Amr b. Luhay'dır. Bütün kabilenin atasıdır.⁶ Asıl adı Rabîa b. Hârise b. Amr b. Âmir olan bu şahıs, Cürhüm lideri Âmir b. Amr b. Hâris b. Mudâd el-Cürhümî'nin kızı Fuheyre ile evlendi. Bu arada Cürhüm'le savaş başladı ve Cürhüm sürgün oldu. Fuheyre'nin Luhay'dan Amr isminde bir erkek çocuğu dünyaya geldi. O, cahiliye devrinde Mekke'de hiçbir Arap'ın ulaşamadığı seviyelere ulaştı.⁷

Yönetime geçen Amr işe, topladığı 10.000 deveyi halka dağıtmakla başladı. Cahiliye döneminde bin devesi olan bir şahıs, bir erkek devenin gözünü kör ederek şeref kazanırdı. Amr ise yirmi tane erkek devesinin gözünü kör ederek daha büyük şeref kazandı. Amr, halka deve hörgücü ve eti ile tirit yapıp yemek ziyafeti veren ilk insandır. Aynı sene bütün hacılara “Yemen Bürdü” denen kıymetli elbiselerden üçer adet dağıtarak şöhretini her tarafa yaydı.⁸

Amr'ın Mekke'de yaptığı en büyük uygulama, İbrahim'in dinini değiştirip puta tapmayı sistemli bir devlet dini haline getirmesidir.⁹ Amr'ın amacı, her kabile ve toplumun putunu Kâbe'nin içerisine veya etrafına koyarak onları Mekke'ye çekmek oldu.¹⁰ Böylece hac mevsiminde, putları Kâbe'de olduğu için herkes Kâbe'yi tavafa gelecek ve burada ibâdet edecekti. Amr ise bu ibâdetten ekonomik çıkar sağ-

⁴ İbnü'l-Kelbî, *Maad ve'l-Yemen*, I, 439; İbn Hişam, I, 109-110; Ebû Ubeyd, *en-Neseb*, 291; Belâzurî, *Futûh*, 26; Ya'kûbî, *Tarih*, I, 203; İbn Abdirabbih, III, 384; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 188; *et-Tenbîh*, 249; el-Bekrî, IV, 1209; Himyerî, 531; Fasî, *Şifâ*, II, 93-94 (Seylû'l-Arim olayı birkaç kere olmuştur. Bkz. Hamidullah, *Aziz Kur'an*, 577).

⁵ İbn Hişam, I, 109; Ezrâkî, I, 95-96; Ebû Ubeyd, *en-Neseb*, 293; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 249; *Murûc*, II, 189; Ebu'l-Fidâ, *Tarih*, I, 158; Fasî, *Şifâ* II, 93-94. (Batnumerr, Mekke yakınında bir yerdir.)

⁶ İbnü'l-Kelbî, *Maad ve'l-Yemen*, I, 439; İbn Hişam, I, 109; Ebû Ubeyd, *en-Neseb*, 287; Fâkihî, V, 153; İbn Dureyd, II, 468; Makdisî, *Tarih*, VI, 109; Ebu'l-Fidâ, *Tarih*, I, 158; İbnü'l-Verdî, I, 86; Hammâde, 111.

⁷ Ezrâkî, I, 100; Fakihî, V, 153.

⁸ Ezrâkî, I, 100.

⁹ Ya'kûbî, *Tarih*, I, 229.

¹⁰ İbrahim Şerif, 116.

layacaktı. Bu girişim, ekonomik amaçlı bir dini hareketti. Amr'ın bu uygulaması uzak ve yakın kabilelerden de kabul gördü. Moab'a (*Belka*) gittiği zaman oradan Hübel'i getirdi ve Kâbe'ye yerleştirdi. Daha sonra İsâf ve Nâile putlarını zemzem kuyusu üzerine koydu.¹¹ Huzâa, din olarak Bahîra, Sâibe, Vesîle ve Hâmî kavramlarını putçuluğa soktu.

Huzâa'nın Kolları: Vatanları Mekke ve çevresinde olan Huzâa Kabilesi beş kola ayrılmaktadır. Ğassân'a gitmiş olan kolları Huzâa diye isimlendirilmemektedir. Çünkü kabilesinden ayrılıp Mekke'de kaldıkları için Huzâa denmiştir.

1. Benû Mustalık b. Sa'd b. Amr b. Luhay
2. Benû Ka'b b. Amr
3. Benû Avf b. Amr
4. Benû Adîy b. Amr, Peygamber'in hanımını Cüveyriyye bu koldandır.
5. Benû Muleyh b. Amr. Meşhur Talhatu't-Talâhât onlardandır.¹²

Huzâa'nın Mekke hakimiyetinin ne kadar sürdüğü ile ilgili ihtilaf vardır. Ezrâkî'nin eserinde, Huzâa'nın yönetiminin 500 yıl,¹³ diğer bir yerde 300 yıl sürdüğü söylenir.¹⁴ Cürhüm'ün çıkışının M.Ö. 207 ve Kusay'ın iktidara gelişinin ise yaklaşık olarak M. S. 440¹⁵ olduğu göz önünde tutulursa, Huzâa'nın 600-650 yıl civarında Mekke'ye hakim olmuş olması gerekmektedir.

Hizâa Kabilesi, Cürhüm'ü şehirden sürerken, Kinâne'den Bekr b. Abdimenâtoğulları Huzâa ile hareket ettiler. Ancak Ğûbşân boyu, Cürhüm'e karşı savaşı kazandıktan sonra Kinâne kabilelerini devre dışı bırakarak yönetimi yalnız kendi eline geçirdi. Bu dönemde Kureyş Kabilesi de Kinâne arasında dağınık bir şekilde yaşıyordu. Yönetim babadan büyük erkek çocuğa miras olarak geçiyordu. Söz konusu uygulama son lider Hüleyl b. Hubşîyye b. Selül b. Ka'b b. Âmir'e kadar bu şekilde geldi.¹⁶

¹¹ Fasî, *Şifâ*, II, 79.

¹² İbnü'l-Kelbî, *Maad ve'l-Yemen*, I, 439-453; Ebû Ubeyde, *en-Neseb*, 287-8; İbn Habib, *el-Munammak*, 288; İbn Haldun, *Tarih*, II, 362; Kehmâle, I, 341.

¹³ Ezrâkî, I, 101.

¹⁴ Ezrâkî, I, 103; Yakût, V, 186; Fasî, *Şifâ*, II, 77.

¹⁵ Çelebi, *Tarihu'l-İslâm*, I, 117-118; Yedi yıldız, D.G.İ.T, I, 132.

¹⁶ İbn Hişam, I, 137.

Amr'dan sonra Kays Aylân kabileleri, yönetimini oldukça güçlendirmiş olan Huzâa'yı Mekke'den çıkarmak için birleşip Mekke üzerine yürüdüler. Kays'ı büyük bir hezimete uğratan Huzâa, böylelikle Mekke'nin tartışılmaz lideri oldu.¹⁷ Huzâa, Kays Aylan gibi güçlü bir Mudar kolunu hezimete uğrattınca, Mekke'deki Esedoğullarını zorlanmadan Harem dışına sürdü.¹⁸ Yemen Tubbalarının (Yemen Kralları) ticareti elde etmek için Kâbe'yi yıkma teşebbüsleri nedeniyle Mekke'ye yaptıkları saldırılarda Kâbe'yi Huzâa korudu. Huzâa birinci ve ikinci saldırılarda Tubba'yı püskürttü ve yenilgiye uğrattı. Mekke'ye Üçüncü seferi yapan Tubba ise saldırmadı. Kâbe'yi giydirip kurban kestiği ve Mekke halkına ziyafetler verdiği bildirilmektedir.¹⁹ Bu da Huzâa'nın kurmuş olduğu yönetimin güçlülüğüne işaret etmektedir.

Huzâa'da azımsanmayacak kadar şair yetişti. Bunlar: Hafs b. Hacir,²⁰ Ğurre b. İyas,²¹ İbn Hidâdiyye (O Kays b. Âmir'dir),²² Tark b. Nahiye,²³ Sifâh b. Menât, Temim b. Esed, Ebû Kenûd ve Ca'de (Abduluzzâ'nın iki şair oğludur), Muattib b. Ekvâ ve Kusayyır b. Abdurrahman'dır.²⁴ Bu şairler, araştırma çerçevesinde tespit edilebilenlerden bir kaçı olup Huzâa'nın bilgi ve kültür seviyelerini yansıtıyordu.

Huzâa yönetimi ve kabileleri M. S. 4. asırda gücünü kaybetmeye başladığından kabileler arası ilişkiler bozuldu ve kavgalar başladı. Huzâa çöküşe doğru giderken İsmailoğullarından olan Kureyş, Kinâne Kabilesi arasında dağınık yaşamaktadır. Huzâa döneminde Kureyş, yönetimden uzak tutuldu. İsmailoğulları Huzâa ile iktidar mücadelesi yaşamadıysa da yönetimden de hoşnut kalmadı. Ayrıca Kinâne Kabilesi, Mekke'yi ele geçirme adına Huzâa ile işbirliği yaptığı halde Beyt'in yönetiminde direkt olarak görev almadı. Bu sebeple onlar da Huzâa'ya artık olumlu bakmıyordu. Bu gelişmeler Kusay'ın işlerini kolaylaştırıyordu.

Kusay'ın gelişine kadar Mekke'de kalan Huzâa, bir sonraki konuda da ele alacağımız gibi Kusay'a yenilince çoğunluk, Harem'i terk etmek zorunda kaldı. Mek-

¹⁷ Fasî, *Şifâ*, II, 79.

¹⁸ Zebîdî, XII, 147.

¹⁹ Ezrâkî, I, 101-132.

²⁰ İbn Abdirabbih, III, 298.

²¹ Ebû Ubeyd, *en-Neseb*, 289.

²² İsfahânî, *el-Eğânî*, IV, 44.

²³ İbn Abdirabbih, III, 297.

²⁴ Ebû Ubeyd, *en-Neseb*, 288-289-290.

ke'nin civar dağlarında kalmalarına müsaade edildi.²⁵ Onlar da eski yerlerine; yani Harem sınırında olan Batnumerr'e yerleştiler.²⁶ Kusay'ın gelişinden sonra Huzâa'nın dârları Harem'den 16 mil kadar uzaklıktaki Kudeyd'e ulaşıyordu.²⁷ Sadece Erâk ağacının yetiştiği Şânik dağları(Cuhfe altında) da Huzâa'nın elinde idi.²⁸

Huzâa Kabilesi'nin, Harem'in dışında yaşamak zorunda kalmasına rağmen, Harem'deki etkinliğini hiçbir zaman kaybetmediğini gösteren olaylar vardır. “*Mekke'de iktidâr çatışmaları*” başlığı altında ele alınan konuda Huzâa'nın Abdulmuttalib'le anlaşma yapıp,²⁹ Ahlâf grubuna karşı Abdulmuttalib'in yanında yer aldığı ve siyasi dengeyi sağladığı görülmektedir. Huzâa'nın Kureyş ile ilişkileri gittikçe kuvvetlendi, Hudeybiye antlaşmasında Huzâa çok etkin rol oynadı.³⁰ Mekke'nin fethinde, Kureyş, Budeyl b. Verkâ b. Abdiluzzâ b. Rabîa ve mevlası olan Rafî'nin evine sığındılar.³¹ Bu durum, Huzâa'nın Mekke'deki etkinliğini göstermektedir. Mekke fethinin de sebebi, Huzâa Kabilesi oldu. Dahası Mekke'de özellikle askeri alanlarda güçlü öğelerden biri olan Ehâbiş kabilelerinin dayandığı temel, Huzâa Kabilesidir.

B- Kureyş Kabilesi:

Kureyş, “k.r.ş.” kökünden türetilmiş bir kelime olup birden fazla anlama gelmektedir. Kureyş, ismini Kureyş b. Bedr b. Yahlud b. Hâris b. Yahlûd b. Nadr b. Kinâne'den almıştır. Bu görüşe göre, Benî Nadr'ın kervanı için “*Kureyş kervanı* geldi” denilmekteydi. Kureyşliler Benî Nadr'ın kervanlarına rehberlik yapar ve bununla geçimlerini sağlarlardı.³² Kureyşlilerin başlıca uğraşlarının ticaret olduğu görüşünden hareketle, bu görüşün uygun olacağı düşünülse de İbn Kesir bu görüşün zayıf oldu-

²⁵ İbnü'l-Kelbî, *Maad ve'l-Yemen*, I, 716; Ezrâkî, I, 105; İbn Sa'd, I, 69; Fâkihî, V, 171; Belâzurî, *Ensâb*, XI, 86.

²⁶ Asmaî, 87; Himyerî, 93; Dahlân, *Sîret*, I, 17; Münecim başı, *Sahâif*, I, 79.

²⁷ Bekrî, IV, 1054.

²⁸ Arrâm Sullemî, 24.

²⁹ İbn Sa'd, I, 85; Belâzurî, *Ensâb*, I, 79.

³⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 330 v.d.

³¹ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *et-Tarihu's-Sağîr ve Kitâbu'd-Duafâi's-Sağîr*, I-II, Lahor, 1982, I, 77; İbn Abdilberri el-Kurtubî, *el-İstiâb fî Marifeti'l-Ashâb*, I_IV, Beyrut, 1995, I, 235; İbnü'l Esîr, İzzettin Ali b. Ebû Bekir, *Üsdü'l-Ğâbe fî Marifeti's-Sahabe*, I-V, Beyrut, (trz), I, 70; Fasî Muhammed b. Ahmed, *İkdû's-s Semîn fî Tarihi'l Beledi'l-Emîn*, I-VIII, Kahire, 1959, III, 359; Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahabe*, I-IX, Beyrut, 1955, I, 409.

³² Zübeyrî, 8; Taberî, *Tarih*, II, 351; Askerî, 11; Ebu'l-Fidâ, *Tarih*, I, 165; İbnü'l-Verdi, I, 91; Fasî, *Şifâ*, II, 104; Efğânî, 91.

ğunu söylemektedir.³³ Ayrıca “Takarruş” kelimesi, “İhtiyaçları Karşılaman” anlamında; “Teftiş” kelimesi ile aynı anlamda kullanılmaktadır.³⁴ Rivayetlere göre, Nadr b. Kinâne insanların ihtiyaçlarını araştırdığından dolayı kendisine Kureyş denmiştir.³⁵

Kureyş, “köpek balığı” anlamına da gelmektedir.³⁶ Kuvvetli olan bir hayvana benzetilerek Kureyş’in kuvvetli ve yenilmez olduğu ifade edilmek istendi.³⁷ Ancak bu görüş, genel kabul görmedi.³⁸ Ayrıca, İbnü’l-Kelbî’nin “Kureyş bir kabilenin ismidir” görüşünden³⁹ hareketle, Kureyş isminin totemizm inancından esinlenerek konduğunu⁴⁰ iddia edenler de vardır. Ancak Arapların çocuklarına yırtıcı hayvanların isimlerini vermelerinin sebebi, düşmanlarına karşı onları kahraman gösterme düşüncesinden kaynaklandığı ihtimalidir.⁴¹

Kureyş’in “toplanan” anlamına geldiği de belirtilmektedir. Nitekim “Takarruş” kelimesi, “toplanma”⁴² anlamındadır. Dağınık olarak yaşayan bu topluluğun Harem’de toplanmasından sonra Kureyş adı verildiği ileri sürülmektedir. Kureyş Kabilesi’ni Harem’de toplayan Kusay b. Kilâb’a bu yüzden “Mücemmi” denilmiştir.⁴³ “Takarruş” kelimesi “toplama ve kazanma”⁴⁴ veya “ticaret, kazanç ve para sahibi olma” anlamlarında kullanıldığı da⁴⁵ kaydedilmektedir. Kelimenin burada sözü edilen anlamlarından hareket edildiğinde, ticaretle uğraşan bu topluluğun Kureyş

³³ İbn Kesîr, *Sîret*, I 44-45; *İslâm Tarihi*, II, 327-8.

³⁴ Mâverdî, *Ahkâm*, 223.

³⁵ Ya’kûbî, *Tarih*, I, 232; Taberî, *Tarih*, II, 351; Ebu’l-Fidâ, *Tarih*, I, 1645; İbnü’l-Verdî, I, 91; Fasî, *Şifâ*, II, 103; Efğânî, 91; Elmalılı, IX, 6151.

³⁶ Ya’kûbî, *Tarih*, I, 232; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri*, I-VIII, İstanbul, 1966, VIII, 4099.

³⁷ İbnü’l-Kelbî, *Cemhere*, I, 8; Taberî, *Tarih*, II, 351; Ebu’l-Fidâ, *Tarih*, I, 165; İbnü’l-Verdî, I, 91; Fasî, *Şifâ*, II, 105; Elmalılı, IX, 6151.

³⁸ Lammens, “Kureyş”, *İA*, MEB, VI, 1014.

³⁹ İbnü’l-Kelbî, *Cemhere*, I, 9.

⁴⁰ Günaltay, *İslâm Tarihi*, 285; Ebu’l- Fadl İvad, 44.

⁴¹ Sarıçam, 35.

⁴² Abdulhalim Muhammed Kunbus, *Mu’cemu’l-Elfâzi’l-Müştereke fi’l-Luğati’l-Arabiyye*, Beyrut, 1987, 93.

⁴³ İbn Hişam, I, 112; Taberî, *Tarih*, II, 351; İbn Abdirabbih, III, 312; Sarıçam, 43..

⁴⁴ İbn Manzûr, XI, 107; İbrahim Samirâi, *Mu’cemu’l-Ferâid, Ferâidu Luğaviyyetün Kadimetun Hadisatun Mine’l-Mu’cemi’l Ardabiyyeti’t-Telid*, Lübnan, 1984, 54; Muhammed Kunbus, *Mu’cem*, 93.

⁴⁵ İbn Hişam, II, 112; Belâzurî, *Ensâb*, XI, 80; Askerî, 11; Süheylî, I, 28-186; İbn Haldun, *Tarih*, II, 371; Fasî, *Şifâ*, II, 104.

adını aldığı ortaya çıkmaktadır.⁴⁶ Bu topluluğun ticaretle uğraşması, para kazanması ve Kureyş adına sahip bir atalarının olmayışı bu görüşü destekler niteliktedir.⁴⁷

Her ne kadar Kureyş ismi, totemizm inancının kalıntısı olma ihtimalini akla getirirse de en makul olan, tüccarlığı nedeniyle bu adın verilmiş olduğudur.⁴⁸ Nitekim bu konu ile ilgili olarak aktarılan rivayetler, Kureyş adının konması, kabilenin ticari kimliğinin bir neticesi olduğunda yoğunlaşmaktadır.

Kureyş isminin kime ait olduğu meselesi ise ayrı bir tartışma konusudur. Bu ismin Kusay, Fihri ya da Nadr'a ait olduğunu söyleyenler olduğu gibi, Mudar ve İlyas'a kadar dayandıranlar da⁴⁹ vardır. Lammens'e göre, bu isimlerin tarihi bir şahsa ait olup olmadıkları kesin değildir. Çünkü nesepler, kaynak olarak Tihâme'deki eski isimler cetvelini ve doğruluğu şüpheli olan şiirleri göstermektedirler⁵⁰.

Kureyş'in nesebini Nadr b. Kinâne'ye dayandıranlar, "*Nadr b. Kinâne soyundan olmayan Kureyşli sayılmaz.*"⁵¹ demektedirler. Âlûsî, "en doğru görüş Kureyş'in Nadr olmasıdır. Kurtubî'de bu görüşü benimsemektedir. Ancak bazı yazarlara göre ise, zaten Nadr b. Kinâne'nin soyu yoktur. Soyun devamı, Malik'tendir".⁵² demektedir.

Fihri b. Malik'e Kureyş dendiğini iddia edenler arasında Musab b. Ez-Zübeyrî,⁵³ İbnü'l-Kelbî,⁵⁴ Ya'kûbî,⁵⁵ İbn Abdірabbih⁵⁶ ve Süheylî⁵⁷ gibi güçlü tarihçiler vardır. Bunlara göre Kureyş, Fihri b. Malik'in soyu olup Fihri'den gelmeyenler Kureyşli değildir. Fihri'den önce bunlar Nadroğulları, Esedoğulları, Kinâneoğulları

⁴⁶ İbn Manzûr, XI, 107; Keşşâf, *Esâsu'l-Belâğa*, 362.

⁴⁷ Câhız, *Resâil*, 156; Mes'ûdî, *Murûc* I, 329; Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer el-Hevârizmî, *An Hakaiki't-Tenzil ve'l-Uyunu'l-Ekâvi'l fî Vucûhi't-Te'vîl(Tefsîr)*, I-IV, Beyrut (?), IV, 235.

⁴⁸ Razî, *Mefâtiḥ*, XXXII, 107.

⁴⁹ Halebî, I 18.

⁵⁰ Lammens, "Kureyş", *İA*, VI, 1014.

⁵¹ İbn Hişâm, I, 186 (Süheylî Şerhli); İbn Dureyd, I, 27; Âlûsî, *Tefsîr*, XXX, 238; Bilmen, VIII, 4099.

⁵² Âlûsî, *Tefsîr*, XXX, 238.

⁵³ Zübeyrî, 12.

⁵⁴ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 8 (Dipnotu: Nuveyrî, II, 202.)

⁵⁵ Ya'kûbî, *Tarih*, I, 232.

⁵⁶ İbn Abdірabbih, III, 313.

⁵⁷ Süheylî, I, 28, 181.

ve Mudaroğulları olarak bilinmekteydiler. Fihri'den sonrakiler ise Kureyş olarak adlandırılırlar.⁵⁸

Kureyş isminin Kusay b. Kilâb ile beraber kullanılmaya başladığını söyleyenler vardır. Kureyş, daha önce de belirtildiği gibi “*toplama ve toplanma*” anlamındadır. Kusay soyundan gelmeyenlere Kureyşli denmez. Çünkü Kusay’dan önce Kureyş dağınık halde yaşıyor ve onlara Kureyş denmiyordu.⁵⁹ Kureyş’in Kusay’a dayandırılması yönündeki görüş, diğer görüşlere göre çok güçlü değildir. Ancak son dönem batılı yazarlar, İslâm Tarihçilerinin aksine, Kusay’ın, Kureyş olduğu fikrini benimzedikleri anlaşılmaktadır. Caetani’ye göre Kusay’ın torunları Peygamber’den dolayı Arabistan’ın en meşhur ailesi oldu. Bu nedenle bir çok kişi Kureyş içerisine girmek istedi. Bu suretle Kureyş lakabı, Kusay’dan Fihri’ye Fihri’den Malik’e, Malik’den Nadr’a kadar götürüldü.⁶⁰ Hatta “kabileye adını veren bu şahsın tarihî bir kişilik olduğu kesin olması bile ihtilaflıdır.”⁶¹ demektedir.

Yukarıda verilen bilgilerden Kureyş isminin Fihri b. Malik’e verilmesi en mantıklı görüştür, denebilir.

1-Adnan’dan Kusay’a Kadar Kureyş’in Soyu:

Kureyş Kabilesi’nin kökeni, Adnanîlerin bilinen en eski atası olan Adnan’a dayanmaktadır. Adnan’ın soyunun ise Hz. İsmail’e dayandığı düşüncesinde ihtilaf yoktur. Ancak Adnan ile Hz. İsmail arasındaki neseb zincirinde çok farklı varyantlar bulunmaktadır. Bu nedenle İbn Hazm “*bu inkırazı uğramış nesli saymanın anlamı yok.*”⁶² demektedir. Ancak bazı soy bilginleri, Maad’a kadar kırk kişinin ismini Arapça sayıp, Arap şiirini de delil getirirler.⁶³ Peygamber’den sonra oluşan rivayetlerde ise “Peygamber, *Maad’dan öteye neseplerinin yalancı olduklarını* ifade etmiştir. Zaten Tevrat’ta da Adnan hakkında farklı isimleri bulunmaktadır.”⁶⁴ denmektedir.

⁵⁸ İbn Abdirabbih, III, 313, Zübeyri, 12, İbnü’l-Kelbî, *Cemhere*, I, 8 (Dipnotu: Nuveyri, II, 202.), Ya’kûbî, *Tarih*, I, 232, İbn Abdirabbih, III, 313, Süheylî, I, 28, 181.

⁵⁹ Ezrâkî, I, 107; İbn Sa’d, I, 71; Taberî, *Tarih*, II, 352.

⁶⁰ Caetani, I, 54.

⁶¹ H. Lammens, “Kureyş”, *İA*, MEB, VI.5.

⁶² İbn Hazm, *Cemhere*, I, 9-10-11.

⁶³ Taberî, *Tarih*, II, 358; İbn Esîr, *el-Kâmil*, II, 33.

⁶⁴ Mes’ûdî, *Murûc*, II, 247.

Öztuna, Adnan'ın yaşadığı dönemin M.Ö. 135 civarlarında olduğunu bildirmektedir.⁶⁵ Maad ise, Adnan'ın oğludur. Maad'ın M.Ö. 97 civarında yaşadığı bildirilmektedir.⁶⁶ Maad'ın yaşadığı dönemde İsmailoğullarının en şerefli üyesi, develerle kabile düzenleyen ilk kişi ve Nesîyi kötöleyen bir kimse olduğu belirtilmektedir. Maad, zamanla tüm Arapları birleştirerek hükümranlığını ilan etti.⁶⁷

Maad b. Adnan'dan olan *Nizâr*'ın künyesi Ebu'l-İyâd'dır.⁶⁸ Nizâr'ın M.Ö. 64'e doğru doğduğu tahmin edilmektedir.⁶⁹ Nizâr b. Maad, yaşadığı kabilenin reisi ve büyüğü olup Mekke'ye yerleşti.⁷⁰ Annesi Cürhüm'den Nâima binti Cuşem binti Ebî Dubb'dur.⁷¹

Nizâr vefat ettiğinde geriye dört çocuk bıraktı. Bunlar İyâd, Mudar, Rabîa ve Enmâr'dır.⁷² Mudar ve İyâd'ın annesi, Habiyye binti Akk b. Adnan'dır. Rabîa ve Enmâr'ın annesi ise Hudale binti Va'lan b. Cuşem b. Culhüme b. Amr.b. Dubb b. Cürhüm'dur.⁷³

Nizâr'ın oğullarından olan Mudar, kavminin seyyidi idi. Cömert, kerim ve bilge biriydi.⁷⁴ Mudar'ın yaklaşık M.S.31'de doğduğu iddia edilmektedir.⁷⁵ Mudar kabileleri, Harem civarında ve Harem'in alt taraflarında bulunan "Gevr" ve "Serevât"a kadar olan bölgelerde yaşarlardı. Göçebe olarak yaşamaktaydılar. Zamanla çok geniş bir kabile haline gelen Mudar kabileleri Harran'a kadar olan bölgelerde, Dicle ve Fırat arasında Şam civarlarındaki şehirlerde yerleşmişlerdi. Özellikle Hicaz'da bulunan Mudarlılar, Adnan'ın diğer kollarından birkaç misli büyüklükte idi.⁷⁶

⁶⁵ Öztuna, II, 90.

⁶⁶ Caetani, I, 185-188.

⁶⁷ Ya'kûbî, *Tarih*, I, 224.

⁶⁸ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 1; Zübeyrî, 3; Taberî, *Tarih*, II, 358; Mes'ûdî, *Murûc*, IV, 113; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 33; Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, I, 107.

⁶⁹ Caetani, I, 192.

⁷⁰ Bekrî, I, 18.

⁷¹ Ya'kûbî, *Tarih*, I, 224.

⁷² İbn Münebbîh, 181; Zübeyrî, 5; Fâkihî, V, 148; Belâzurî, *Ensâb*, I, 135; Bekrî, I, 5; Ebû Dayf Ahmed, 20; Fuat Ali Rıza, 88.

⁷³ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 1; Zübeyrî, 5; İbn Hazm, *Cemhere*, I, 9 – 10 – 11.

⁷⁴ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 4; Zübeyrî, 5; Ya'kûbî, *Tarih*, I, 227; Taberî, *Tarih*, I, 227; Mes'ûdî, *Murûc*, IV, 113; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 29; Dıyarbekrî, I, 355; Ebû Dayf Ahmed, 20; Fuad Ali Rıza, 88.

⁷⁵ Caetani, I, 196.

⁷⁶ Kehhâle, III, 107.

Mudar'ın çocukları İlyas ve Aylân'dır. Kays Aylân kabileleri Aylân'a; Kureyş Kabilesi ise İlyas'a dayanmaktadır.⁷⁷ İlyas ve Mudar'ın annesi Rebâb binti Hayda b. Maad b. Adnan'dır.⁷⁸ Mudaroğulları Hicaz bölgesinde yayılıp çoğaldılar. Necd'de daha sonra Mekke'de üstünlük sağladılar.⁷⁹

Tufan'dan sonra Rukn'u yerine ilk koyan insanın İlyas bin Mudar olduğu⁸⁰ ve Miladî 2. senede⁸¹ doğduğu rivayet edilmektedir. İlyas'ın soyu çocukları Müdrike, Tabiha ve Kum'a'dan devam etmiştir.⁸²

Yaklaşık olarak M.S.68'de Müdrike'den Huzeyme dünyaya geldi.⁸³ Huzeyme'nin annesi ise, Selmâ binti Süleym b. el-Haf b. Kudâa'dır. Huzeyme'nin kardeşinin adı Huzeyl'dir.⁸⁴ Kâbe'ye Hübel'i dikmiş olmasından dolayı Hübel'e "Huzeyme'nin Hübel'i" adı verildi.⁸⁵ Yine Huzeyme'ye "Ebâ'l-Kinâne" veya "Ebâ'l-Esed" dendiği de rivayet edilmektedir.⁸⁶

Huzeyme'nin Kinâne M.S. 101 ve Esed adında iki çocuğu vardı.⁸⁷ Kinâne'nin annesi Avâne binti Sa'd b. Kays b. Aylân'dır.⁸⁸ Kinâne, Mekke'de uzun süre etkin rol oynamıştı.

Kinâne b. Huzeyme'nin oğlu Nadr, M.S. 134⁸⁹ yılında doğdu. Bu kişinin asıl ismi Kusay'dır. Yüzü güzel olduğu için Nadr denirdi. Bu nedenle Kinâne'ye Ebâ'l-Kays veya Ebu'n-Nadr denildi.⁹⁰

Nadr'ın Malik ve Yahlûd isminde iki oğlu vardır. Kureyş b. Bedr b. Yahlûd b. Nadr'ın bunlardan olduğu söylenmektedir. Cahiliye döneminde Kureyş b. Bedr ticaret kervanlarına rehberlik etmekteydi.⁹¹

⁷⁷ Ya'kûbî, *Tarih*, I, 227; Ebû Dayf Ahmed, 20.

⁷⁸ Ezrâkî, I, 37.

⁷⁹ Hasan İbrahim Tarih, I, 12.

⁸⁰ Fâkihî, III, 312.

⁸¹ Caetani, I, 199.

⁸² Zübeyrî, 5; Taberî, *Tarih*, II, 354; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 28; Diyarbekrî, 151, Fuat Ali Rıza, 88.

⁸³ Caetani, I, 200.

⁸⁴ Belâzurî, *Ensâb*, I, 41; Taberî, *Tarih*, II, 353.

⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 28.

⁸⁶ Ezrâkî, I, 41; Belâzurî, *Ensâb*, I, 41.

⁸⁷ Belâzurî, *Ensâb*, I, 41; Fuat Ali Rıza, 89.

⁸⁸ Taberî, *Tarih*, II, 353; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 28.

⁸⁹ Caetani, I, 203.

⁹⁰ Belâzurî, *Ensâb*, I, 41.

Malik, yaklaşık M.S. 168 senesinde doğdu.⁹² Fihir b. Malik'in soyu Malik'e dayanmaktadır. Ona Salt da denmektedir.⁹³

Fihir'in M.S.200'lerde dünyaya geldiği tahmin edilmektedir.⁹⁴ Kureyş'in ataları olarak kabul edilenlerden birisidir. Fihir'in Annesi ise Cendele binti Âmir b. Hâris b. Mudâd el-Cürhümî'dir. Fihir, Mekke'deki halkın lideri idi. Nitekim Hassan b. Abdikilâl b. Mes'ûd b. Zi'l-Harsi'l-Himyerî, Yemen'in büyük kabilelerini de toplayıp Kâbe'ye saldırıp burayı Mekkeliler ile birlikte Yemen'e taşımak, istiyordu.⁹⁵ Bu isteği kabul etmeyen Kureyş, Kinâne, Huzeyme, Esed, Cüzzâm ve Mudar'dan gruplar Fihir b. Malik komutasında,⁹⁶ şiddetli bir çatışma sonucunda Hassân b. Abdi Kilâl'i esir aldı. Yemenliler hezimet, Fihir'e büyük bir paye kazandırdı. Bunun üzerine "Fihir evladından olmayan Kureyş'li değildir." dendi.⁹⁷

Fihir'in, Ğâlib, Hâris ve Muhârib adında üç çocuğu vardı. Hâris ve Muhârib, Kureyşu'z-Zevâhir'dendir.⁹⁸ Ğâlib, M.S. 233'de⁹⁹ doğdu. Annesi, Leyla binti Hâris b. Teym b. Sa'd b. Huzeyl b. Müdrike'¹⁰⁰ dir.

Lueyy, Ğâlib'in oğlu olup, M. 266 yılına doğru doğduğu rivayet edilmektedir.¹⁰¹ Annesi, Atika binti Yahlûd b. Nadr b. Kinâne'dir.¹⁰²

Ka'b, Luey'in çocuklarından olup yaklaşık M.S.300'lerde doğdu. Ka'boğullarına "Kureyşu'l-Bitâh" denmektedir. Caetani, Ka'b'ın doğumu ile Fil olayı arasında 520 sene olduğunu söyleyen İslâm tarihçilerini¹⁰³ şiddetle eleştirip bilgisizlik ve ciddiyetsizlikle suçlamaktadır ve M.S. 299 veya 300'lerde dünyaya geldiğini ispatlamaya çalışmaktadır.¹⁰⁴

⁹¹ İbn Hazm, *Cemhere*, I, 12.

⁹² Caetani, I, 204.

⁹³ Belâzurî, *Ensâb*, I, 41; İbn Hazm, *Cemhere*, I, 12.

⁹⁴ Caetani, I, 185.

⁹⁵ Taberî, *Tarih*, II, 349 – 50; Dîneverî, 39; İbn Hazm, Ali b. Ahmed, *el-Faslu fi'l-Milel ve'l-Ahvâi ve'n-Nihal*. I – V, Beyrut, 1977, IV, 152, dipnot 8.

⁹⁶ Dîneverî, 39 – 40.

⁹⁷ Taberî, *Tarih*, II, 349.

⁹⁸ Taberî, *Tarih*, I, 152; Makdisî, *Tarih*, III, 308; İbn Haldun, *Tarih*, II, 372; Diyarbekrî, I, 152.

⁹⁹ Caetani, I, 27.

¹⁰⁰ Taberî, *Tarih*, II, 349; Kalkaşandî, *Ensâb*, I, 152; Diyarbekrî, I, 152.

¹⁰¹ Caetani I, 207.

¹⁰² Taberî, *Tarih*, II, 349; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 25; Diyarbekrî, I, 152.

¹⁰³ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 11; İbn Esîr, *el-Kâmil*, II, 16

¹⁰⁴ Caetani I, 207.

Peygamber'in atalarından biri olan Mürre b. Ka'b'ın, M.S. 332 yılında doğduğu tahmin edilmektedir.¹⁰⁵ Annesi Vahşiyye binti Şeybân b. Muhârib b. Fihri b. Malik b. Nadr b. Kinâne'dir. Aynı anne babadan iki kardeşi vardır. Bunlar, Adîy ve Husays'dır.¹⁰⁶ Mürre'den Kilâb; Kilâb'dan ise Kusay dünyaya geldi.

2- Kusay'ın Yetiştirilmesi ve Mekke Hakimiyeti:

Mekke'nin gelişip kent haline gelmesinde Kusay'ın önemli bir rolü vardır.¹⁰⁷ Kureys'i toparlayıp göçebelikten yerleşik hayata geçiren ve planlı mahalleler oluşturarak merkeze yerleştiren kişi, Kusay'dır.

Kusay'ın asıl ismi, Zeyd idi. Kilâb b. Mürre vefat ettiğinde geride Zeyd, ağabeyi Zühre ve annesi Fatıma binti Amr b. Sa'd b. Seyl kaldı. Zühre, yetişkin, Kusay ise süt emme çağındaydı. Anneleri Fatıma, hac zamanında Mekke'ye gelen, Suriye'de meskûn bulunan Üzreoğullarından Rabîa b. Haram ile evlendi. Zeyd, bebek olduğu için annesi onu beraberinde götürdü.¹⁰⁸ Zühre ise Mekke'de kaldı.¹⁰⁹ Zeyd memleketinden ve arkadaşlarından uzaklaştığından kendisine "vatanından uzaklarda" anlamına gelen Kusay ismi verildi.¹¹⁰ Kusay gençlik çağına kadar Şam'da kaldı. Rabîa b. Haram'ı baba olarak biliyordu. Kudâa'dan Râfia adında biriyle kavga edince Haram, Kusay'a "Sen bizden değilsin memleketine, kavmine dön" dedi. Kusay, annesine gelip, babasının kim olduğunu sordu. Annesi de "*Vallahi senin baban onlardan daha şerefli'dir. Sen Kilâb b. Mürre'nin oğlusun ve kavmin Harem'de yaşıyor*" deyince Kusay Mekke'ye gitmek için hazırlandı. Ancak, annesi hac mevsimi dışında gitmesinin tehlikeli olabileceğini söyledi ve Kudâa ile birlikte hac mevsiminde Mekke'ye gönderdi. Kusay'ın aynı anneden Rızah adında bir kardeşi daha vardı. Mekke'ye ulaştığında Zühre'nin yaşlılıktan dolayı gözleri görmüyordu. O, eli ile Kusay'ın yüzünü ve saçlarını yokladı onun da kendisi gibi gür saçlı olduğunu, dola-

¹⁰⁵ Caetani, I, 208.

¹⁰⁶ Taberî, Tarih, II, 348; Makdisî, Tarih, IV, 109; İbnü'l-Esîr, II, 24.

¹⁰⁷ Corci Zeydan, Kable'l-İslâm, 24.

¹⁰⁸ İbnü'l-Kelbî, Maad ve'l-Yemen, I, 716; İbn Hişam, I, 22; Ezrâkî I, 104; İbn Sa'd, I, 66; Zübeyrî, 9 – 12; İbn Habib, Munammak, 30; Belâzurî, Ensâb I, 54; Askerî, 9; Aycan, age, 27.

¹⁰⁹ İbn Sa'd, I, 677; Ya'kûbî, Tarih, I, 237; Taberî, Tarih, II, 341.

¹¹⁰ İbn Sa'd, I, 677; Ya'kûbî, Tarih, I, 237; Taberî, Tarih, II, 341; İbn Dureyd, I, 19; Askerî, 9; Sühaylî, I, 25; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, II, 18; Hüseyinî el-Kürdî, IV, 111; İbn Haldun, Tarih, II, 383; Halebî, I, 8; G. Levi Della Vida, "Kusay" IA, MEB., VI, 1026.

yısıyla kardeşi olduğunu anladı.¹¹¹ Kusay, yakınları tarafından kabul edilmesinden kısa bir zaman sonra kendini sevdiren Mekke yöneticisine de kabul ettirmeyi başardı. Kusay daha sonra Huzâalı Mekke yöneticisi Huleyl'in kızı Hubbâ ile evlenmek istedi. Huleyl b. Hubşiyye b. Selül b. Ka'b b. Amr b. Rabîa önce kızı vermek istemedi. Ancak Kusay'ın nesebini öğrenip onun kendini sevdiren bir kişilikte olduğunu görünce, kızı Hubbâ ile evlenmelerine razı oldu.¹¹² Kusay, ileri görüşlü, güzel konuşan, iri vücutlu ve çok çalışkan biri idi.

Kusay, Mekke'nin son yöneticisi olan Huleyl'in kızı Hubbâ ile evlendikten sonra yönetimi ele geçirme şansını kazandı. Ancak bu şansı daha güzel kullanmak istedi. Bu amaçla Kinâne ve dağınık bulunan Kureyş kollarıyla temasa geçti. İsmail'in oğlu olduklarını, kendilerinin Kâbe'yi yönetmeye daha layık olduklarını anlatarak¹¹³ onları Huzâa yönetimine karşı ayaklanmaya devam etti.

Huleyl yaşlanınca kızı Hubbâ'ya Kâbe'nin anahtarını verir ve Kâbe'yi açmasını söylerdi. Hubbâ'nın oğlu Abduddâr'a ve bazen Huleyl'in ortağı Ebû Ğubşân'a verdiği rivayet edilmektedir. Tarihçiler Huleyl'in anahtarı Kusay'a vermesini, onun yönetime daha layık olduğunu anlatmak istediğini ileri sürmektedirler.¹¹⁴ Ancak Huzâa Kusay'ın Kâbe'nin anahtarını almasını kabul etmedi ve Hubbâ'dan anahtarı zorla alarak Ğubşân'a vermek istediler. Bu nedenle Kusay'ın mensubu bulunduğu İsmailoğullar ile Huzâalılar arasında çatışmalar başladı. Bu çatışmaların nedeni olarak Kusay'ın bir tulum içki ve giyecek karşılığında sarhoş ettiği Ğubşân'dan anahtarı aldığı için çatışmanın başladığı da rivayet edilmektedir. Bu rivayete göre Kusay, Ğubşân'ı sarhoş ederek anahtarı elinden aldıktan sonra Kureyşlilere “*Ey Kureyş bu anahtarlar babanız İsmail'in evinin anahtarıdır. Allah onu size zulumsuz geri verdi.*” demiş ve Mekke halkını şahit tutmuştur. Uyanan Ebû Ğubşân kendine geldiğinde pişman olsa da iş işten geçmiş oldu. Bu olay üzerine “*Ebû Ğubşân'dan daha zararlı*” sözleri atasözü oldu. Bunun üzerine Huzâalılarla Kusay ve destekleyicileri arasında

¹¹¹ İbn Hişam, I, 137; Ezrâkî, I, 105 – 106; İbn Sa'd, I, 69; İbn Habib, *Munammak*, 30; Belâzurî, *Ensâb*, I, 54; Ya'kûbî, *Tarih*, I, 237.

¹¹² İbn Hişam, I, 136; İbn Sa'd, I, 67; İbn Habib, *Munammak*, 285 – 286; Belâzurî, *Ensâb*, I, 54 – 55; Taberî, *Tarih*, II, 343; Makdisî, *Tarih*, IV, 126; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 19; İbn Kesîr, *Siret*, I, 32; İbn Haldun *Tarih*, II, 383; Fasî, *Şifâ* II, 106; Diyarbekrî, I, 54; Corci Zeydân, *Kable'l-İslâm*, 246; İrfan Aycan, *Muaviye*, 28.

¹¹³ Taberî, *Tarih*, II, 341; Makdisî, *Tarih*, IV, 126; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 19; İbn Haldun, *Tarih*, II, 285; Diyarbekrî, I, 154; Halebî, I, 8.

¹¹⁴ Ezrâkî, I, 105; İbn Sa'd, I, 68.

bir savaş olması kaçınılmazdı.¹¹⁵ Taberî ve İbn Kesîr, yukarıdaki rivayetleri birleştirir ve Ebû Gûbşân'ın, Kusay'ın karısı Hubbâ'nın Kâbe hizmetlerini yürüten bir vekili olduğunu ileri sürmektedirler.¹¹⁶

Kâbe'nin idaresinin kendi hakkı olduğuna inanan Kusay, Kinâne ve Kureyş'den de destek aldıktan sonra, Şam'da bulunan aynı anneden kardeşi Rızâh'a mektup gönderip Mekke'ye yardıma gelmesini istedi. Kudâa'nın komutanlarından olan Rızah hac mevsiminde büyük bir kuvvetle Mekke'ye hareket etti.¹¹⁷ İbn Kuteybe, Bizans İmparatorunun Kusay'a yardım gönderdiğini kaydetmektedir.¹¹⁸ Bu noktada İmparatorluğun gönderdiği yardımın Rızah ile gelen yardım olup olmadığı açık değildir. Ulaşılabilen kaynaklarda bu olayı açıklayıcı bilgi bulunmamaktadır. Hamidullah bu konu ile ilgili olarak, "*İbn Kuteybe'ye göre Kusay'a bu işte yardım eden bir Bizans imparatorudur. Eğer vaziyet böyle ise, bunun Theodore I (379 – 395) veya oğlu Arcadius (395 – 408) 'ın hükümdârlık zamanına tesadüf ettiğini söyleyebiliriz. Roma İmparatorluğu'ndan ayrılmış olan yeni Bizans İmparatorluğu, otoritesini yaymak ve takviye etmek için ona yardım etmiş olabilir*"¹¹⁹ demektedir.

Bu dönemde Bizans, Arabistan Yarımadası'nda kendine bağımlı bir krallık istiyordu. İran'ın Yemen'de kendine bağlı bir yönetim kurmak üzere Yemen'le ittifaka gitmesi, Bizans'ı Mekke ile ittifaka çekmekteydi. Mekke'nin stratejik konumu Yemen'e alternatif olmaya uygundu. Hatta Yemen ticaret yolu da Mekke'den geçmekteydi. Kusay'ın dış müttefik aramaya yönelmesi, askeri dehasından kaynaklanıyordu. Çünkü Kureyş, dağınık yaşıyordu. Bekr b. Kinâne ise Huzâa'ya başkaldırırlara karşı iyi bir müttefik idi.¹²⁰

Rızah b. Rabîa birlikleriyle beraber Mekke'ye ulaştığında önce yönetimin Kusay'a teslimi için uyarıda bulundu; ancak sonuç alamadı. İnsanlar hac için Mek-

¹¹⁵ İbn Hişam, I, 136; İbn Habîb, *Munammak*, 287; Ya'kûbî, *Tarih*, I, 238; İbn Abdirabbih, III, 384; Makdisî, *Tarih*, IV, 109; Askerî, 9 – 10; Seâlibî, I, 243; Meydânî, I, 216; Yakût, V, 186; Ebu'l-Fidâ, *Tarih*, I, 158; İbn Haldun, *Tarih*, II, 384; Kalkaşandî, *Ensâb*, 399; Kutbî Nahravânî, 75-76; Heykel, *Hiz. Muhammed*, 25; Aycan, *Muaviye*, 28.

¹¹⁶ Aycan, *Muaviye*, 28.

¹¹⁷ İbn Hişam, I, 136; Ezrâkî, I, 136; Belâzurî, *Ensâb*, I, 56; Taberî, *Tarih*, II, 342; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 18; İbn Haldun, *Tarih*, II, 384; Fasî, *Şifâ* II, 116; Nasreddin el-Esed, *Mesâdiru's-Si'ri'l-Cahiliye ve Kîmetuha't-Tarihîyye*, Beyrut, 1996, 72.

¹¹⁸ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 460.

¹¹⁹ Muhammed Hamidullah, "el-ilaf veya İslâm'dan Önce Mekke'nin İktisadi-Diplomatik Münasebetleri" (Çev: İsmail Cerrahoğlu), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1961, IX, 215.

¹²⁰ Fâkihî, V, 155.

ke'de toplandı. Arafat'ta vakfe yaptı ve şeytan taşlamasından sonra Minâ'ya indi. Bu sırada Kusay, Kureyş, Kinâne ve Rızah'ın birliklerini bir araya topladı. Minâ'nın iki dağı arasındaki vadide haccı idare etmekte olan Sûfe'yi engellemek için büyük bir çatışmaya girip görevlerini elinden aldı. Sûfe'yi desteksiz bırakarak hezimete uğratan Kusay, Benî Bekr ve Huzâa'ya yöneldi. Benî Bekr ve Huzâa Sûfe'ye karşı tarafsız kaldıklarına çok pişman oldular. Sıranın kendilerine geldiğini anlayıp Kusay'la savaşmaya başladılar. Bu çatışmalarda çok kan döküldü. Bunun üzerine Huzâa ve Benî Bekr, Yamer b. Avf b. Ka'b b. Âmir b. Leys'in hakemliğinde aralarında anlaşmaya gittiler. Kusay haklı bulundu, ölenlerin diyetleri, Huzâa'ya ödetildi. Bu nedenle Yamer'e "Şeddâh" lakabı verildi. Böylece Mekke'nin idaresi Kusay'a geçmiş oldu. Huzâalılarının bir kısmının da Mekke'de kalmasına izin verildi. Geride büyük grubun ise Harem'den çıkarılmasına ve sadece etraf dağlarda ikâmelerine müsaade edildi.¹²¹ Belâzurî bu konu ile ilgili olarak, "*Kusay, Huzâa ile savaşmaya mecbur kalmadı. Çünkü Rızah Mekke'ye girince Huzâa korktu, savaşmadan çekip gitti. Kureyşliler ise Mekke'ye yerleştiler.*"¹²² demektedir.

Huzâa ve Bekiroğulları Mekke'den sürgün edildikten sonra Rızah, şehri kardeşi Kusay'a teslim ederek Suriye'ye döndü. Ancak sürekli olarak Kusay'a destek verip, Kureyş'e saygı gösterdi. Kureyşliler de Rızah'ın desteğini ve Huzâa'ya karşı mücadelelerindeki yardımını hiç unutmuyarak ona sürekli ikramda bulundular.¹²³

Kusay'ın Hubbâ'dan dört oğlu oldu. Bu çocuklardan ikisine ilahının isimlerinden hareketle Abduluzzâ ve Abdulmenâf; birine evinin isminden hareketle Abduddâr, diğerine ise kendi ismine dayandırarak Abdulkusay isimlerini verdi.¹²⁴ Bu isimler o gün bazı varlıkların kutsandığını göstermesi açısından önemlidir.

¹²¹ İbnü'l-Kelbî, *Maad ve'l-Yemen*, I, 716; Ezrâkî, I, 105-107; İbn Sa'd, I, 69; Fâkihî, V, 171; Belâzurî, *Ensâb*, XI, 86; Taberî, *Tarih*, II, 345; Makdisî, *Tarih*, IV, 127; Askerî, 9; Muhibbî Taberî, 503; İbn Haldun, *Tarih*, II, 384; Diyarbekrî, I, 154; Fuad Ali Rıza, 143.

¹²² Belâzurî, *Ensâb*, II, 57.

¹²³ İbn Sa'd, I, 69.

¹²⁴ İbn Hişam Kusay'ın Tahmur ve Barre isimlerinde iki kızını da zikreder. (Bkz. İbn Hişam, I, 122). Zübeyrî, 13; İbn Habib, *Munammak*, 30; Belâzurî, *Ensâb*, I, 59; Fâsî, *Şifâ* II, 117; Şiblî, *Asr-ı Saadet*, I, 122; Aycan, *Muaviye*, 28.

3- Mekke'de İskan ve Kureyş'in Kolları

Kusay'ın dönemine kadar Harem, ağaçlık ve ormanlık bir yerdi¹²⁵ Kâbe'nin çevresinde de hiçbir bina bulunmamaktadır. Amâlika Mekke'nin Harem sınırlarına yakın otururken Cürhüm, Huzâa ve Kinâne kabilelerinden hiçbiri Kâbe etrafına yerleşmediler. Bunun nedeni ise Kâbe'ye karşı olan saygılarıydı.¹²⁶ Mekke'de meskun olan halk gündüz vaktinde Kâbe'nin etrafında toplanır, gece olunca Harem sınırlarının dışına çıkardı. Çünkü, Kâbe ve Harem içerisinde cünüp olmayı büyük bir günah kabul ederlerdi.¹²⁷ Böyle hallerde Kâbe civarlarında bulunmazlardı. Bu, Kâbe civarında ev yapmamaları ve oraların yerleşim alanı olmamasının nedeni idi.¹²⁸

Kureyş, Kinâne içerisinde yaşıyordu.¹²⁹ Lidersiz ve dağınık gruplar halinde hayat süren kabileyi Kâbe etrafında iskan etmek için harekete geçen Kusay,¹³⁰ önce onları fikirleriyle ikna etti. Kusay onlara: *“Siz İbrahim soyundan, Arap'ın en şerefli ve üstün kavmisiniz. Sizin Araplara hakimiyet sağlamanız gerekir. Bunun için de Kâbe etrafına yerleşmelisiniz. Beyt etrafında sabahlarsanız, Araplar sizi heybetli görür, size saldıramaz ve sizi oradan çıkaramazlar, orada sizi öldürmeyi de helal göremez, ebedî olarak Arapları yönlendirirsiniz.”* dedi.¹³¹ Kusay'ın yaptığı konuşmada çok büyük hedefler gösterilmiş ve bu hedeflere de ulaşıldı. Kusay'ın düşüncelerinin sonuçları bugüne kadar devam etmektedir. Kusay, düşünceleriyle önce kendisinin hakimiyetini sağlamış oluyordu. Kusay, şehri iskan sırasında şiirlerinde *“Nabit ve Kayzeroğullarıyla -yani İsmailoğulları- desteklenmedikçe kendimi güven içerisinde hissetmem.”*¹³² ifadeleriyle Mekke'de bulunan diğer kabilelerle hakimiyetini kuvvetlendiremeyeceğini anlatıyordu. Bu nedenle Kusay, çekirdek toplum olarak Kabilesi Kureyş'i bir araya getirdi ve onları, öldükten sonra dahi kendisine (mirasına) itaat ettirdi. İkinci olarak da Kureyş'i, tüm Arap'ın itaat ettiği lider kavim durumuna getirdi. Kâbe'nin kutsallığına dayanarak Kureyş'e de kutsallık sağladı. Kureyş Kabilesi, Kâbe sayesinde Arap'ın gözünde Harem ehli (ehlullah) kabul edilerek say-

¹²⁵ Fâkihî, V, 171; Belâzurî, *Ensâb*, I, 65.

¹²⁶ Ya'kûbî, *Tarih*, I, 239.

¹²⁷ Fasî, *Şifâ*, II, 116; Kutbî Nahravânî, 78; İbrahim Şerif, 118.

¹²⁸ Âlûsî, *Buluğ*, I, 233.

¹²⁹ İbn Hişam, I, 136; Ya'kûbî, *Tarih*, I, 239; Askerî, 9; Hüseyin el-Kürdî, IV, 109.

¹³⁰ Ya'kûbî, *Tarih*, I, 239.

¹³¹ Fâkihî, V, 171; Ya'kûbî, *Tarih*, I, 239; Fasî, *Şifâ*, II, 116; *İkdu's-Semîn*, I, 13; Kutbî Nahravânî, 78; Muhammed Kürdî, III, 131.

¹³² Belâzurî, *Ensâb*, I, 59.

gı gördü. Ayrıca bu payeyi ticarete de kullanan Kureyş, aristokratik bir sınıf oldu ve dokunulmaz bir kavim hüviyetine bürünüp güç kazandı. Kureyş'in Mekke dışında dahi öldürülmeleri Haram kabul edildi. Harem'e yerleşmeseydiler, hiçbir imtiyaza sahip olamayacaklardı.

Kusay, bir gecede Kureyş'i Kâbe etrafında toplayınca, Kinâne boyları Kusay'a gelip "*Bu yaptığınız çok büyük bir iştir. Biz ses çıkarmasak da Araplar sizi bırakmazlar.*" demelerine karşılık Kusay bir lider kararlılığıyla, Kâbe'nin çevresinden ayrılmayacaklarını söyledi.¹³³ Kusay, Arapların karşı çıkışını önlemek için rifâde gibi bir takım hizmetler ihdas etti.¹³⁴

Kusay, Kureyş'in iskanı için önce Kâbe yakınından başlayarak düzenli bir şekilde şehri rab'a deneni parsellere ayırdı ve her boy (Fasl) için bir parsel olacak şekilde plan çizdi.¹³⁵ Böylece kabile adlarıyla anılacak parseller oluşmuş oldu. Parsellerin içerisinde bulunduğu genel semtleri ve kabile kollarının isimlerini belirlemek için Kureyş Kabilesi'ni iki gruba ayırdı.¹³⁶ Kendisinin hakimiyeti için daha yakın akrabaları olan kardeşi Zühre ve amcası Teym, amcaoğlu Mahzûm ve birkaç kuzenini bir grup yaptı. Yani kendisinin de içerisinde olduğu Ka'b b. Lueyyoğullarına öncelik tanıdı ve kendisine yakınlıklarına göre Kâbe etrafında dairemsi halkalar halinde Yerleştirdi.¹³⁷ Kureyşliler Bathâ deneni iki dağ arasındaki vâdiye (Şib'e) yerleştirildiklerinden, bunlara Kureyşü'l-Bitâh (İç Kureyşler-Merkezde oturan) dendi. Bathâ, vadinin tam ortası, şehrin göbeğinde¹³⁸ yumuşak bir zemine sahip olan vadinin akış yeridir.¹³⁹ Kureyşü'l-Bitâh, Kureyş'in katıksız ve saf özü olarak¹⁴⁰ kabul edilmekteydi. Kusay'la birlikte Bathâ'ya yerleştikleri için¹⁴¹ şereflenmişlerdi. Zevâhir deneni ikinci grup ise, Ka'b soyunun dışında olan Kureyş kollarıydı. Kusay'a daha uzak akraba idiler. Bunları da Mekke'nin yüksek yerlerine, yani sırtlarına yerleştirdi. Bu nedenle, bunlara Kureyşü'l-Zevâhir (yani dış bölgelere yerleşmiş olan

¹³³ Fâkihî, V, 172; Ya'kûbî, *Tarih*, I, 239.

¹³⁴ Fâkihî, V, 173.

¹³⁵ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 10; İbn Hişam, I, 143; Seâlibî, I, 185; İbn Habib, *Munammak*, 190; Belâzurî, *Ensâb*, I, 158; Süheylî, I, 233; Fâsî, *Şifâ*, II, 112; Bilâdî, *Fedâil*, 10; Corci Zeydan, *Kable'l-İslâm*, 246.

¹³⁶ Halebî, I, 13; Corci Zeydân, *age*, 246.

¹³⁷ Fâkihî, V, 167; Belâzurî, *Ensâb*, I, 58.

¹³⁸ İbn Zuhayra, *Câmiu'l-Lâtif*, (Wastenfed baskısı), II, 339; Ya'kûbî, I, 445; Fâsî, *Şifâ*, II, 112; Halebî, I, 8; Kehhâle, III, 948; Ahmed Zeki Şaffet, I, 22.

¹³⁹ İbn Manzûr, I, 128.

¹⁴⁰ Seâlibî, I, 185.

¹⁴¹ Cumahî, *Şuâra*, 122; İbn Zuhayra, II, 339; İbn Manzûr, I, 128.

nedenle, bunlara Kureyşü'l-Zevâhir (yani dış bölgelere yerleşmiş olan Kureyşler) denildi.¹⁴² Onlar, fakir,¹⁴³ göçebe veya yarı göçebe idiler. Kureyş, çatışmalarda bunlardan asker alırdı.¹⁴⁴

Kureyş Kabilesi, Harem'deki ağaçları kutsal kabul ettikleri için, başlarına bir bela geleceği endişesi ile kesmek istemedi. Ancak Kusay'ın Dâru'n-Nedve'yi inşa etmek için bazı ağaçları kesmesi diğerlerinde korkularını yenmeye sebep oldu.¹⁴⁵ Ancak Kusay, tüm ağaçların kesilmesini istemediğinden bir kısmı içeride kalacak şekilde evler yaptılar.¹⁴⁶ Kusay, halka “*Siz fesat istemiyorsunuz, sadece evlerinizi genişletmek istiyorsunuz.*” diyerek onları cesaretlendirdiği rivayet edilmektedir.¹⁴⁷

Kusay, Bathâ'yı Bitâhî kollar arasında bölüştürdü. Her boy, Huzâa ile savaş esnasında bulunduğu yere sahip olmuştu.¹⁴⁸ Yukarı Mekke'yi (Ma'lât), kendisine ayırıp orada Dâru'n-Nedve'yi yaptı. Bu taksimata göre Benû Abduddâr'ın mahallesi Kevsâ idi.¹⁴⁹ Benî Mahzûm'a Ecyâdeyn'i; Benî Cumah'a Mesfele'yi; Benî Sehm'e Seniyye'yi; Benî Adîy'ye Aşağı Mesfele'yi (Cumah'la Sehm arasındadır); Benî Abdimenâf ve diğer Kureyş kollarına Kâbe'nin karşı yönünde Mesil, Radm ve Ma'lat'a kadar olan yerleri tahsis etti.¹⁵⁰ Onlar İslâm'ın gelişine kadar yerlerinde kaldılar. Peygamber de fetih günü, “Herkes rab'asında kalacak” diye buyurdu.¹⁵¹

Kureyş'in müttefiklerinin ve azatlı kölelerin yerleşim yerleri şehrin en uzak noktasında idi. Mekke'de yaşayan Yahudi ve Hristiyan işçilerin evleri de, uzak bölgelerde bulunuyordu.¹⁵²

Yukarıdaki bilgilerden Mekke nüfusunun ana unsuru kabul edilen Kureyş içerisinde dahi mevki, zenginlik ve asalete göre düzenleme yapıldığı anlaşılmaktadır.

¹⁴² Belâzurî, *Ensâb*, I, 46; İbn Zuhayra, II, 339; Bekrî, I, 89; Yakût, I, 445; İbn Haldun, *Tarih*, II, 383; Himyerî, 7; Watt, *Muhammed Mekke'de*, 12, Tevfik Barro, 174.

¹⁴³ Efgânî, 96.

¹⁴⁴ Bekrî, I, 258; Hamidullah, *Müesseseler*, 80.

¹⁴⁵ İbn Hişam, I, 143.

¹⁴⁶ İbnü'l Kelbî, *Cemhere*, I, 10; Belâzurî, *Ensâb*, I, 65.

¹⁴⁷ Belâzurî, *Ensâb*, I, 65.

¹⁴⁸ Fâkihî, III, 259; Süheylî, I, 233.

¹⁴⁹ Bekrî, I, 258.

¹⁵⁰ Fâkihî, III, 60; Bekrî, I, 257-258.

¹⁵¹ Fâkihî, III, 259-260.

¹⁵² Cevâd Bahoner, Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm Öncesi Cahiliye ve Günümüzde Din Gerçeği*, (Çev: Hasan Çiftçi, Nimet Yıldırım), Erzurum, (trz), 27, Heykel, 32.

Kureyş dışındaki diğer Mekke halkı ise aynı ölçüye göre yerleştirilmiştir. Mekke'nin en uzak yerlerinde köle, işçi ve yabancıların iskan edildiği görülür.

a- Şehir Merkezinde Oturan Kureyşliler (Kureyşü'l-Bitâh):

Bu kabileler, Kusay'ın en yakın akrabaları olan Ka'b b. Lueyyoğullarıdır. Bu kabileler;

1. *Benû Abdumenâf*: Bu boyun ilk atası Kusay'ın küçük oğullarından Abdumenâf'tır. Menâf, sanem (put) ismi olup, Abdumanâf'ın annesi Abdumenâf'ı bu puta hizmet için adadı.¹⁵³ Asıl ismi Muğîre olup¹⁵⁴ Menâf'a hizmet ettiği için Menâf'ın kulu anlamında Abdumenâf dendi. O'na Kameru'l-Bathâ (Bathâ'nın Ayı) da denirdi. Annesi Hubbâ binti Huleyl el-Huzâiyye'dir.¹⁵⁵ Nesebi, Abdumenâf b. Kusay b. Kilâb b. Mürre b. Ka'b b. Lueyy b. Ğâlib b. Fihri'dir.¹⁵⁶

Kusay'dan sonra Mekke yönetimini üstlenmiş olan Abdumenâf, Kusay'dan sonra Mekke'yi dört bölgeye ayırdı ve tekrar parselleyip kabileye dağıttı. Abdumenâf'ın altı kızı, altı oğlu oldu.

Oğulları; Muttalib b. Abdimenâf (en büyük çocuğu), Haşim b. Abdimenâf (İsmi Amr'dır), Abduşems b. Abdimenâf, Nevfel b. Abdimenâf, Ebû Amr b. Abdimenâf.

Kızları: Temâdur b. Abdimenâf, Hennâ, Ğılabe, Berre, Hâle, Rayta.¹⁵⁷

Abdumenâf'ın dört oğlundan sadece Abduşems, şehrin mezarlığı Hacûn'da defnedildi. Muttalib, Kadmân'da; (Yemen'in Nahiyesi); Nevfel, Selmân'da (Irak yolunda); Haşim, Gazze'de (Şam'da) vefat ettiler ve buraya defnedildiler.¹⁵⁸ Haşim ve Muttalib "Bedrân" lakabı ile anıldılar.¹⁵⁹ Haşim ile Abduşems devamlı riyaset mücadelesi yaptılar.

¹⁵³ Zebîdî, XII, 515.

¹⁵⁴ İbn Hişam, I, 160; Ebû Zur'a, 22; Belâzurî, *Ensâb*, I, 165.

¹⁵⁵ Taberî, *Tarih*, II, 341, Makdisî, *Tarih*, IV, 109; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 18; İbn Haldun, *Tarih*, II, 375; Kalkaşandî, *Ensâb*, 342; Zebîdî, XII, 515.

¹⁵⁶ Kehhâle, II, 735.

¹⁵⁷ İbn Sa'd, I, 74; Ya'kûbî, *Tarih*, I, 241.

¹⁵⁸ İbn Haşim, I, 169; Belâzurî, *Ensâb*, II, 70; Huseynî el-Kürdî, IV, 111; Diyarbekrî, I, 158.

¹⁵⁹ Belâzurî, *Ensâb*, I, 69.

Abdumenâfoğulları, Mekke’de ekonomik ve siyasi yönden devamlı etkin roller oynadılar. Abdumenâfoğulları dört ayrı kola ayrılmış olmalarına rağmen gerçekleşmiş bir başarıyı hepsi beraber sahiplenirlerdi. Ayrıca Abduşemsoğulları, şahsına karşı olmalarına rağmen, Abdulmuttalib’in zenzem kuyusunu bulmasını, Abdumenâf’ın ortak şerefi olarak kabullendiler. Haşim-Ümeyye çekişmesi nedeniyle bütün güç ve niteliklerini birbirlerini yıpratarak¹⁶⁰ harcadıklarından istenen güce ulaşamadıkları söylenebilir.

Abdumenâfoğullarından Haşimoğulları ile Ümeyyeoğulları güçlü ve etkin iki kabile olurken, Nevfel ve Muttaliboğulları bir varlık gösteremedikleri gibi kendilerini korumak için Haşim ve Ümeyye ile ittifak yaptıkları¹⁶¹ söylenmektedir. Abdumenâfoğulları şu kollara ayrılmıştır (Bkz. Ek-xı).

a) Haşimoğulları: Bu kabile, Peygamberimizin dedesi Haşim’den adını almaktadır. Haşim’in asıl ismi, Amr’dır.¹⁶² Eti, ekmek üzerine ufalayıp tirit yaptığı için ufalayan anlamında bu lakabı almıştır.¹⁶³

Haşim, Mekke’de büyük hizmetler yaptı. Sikâye ve Rifâde görevlerini en iyi şekilde yerine getirdi. Kıtık yılında onlara tirit yaparak yedirdi. Ekonomik krizden dolayı bazı kabileler, ailece toplu intihar olan *itifad*¹⁶⁴ uygulamasını başlatırken o, *îlâf*¹⁶⁵ olayını gerçekleştirip Mekke halkını açlıktan kurtardı.

Ticaret ile uğraşan Haşim, Medine’ye uğradığında, Benî Neccar’dan çok güzel ve zengin bir kız olan Selmâ’yı görmüş ve onunla evlenmiştir. Haşim, düğünden

¹⁶⁰ Kalkaşandî, *Ensâb*, 342.

¹⁶¹ Kalkaşandî, *Ensâb*, 343.

¹⁶² Ebû Zur’â, *Tarih*, 22.

¹⁶³ İbn İshak, I, 1; İbn Hişam, I, 12; Zübeyrî, 15-16; Buhârî, *Tarihu’s-Sağir*, 9; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 71; İbnü’l-Fakih, *Buldân*, 75; İbn Haldun, *Siret*, 49; Kudâme el-Makdisî, *Ensâb*, 56; İbn Hazm, *Cemhere*, 12-13; Kalkaşandî, *Subhu’l-Âşâ*, I, 431.

¹⁶⁴ *İtifad*: Mekke’de ekonomik durumu kötüye giden aile reisi, ev halkını bir çadıra toplardı. Çadırdaki topluca ölümü beklerlerdi. Ölmeyi, zillet içerisinde yaşamaya tercih ederdi. Haşim döneminde Mahzûmîler itifad yapmak ister. Haşim îlâf uygulamasıyla Kureyş’i itifad yapmaktan kurtarır.[Bkz.Razi, *Mefâtih*, XXXII, 107; Âlûsî, *Buluğ*, III, 346, Mahmud İbrahim, “İslâm’dan Önceki Mekke’de Sosyal ve İktisadi Şartlar, (Çev: Mustafa Özel), *Tarih Risaleleri*, İstanbul, 1995, 88].

¹⁶⁵ *Îlâf*: Haşim, Bizans İmparatoru ile ticaret antlaşması (Îlâfı) gerçekleştirdi. Yoldaki Kabilelerle de anlaşma yaptı. Haşim, Bizans ve yoldaki kabilelere mallarını satma, taşıma ve ucuz ticari maddeler sağlama teklifi yaptı. Böylece Mekke halkı ihracat yoluyla açlıktan kurtuldu (Bkz. İbn Hişam, I, 157; İbn Sa’d, I, 75; İbn Habib, *Munammak*, 219; *Muhabber*, 162, 164; Cahız, *Resâil*, 413; Belâzurî, *Ensâb*, I, 65; Ya’kûbî, *Tarih*, I, 244; Sealibi, I, 215; M. J. Kister, “Mecca and Temim (Espect of their Relation); *JESHO*, Leiden, 1965, 116-120; Patricia Crona, *Meccan Trade And the Rise of İslâm*, Princeton, 1987, 109; Robert Simon, *Meccan Trade, Problems of Origin and Structure*, Budapeşt, 1989, 59-69.

sonra ticaret amacıyla Şam'a doğru giderken Ğazze'de öldü. Medine'de kalan eşinden bir oğlu oldu ve adına Şeybe dendi.¹⁶⁶

Haşim döneminde dahi kendi evlatları Mekke'de etkin durumda idi. Boyun bu etkinliği Ebû Talib'den sonra zayıfladı. Haşim'in Şeybe (Abdul-muttalib), Nadle, Esed, Sayfiyy ve Ebâ Seyfiy isimlerinde dört oğlu; Şifâ, Halide, Daife, Rukiyye, Heyye isimlerinde beş kızı oldu.¹⁶⁷ Haşim'in çocukları arasında sivrilen, etkin olan ve boyun liderliğini üstlenen sadece Abdulmuttalib idi. Asıl ismi Şeybe olup bu ismini alını hizasında bulunan siyah-beyaz saçlardan almıştır. Amcası Muttalib, onu Medine'den Mekke'ye getirdi. Şeybe'nin kim olduğunu soranlara ise alay ederek: "kölemdir?" cevabını verdiğinden, "Muttalib'in kölesi" anlamında Abdulmuttalib olarak anıldı.¹⁶⁸

Abdulmuttalib zemzem kuyusunu bulmak, Fil Olayı'ndaki faaliyeti ve Seyf Zî Yezen'le ilişkileriyle saygınlık kazandı. Abdulmuttalib, Kureyş'in saygı gösterdiği bir kişi olarak Mekkelilere hizmet etti, Sikâye ve Rifâde gibi görevleri üstlendi. Ayrıca Kâbe'ye hediye edilmiş altından olan iki geyiği kuyudan çıkarıp Kâbe kapısına işleme yaptı.¹⁶⁹ Bu da Abdumenâfoğullarının şerefini yükseltti. Yine Abdulmuttalib zina, içki ve adam öldürme olaylarını engellemeye gayret etti. Bu uğurda akrabaları ile mücadele etmeyi bile göze aldı. Nitekim o, öldürülen bir Yahudi'nin diyetini yakın akrabalarından Harb b. Ümeyye'den aldı.¹⁷⁰ Bu hizmetler karşılığında ise Haşimoğulları Kureyş üzerinde üstünlük sağlayıp Zemzem kuyusunun kontrolünü ellerine aldılar¹⁷¹ (Bkz.Ek-xı).

Abdulmuttalib Zemzem kuyusunu kazarken sadece oğlu Hâris vardı (Bkz. Ek-xı). O da tek çocuğu olduğu için Abdulmuttalib'le alay edip onu tehdit etmeleri üzerine on oğlu olursa birini kurban edeceğini vaad etti; daha sonra vaadini yerine getirmek için oğulları arasında çektiği kura Abdullah'a isabet etti. Peygamber'in ba-

¹⁶⁶ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 15; İbn Hişam, I, 11; İbn Sa'd, I, 79; Zübeyrî, 15-16; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 15-16; Belâzurî, *Ensâb*, I, 71.

¹⁶⁷ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 14-15; İbn Hişam, I, 11; Ebû Ubeyd, *en-Neseb*, 196-198; İbn Sa'd, I, 99-80; Zübeyrî, 15, v.d.; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 71; Belâzurî, *Ensâb*, I, 71; İbn Hazm, *Cemhere*, I, 12-13.

¹⁶⁸ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 14-15; İbn Sa'd, I, 79; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 71; Belâzurî, *Ensâb*, I, 72; Ya'kûbî, *Tarih*, I, 245; İbn Dureyd, I, 9-12.

¹⁶⁹ Taberî, *Tarih*, II, 338; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 2; Diyarbekrî, I, 58.

¹⁷⁰ Şehristânî Muhammed b. Abdi'l-Kerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, (thk: Muhammed Seyyid Keylânî), I-II, Kahire, 1976, II, 239; Fuâd Ali Rıza, 88.

¹⁷¹ Heykel, 21.

bası olan Abdullah'ı kurban etmek üzere iken etrafı kendisine engel oldu. Kâhin'in verdiği hükümle Abdullah'ın yerine diyet olarak 100 deve kesildi.

Abdulmuttalib'in 10 oğlu; 4 veya 6 kızı olduğu rivayet edilmektedir Oğullarının isimleri şöyledir; Abdullah (Peygamber'in babası), Zübeyr (Künyesi Ebû Tahir), Abbas (Künyesi Ebu'l-Fadl), Hamza (Künyesi Ebû Emâre), Üsdüllah, (Peygamber'in süt kardeşi), Mukavvim (Abduluzzâ / İslâm'dan önce öldü.), Hâris (En büyük çocuktur. Zemzem kuyusunu kazarken babasıyla beraberdi), Ğaydek (Soy bırakmadan öldü.), Ebû Leheb (Künyesi Ebû Ukbe, Peygamber'in düşmanı idi.), Ebû Talib (Abdumenâf) Abdullah'ın öz anne-baba bir kardeşi), Dırâr (İslâm'dan önce öldü.)¹⁷²

Abdulmuttalib, Haşimoğullarını daha da etkin bir hale getirdikten sonra vefat etti. Vefat ederken daha önce bakımını üstlenmiş olan Peygamber'i oğlu Ebû Talib'e bıraktı.¹⁷³ Ebû Talib, Haşimoğullarının etkin olan son lideri oldu. Haşimoğulları, Kureyş Kabilesi içerisinde silinmek üzere iken Peygamber, Haşimoğullarını tekrar eski konumlarına yükseltti. Ayrıca Abdulmuttalib, kızlarını Kureyş etkili kollarından önemli kişilerle evlendirmişti. Bilinçli bir evlendirme olmasa da kızlarının önemli kişilerle evliliği kabileye itibar kazandırıyordu. Örneğin Atika ve Berre Mahzûmîlerde, Beydâ Abduşems'de, Sâfiye ise Benî Esed'de evliydi.¹⁷⁴

Abdulmuttalib'in oğullarından soyu süren ve toplumda etkin olanlar, Hâris, Ebû Talib, Abbas ve Ebû Leheb'dir. Mukavvim ve Zübeyr'in soyundan az kimse kaldı, diğerlerinin nesli yukarıda da belirttiğimiz gibi, devam etmedi. Haşimoğullarının nesli Ebû Taliboğulları ve Abbasoğulları ile sürdü.¹⁷⁵

Abdullah'tan Peygamber dünyaya geldi. Peygamber'in nesebi, Muhammed b. Abdullah b. Abdulmuttalib b. Haşim b. Abdumenâf b. Kusay b. Kilâb b. Mürre b. Ka'b b. Lueyy b. Ğâlib b. Fihri b. Malik b. Nadr b. Kinâne b. Huzeyme b. Müdrike b. Adnan'dır. Adnan'dan sonrakiler için Nesepchiler ihtilaf etmiştir.¹⁷⁶ Peygamber'in

¹⁷² İbn İshak, I, 49-51; İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 14-15; İbn Hişam, I, 125; Ezrâkî, II, 48; İbn Sâ'd, I, 79-80; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 128; Belâzurî, *Ensâb*, I, 96; Ya'kûbî, *Tarih*, I, 250-251.

¹⁷³ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 114-15.

¹⁷⁴ İbn İshak, 47.

¹⁷⁵ İbn Hibbân, 44.

¹⁷⁶ İbn Hişam, I, 11; İbn Sa'd, I, 55-56; Zübeyrî, 19-20; Buhârî, *K. Menâkibu'l-Ensâr*, bab 28, II, 237; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 117; Ebî Zur'a, *Tarih*, 22; Sem'ânî, I, 25; Muhammed b. Muhammed Huseynî, *el-Fasî, el-Mukni Min Ahbâri'l-Mulûk ve'l-Hulefâ ve Vulâtu Mekke*

anesi, Âmine binti Vehb b. Abdimenâf b. Zühre b. Kilâb b. Mürre b. Ka'b b. Lueyy b. Ğâlib b. Fihri b. Malik b. Nadr b. Kinâne b. Huzeyme b. Müdrike b. İlyas b. Mudar'dır. Peygamber'in dayısı hakkında bir şey bilinmemektedir. Çünkü Hz. Âmine'nin kardeşi yoktu. Zühreoğullarının onun dayısı olduğu rivayet edilmektedir.¹⁷⁷ Caetani'ye göre; Abdullah isminin Peygamber tarafından icat edildiği ve kaynaklarda direkt değil de dolaylı olarak Abdullah'ın Abdulmuttalib'in oğlu olduğu bildirilmektedir.¹⁷⁸ Caetani'nin görüşü, tüm kaynaklara ters düşmektedir; objektiflikten ve bilimsellikten uzaktır. Peygamber, (570) fil senesi 8. yılında, Fil Olayı'ndan 50 gün sonra, Şemsî yılın 20 Nisan'ında doğdu.¹⁷⁹ Annesi, Peygamber'e hamile iken babasının vefat ettiği rivayet edildiği gibi, doğumundan bir ay veya iki yıl sonra vefat ettiğini söyleyenler de vardır¹⁸⁰ (Bkz.Ek-XI).

Peygamber'in Kasım, Abdullah ve İbrahim adlı üç oğlu ile Fatıma, Zeynep, Ümmü Gülsüm ve Rukiyye adlı dört kızı vardı.¹⁸¹ Fatıma dışındakilerin tamamı onun sağlığında vefat ettiler.¹⁸²

Ebû Talib'den sonra boyun reisliğini Ebû Leheb ele aldı. Onun döneminde Haşimoğulları zor durumda kaldı. Artık Haşimoğullar'ı Mekke'deki tüm etkinlik ve güçlerini kaybetmekte idiler.¹⁸³

Haşimoğulları entelektüel birikimi fazla olan bir kabile idi. Nitekim bu kabile arasında: Zübeyr b. Abdilmuttalib,¹⁸⁴ Ebû Talib b. Abdilmuttalib,¹⁸⁵ Ebû Süfyân b.

ve 'ş-Şurefâ, Haleb, 1986, 35; Şibli Dimaşkî, 170; Kalkaşandî, *Ensâb*, 23; İbnü'l-Mibred, Yusuf b. Hasen b. Abdilhadi el-Makdisî (909), *Kitâbu 'ş-Şecereti'n-Nebeviyye*, (thk: Muhyiddin Dîb Mustevî), Dimaşkî, 1997, 31-37; Muhammed b. Hasan b. Dureyd el-Ezdî, *el-Melâhim ve Zeylu'l-Melâhim*, Kahire, 1347, 63; Cabir el- Cezâirî, 219.

¹⁷⁷ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 129; İbn Hibbân, *Sîret*, 44.

¹⁷⁸ Caetani, I, 154-155.

¹⁷⁹ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 228; *Murûc*, II, 280; Şibli Dimaşkî, 70; Ebû Bekir Cabir el-Cezâirî, *Akidetu'l-Mûmin*, Kahire, 1985, 219.

¹⁸⁰ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 228; *Murûc*, II, 280.

¹⁸¹ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 18; Zübeyrî, 19-20; Buhârî, *Tarihu's-Sağir*, 11; Taberî, *Tarih*, II, 368; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 40; Kudâme el-Makdisî, 87; Ali b. Bekir, *el-Heytemî, Mecmâu'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*, I-X, Beyrut, 1979, 131.

¹⁸² Ahmed b. Ali el-Makrizî, *İttihâzu'l-Hunâfâ bi Ahbâri Himmeti'l-Fatimiyyin el-Hulefâ*, (thk: Cemaleddin Şeyyal), Kahire, 1948, 4.

¹⁸³ Watt, *Peygamber Mekke'de*, 100.

¹⁸⁴ Cumahî, 14-15.

¹⁸⁵ Karın Sâdır, Nasır el-Cevâhir, *Mu'cemu'l-Üdebâ Zevi'l-Ahâti Âlâmi'l-Cebâbire*, Beyrut, 1996, 215.

Hâris b. Abdulmuttalib,¹⁸⁶ Cafer b. Ebû Süfyân b. Hâris b. Abdimuttalib gibi bazı şairler de yetişti.¹⁸⁷

b) Umeyyeoğulları (Abduşemsoğulları): Nesebleri, Ümeyye b. Abdişems b. Abdimenâf'a dayanır.¹⁸⁸ Umeyyeoğullarının, Kureyş'in en kuvvetli boyu¹⁸⁹ olduğu rivayet edilmektedir

Abduşems b. Abdimenâf'ın çocukları Umeyyetü'l-Ekber, Habib, Umeyyetü'l-Asğar, Abduümeyye, Nevfel, Rabîa, Abduluzzâ ve Abdullah'tır.¹⁹⁰

Umeyyetü'l-Asğar, Abduümeyye ve Nevfel b. Abdişems'e el-Âbâlât da denilmektedir. Çünkü anneleri, Temim'den "Able" denen bir cariye idi.¹⁹¹

Umeyyetü'l-Ekber b. Abdişems'in çocukları: Âss, Ebal-Âss, el-Iss, Ebâ'l-Iss bunlara "A'yâs" denir. Harb, Ebâ'l-Harb, Süfyân, Ebû Süfyân (ismi Anbese'dir). Bu dördüne "Enâbis" denmektedir.¹⁹² Çünkü bunlar Ukâz savaşında kendilerini iplerle bağlayıp, sonuna kadar savaştılar. Bu nedenle bunlara aslanlar anlamında *Enâbis* denilmiştir.¹⁹³

Umeyyeoğullarından Ebû Süfyân, Resulullah ile savaşan en büyük düşmanı idi. Resulullah onun kızı Ümmü Habibe ile evlendi.¹⁹⁴ Harb b. Ümeyye'nin çocuklarından Ebû Süfyân b. Harb, Ummü Cemil binti Harb, Ebû Leheb'in karısı (Hammâletü'l-Hatâb) dır.¹⁹⁵ Bu kabileden Attâb b. Esîd b. Ebi'l-Iss b. Ümeyye b. Abdişems b. Abdimenâf, fetih günü müslüman oldu. Peygamber onu Mekke'ye vali

¹⁸⁶ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 21.

¹⁸⁷ Ebû Ubeyd, *en-Neseb*, 198.

¹⁸⁸ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 28; Ebû Ubeyd, *en-Neseb*, 198; İbn Abdirabbih, III, 316.

¹⁸⁹ Moris Lombard, *el-Coğrafiyye Tarihiyye lil-Âlemi'l-İslâmiyye*, (Çev: Abdurrahman Hamide), Dımaşk, 1979, 30.

¹⁹⁰ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 28; Ebû Ubeyd, *en-Neseb*, 198.

¹⁹¹ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 28; Ebû Ubeyd, *en-Neseb*, 198; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 72-74; Belâzurî, *Ensâb*, V, 11-12.

¹⁹² İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 28; Ebû Ubeyd, *en-Neseb*, 198; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 72-74; Zübeyrî, 121; Cahız, *Resâil*, 460; İbn Dureyd, I, 54-72.

¹⁹³ Fâkihî, III, 281; İbn Dureyd, I, 54-72; İbn Hazm, *Cemhere*, I, 76.

¹⁹⁴ Zübeyrî, 121; Hafız Şemseddin Ebi Abdillâh Zehebî, *Duvelü'l-İslâm*, Beyrut, 1985, 215.

¹⁹⁵ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 73.

yaptı.¹⁹⁶ Âs b. Rebi b. Abdiluzzâ b. Abdişems'e Bathâ'nın delikanlısı denilirdi. Peygamber'in büyük kızı Zeynep'le evlendi.¹⁹⁷

Ümeyyeoğulları ile Haşimoğulları arasında öteden beri çekişme bulunmaktaydı. Nitekim ficârdan sayılan Şemtâ savaşı bu iki kabile arasında cereyan etti.¹⁹⁸ Ümeyyeoğulları bu savaşta Haşimoğullarına karşı Nevfel ile ittifak yaptı.¹⁹⁹ Her iki boy da Kureyş'in riyaseti için yarıştılar. Ümeyye-oğulları Mekke'nin en zengin ve saygın boylarından biri idi. Malı çok, nesebi saygın olan birisi olup cahiliye ve İslâmi dönemde durumları çok iyi idi.²⁰⁰

Ümeyyeoğullarının Mekke'de sadece Haşimoğulları ile sürtüşmeleri bulunmamaktaydı. Bunlar aynı zamanda kendilerine rakip gördükleri Mahzûmoğulları ile de çekişiyordu. Zira Mahzumogulları Mekke'nin en saygın kabilelerinin başında gelmekteydi. Bedir'de Mahzûm'dan ileri gelen birkaç kişi öldürüldüğünden dolayı Ümeyyeoğullarından Ebû Süfyân, Mekke'nin en ileri gelen bireyi haline geldiği gibi Kabilesi.²⁰¹ Ümeyyeoğulları da bu şekilde tabir yerinde ise tek güç haline gelmeye başladı. Ümeyyeoğulları, fetihten sonra İslâm'ı kabul ettiler ve bir süre sonra da yeni devletin saygın görevlileri arsında yerlerini aldılar. Hz. Osman döneminden itibaren ise devletin en önemli mevkilerini işgal ettiler. Hz. Ali'nin vefatından sonra ise Emevî devletini kurmayı başardılar.

Ümeyyeoğulları arasından Müsâfir b. Ebî Amr ve²⁰² Hâris b. Ümeyye el-Asğar²⁰³ gibi önemli şairler çıktığı rivayet edilir.

c) **Muttaliboğulları:** Kureyş Kabilesi'nin bir başka kolu ise Mutta-lipoğulları olup Nesepleri, Muttalib b. Abdilmenâf b. Kusay b. Kilâb'a şeklinde zikredilmektedir. Muttalib'in Ubeyde, Tufeyl, Hüseyin ve Hâris isimlerinde çocukları oldu. Muttaliboğulları Bedir savaşında Peygamber ile beraberdi.²⁰⁴ Zaten muhasarada da

¹⁹⁶ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 41; *Tabakât*, 40; Dahlân, Ahmet Zeynî, *Hülâsatü'l-Kelâm fi Beyâni 'Ümerâi Beledi'l-Harâm*, Mısır, 1305.

¹⁹⁷ Câhız, Heyâvân, II, 361.

¹⁹⁸ Kehhâle, II, 724.

¹⁹⁹ Belâzurî, *Ensâb*, IX, 397.

²⁰⁰ Kehhâle, I, 43; Aycan, *Muaviye*, 30.

²⁰¹ Watt, *Muhammed Mekke'de*, 100.

²⁰² İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 46; Cumahî, 115.

²⁰³ Belâzurî, *Ensâb*, IX, 383.

²⁰⁴ Ebû Ubeyd, *en-Neseb*, 203; Zübeyrî, 92.

onlarla yani Haşimoğulları ile beraber diler.²⁰⁵ Muttaliboğulları da güçlü boylarından biri değildi, çok güçsüzleşmişlerdi. Ama Haşimoğullarına çok bağlıydılar²⁰⁶ (Bkz.Ek-XIV).

Kabile'nin meşhurlarından, Mistâh b. Usâse b. Abbâd b. Muttalib, İfk olayını ortaya atan kişidir. Bu şahıs, aynı zamanda Bedir savaşında Müslüman saflarında savaşanlardanır. Rukâne b. Abdiyezid b. Haşim b. Muttalib ise yenilmez bir pehlivandı. Yenilirse müslüman olacağı şartıyla Peygamber ile güreşti ve yenilince müslüman oldu.²⁰⁷

d) Nevfeloğulları: Nesebleri, Nevfel b. Abdumenâf b. Kusay b. Kilâb b. Mürre b. Ka'b b. Lueyy b. Ğâlib b. Fihri'e dayanmaktadır.²⁰⁸ Nevfel b. Abdimenâf'ın bir ticaret esnasında Selmân'da öldüğü kaydedilmektedir.²⁰⁹ Nevfel'den Adîy, Âmir, Ebâ Amr, Abdu Âmir, Emet binti Nevfel, Dâife isimli çocukları dünyaya geldi.²¹⁰ Onlardan özellikle Mut'im b. Adîy zamanla Mekke'nin en ünlü simaları arasına girdi.²¹¹ Peygamberi seven ve sayan bir şahıs olan Mut'im, Peygamber'i Tâif dönüşünde Mekke'ye girebilmesi için Kureş'in hışmını çekme pahasına, himayesi altına almıştı.²¹² Yine Hâris b. Âmir, rifâde görevlisi idi²¹³ (Bkz.Ek-XIII).

Nevfeloğulları arasında Kureş'in bilginleri yetişmektedir. Hıyar b. Adîy, bilgin bir kişiydi.²¹⁴ Cübeyr b. Mut'im b. Adîy b. Nevfel, Arap neseb alimi olmakla beraber cömertliği ile de tanınmaktaydı.²¹⁵ Nitekim o, İnsanların su içme ihtiyacını karşılamak için deriden yapılmış bir su kabı edinmişti.²¹⁶

2. Benû Abduddâr: Nesebleri, Abduddâr b. Kusay b. Kilâb b. Mürre b. Ka'b b. Lueyy b. Ğâlib b. Fihri'e dayanmaktadır.²¹⁷ Abduddâr'ın Osman, Vehb, Kelde ve Abdumenâf isimlerinde çocukları dünyaya geldi. Peygamber'e en çok karşı çıkan

²⁰⁵ Belâzurî, *Ensâb*, IX, 387.

²⁰⁶ Watt, *age*, 96.

²⁰⁷ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 164; Belâzurî, *Ensâb*, IX, 387. (Rivayet zayıftır.)

²⁰⁸ Ebû Ubeyd, *en-Neseb*, 203.

²⁰⁹ Bekrî, III, 745.

²¹⁰ Zübeyrî, 197. Belâzurî, *Ensâb*, IX, 397; Kalkaşandî, *Ensâb*, 434.

²¹¹ İbn Dureyd, I, 88.

²¹² Belâzurî, *Ensâb*, IX, 397.

²¹³ İbn Abdirabbih, III, 316.

²¹⁴ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 68.

²¹⁵ Belâzurî, *Ensâb*, IX, 397.

²¹⁶ Belâzurî, *Ensâb*, IX, 398.

²¹⁷ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 69; Ebû Ubeyd, *en-Neseb*, 204, vd.; Belâzurî, *Ensâb*, IX, 403.

kabilelerden biri idi. Nitekim Bedir savaşında Abdumenâf'ın Talhâ, Osman ve Ebû Sa'd isimlerindeki üç oğlu ve diğer akrabalarından Mesâfi, Celas, Kilâb ve Hâris, Uhud savaşında livâ görevlisi olarak öldürüldüler.²¹⁸

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Kureyş Kabilesi'nin bu boyu Kusay tarafından Dâr'un-Nedve'yi idare etmekle görevlendirilmişti. Bu görev aynı zamanda Mekke'nin idaresi anlamına da gelmekteydi. Nitekim Hassan b. Sabit de bu anlama geldiğini söylemekte, idareciliklerini şiirlerinde alaya almaktadır.²¹⁹ “İdari Yapı” başlığı altında ele alınacağı gibi Mekke'nin idaresi, Abduddâr'a verilmiş olmasına rağmen Abdumenâf, Mekke'nin fiili lideri olduğu görülmektedir.

Uhud savaşında on kişi ve mevlâları öldürülen Abduddâr kolu,²²⁰ Kevsâ denilen mahallede yerleşmişti.²²¹ Abduddâroğullarından bir çok seçkin kişi vardır. Bunlar Hâris b. Alkame b. Kelde, Kureyş'in Fil Ordusu Komutanı Ebû Yeksûm'a rehin bıraktığı kişidir.²²² Bu kabileye mensup olan Osman b. Talha, Kâbe'nin bakım ve onarımından sorumlu idi. Peygamber'in fetih günü Kâbe'nin anahtarını aldıktan sonra “*Emanetleri ehline veriniz.*” ayeti gelince tekrar anahtarı geri verdiği kişidir.²²³

Abduddâroğullarından yetişen şairleri de vardı. Haşim b. Abdimenâf b. Abduddâr'ın oğullarından İkrime ve Âmir ve²²⁴ Ebu'l-Senâbil b. Bakel b. Hâris b. Es-Sibâk b. Abdiddâr, bunlardandır²²⁵ (Bkz. Ek-XVIII).

3. Benû Abduluzzâ (Esedoğulları): Nesebleri, Abduluzzâ b. Kusay b. Kilâb b. Mürre b. Ka'b b. Lueyy b. Ğâlîb b. Fihri'dir.²²⁶ Mekke'de Esed kolu çok önemli bir yere sahipti. Önceleri Hilfu'l-fudul'a dahil olan Esedoğulları, daha sonra bu gruptan ayrılmış ve Ahlâf grubuna dahil olmuşlardır. Nedeni ise bu grubun diğerlerine göre daha zengin olmasıdır.²²⁷

²¹⁸ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 70; Belâzurî, *Ensâb*, IX, 403; İbn Dureyd, I, 91.

²¹⁹ Hassan b. Sabit, *Dîvân*, 9.

²²⁰ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 70.

²²¹ Bekrî, IV, 113.

²²² İbn Abdirabbih, III, 317; İbn Haldun, *Tarih*, II, 375.

²²³ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 70; Ebû Ubeyd, *en-Neseb*, 204-205; İbn Dureyd, I, 91; Kalkaşandî, *Ensâb*, 336; Kehhâle, II, 723.

²²⁴ Zübeyrî, 254.

²²⁵ Ebû Ubeyd, *en-Neseb*, 215.

²²⁶ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 75; Zübeyrî, 206; Belâzurî, *Ensâb*, IX, 419; İbn Dureyd, I, 162; Kehhâle, I, 24.

²²⁷ Watt, *Muhammed Mekke'de*, 99.

Abduluzzâ b. Kusay'dan Esed ve Esed'den ise 15 kadar çocuk dünyaya geldiği rivayetleri,²²⁸ boyun büyüklüğünü göstermesi açısından bir fikir verebilir²²⁹ (Bkz.Ek-XIX).

Esed'in oğulları: Huveylid, Nevfel, Habib, Sayfî, Huveyris, Amr, Haşim, Muhaşşım, Talib, Tuleyb, Halid, Muttalib, Hâris, Abd, Osman ve Huveylid'in Zübeyr isimli oğlu Peygamber'in havarilerinden sayılırdı. Hatice binti Huveylid ise Peygamber'in hanımıdır. Diğer çocuğu Hizâm b. Huveylid ise Ficâr savaşında öldü.²³⁰ Habbar b. Esved, Peygamber'in kızı Zeynep'e mızrakla vurup, Peygamber'in bedduasını alan kişidir.²³¹

Esed boyunun ileri gelenleri: Hakim b. Hizâm, bu kabilenin ileri gelenlerinden olup Müslüman olanlardan biridir.²³² Hakim'in 120 yıl yaşadığı rivayet edilmektedir;²³³ ömrünün 60 yılı cahiliyede, 60 yılı İslâm döneminde geçti.²³⁴ Cömert olarak bilinen Hakim'in, cahiliye ve İslâmi dönemde yüzer köle azat ettiği de rivayet edilmektedir.²³⁵

Bu kabileye mensup olan Varaka b. Nevfel'in çocukları olmayıp dindâr bir Hristiyan olarak tanınmaktadır.²³⁶ Yine aynı boydan Osman b. Huveyris, putçuluğa karşı çıktığı için "*Patrik*" namıyla anılıyordu. Osman'ın Bizans imparatoru ile de dostluğu vardı.²³⁷ Esedoğullarının bu seçkin kişilerinin, Mekke'nin ticârî ve dinî hayatında, hatta siyasî hayatında önemli etkinliğe sahip oldukları söylenebilir. Varaka b. Nevfel ile Osman b. Huveyris'in şairlikleri de vardı.²³⁸

4. Benû Abd b. Kusay: Nesebleri, Abd b. Kusay b. Kilâb'a dayanan boyun Mekke'de önemli bir yeri yoktur. Zaten bu soyun ocağı körelmiş ve geriye hiç kimse

²²⁸ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 75; Zübeyrî, 206; Belâzurî, *Ensâb*, IX, 419.

²²⁹ Kudâme el-Makdisî, 225.

²³⁰ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 77.

²³¹ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 87; Ebû Ubeyd, *en-Neseb*, 205-206.

²³² Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, (I-XXIII), Mısır (trz), III, 102; *el-İber fî Haberi Men Ğâber*, I-V, Beyrut, 1985, I-43.

²³³ Buhârî, *Tarihu's-Sağir*, 55.

²³⁴ İbn Haldun, *Tarih*, II, 376.

²³⁵ Zehebî, *Â'lâmu'n-Nubelâ*, III, 44; Zehebî, *el-İber*, I, 43.

²³⁶ Ebû Ubeyd, *en-Neseb*, 205; Zübeyrî, 206; Kalkaşandî, *Ensâb*, 38.

²³⁷ Zübeyrî, 206; İbn Dureyd, I, 92.

²³⁸ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 174; İbn Dureyd, I, 162.

kalmamıştır.²³⁹ Abd b. Kusay'ın Vehb b. Abd ve Buceyr isimli çocukları dünyaya geldi.²⁴⁰ Bunlar, rifâdeyi ilk yöneten kişilerdi.

Boyun meşhurlarından Tuleyb b. Umeyr b. Vehb b. Abd b. Kusay Peygamber'e sahabe oldu. O'nun annesi, Peygamberin halası Ervâ binti Abdulmuttalib'dir. Bu boya mensup olan Huveyris b. Nukayd b. Buceyr, Mekke fethinde müşrik olarak öldürülünce onlardan kimse kalmadı.²⁴¹

5. Benû Zühre: Nesebleri, Zühre b. Kilâb b. Mürre b. Ka'b b. Lueyy b. Ğâlib b. Fihri'e dayanmaktadır.²⁴² Zühre b. Kilab, Kusay b. Kilab'ın kardeşi idi. Zühre'nin Abdumenâf el-Hâris ve Vehb isimlerinde iki çocuğu dünyaya geldi.²⁴³ Abdumenâf'ın oğlu Vehb, Benû Zühre'nin lideri olup Peygamber'in dedesi; yani annesi Âmine'nin babası idi.²⁴⁴

Zühreoğulları arasında nesep ilmi gelişmişti. Hatta bu kabileye mensup olan Harm b. Nevfel ensab bilgini olarak bilinmektedir.²⁴⁵ Yine oğlu Misver'in de ilim ehli olduğu bilinmektedir.²⁴⁶

Zühreoğullarının bazı kollarının Abduşems ile evlilik yoluyla pekiştirilen ticarî ilişkileri vardır. Sa'd b. Ebî Vakkas'ın annesi, Ümeyye b. Abdi-şems'in torunu idi. Mahreme, Bedir savaşındaki kervanda Ebû Süfyân'ın yanında yer alan ileri gelenlerdendi. Bu soyun, dikkat çekici uygulamaları vardı. Mesela soyun ileri gelenlerinden sayılan Şerîk b. Ahnes, sadece onların anlaşmalısı idi.²⁴⁷

6. Benû Mahzûm (Benû Yakaza): Nesebleri, Yakaza b. Mürre b. Ka'b b. Lueyy b. Ğâlib b. Fihri b. Malik b. Nadr'a ulaşmaktadır.²⁴⁸ Yakaza'nın oğlu Mahzûm'un, Ömer, Âmir, Habib ve Esed isimli çocukları dünyaya geldi.²⁴⁹ Mahzûm, Kusay'ın kardeşinin çocuğudur ve nesebi Fihri'e ulaşmaktadır. Lammens,

²³⁹ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 75.

²⁴⁰ Belâzurî, *Ensâb*, IX, 415; İbn Dureyd, I, 92.

²⁴¹ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 75; Zübeyrî, 257.

²⁴² Kehhâle, II, 482.

²⁴³ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 88; Zübeyrî, 257.

²⁴⁴ İbn İshak, 19; İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 88; Zübeyrî, 257; Belâzurî, *Ensâb*, X, 7; İbn Dureyd, I, 96; İbn Abdirabbih, III, 319; Kehhâle, II, 482.

²⁴⁵ Zübeyrî, 262.

²⁴⁶ İbn Dureyd, I, 96.

²⁴⁷ Watt, *age.*, 97.

²⁴⁸ Zübeyrî, 330; Kehhâle, III, 1058.

²⁴⁹ Zübeyrî, 299; İbn Habib, *Munammak*, 169.

Benû Mahzûm'u Kureyş dışında ancak bu kabileye rekabet edebilecek bir kabile sayar. Mahzûm boyu, Ümeyye gibi güçlü ve itibarlı bir kabile idi.²⁵⁰ Mahzûm'un büyüyen nüfuzunu sadece Ümeyyeoğulları dengeleyebiliyorlardı. Mahzûmoğulları o günlerde Harem dışında tüm Mekke'ye hakimdiler. Mahzûm, üstünlüğünü Muğîre b. Abdullah'a borçlu idi.²⁵¹ Bundan dolayı bazen Mahzûmî yerine Muğîrî nisbesi kullanılıyordu. Bunların sayıca kalabalık oluşları da Muğîre b. Abdullah b. Ömer yoluyla-
dır.²⁵² Muğîre'nin oğlu Hişam b. Muğîre öldüğünde, "*Rabbimizin cenazesinde hazır olun.*" diye tellal bağırıldı. *Hişam'a "Mekke'nin rabbi";* yani "*Mekke'nin sahibî*" denirdi.²⁵³ O, ilahlaştırılıp, ölümü, takvim başlangıcı olarak kabul edildi.²⁵⁴ Peygamber, onun için "*Müşrik cennete gitse idi Hişam giderdi. Çünkü onun eli bol olup insanların yedirirdi*" buyurdu.²⁵⁵ Hişam, Necranlı Lebib isminde bir kadınla evlendi ve ondan Amr deneni Ebû Cehil dünyaya geldi. O'na *Ebâ'l-Hakem* deniyordu. Peygamber ise ona *Ebû Cehl* dedi.²⁵⁶

Mahzûm boyu en zengindi. Nitekim bunların Bedir kervanında otuz at ve yedi yüz devesi vardı.²⁵⁷ Ayrıca Merruzahran'da malikâneleri vardı.²⁵⁸ Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Mahzûm boyu Ecyâdeyn'de otururdu.

7. Benû Teym: Nesebleri, Teym b. Mürre b. Ka'b b. Lüeyy b. Gâlib b. Fih'r'e dayanıp Kusay'ın amcasıdır.²⁵⁹ Dehnâ'da Hefâiru'r-Ribâb deneni suyun civarı onların yaşadığı yerlerdendir.²⁶⁰ Teym b. Mürre'den Sa'd ve Ehâb dünyaya geldi. Teym boyu, Sa'd'ın çocukları ile devam edip, Bitâh halkındandırlar.²⁶¹

Teym Kabilesi Mekke'nin zayıf kabilelerinden biridir. Peygamber'in gençliğinde soyun ileri gelen üyesi Abdullah b. Cüd'ân'dı. Hılfu'l-Fudûl teşkilatı onun

²⁵⁰ Seâlibî, I, 217.

²⁵¹ Lammens, "Mahzûm Maddesi", *IA, MEB*, VII, 195.

²⁵² Kudâme el-Makdisî, 345; M. J. Kister, "Mecca and The Tribes of Arabia; Some Notes on their Relations", *Studies in İslâmic History*, (Edited by M. Sharon), Jaruselem, 1986, 33-36.

²⁵³ İbn Dureyd, I, 98.

²⁵⁴ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 109; Zübeyrî, 303; İbn Habîb, *Munammak*, 173; Belâzurî, *Ensâb*, X, 172; İbn Hazm, *Cemhere*, I, 141-149.

²⁵⁵ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 109.

²⁵⁶ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 108; İbn Habîb, *Munammak*, 174.

²⁵⁷ Vâkidi, I, 39

²⁵⁸ Himyerî, 531.

²⁵⁹ Belâzurî, *Ensâb*, XI, 39; Kalkaşandî, *Ensâb*, 190; Kehhâle, I, 138.

²⁶⁰ Ebu'l-Fidâ, *Tarih*, I, 113; Nuveyrî, II, 357

²⁶¹ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 94; Zübeyrî, I, 275.

evinde kuruldu. Zengin ve çok cömert olup, iki tane tellâlî vardı. Birisi Aşağı Mekke'de, diğeri Yukarı Mekke'de insanları ziyafete çağırırdı. Mekke'de ilk felûç yemeği yediren kişidir.²⁶² Teymoğullarının ileri gelenlerinden bir diğeri Hz. Ebû Bekir'dir. İsmi Abdullah, lakabı Âtîk'tir.²⁶³

Teym'in meşhurları: Ebu'l-Ğaşm b. Abdiluzzâ b. Âmir²⁶⁴, Talha b. Ubeydullah, Ömer b. Ubeydullah, Ali b. Zeyd b. Abdillâh Muhâcir b. Kunfûz, Muhammed b. Munkedir (son iki kişi Peygamber'e eziyet edenlerdendir),²⁶⁵ Suheyb b. Sinân; Teym'in meşhurları olarak kayıtlarda geçen isimlerdir. Süheyb b. Sinân, Bizanslı olarak bilinmektedir. Dolayısıyla aslen bu kabileye mensup olmayıp, bu kabileye mensup olan Abdullah b. Cüd'ân'ın kölesidir. Kabilenin İslâmî dönemde kuşkusuz en ünlü siması²⁶⁶ Hz. Ebû Bekir'dir. Kabile daha sonra Hz. Ebû Bekir ile anılmıştır.

Bu kabileye mensup ünlü şairler de vardır. Avf b. Dehr b. Teym, Ğaylân b. Akabe b. Buheys, bu şairlerin en ünlüleridir.²⁶⁷

8. Benû Adîy: Nesebleri, Adîy b. Ka'b b. Lueyy b. Ğalib b. Fihri'e dayanır.²⁶⁸ Adîyoğulları, Adîy'in Rızah ve Avic adlarındaki iki oğlundan çoğalmışlardır.²⁶⁹ Bunlar, Esfel u Seniyye'de yaşıyorlardı.²⁷⁰

Adîy boyu, Mekke'de Kureyş'in diğeri büyük kolları ile beraber yönetime katılıyor ve sefâret görevi yapıyordu. Mutayyabûn-Ahlâf çatışmasında Ahlâf'ı destekledi. Adîyoğulları ilk anda İslâm'a karşı çıkmış olsalar da Hz. Ömer'e göre Mekke fethinden önce tümü Müslüman olmuştu.²⁷¹

Soyun meşhurları: Ömer b. Hattâb, İkinci halife olup soy üzerinde etkin kişi idi. Cahiliye döneminde sefâret görevi yapıyordu. Putlara karşı çıkan amcası Zeyd b. Nufeyl, Hanifliği ararken öldürüldü. Zeyd'in oğlu Said ise, on sahabeden birisi idi.²⁷²

²⁶² Zübeyrî, I, 94; Fâkihî, V, 196.

²⁶³ Ebû Ubeyde, *en-Neseb*, 208; Belâzurî, *Ensâb*, X, 51.

²⁶⁴ İbn Dureyd, I, 96.

²⁶⁵ Ebû Ubeyd, *en-Neseb*, 208; İbn Abdirabbih, III, 317.

²⁶⁶ Watt, *age*, 96.

²⁶⁷ Belâzurî, *Ensâb*, XI, 42.

²⁶⁸ Kehhâle, II, 776.

²⁶⁹ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 48; Zübeyrî, 347; İbn Hazm, *Cemhere*, I, 150-158.

²⁷⁰ Bekrî, I, 258.

²⁷¹ Ahmet Önkâl, "Adîy b. Ka'b" *DİA*, I, 380.

²⁷² İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 148; İbn Haldun, *Tarih*, II, 373.

Nufeyl b. Abduluzzâ, Mekke'de hakemlik görevi yapardı.²⁷³ Adıyoğulları ilmi yönden gelişmişti: Cübeyr b. Mut'im b. Adîy b. Nevfel, Kureys'e neseb ilmini öğreten kişidir. Cübeyr, neseb ilmini Hz. Ebû Bekir'den aldığını söylediği rivayet edilmektedir. Ebû Cehm b. Huzeyfe b. Ğanem de neseb alimi idi²⁷⁴ (Bkz.Ek-XXIV).

Adîy Kabilesi'nin altıncı asra kadar varlıklarını sürdürdüğü, daha sonra da bir kısmının Mısır'a göç ettikleri söylenmektedir.²⁷⁵

9. Benû Cumah: Nesebleri, Cumah b. Amr b. Husays b. Ka'b b. Lueyy b. Ğâlib b. Fihri'e dayanmaktadır.²⁷⁶ Soyu ismiyle anılan Cumah, Kusay'ın amcasının oğlu idi. Benû Cumah boyu Mesfele mevkiinde ikamet ediyordu.²⁷⁷

Cumah boyu, Sehm kadar olmasa da güçlü bir soydu. Liderlik, önce Ümeyye b. Halef, daha sonraları da Vehb b. Umeyr b. Vehb b. Halef olmak üzere Halef b. Vehb'in ailesinin elinde idi.²⁷⁸ Cumahoğulları ile Muhârib b. Fihri arasında düşmanlık mevcuttu. Nitekim bu iki kabile arasında Radm'da büyük bir savaş oldu.²⁷⁹

Cumah Kabilesi'nin meşhur olan simaları şunlardır: Safvân b.Ümeyye, boyun şerifi olup Ezlâm görevini yaptı. Cemil b. Ma'mar b. Habib Kureys'in eşrafındandı. Ona "iki kalpli" denilmekteydi.²⁸⁰ Kur'ân:"Allah hiç kimsenin boşluğunda iki kalp yaratmamıştır."²⁸¹ buyurarak bu söylentileri ve kendisinin öyle olduğunu söyleyen Cemil b. Ma'mar b. Habib'i yalanlamıştır. Peygamber, bu kabileye mensup olan Ebû Azze Şair Amr b. Abdillâh b. Umeyr'i Bedir savaşında esir alıp salıverdi. Ancak Uhud'da da esir alınca, Peygamber onun boynunu vurdurdu.²⁸²

Cumahoğulları şairleri: Amr b. Abdillâh b. Osman el- Cumahî, Hübeyre b. Ebî Vehb,²⁸³ Menâfi b. Abdimenâf b. Umeyr b. Uheyb b. Huzâfe ve Nubeyh b. Haccac b. Âmir b. Huzâfe'dir²⁸⁴ (Bkz.Ek-XXV).

²⁷³ Zübeyrî, 347.

²⁷⁴ Zübeyrî, 336-3369; Zebîdî, XII, 90.

²⁷⁵ Önkâl, "Adîy b. Ka'b", DİA, I, 380.

²⁷⁶ Kehhâle, I, 202.

²⁷⁷ Bekrî, II, 257.

²⁷⁸ Watt, *age.*, 101.

²⁷⁹ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 133; Kehhâle, I, 202.

²⁸⁰ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 139.

²⁸¹ *Ahzâb*, 4.

²⁸² Ebû Ubeyd, *en-Neseb*, 212

²⁸³ Cumahî, 115-125.

²⁸⁴ Zübeyrî, 397.

10. Benû Sehm: Nesebleri, Sehm b. Amr b. Husays b. Ka'b b. Lueyy b. Ğalib b. Fihri'e dayanmaktadır.²⁸⁵ Bunlar Seniyye'de yaşıyorlardı.²⁸⁶ Sehm boyu en güçlü boylardan olup Mekke halkının dini işlerine bakmaktaydılar.²⁸⁷ Hilfu'l-Fudûl'un onlara karşı kurulmuş olması sayıca kalabalık ve güçlü olduklarının işareti-
dir. Sehm, Kays b. Adîy döneminde Abdumenâf'a eşit oldu.²⁸⁸ Çünkü Ahlâf grubu Benî Sehm'e gelip, "*Bizi Abdumenâf'a karşı koruyunuz*"²⁸⁹ dediler. Sehm de Cumah gibi Kusay'ın amcasının oğlu olup iki kardeştiler.²⁹⁰ Bazı kaynaklarda bu kardeşlerin onların azgınlık yaptıkları ve yılanları öldürdükleri için hepsinin sabahleyin yatağın-
da ölü bulunduğu²⁹¹ belirtilmektedir. Burada zikredilen "yılan olayı"nın değişik var-
yanları içinde en dikkate değer ve mantıkî olanı, bunun veba salgını rivayetidir.²⁹² Çünkü, toprak altındaki canlıların-özellikle fare, köstebek ve yılanların- bir anda toprak üstünde görülmesi bir veba alametidir. O dönem insanların bu olayı değer-
lendirememesi; toprak altı canlılarının toprak üstüne çıkmaları bu olaya şahit olan insanlar arasında bir telaşın doğmasına yol açtı. Bu olayı da yaşamları gereğince ye-
rinde tespit eden bu iki kardeş ve efradı bu canlılar ile şüursuzca bir mücadeleye gi-
riştiler ve hastalık kaparak, hastalığın yayılmasına vesile oldular. İşte bu durumu bilmeyen insanlar, kitle ölümlerini farklı yorumlamış ve rakiplerinin bilinmedik güç-
lerinden kaynaklanan bir kitlesel ölümle cezalandırılmalarından söz etmişlerdi. Hâris b. Kays, Amr b. Âss, Huneys b. Huzâfe, Münebbih ve Nubeyh boyun ileri gelenle-
rindendi.²⁹³

Şair ve şarkıcılar: Makis b. Kays b. Adîy es Sehmî'ye ait Esmâ ve Usame adlı iki şarkıcı vardır.²⁹⁴ Abdullah b. Huzâfe b. Kays, Abdullah b. Zıba'ra b. Kays es-Sehmî²⁹⁵ ve Kuseyr b. Kuseyr b. Muttalib gibi Sehm'in şairleri vardı.²⁹⁶ Yukarıda zikredilenler Kureyş kolları Kusay'la beraber Bathâ'ya yerleşen boylardır. Ayrıca

²⁸⁵ Zübeyrî, 400; Kehhâle, II, 560.

²⁸⁶ Bekrî Endulûsî, I, 258.

²⁸⁷ Ezrâkî, II, 261; Fâkihî, III, 334; IV, 222.

²⁸⁸ Zübeyrî, 401; Kudâme el-Makdisî, 462.

²⁸⁹ Fâkihî, V, 176.

²⁹⁰ Kudâme el-Makdisî, 462.

²⁹¹ Fâkihî, IV, 25.

²⁹² Kudâme el-Makdisî, 462.

²⁹³ İbn Abdirabbih, III, 318.

²⁹⁴ Belâzurî, Ensâb, IV, 414.

²⁹⁵ Cumahî, 115.

²⁹⁶ İbnü'l-Kelbî, Cemhere, I, 123; Zübeyrî, 444.

Zevahirden olan Hâris b. Fihr'den iki kol daha sonra Ebtah'a yerleştirilmiştir. Bunlar:

1. Benî Hilâl b. Uheyb b. Dabbe b. Hâris b. Fihr.
2. Benû Hısl b. Amir Dabbe b. Hâris b. Fihr'dir.²⁹⁷

b) Şehir Çevresinde Oturan Kureyşliler (Kureyşü'z-Zevâhir):

Kusay'ın Mekke vadisi dışına yerleştirdiği gruplara Kureyşü'z-Zevâhir (Dış Kureyşler) dendiğini yukarıda belirtmiştik. Mekke'nin merkezinden daha uzak ve yüksek bölgelere yerleştiler.²⁹⁸ Tarihçiler Kureyşü'z-Zevâhirî genelde dört gruba ayırmışlardır. Bunlar:

1. Benû Hâris b. Fihr
2. Benû Muhârib b. Fihr,
3. Benû Teym b. Edrem b. Gâlib b. Fihr
4. Benû Mâis ve Hısl b. Âmir b. Lueyy'dir.²⁹⁹

1. Benû Hâris b. Fihr: Nesebleri. Hâris b. Fihr b. Malik b. Nadr b. Kinâne'ye dayanmaktadır³⁰⁰ (Bkz.Ek-XXVII). Benî Fihr'in evleri genelde el-Hufeyr'de bulunmaktadır.³⁰¹ Boyun ileri gelenleri: Âmir b. Abdillâh b. Cerrâh b. Hilal b. Uheyb b. Dabbe b. Hâris b. Fihr olup Bedir'de Peygamber'in yanında savaştı.³⁰²

Hârisoğullarının Mekke'ye gelişleriyle ilgili rivayete göre Abduluzzâ'nın oğlu Ebâ Hemheme (İsmi Amr) geçimi için Yemen'e gitti. Oradan Mekke'ye döndüğünde Abdumenâf onu evlendirdi. Bugünden itibaren Benû Hâris, Benû Abdimenâf'la beraber hareket eder oldu.³⁰³ Bunların Bitâh ile Zevâhir arasındaki

²⁹⁷ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 10; İbn Habib, *Muhabber*, 1678; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 21; Sarıçam, 44..

²⁹⁸ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 10; İbn Sa'd, I, 71.

²⁹⁹ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 10; İbn Habib, *Muhabber*, 168-169; Ya'kûbî, *Tarih*, I, 240; Seâlibî, I, 185; İbn Zuhayra, II, 339; Kehhâle, III, 948.

³⁰⁰ Kalkaşandî, *Ensâb*, 48, 394, Kehhâle, I, 230.

³⁰¹ Ya'kûbî, *Buldân*, 313.

³⁰² İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 180.

³⁰³ Zübeyrî, 443.

sınırdaki ve ikamet etmekte olduklarını iddia edenler de vardır.³⁰⁴ İbrahim b. Ali b. Seleme b. Âmir, bu boyun en ünlü şairlerindendir.³⁰⁵

2. Benû Muhârib b. Fihri: Nesepleri, Muhârib b. Fihri b. Malik b. Nadr b. Kinâne'ye dayanmaktadır.³⁰⁶ (Bkz.Ek-XXVIII) Hattâb b. Mirdâs, cahili-yede Zevâhir'in lideri olduğundan Zevâhirden mirba'(Dörtte bir vergi) alırdı. Ficâr savaşlarına da katılan Hattab Kabilenin şairlerindendi.³⁰⁷ Bu kabileden bazı şahıslar Mekke'nin fethi esnasında Müslümanlara dirediler. Nitekim bunlardan olan Kurz b. Cabir b. Hısl b. Ecebb, Fetih esnasında öldürüldü.³⁰⁸ Nahşâl b. Amr b. Abdillâh, Kureys'in büyüklerinden ve cömertlerinden biri idi. Yine bu kabileden biri olan Hafs b. Mirdas, Mekke'nin ileri gelenlerinden biri olarak kabul edilmektedir.³⁰⁹

Benî Muhârib' in, Cumah içerisinde büyük bir katliam yaptığı bildirilmektedir.³¹⁰

3. Benû Teym b. Edrem b. Ğâlib b. Fihri: Nesepleri, Teym b. Ğâlib b. Fihri b. Malik b. Nadr'a dayanmaktadır. Onlar Bedevî ve Zevâhirden olup er-Renkâ denen su etrafında yaşadıkları³¹¹ bildirilmektedir. Onlara Edrem isminin verilmesi, çenelerinin ucu dışında sakallarını tıraş etmeleridir.³¹²

Kabilenin ünlü simalarına gelince; bunlardan Hilâl b. Abdillâh b. Ahtal b. Abdumenâf, Peygamber'in Mekke fethinde "*Kâbe'nin örtüsüne sarılsa dahi öldürünüz.*" buyurduğu kişidir. Çünkü Hilâl'in Erneb ve Furtenâ denen iki köle şarkıcısı, Peygamber'i hicvediyorlardı.³¹³ Hilâl, hicvetmeleri için onları yönlendiriyordu. Yine Avf b. Dehr b. Teym şairlerdendirler. Abdullâh ve Abduluzzâ denen Abdumenâf'ın iki oğluna Hatılâyn denirdi.³¹⁴

³⁰⁴ Watt, *age*, 98.

³⁰⁵ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 181.

³⁰⁶ Belâzurî, *Ensâb*, XI, 45; İbn Hazm, *Cemhere*, I, 178-180; Kehhâle, III, 1043.

³⁰⁷ İbn Dureyd, I, 103; İbn Haldun, *Tarih*, II, 372. Cahiliye dönemi Mekke'sinde kabile lideri "Mirba" denilen bir vergi ve ganimetin $\frac{1}{4}$ ünü alırdı.

³⁰⁸ Zübeyrî, 448; İbn Dureyd, I, 103.

³⁰⁹ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 178.

³¹⁰ Kehhâle, III, 1043.

³¹¹ Kehhâle, I, 138.

³¹² Zebîdî, XVI, 236; Kalkaşandî, *Ensâb*, 190.

³¹³ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 173.

³¹⁴ İbn Dureyd, I, 106.

4. *Benû Mâis ve Hısl b. Âmir b. Lueyy*: Lueyy b. Ğâlib'den bir batındır. Hısl ve Mâis denen iki oğlu dünyaya geldi.³¹⁵ Bunların Muhârib ve Hâris b. Fıhr gibi Zevâhir ve Bitâh arasında bir soy olduğu rivayet edilmektedir. Onlar, hicret sıralarında Mekke'de hatırı sayılır bir topluluk idiler. Kureyş'in önemli boyları ile iyi ilişkileri bulunmaktaydı. Mesela Haşim, Nevfel ve hatta Mahzûmla karşılıklı evlilikler gerçekleştirebilmekteydiler.³¹⁶

Bu boyun en meşhur simaları: Bedir savaşına kadar boyun en önemli adamı, Süheyl b. Amr idi.³¹⁷ İlk Müslümanlar listesindeki Hatib ve Selit'in onun kardeşleri olması da önemlidir. Boy içerisinde en çok dikkat çeken Ümmü Mektûm'dur.³¹⁸

Süheyl'in oğlu Ebû Cendel, dağlara sığınıp Mekke kervanlarını vuran ve Mekkelileri Hudeybiye şartlarını yumuşatmak için Medine'ye baş vurmasını sağlayan şahıstır³¹⁹ (Bkz.Ek-XXX). Benû Mâis ve Hısl kabileleri Mutayyabûn ve Ahlâf şeklindeki Kureyş bloklaşmasında tarafsız kaldılar.³²⁰

Mekke'de Kureyş Kabilesi dışında farklı kabileler ve yabancılar da yaşamaktaydı. Şimdi de bunlara bakalım.

³¹⁵ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 157, 164; Zübeyrî, 412; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 69; Kalkaşandî, *Ensâb*, 332.

³¹⁶ Watt, *age*, 99.

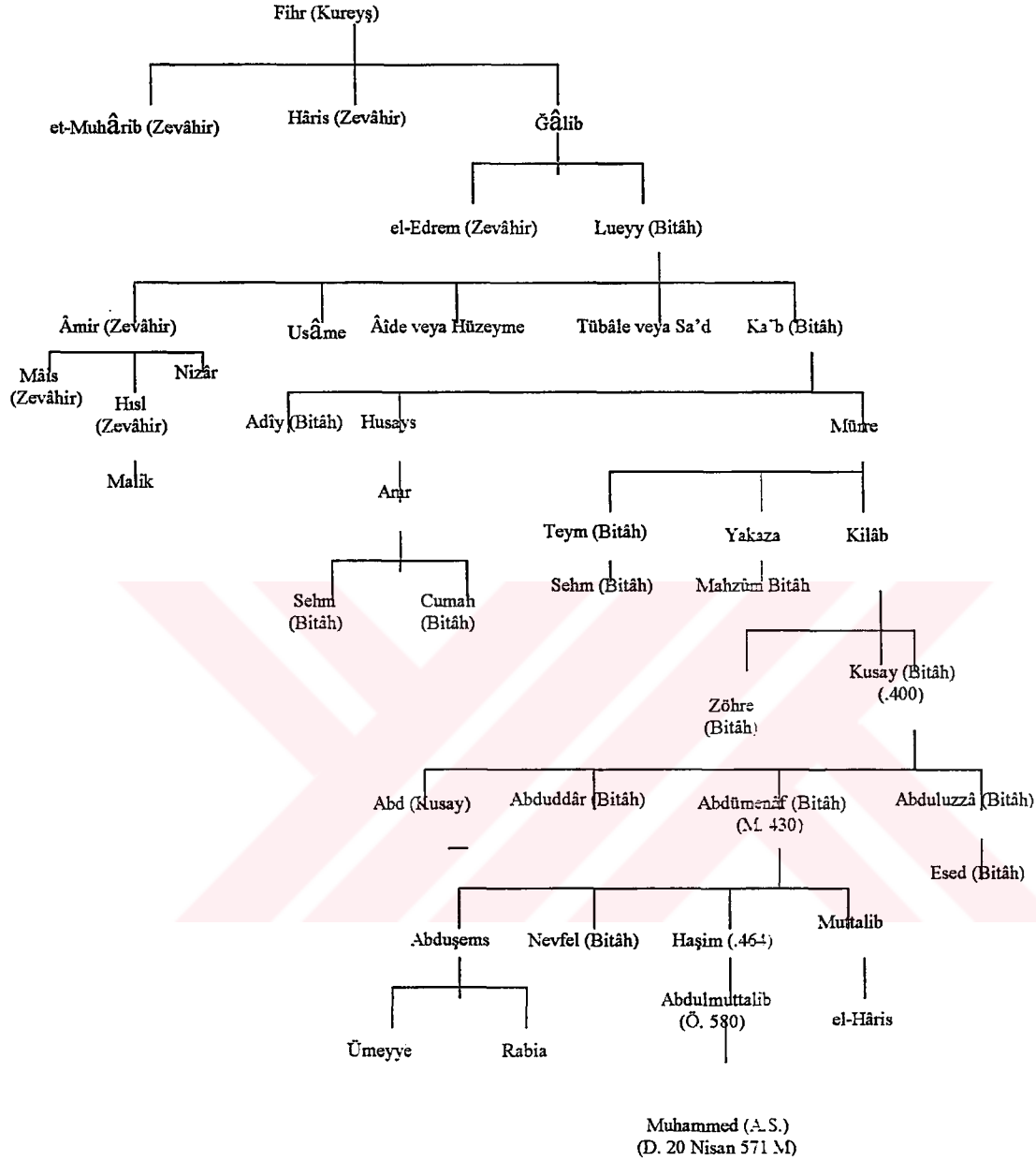
³¹⁷ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 157; İbn Hazm, *Cemhere*, I, 172.

³¹⁸ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 69; İbn Hazm, *Cemhere*, I, 172.

³¹⁹ Zübeyrî, 412.

³²⁰ Önkâl, "Amr b. Lueyy" *DİA*, III, 66.

Kureyş Kabilesi'nin Soy Kütüğü

C- Anlaşılabilir Kabileler (Ehâbiş Kabileleri):

Mekke'de, Kureyş dışında ikamet etmekte olan farklı kabilelerin de varlığı bilinmektedir. Kureyş'den olmayan bu kabilelerden özellikle Ehâbiş'in Mekke'de önemli bir yeri vardır. Bunlar, Kureyş'in müttefikleri idi. Ehâbiş kabileleri Mekke'nin etrafında ikamet etmekteydiler.³²¹ Ehâbiş kelimesi ile ilgili farklı görüşler

³²¹ Kehhâle, III, 1019; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 197.

bulunmaktadır. Lammens gibi batılı bazı yazarlar Ehâbiş kelimesiyle, Habeşistan arasında bağlantı kurmaktadır. Bunlara göre Mekke'deki Kureyşliler korkak kimselerdi. Bunlar kervanlarını korumak için ve aynı zamanda harb sırasında kullanacakları paralı bir ordu kurmuşlardı.³²² Ancak bu tezi tartışan Hamidullah, onun dil bilmediğini ve tezinin çok zayıf olduğunu³²³ söylemektedir. Zaten *Ehâbiş* ile *Habeş* kelimesi arasında filolojik olarak da fark vardır. *Ehâbiş*, *Ahbuş* veya *Ahbuşe*'nin çoğuludur. *Ahbuş*, herhangi bir yerde toplanan cemaat, anlamındadır.³²⁴ Dolayısıyla *Ehâbiş*'in Habeş kelimesi ile ilgisi yoktur. *Hubşî* kelimesi Aşağı Mekke'de antlaşmaların veya ittifakların yapıldığı bir tepenin ismi olduğunu söyleyenler de vardır.³²⁵ Kusay b. Kilâb, Huzâa ve Benû Bekr'i, Mekke'den çıkardığında Benû Bekr'in gücünden çekiniyordu, iktidarını sağlama almak için Mekke ve civarındaki kabileleriyle ittifak yapması gerekiyordu. Kusay'ın oğlu Abdumenâf liderliğinde Hubşî tepesinde bir antlaşma yapıldı.³²⁶ Yani bu anlaşma aşağı Mekke'de Harem'e altı mil kadar uzaklıktaki Hubşî dağında yapıldığından anlaşmaya katılan kabileler bu dağın ismini aldı.³²⁷ Bu nedenle bu kabilelere Ehâbiş dendiği söylenmektedir. Bu kabilelerin en meşhuru Kureyş Kabilesi olunca, kabilelerin tümüne "*Ehâbişu'l-Kureyş*" ismi verildi.³²⁸ Ehâbiş olaylarının işlendiği metinler incelendiğinde, Ehâbiş'in Arap olduğu; Habeş kökenli olmadığı zaten görülecektir. Hicret için yola çıkan Hz. Ebû Bekir'i geri çevirip himayesine alan İbnü'd-Duğünne, Ehâbiş'in lideri idi.³²⁹ Mekke'de söz sahibi ve bağımsız bir topluluk olarak hareket ediyordu. Uhud savaşında Kureyş'in sadık müttefiki olan Ehâbiş, Huleys b. Alkame liderliğinde savaştı.³³⁰ Onlar savaşa, Nadr b. Kinâne'nin kardeşi olarak katılmışlardı.³³¹ Haberin kökeniyle ilgili bir diğer iddia ise Diyarbekrî'ye aittir. Ona göre Zatunekîf savaşında Kureyş, Kinâne'yi mağlup ettiğinde Ehâbiş, Kureyş'e karşı Benû Bekir desteklediği için

³²² Lammens, "Les" Ahabis et l'organisation Militaire a la Mecque au siecle de l'Hegire *Journal Asiaticum*, 1916, Pp. 452-482.

³²³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 136.

³²⁴ İbn Manzûr, III, 21

³²⁵ Ezrâkî, II, 211; Fâkihî, III, 91; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 616; Bicâvî, 331; Suveydî, 278.

³²⁶ İbn Habîb, *Munammak*, 229; Zübeyrî, 9; Belâzurî, *Ensâb*, I, 59.

³²⁷ İbn Hişam, I, 202; Ezrâkî, II, 211; Fâkihî, III, 91; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 616; Bicâvî, 331; Kalkaşandî, *Ensâb*, 164.

³²⁸ Zübeyrî, 9; Bicavî, 331; Seydişehrî, 79.

³²⁹ İbn İshak, 218.

³³⁰ Ebû Ubeyd, *en-Neseb*, 223.

³³¹ Ebu'l-Fidâ, *Tarih*, I, 165; İbnü'l-Verdî, I, 91.

Ehâbiş³³² adını almıştı. Zatünekîf savaşında Ehâbiş'in komutanı Hatmata b. Sa'd, Benû Hârîse b. Abdimenâf'tan birisidir.³³³ Ehâbiş Ficâr savaşına da katıldı. Bu savaşta liderleri, el-Huleys b. Yezid ve Süfyân b. Uveyf'dır.³³⁴ Yine Mesku'z-Zeb denen Ebû Muayt (Yani, Seyyah b. Âmir b. Avf b. Hâris b. Abdilmenâf b. Kinâne ve kardeşi Teym, Kârâ antlaşmasını; Malik b. Âmir b. Avf, mustalık antlaşmasını ve Lahya antlaşmasını; ve Misku'z-Zib denen kişi, Kureyş ile Ehâbiş anlaşmasını yapmıştır.³³⁵ Bunlar, Mekkeli Ehâbiş'in yaptığı siyasi hadiselerden sadece bir kaçıdır. Ehâbiş, Mekke'de önemli bir güce sahipti. Nitekim, Hudeybiye'de Peygamber'in hac niyetiyle geldiğini anlayan bu grubun lideri Huleys, Kureyş'i Müslümanların Ka-be'ye bırakılmaması halinde saldırmakla tehdit etti. Bu da Ehâbiş'in Mekke'de Kureyş ile eşit haklara sahip olduklarını göstermektedir.³³⁶ Bütün bu anlatılanlar Ehâbiş'in paralı askerler olmadığını ispatlamaktadır. Cevad Ali ise, Ehâbiş'in daha önce köle olduklarını Arapların kültürüyle Araplaştıktan sonra bir grup oluşturduklarını ve Kinâne Kabilesi'ne iltihak ederek onların ismi ile anılmış olabildiklerini, yine bu grubun Habeşlilere boyun eğdikleri için bu ismi almış olmalarının mümkün olabileceğini düşündüğünü³³⁷ belirtmektedir.

Sonuç olarak Ehâbiş'in paralı asker olmadığı ve Harem civarında yaşayan Araplar olduğu söylenebilir.

Ehâbiş kabilelerini oluşturan gruplar hakkında farklı rivayetler olmakla beraber, bunlar beş grupta toplanabilir. Huzâalî olan el-Hayâ ve Müstalık dışında diğer kabileler birbirine akrabadırlar. Aşağıdaki şema akraba olan bu kabilelerin soy kütüğünü göstermektedir.

³³² Diyarbekrî, I, 157.

³³³ İbn Habîb, *Munammak*, 229.

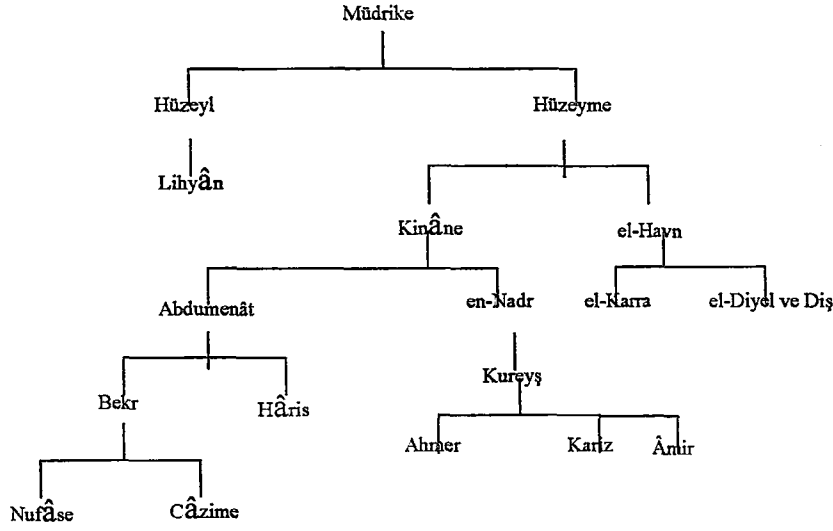
³³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 593.

³³⁵ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 229.

³³⁶ Nebîh Âkîl, 250-253; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 202-203.

³³⁷ Cevâd Ali, IV, 32-33.

Ehâbiş Kabilelerinden Akraba Olanların Soy Kütüğü

Hamidullah, kendi akıl yürütmeleriyle, Lihyân Kabilesi'nin de Ehâbiş'in bir kısmı olduğunu ifade eder.³³⁸ Kinâne ve Huzâa'nın kollarından Ehâbiş oluşturulmaktadır. Ehâbiş'e onlarla antlaşmalı olduğundan Kureyş'i de katmak mümkündür. İslâm Tarihçilerinin tasnifi şöyledir.

1. Benû Hâris b. Abdimenât b. Kinâne
2. Benû'l-Hayâ (veya Lahyâ) (Huzâa'dan)
3. Benû Kârra (Havn b. Huzeyme'den)
4. Benû Müstalik (Huzâa'dan)
5. Benû Adel³³⁹

Bekr b. Abdimenât'tan olan Nufâse ve Câzime kollarının da Ehâbiş'e dahil olduğu tahmin ediliyor.

a. Hâris b. Abdimenât b. Kinâne: Bunlar, Ehâbiş'in en güçlü grubu olup, Kinâne kollarından biridir. Ehâbiş anlaşmasını yapan Âmir, bunlardandır. Ayrıca

³³⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 199-201.

³³⁹ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 229 (Dipnot), İbn Hişam, II, 24; İbn Sa'd, I, 127; İbn Habib, *Munammak*, 172; *Muhabber*, 26-27; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 616; Belâzurî, *Ensâb*, I, 59-112; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, I, 593; II, 18; Fasî, *Şifâ*, II, 155 vd.; Kalkaşandî, *Ensâb*, 164; Efgânî, 172.

lider Huleys, Kureyş'in livâsını Uhud'da taşıyan Amre binti Hâris, Mekke'de Dâr sahibi olan Tarık b. Murak, boyun meşhurlarıdır.³⁴⁰

b. Mustalık ve Haya Kolları : Amr b. Rabîa b. Hârise'ye uzanan nesepleri,³⁴¹ meşhur her erkekle evlenip ayrılan Ümmü Harice'ye dayanır. O, birçok erkekle evlendiğinden her kabilede soyu vardır. Sa'd da bu kadının çocuğudur. Sa'd'dan Mustalık ve el-Hayâ kolları olur.³⁴²

c. Diyel ve Leys: Bekr b. Abdimenât b. Kinâne b. Huzeyme'dendir. Onlardan Benû Nüfâse b. Adîy b. Düel b. Bekr kolu oluşmuştur. Diyel'den Nüfâse, Câzime, Muaviye ve Sa'd olmuştur. Hz. Ömer'in "Ya Sâriye dağal!" dediği kişi bunlardan-
dır.³⁴³

d. el-Kârra, Adel ve Diş: Onlar, Benû Diş b. Muhalle b. Ğâlib b. Avize b. İbni Yesi b. Müleyh b. el-Havn b. Huzeyme b. Müdrike'ye dayanmaktadır.³⁴⁴ Aslında Diş ve Adel, Havn İbni Huzeyme'nin oğullarıdır.³⁴⁵ Müdrikeliğeoğlu Huzeyme'den Havn; Havn'dan ise el-Kârra ve Adel dünyaya gelmiştir. Diş ve Adel boylarına el-Kârra diyenler de vardır.³⁴⁶

D- Kinâne Kabilesi ve Kolları:

Kinâne ismi ile anılan Kabile'nin nesebi, Kinâne b. Huzeyme b. Müdrike b. İlyas b. Mudar b. Nizâr b. Maad b. Adnan'a³⁴⁷ dayanmaktadır (Bkz.Ek-XXI). Mudar kabilelerinin en büyüğüdür. Bir çok kola ayrılmış olup en büyüğü ve etkini Kureyş koludur.³⁴⁸ Kinâne'nin annesi, Avâne bint Sa'd b. Kays olup Temîm'in kız kardeşi Berre'dir. Kinâne, babasının hanımıyla (Üvey annesi) evlendi.³⁴⁹ Kinâne'nin kardeş-

³⁴⁰ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 229.

³⁴¹ İbn Dureyd, I, 297; Kalkaşandî, *Ensâb*, 72.

³⁴² İbnü'l-Kelbî, *Maad ve'l-Yemen*, I, 440, Meydânî, *Mecmâu'l-Emsâl*, (1871), I, 248.

³⁴³ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 208; Kalkaşandî, *Ensâb*, 54; Kehhâle, III, 1189.

³⁴⁴ Kalkaşandî, *Ensâb*, 155.

³⁴⁵ Makdisî, *Tarih*, III, 107.

³⁴⁶ İbn Habib, *Munammak*, 229; Ebu'l-Fidâ, *Tarih*, I, 164; İbnü'l-Verdî, I, 190.

³⁴⁷ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 4-6; II, 7-10; İbn Hişam, I, 111; Ebû Ubeyd, *en-Neseb*, 221 vd.; Zübeyrî, 9-121; Belâzurî, *Ensâb*, I, 40-43; Taberî, *Tarih*, II, 353; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 28; İbn Hazm, *Cemhere*, I, 180.

³⁴⁸ Suveydî, 264.

³⁴⁹ İbn Hişam, I, 111; Zübeyrî, 10.

leri Esed, Usde ve Havn'dır. Kinâne'nin çocukları: Nadr, Malik, Abdumenât ve Milkân.³⁵⁰

Kinâne'nin bir çok kolu vardır. Nadr, Nudayr, Malik, Milkân, Âmir, Amr, Hâris, Urvan, Sa'd, Avf, Ğanem, Mervele ve Cervele gibi kollarının yanında. Kinâne'nin Kardeşleri yoluyla el-Havn, Esed ve Usde kolları da bulunmaktadır. Abdumenât'tan Bekr, Âmir, Mürre ve Ğifâr batınları; Bekr'den Leys ve Diyel, Damre ve Ureyç; Havn'dan Adel, Diş, Kârâ, Benû Yesasa ve Benû Bekr'in kolları aynı zamanda Ehâbiş'i oluşturmaktaydı.³⁵¹

Mekke'de zaman zaman hakim olan Abdumenâtoğullarından Benû Bekr kolu vardı. Bunlar, Merruzahran yöresinde oturlardı. Bekr b. Abdimenât kolu, Ğübşanlılar tarafından yönetimden uzaklaştırıldılar. Bazen yerleşik bazen de göçebe hayatı yaşıyorlardı.³⁵² Hâris b. Abdumenât'ın da güçlü bir batın olduğunu³⁵³ yukarıda ifade ettik.

İslâm'ın ortaya çıkışı sırasında Kinâne'nin Mekke etrafında Huzeyl ile Esed arasındaki bölgede yaşadığı rivayet edilmektedir.³⁵⁴ Kinâne'nin Mekke civarındaki Yelemlem eteklerinde³⁵⁵ ve Muhassab'da yaşadıkları da gelen rivayetler arasındadır.³⁵⁶ Kinâne'den olan Cezîmelerin Ğumeysâ'da,³⁵⁷ Huzeyl'in Urane, Arafat, Batnunuman ve Nahle³⁵⁸ gibi bölgelerde yaşayıp savaş zamanlarında Kureyş ile beraber hareket ettiği kayıtlarda mevcuttur.³⁵⁹ O günlerde Benî Bekr'in Dacnân'da olduğu söylenir.³⁶⁰ Kinâne'nin dayısı olması nedeniyle Mekke'de birçok Temîmlinin de yaşadığı³⁶¹ rivayet edilmiştir.

³⁵⁰ İbn Hişam, I, 11.

³⁵¹ Cevâd Ali, IV, 532-4533.

³⁵² Belâzurî, *Ensâb*, XI, 26; Dureyd, I, 50; İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, II, 307; Kalkaşandî, *Ensâb*, 343; Kehhâle, II, 735.

³⁵³ Kehhâle, I, 229.

³⁵⁴ Cevâd Ali, IV, 532.

³⁵⁵ Bekrî, I, 187.

³⁵⁶ Yakût, V, 62.

³⁵⁷ Yakût, IV, 214; Kehhâle, I, 176.

³⁵⁸ Bekrî, I, 88; Hemdânî, *Cezîretü'l-Arab*, 323.

³⁵⁹ İbn Sa'd, II, 136; Belâzurî, *Futûh* 53.

³⁶⁰ İbn Habîb, *Munammak*, 131.

³⁶¹ İbn Hişam, I, 111.

Yunanlıların, Kinâne Kabilesi'ni tanıyıp onlara Riblus ismini verdikleri ve Tihâme sınırlarına yerleştiklerini söyledikleri rivayet,³⁶² az önce geçen bilgilerimizle örtüşmektedir..

Kinâne Kabilesi, ilk dönemlerden beri Mekke siyasetinde etkin ve tüm iktidar çatışmalarında belirleyici rol oynadı.³⁶³ Ancak yalnız başına iktidara sahip olamadı. Kinâne, Huzâa Mekke'ye geldiğinde Cürhüm'e karşı Huzâa ile birleşip Cürhüm'u dışarı sürdü. Ancak savaştan sonra Huzâa, yönetimi tek başına ele geçirdi ve Kinâne'ye İfâze, İcâze ve Nesî gibi görevleri verdi. Ardından Kusay geldiğinde Kinâne'nin bazı kolları Kusay'a yardım etti. Huzâa ve Kinâne'nin bir kolu olan Bekroğullarını Mekke'den sürdü.³⁶⁴ Bekroğulları, Yevmu Nekif savaşında, Kureys'i Harem'den çıkarmak istedi; ancak hezimete uğradı.³⁶⁵

³⁶² Corci Zeydân, *Arab*, 245.

³⁶³ Cevâd Ali, IV, 532.

³⁶⁴ Corci Zeydân, *age*, 245.

³⁶⁵ Zebîdî, XII, 513.

II-ARAP KÖKENLİ OLMAYAN YABANCILAR VE KÖLE TOPLULUKLARI:

Mekke'de nübüvvetin yaklaştığı dönemlerde birçok yabancı yaşıyordu. Büyük bir kısmı tüccar ve köle olan³⁶⁶ bu yabancılar, Mekke'de yerleşip zenginlerle anlaşma yapmışlardı. Temîm-i Dârî ve Keysân³⁶⁷ gibi İslâm'a girenlerin yanı sıra, bunlardan sanat ve meslek sahibi olup Mekkelilere hizmet edenler veya iş sahibi olanlar da vardı. Bunların çoğunluğu Hristiyan olup, şehirdeki uğraşları ve konumları dikkate alındığında misyoner olmaları ihtimali belirmektedir. Ancak bu yabancıların bir kısmı sonradan müslüman oldu. Mekkelilerin Habeş, Yemen, Necran, Irak ve Şam ile kuvvetli ilişkileri olması³⁶⁸ ve ayrıca ayetlerde Hristiyan inançları ile ilgili bilgi verilmesi³⁶⁹ Mekke'de yabancıların bulunduğunun diğer kanıtlarıdır.

Kureyş döneminde Mekke, bugünkü uluslararası başkentler gibi idi. Yabancı vatandaşlar, malları ile beraber teknik bilgilerini de getirirlerdi. Bu nedenle Mekke sakinleri arasında tüccar ve sanatkâr olan Rumlar ve Farslar da bulunurdu. Bu yabancıların büyük kısmı Irak, Mısır, Habeş ve Süryanî kökenli idiler. Bunların içinde ülkelerinden kaçan ve sığınmacı durumda olanların bulunması da muhtemeldir.³⁷⁰ Örneğin Mekke'de Kıpti bir marangoz vardı. ismi Begûm Naccâr olabilir. –Bu zat, Kâbe'nin tavanını ağaçla örttü.³⁷¹ Yine Ebîbekre diye bilinen Erzâk, Rum olup demirci idi.³⁷² Bunlar gibi Mekke'de sanatkâr olan ve farklı mesleklere mensup olan kimseler de vardı. Başta Mekkeliler olmak üzere Arapların önemli bir kısmı sanata iltifat etmediklerinden işlerini yabancılara yaptırırlardı. Bu nedenle Kureyş'in, yabancıları Mekke'ye yerleştirdikleri kuvvetle muhtemeldir. Mekke'deki tüccarlara gelince, Necrân'dan bir Yahudi tüccarın Abdulmuttalib'in anlaşmalı olarak Mekke'ye yerleşmiş olduğu bilinmektedir. Nitekim rivayetlerin aktardığına göre, Harb b. Ümeyye onun çok zengin olduğunu görür ve malını almak için öldürtür.³⁷³ Ayrıca Kımta denen Rum, Mekke'de ticaret yapardı ve çok zengindi. Kızı Yesir'i Nubeyh b.

³⁶⁶ Ebu'l-Fadl İvad, 159.

³⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *Üsdu'l-Ğâbe*, IV, 258-259; V, 145; Sem'ânî, II, 209.

³⁶⁸ Ebu'l-Fadl İvad, 159.

³⁶⁹ *Meryem*, 2-40; *Rum*, 3-6.

³⁷⁰ Ahmed Sibâî, 43.

³⁷¹ İbn İshak, 83.

³⁷² İbn İshak, 63.

³⁷³ İbn Habîb, *Munammak*, 90; Belâzurî, *Ensâb*, I, 81; Fuâd Ali Rıza, 187.

Haccâc'la evlendirdiği söylenir.³⁷⁴ Yine eğer doğruysa, Kâbe'den çıkan Süryanice bir Kitâbeyi Mekke'deki bir Yahudi okur.³⁷⁵ Kureyş, Mekke'de dininden ve kitabından bahsetmeyecek ehl-i kitabı işçi olarak alıyordu.³⁷⁶ Kureyşlilerden biri ile evli olan Tumâ'nın annesi Cüveyrîye bint Vebre b. Rumanis'in Bizanslı olma ihtimali vardır.³⁷⁷ Mekke'de Bizans hesabına çalışanlara örnek olarak İbn Cüreyc, bir gece Mekke'deki Makam'ı Bizans kralına götürmek için çalışırken yakalanmıştı.³⁷⁸ Antlaşma yoluyla gelenlere örnek ise, Kays Aylân Kabilesi'nden Süleym'in Şeybân boyu Haşimoğulları ile ittifak yaptı. Bunu gibi antlaşma yoluyla Mekke'de yerleşen insanlar da bulunmaktaydı.³⁷⁹

Medine'den Mekke'ye kaçıp yerleşenlere gelince Ebû Âmir (Rahib), Peygamber Medine'ye hicret edince, o da beraberindeki Evsli bir grupta Mekke'ye kaçıp yerleşti. Hanzala'nın babası olan Ebû Âmir, Mekke fethinden sonra Tâif'e kaçmış, Tâif Müslüman olunca Şam'a yerleşmişti.³⁸⁰ Ebû Âmir dışında da Medine'den Mekke'ye kaçanlar vardı. Ebû Kays, Seyf b. Eslet vb. kişiler bunlardandır. Bunlar Kureyş ile beraber Mekke'nin fethine kadar orada kaldılar.³⁸¹ Abbas b. Ubâde b. Nadle b. Malik, Yine Hazreç'ten Zekvân b. Abdikays b. Halde gibiler; Peygamber'den Mekke'ye kaçıp orada yerleşenlerdendir.³⁸²

Mekke'de pazarlardan satın alınan ve savaşlarda elde edilen köleler, zenginler tarafından çeşitli iş ve hizmetlerde çalıştırılmak üzere kullanılırdı. Bu köleler, Mekke ekonomisi ve sosyal düzeni için gerekli idi. Bunlar tüccar ve iş adamı için servetin kaynağı idiler ve onlar savaşta da kullanılırdılar.³⁸³

Mekke'ye getirilen köleler, beyaz ve siyah köleler olmak üzere iki gruba ayrılmaktaydılar. Beyaz köleler, Avrupa ve İran'daki köle pazarlarından alınırdı ve fiyatları yüksekti. Bunların fiyatlarının daha pahalı olmasının sebebi aralarında becerikli, kültürlü ve meslek sahibi olanların bulunmasıdır. Siyah köleler Habeşistan ta-

³⁷⁴ İbn Habîb, *Munammak*, 59.

³⁷⁵ İbn İshak, 86.

³⁷⁶ H. Heykel, 132.

³⁷⁷ Zübeyrî, 267.

³⁷⁸ Fâkihî, I, 452.

³⁷⁹ İbn Hişam, I, 101.

³⁸⁰ Sa'd Zağlûl, *Kable'l-İslâm*, 369; Gölpınarlı, *İslâm Tarihi*, 144.

³⁸¹ İbnü'l-Kelbî, *Maad ve'l-Yemen*, I, 365; İbn Abdilberr, IV, 159.

³⁸² İbnü'l-Kelbî, *Maad ve'l-Yemen*, I, 415.

³⁸³ Cevâd Ali, IV, 118, 119.

raflarından getirilirdi. Bunlar, ağır işlerde kullanılırdı ve hiçbir imtiyazları yoktu.³⁸⁴ Bu şekilde Mekke'ye gelip, Mevlâ (azatlı) statüsü kazananlar içerisinde sonradan zengin olanlar vardı. Bunların en ünlüsü Suheyb er-Rumî'dir. Suriye'den getirilmiş olan Suheyb, Abdullah b. Cüd'ân'ın kölesi iken azat edildi. Daha sonra aşırı şekilde zengin oldu. Keza Yunan asıllı olup Mekke'de evlenerek buraya yerleşen, çoluk çocuk sahibi köle asıllı kimselerin olduğu da bildirilmektedir.³⁸⁵ Bilâl, Vahşî b. Harb, Ebû Rafî, Âmir b. Fuheyre gibi zulümden kaçan, Mekke'ye sığınan köleler de vardı.³⁸⁶ Ayrıca Mekke'de ailesi hakkında, Türk, Rum gibi çeşitli rivayetler vardır. Belâzurî, onun Rum asıllı bir cariyeye olduğunu, Zendeverd halkından olup asıl isminin Farsça Emih (Münis) olduğunu, sonra Yaşkurî denen birinin onu çaldığını, İsmi Sümeyye koyduğunu ve bir doktora hediye ettiği iddia etmektedir. Hamidullah ise "Bu güzel kızın adı *Bâmih*'dir. Kelime, acaba Türkçe bir kelime olan Pamuktan mı gelmektedir?"³⁸⁷ demektedir. Aynı köle, daha sonra satın alınarak Mekke'ye getirildi ve Mahzûmîlerin cariyesi oldu. Yemen'den gelen Yasir, Mahzûm'la anlaşma yaptı ve cariyesi Sümeyye ile evlendi. Yasir, Ammâr dünyaya geldikten sonra Sümeyye'yi azat etti. Bunun ilk kadın şehit olduğu bilinmektedir.³⁸⁸

Mekke'de Ulûç denen zenciler, Ecyâdeyn'deki Dâru'l-Ulûç diye bilinen bölgede yaşarlardı. Cebelu Zenc denen Sebir dağından odun toplarlardı ve orada oyun oynarlardı.³⁸⁹ Bunların Mekke'de azımsanmayacak bir grup olduğu düşünülebilir. Ayrıca Araplarda Ebnâ ve Müvelled kavramları vardır. Arap bir erkeğin yabancılarla evlenerek yaptığı çocukların soyuna Ebnâ denirken, anne veya babasından birisi Kureyşli ise buna Müvelled denirdi.³⁹⁰ Ebu'r-Rûm İbni Ümeyr'in annesi Grek (Yunanlı) idi. Ebu'r Rum'un kardeşi Musab b. Ümeyr Peygamber'in halasının kızıyla evli idi.³⁹¹

³⁸⁴ Cevâd Ali, IV, 119-122

³⁸⁵ Cevâd Ali, IV, 122.

³⁸⁶ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 330; Şiblî Dımaşkî 45; Fuad Ali Rıza, 230.

³⁸⁷ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 100.

³⁸⁸ İbnü'l-Kelbî, *Maad ve'l-Yemen*, I, 337; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 256; Belâzurî, *Ensâb*, II, 132; IV, 428.

³⁸⁹ Fâkihî, III, 323; IV, 163.

³⁹⁰ İbn İshak, 80.

³⁹¹ Kudâme el-Makdisî, 245; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 33.

Kaynaklarda Nasrânî, Yahudi ve Nebatîler'den doğan birçok Ebnâ ismi liste halinde sıralanmaktadır.³⁹² Ayrıca Ummü'l-Veled (azatlı kadın köleden doğan isimler) olan kadınların isimleri çeşitli kaynaklarda zikredilmektedir.³⁹³ Hepsini burada saymanın imkanı olmadığından bunları vermedik.

Yabancı sanatkâr ve tüccar Yahudi, Hristiyanlar, köleler ve sığınmacılar Mekke'nin en uzak yerlerinde, çölün ucundaki kenar mahallelerde meskundular, işçiler de köle sınıfına giriyordu ve hiçbir hakları yoktu. Ayrıca Mekke'nin büyük ailelerinin mevlaları (azatlı köleleri), halifleri (anlaşmalıları), carları (geçici himaye altında olan yabancılar) oturmakta idi.³⁹⁴

Verilen bilgiler çeşitli ırklardan yabancıların Mekke'de meskun olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.

Bütün bu bilgilerden sonra şöyle bir sonuca varabiliriz: İslâm'ın ortaya çıkışının arifesinde şehirde oturanlar Kureyş Kabilesi, yabancı menşeli köleler ve asillerin himayesinde olanlarla birlikte 10 bine yaklaşıyordu. O dönemde Arabistan'ın en büyük şehirlerinin nüfusu 10 bini aşmıyordu. Her taraftan hac için Kâbe'ye gelen ziyaretçiler sayesinde Arabistan yarımadasının gerçek metropolü olan Mekke'nin durumu böyle idi.³⁹⁵ Yani Mekke'nin, zamanın şartlarına göre büyük kentlerden birisi olduğu söylenebilir. Mekke'nin kalabalık şehirlerden biri olması, kutsal bir mekân ve ticaret merkezi olmasından kaynaklanmaktadır. Kureyşlilerin büyük bir kısmı, Mekke fethinden sonra yönetimden faydalanabilmek için şehri terk edip Medine'ye ve yeni fethedilen şehirlere yerleştiler. Bu göç nedeni ile Mekke'nin nüfusunda büyük bir düşüş oldu. Ayrıca hac mevsiminde müşriklerin artık ticaret için Mekke'ye gelmeleri yasaklanınca, Mekke ticarî yönden de eski ağırlığını kaybetti. Bu da nüfusun daha da azalmasına sebep oldu.

³⁹² Habeşli, Nabtî, Yahudi ve Hristiyan anneden doğan Mekkeliler için (bkz. İbn Habîb, *Munamak*, 400, 402, 403, *Muhabber*, 305-309 arası).

³⁹³ Annesi Ummüveled olan Mekkeliler için (bkz. Zübeyrî, 28-372 arası; Belâzurî, *Ensâb*, IX, 420 vd; X, 153.)

³⁹⁴ Tevfik Barro, 174, R. Montran, *İslâm'ın Yayılış Tarihi*, 66-67.

³⁹⁵ Hamdullah, *İslâm Peygamberi*, I, 32; *Makaleler*, 10.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİNÎ YAPI

I-MEKKE'DE DİNÎ ANLAYIŞLAR

Cahiliye dönemi Araplarında hâkim olan dinî yapı doğal olarak Mekkelilerin dini düşüncesini etkilemişti. Mekkeliler, ticaretle uğraştıklarından meslekleri gereği Yemen, Habeşistan, Mısır, Şam, Irak, Bizans ve İran topraklarına gider, oradaki farklı insanlarla tanışır, farklı inançları tanırırlardı. Bu nedenle çevre ülkelerdeki dinî düşünce, istenmese de Mekke halkına yansırı. Hal böyle olunca Mekke çok çeşitli inançların yankı bulduğu karmaşık bir düşünce alanı olmuştu. Dinî düşünce açısından Mekkelilerin büyük bölümü putperestti. Bunun yanında, Allah'ın varlığı ile birlikte ahirete inananlar, Dehriliği kabul edenler ve Hıristiyanlık'tan etkilenenler de vardı.¹ Bu nedenle araştırmamızın bu bölümünde, şehir halkının neye, nasıl inandığını; Allah düşüncesinin ne kadarına sahip oldukları; inanç ve ibâdetlerini; Allah'a koştukları Şirk ile Allah'a imanlarını nasıl sentez yaptıkları gibi sorulara cevap aranacaktır.

A-Müşriklerin Allah İnancı

Mekke halkı, Cahiliye döneminde, genel olarak Araplarda var olan inançlara sahiptirler. Mekke halkını inanç noktasında tasnif yapmak gerekirse, birçok gruba ayırmak mümkündür. Bunlar;

- 1) Allah'ın varlığına, onun yaratıcı olduğuna, yeniden dirilişe ve suçluları cezalandıracağına inananlar,
- 2) Allah'ın peygamberlerini, emir ve yasaklarını inkâr edenler; putlara tapanlar, “Biz bu putlara bizi Allah'a yakınlaştıran birer varlık oldukları için ibâdet ederiz.” diyenler, putlara kurban kesip tavaf edenler, onlar adına helal ve haram koyanlar,
- 3) Yaratıcıyı kabul edip peygambere ve dirilmeye karşı çıkanlar, “Dehrîliğe” yönelip, “bizi sadece öldüren, diriltten zamandır” diyerek yaşadıkları olayların failinin ve düzenleyicisinin “Dehr” olduğunu kabul edenler,

¹ Kalkaşandî, *Ensâb*, 452-454; *Dehrîlik*, zamanın ezeli ve ebedi olduğunu; tüm olayların yaratıcısı ve idare edicisinin zaman olduğunu savunan doktrindir (Bkz. İbn Habîb, *Munamak*, 389; Teftezânî, *Şerhü'l-Mekâsid*, I-II, İstanbul, 1318, I, 88.

4) Yahudi ve Hıristiyanlar,

5) Meleklerle ibâdet edenler; meleklerin Allah'ın kızları olduğunu iddia edenler, bu meleklerin kendilerine şefâat edeceğine inandıkları için tapanlar, *Lât*, *Menât* ve *Uzzâ*'yı da Allah'ın kızı olarak kabul edenler,

6) Yıldızlara tapanlar,

7) Hanifler²

8) Zındıklar.

Yukarıda sözü edilen gruplardan Mekke'de yaşayan insanlar vardı. Ancak Mekke'de putperestlik ve ortak koşma (şirk) hakimdi. İşin en ilginç yönü, bu inançların birbirine karışarak daha değişik ve karmaşık bir yapı oluşturmuş olmasıdır. Her grup, farklı düşüncelerini de putperestlikle kaynaştırmaktaydı. Onların dinî düşüncelerinin kesin çizgilerle birbirinden ayrılamaz bir yapı oluşturduğu söylenebilir. Çünkü, müşrik olmalarına rağmen hac ve umre yapar, Harem'e saygı gösterir, gusleder³ ve telbiyelerine "Allahümme" yani "*Ey Allah'ım*" diye başlardı. Allah kelimesi Mekkeliler arasında çok eskilerden beri kullanılırdı. Bu da onlardaki Allah düşüncesinin çok öncelere uzandığını göstermektedir⁴. Kureyş, Allah'a inanır, istiğfar ederdi; Kâbe'ye saygı gösterip hac ve vakfe yapardı. Ama bununla birlikte putlara da saygı gösterir⁵ ve putunu gittiği yere beraberinde götürürdü. "*Senin ortağın yok Allah'ım, ancak o (put) sana ortaktır.*" diyorlardı.⁶ Abdulmuttalib diğer Mekkeliler gibi her sene Ramazan günlerinde mağarada inzivâya çekilirdi.⁷ Orada yalnızca Allah'ı düşünür ve zikrederlerdi. Yine Abdulmuttalib, Ebrehe olayında, "*Ey Allah'ım Kâbe senin evindir, koru; kul ancak kendi evini korur; Biz Allah'ın beldesinde, Allah'ın ehliyiz, İbrahim zamanından beri Allah'a ibâdet etmekteyiz.*" mısraları ile Allah'a dua ediyordu.⁸ Hübel'e, ezlâm için gidildiğinde önce Allah'a doğruyu göstermesi için dua edilir ve yalvarılırdı. Abdulmuttalib de bunu yapardı.⁹ Yine Seyf Zî Yezzen'e tebriğe giden heyet, konuşmasında her şeyi ve nimetleri kendisine verenin, kendisini

² Mes'ûdî, *Murûc*, II, 26; Şehristânî, II, 241-242; Suveydî, 435; Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, I, 95-96.

³ Suveydî, 435, 436.

⁴ İzzet Derveze, *Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, I-III, İstanbul, 1995, I, 370.

⁵ İbn İshak, 71.

⁶ İbn İshak, 100.

⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 15; Hammâde, 125.

⁸ İbn İshak, 141; Ezrâkî, I, 145-146; Ya'kûbî, *Tarih*, I, 247.

⁹ İbn İshak, 10-13.

yaratıp ulaştığı makama getirenin Allah olduğunu ona anlattılar.¹⁰ Bu olaylar, Mekke'nin dini yapısını göstermektedir. Mekkelilerin Allah'a inandıklarını anlatan tarihi bilgiler, Kur'an tarafından da desteklenmektedir. "*De ki; biliyorsanız söyleyiniz, yer-yüzü ve onda bulunanlar kimindir? Allah'ındır, diyecekler. Öyle ise ders almaz mısınız? Söyle... Yedi göğün Rabbi ve Yüce Arşın Rabbi kimdir? dediğinde Allah'dır, diyecekler. Öyle ise O'na karşı gelmekten sakınmaz mısınız? de. Her şeyin hükümdarlığı elinde olan, barındıran, fakat himayeye muhtaç olmayan kimdir de, Allah'dır, diyecekler. Öyle ise nasıl aldanıyorsunuz.*"¹¹ Burada Mekkelilerin Allah'ı yaratıcı, yağmur veren, hayat veren,¹² yediren, kervanlarını veya mallarını koruyan, bekleyen olarak gördükleri anlaşılmaktadır. Ancak ona ibâdet etmez ve yasalarını kabullenmezlerdi. Kur'an, onların Allah'a ibâdet etmediklerini şöyle ifade ediyor:¹³ "*O halde nasıl doğrudan döndürülüyorlar*".¹⁴

Ayrıca o insanlar, tehlike anında Allah'ı sığınılacak en büyük güç olarak gördüklerini ve ondan başkasının zararı uzaklaştırmaya gücünün yetmeyeceğine de inanır; tehlike anında O'na yönelir¹⁵ ve korkulu anlar geçtikten sonra vazgeçerlerdi. Yani geçici bir tevhide başvurlardı. "*Sizi karada ve denizde yürüten O'dur. Bulduğunuz gemi, içerisindekileri güzel bir rüzgarla götürürken yolcular neşelenirler. Bir fırtına çıkıp da onları her taraftan dalgaların sardığı ve çepeçevre kuşatıldıkları anda ise, dini Allah'a has kılarak "Bizi bu tehlikeden kurtarırsan and olsun ki şükredenlerden oluruz."* diye ona yalvarırlar.¹⁶ Tehlikeden uzaklaştıklarında yine Allah'a ortak koşarlar, başkasının emirlerine uyarlar.¹⁷

Mekkelilerin Allah'ın varlığını, gücünü kabul etmelerine rağmen, Allah'a ortak koştuklarını, kitaplarını, emir ve yasaklarını kabul etmediklerini görüyoruz. Tüm ilahlar üzerinde en büyük olan Allah'ı biliyor, ancak bir çok putu da ona ortak koşuyorlardı.¹⁸ Onların bu davranışını Kur'an, "*Onlar Allah'a şirk koşmadan inanmazlar*"¹⁹ ifadesi ile, Allah'ı kabul edip, emirlerini

¹⁰ Asmaî, 52.

¹¹ Mü'minûn, 84-89.

¹² Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, (Çev: Süleyman Ateş), Ankara, 95.

¹³ İzutsu, age, 96.

¹⁴ Ankebût, 61-63.

¹⁵ Abdurrezzâk Musannef, I-XI, Beyrut, 1970, V, 319.

¹⁶ Yunus, 22; Ankebût, 65; İsrâ, 67.

¹⁷ İzutsu, age, 97.

¹⁸ İbn Hişam, I, 95.

¹⁹ Yusuf, 106; İbn İshak, 100; İbn Hişam, I, 95.

hayatlarında kabul etmeyerek şirke düştüklerini, ifade etmektedir. Onlar putlarının da Allah'ın hükmü altında olduklarını gördükleri ²⁰ gibi; onlara yapılan ibâdeti de Allah'a ibâdet olarak kabul ediyorlardı. ²¹ Eski Mısır'da da halk, en büyük tanrı diye adlandırdığı "Gök Tanrı" ile beraber bir çok ve çeşitli tanrılara inanıyorlardı. ²² Bu da o dönemin genel dini yapısını ifade edebilir. Mekke halkı, paganizm dışındaki diğer dinlere çok ilgisiz ve lakayt davrandılar. Bir kabile içerisinde ayrı ayrı dini inanca sahip kimselerin bulunmasına ses çıkarmazlardı. Dinleri, ticarete ve düzenlerinin değişmemesine endekslenmişti. Ticaret ve sistemlerini tehdit etmeyen inançlara müsaade ederlerdi. Kâbe direklerinde Hz. Meryem ve Hz. İsa'nın resimleri asılı idi. Putperest şairler ve İmriulkays, yolunu şaşırırlara Hıristiyan münzevilerini anlatıyorlardı. İlk anda Hz. Muhammed'e de ses çıkarmadılar. Peygamber, kurulu düzenlerine ve ekonomilerinin dayandığı putlarına hücum etmeye başlayınca İslâm'a cephe aldılar. Çünkü Mekkeliler, şehrin iktisadî merkez olmasını putlarıyla sağlıyorlardı. Bunun en çarpıcı örneği, Amr b. Luhay, her kabilenin bağlı bulunduğu putunu Kâbe'ye yerleştirip tüm Arap kabilelerinin Kâbe'yi ziyaret etmelerini sağlamasıydı. ²³ Bu uygulama sonucunda Mekke ekonomisinin canlılık kazandığı söylenebilir.

Mekke halkının büyük çoğunluğu putperest olmakla beraber, ahiret inancını kabul edenler az değildi. Ancak Ebû Süfyân ve As b. Vâil gibi ahiret inancını inkâr edenler de vardı. ²⁴

Kureyş Kabilesi, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Kâbe'yi inşa ederken *helâl kazanç istemesi ve zulüm, faiz ve fuhuş kazancını vermeyiniz*" biçiminde uyarılarda bulunması ²⁵ dinî hislerinin yansımasıdır; onların Allah'a olan inançlarıdır. Ayrıca Mekke halkı, Abdulmuttalib'in önderliğinde yağmur duasına çıkardı. ²⁶ Kurban adarlar ve bu adadıkları kurbanların tümünü putların yanında keserlerdi. Kurbanla puta yaklaşmak isterlerdi ama, Kâbe'yi bunların hepsinden üstün görürler, haccederler ve

²⁰ İbn Hişam, I, 95.

²¹ Ebû İshak İbrahim b. Abdillâh b. Necrâmiyye el- Katib, *Eymânü'l-Arab fî'l-Cahiliye*, (Tsh: Muhibbuddin Hatib Beş kitaptan birisi), Kahire, 1343, 71, Âlûsî, *Bulûğ*, II, 193.

²² Afet İnan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, Ankara, 1992, 220.

²³ Üçok, *Yalancı Peygamberler*, 11.

²⁴ Mehmet Vehbi, *Hülâsatü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I-XVII, İstanbul, 1969, XV, 65-78.

²⁵ İbn Hişam, I, 220; Câhız, *Resâil*, 103.

²⁶ Hammâde, 125.

umre yaparlardı.²⁷ Böylece putlara ibadet ederken de Allah'a yaklaştırdığına inanırlardı.²⁸ Sâmililerin adetlerinden olan kurbanla puta yaklaşp onu memnun edecekler ve onun memnuniyeti de onları Allah'a götürecekti. Abdulmuttalib, inancına ve inziva-ya çekilmesine rağmen develere isabet eden kurayı, putları memnun etmek için üç defa yeniledi.²⁹

Yukarıdaki bilgilerin tümü, Mekkelilerin Allah'ı bildiklerini, ancak putlara da saygı duyduklarını göstermektedir. Değişik şekilde dini hislere sahip olmakla beraber Allah'a ortak koşarak inanmışlar; putları, Allah'a yaklaşmak için vesile edinmişlerdir.

B- Putperestliğin Ortaya Çıkışı

Putperestliğin ortaya çıkışı ve Araplar arasında yayılması Amr b. Luhay'a bağlanmıştır. Amr b. Luhay Mekke'den Cürhüm'u sürgün ettikten sonra Kâbe'nin yönetimini ele geçirip muhafızlığını üzerine aldı. Kâhin olduğu söylenen Amr b. Luhay, hastalanınca Şam'daki Belkâ vadisinde şifalı bir suyun olduğu tavsiyesi üzerine Belkâ'ya gidip şifa buldu. Orada gördüğü putların ne işe yaradığını sordu. Onlar da *"Biz bu putlardan yardım isteriz, yardım ederler; yağmur isteriz, yağdırırlar"* dediler. Amr, Beytullâh'a götürmek üzere putları kendisine vermelerini istedi. Onlar da Hübel ve bazı küçük putlardan Amr'a verdiler. Amr, getirdiği putları Kâbe'ye koyup Arapların ibâdet etmeleri için onları davet etti. Ayrıca her kabileye putlarını Kâbe'ye yerleştirmelerini hac zamanında ilan etti.³⁰ Put ve tapınaklar üzerinde yorumlar yaparak onlara ibâdet edilmesini sağladı. Yukarıda da ifade edildiği gibi, Lât için, *"Rabbiniz taşın içerisine girmiştir, ona ibâdet ediniz."*; Nuh kavminin beş putu için *"sizin babalarınız bunlara boşuna tapmamıştır, siz de tapınız"* ve yine İsâf ve Nâile için *"Bunlar boşuna dikilmemiştir, onlara ibâdetinizi yapınız."* gibi felsefi yorumlarla insanları aldatıyordu.

Nuh kavmine ait olan beş put da, Amr b. Luhay tarafından getirilip kabilelere dağıtıldığı ve böylece her kabileye ait bir putun olduğu rivayet edilmektedir.³¹ Putperestliğin Amr tarafından birdenbire ortaya atıldığı abartılmaktadır. Bunun bir geçmişi

²⁷ İbnü'l-Kelbî, *Asnâm*, 22.

²⁸ İbrahim b. Abdillâh, 13.

²⁹ H. Heykel, 29.

³⁰ İbnü'l-Kelbî, *Maad ve'l-Yemen*, I, 439; *Asnâm*, 34-35; İbn Hişam, I, 94; Ezrâkî, I, 100; İbn Habîb, *Munammak*, 288; Ya'kûbî, *Tarih*, I, 254; Yakût, V, 366.

³¹ İbnü'l-Kelbî, *Asnâm*, 34-36.

ve temellerinin olması lazımdır. Konu hakkındaki diğer rivayetler, putperestliğin bir geçmişi olduğu tezini desteklemektedir. İlk puta ibâdet olayının, Hz. Adem'in cesedinin mağaraya getirildiğinde başladığı söylenebilir. Mağaraya konulan cesede tazim gösterdiler; ilk putçuluk böyle başladı³² rivayeti, işin Hz. Adem'den hemen sonraya kadar uzandığını göstermektedir. Rivayete göre, Nuh Peygamber'in yaşadığı dönemde; bir günde beş kişi vefat etti. Bunlar, salih kişiler olduğundan sevenleri çoktu; aşırı derecede üzüldüler; heykeltıraşın birisi, onlara, özlememeleri için heykellerini yapabileceğini söyledi. Sonra diğer insanlar da babasını, amcasını, amcaoğlunu getirerek onların heykellerini yaptırıldılar; önce hatırlamak için onlara baktılar, daha sonraki nesiller onların putlarını her yere dikip ibâdet ettiler.³³ Putçuluğunun gelişmesinde en önemli etken, çocukların babalarına teberru etmeleridir. Böylece Putperestlik ortaya çıktı. Amr sadece onları Mekke'ye getirip ibâdet etmelerine sebep oldu. Putperestliğin Arabistan'a, oradan Mekke'ye geçmesinin temeli Suriye'de yaygın olan Suriye-Yunan kültürünün tesiri olduğu³⁴ iddiasında bulunanlar da vardır. Huzâa'da resmiyet kazanan putçuluk Kureyş'e miras olarak geçti.³⁵ Mağlup olan Huzâa'nın inanç kültürünün Kureyş'i etkisi altına aldığı söylenebilir.

Putperestliğin yayılmasının ve kökleşmesinin merkezi Harem olabilir. Çünkü bir yer kutsallaşınca insanlar artık oranın her şeyini kutsal kabul eder oldular. Kâbe, putlarla dolu bir mekân olunca, İsmailoğulları rahatsız oldu. Onlara karşı Amr'ın baskısı da artınca, İsmailoğulları Harem dışına açılmaya başladı. İsmailoğulları, Harem'den çıkarken yanlarında o mekânın taşlarını götürdüler. Onlar, dinlendikleri ve yerleştikleri her yerde taşları önlerine koyup ona tâzimde bulundular, onların etrafında tavaf yapıp yanında kurban kestiler.³⁶ Kâbe'de yapılan merasimin tümünü götürdükleri taşlar etrafında yaptılar, böylece daha önce sapıtmış kavimlere benzediler. İbrahim dinini unutup, Nuh toplumunun taptıklarını miras olarak aldılar.³⁷ Bunlar, putlara ibadet ederken Mekke ve Kâbe'yi de unutmadılar, saygıları devam etti. İbra-

³² Yakût, V, 367.

³³ İbnü'l-Kelbî, *Asnâm*, 35-36; Yakût, V, 367.

³⁴ De Lacy O'leary, *Arabia Before Muhammed*, London, 1927.

³⁵ İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, II, 235.

³⁶ İbnü'l-Kelbî, *Asnâm*, 26-27; İbn Hişam, I, 95; Yakût, V, 367.

³⁷ İbnü'l-Kelbî, *Asnâm*, 26-27; Fasî, *Şifâ*, II, 35.

him'in adetleri üzere hac ve umre yaptılar. Arafat ve Müzdelife'de Vakfede durdular, kurban sunma, hac ve umre esnasında Lebbeyk gibi çağırışlara devam ettiler.³⁸

Yukarıda anlatılan bilgilerden anlaşıldığına göre, Suriye'de yaygın olan putçuluk Amr b. Luhay tarafından Mekke'ye götürülüp sistemli bir devlet dini haline getirilmiştir. Buradan Harem dışına göç eden İsmailoğulları tarafından diğer bölgelere yayılmıştır. Ayrıca Kureyş, Huzâa'dan miras aldığı putçuluğu Mekke'de devam ettirmiştir, denebilir.

C- Mekke'deki Putlar

Tapınılan putlar, yapıldığı malzeme ve şekle göre üç isim altında toplanmaktadır. Bunlar bazen aynı, bazen farklı anlaşılmaktadır. Muhtemelen bunlar putperestlik dönemindeki tasnifin ve putperestliğin bir nevi tekamül aşamalarının isimleri olup farklı anlamlar taşıması daha mantıklı olmakla birlikte; İbn Habib, Amr b. Rabîa'dan aktardığı ifadeleri naklederken, onun "*Evsân*" ve "*Ensâb*" kavramlarını aynı anlamda kullandığını belirtmektedir.³⁹ Bu isimler;

1- en-Nasb (Çoğulu el-Ensâb): Göçebe Araplar çadır önünde üç taş arasında yemeğini pişirirken dördüncü bir taş dikerdi. Bu taş, mukaddes şehrin hatırası olup ondan mülhemdi. Bu nedenle de ona *Ensâb* deniyordu.⁴⁰ İnsan şeklinde olmayan ve hatta özel bir şekli bulunmayan sadece ibâdet için dikilen taşlardır. Konuyu anlatan İbnü'l-Kelbî⁴¹, Arapların toz renkli dikili taşları olup etrafında tavaf ederler ve yanlarında kurbanlar keserlerdi. Bunlara *Ensâb*, etraflarında yapılan tavafa ise "*ed-Davvâr*" denirdi.⁴²

2- el-Vesen (Çoğulu el-Evsân): Ensâb döneminden sonra dağlardaki şekilli kayalar ve renkli taşlara kudret izâfe edildi ve böylece Putçuluğun başlangıcı,⁴³ yani putperestliğin ikinci gelişme aşamasının ortaya çıktığı söylenebilir. Vesen kelimesi-

³⁸ İbnü'l-Kelbî, *Asnâm*, 26.

³⁹ İbn Habib, *Munammak*, 288.

⁴⁰ Cerrahoğlu, *Usûl*, 13.

⁴¹ Hennâ el-Fahûrî, 17; Çelebi, *Tarih*, I, 169.

⁴² İbnü'l-Kelbî, *Asnâm*, 43.

⁴³ Cerrahoğlu, *Usûl*, 13.

nin Arapça olmadığı; aksine Arapçalaştırıldığı⁴⁴ iddia edilmektedir. Zamanla insan şeklinde taştan yapılan puta, Vesen denilmeye başlanmıştır.⁴⁵

3- es-Sanem (çoğulu el-Esnâm): Araplar *Ensâb* ve *Evsân*'a ibâdet ederlerken Kuzeyde, Suriye ve Akdeniz kıyılarında daha parlak sanat ve medeniyete sahip, gelişmiş kavimler altın, gümüş gibi maden ve ağaçları işleyerek şekiller meydana getirmekte ve onlara ibâdet etmekte idiler.⁴⁶ Gümüş, bakır⁴⁷, altın gibi değerli maddenlerden ve ağaçtan insan şeklinde yapılmış ve ibâdet edilen putlara *Sanem* denmekteydi.⁴⁸ Bazı bilim adamları ise "*Allah'tan başka itaat edilen, uyulan yani tapınılan ve Allah ile meşgul olmaya engel olan her şeyin olduğunu*"⁴⁹ söylemektedir.

Amr b. Luhay'ın getirdiği putlar, üçüncü döneme ait olmalıdır. Çünkü daha önce de Mekke'de var olan putlardan daha farklı ve güzel olmasaydı beğenilmezdi. Bu putlara önemine göre bakıldığında, ilk sırada Hübel putu gelmektedir.

a) Hübel: Hübel, Kâbe'de bulunan en büyük ve önemli puttu.⁵⁰ Onun Mekke'ye kim tarafından getirildiği tartışmalıdır. Mekke'ye ilk olarak İbrahim dinini değiştiren Amr b. Luhay tarafından getirildiği⁵¹ rivayet edilmekle birlikte Huzeyme b. Müdrike'nin bu putu yapıp yerine yerleştirdiği ve bu nedenle "*Huzeyme Putu*" dendiği görüşleri de vardır. Huzeyme'nin oğulları, Fihri'nin Mekke'de yönetimi eline geçirmesine kadar aynı uygulamayı yürüttüler⁵² şeklindeki rivayetin doğruluğu kuvvetle muhtemeldir.

Hübel, kırmızı akik taşından yapılmış insan şeklinde bir put olup, sağ kolu kırık olduğundan Kureyş ona altından bir kol yapmıştı.⁵³ Onun Benî Bekr, Malik ve Milkân kollarına ait olduğu söylenmektedir. Ancak Kureyş, Benî Kinâne'nin putlarına, onlar da Kureyş'in putlarına ibâdet ederlerdi.⁵⁴

⁴⁴ Abdulvehhâb Hallâf ve Arkadaşları, II, 85.

⁴⁵ Rağîb el-İsfahânî, *Müfredât*, 423; Süheylî, I, 166; Yakût, V, 367; Âlûsî, *Bulûğ*, II, 212; Çelebi, *Tarih*, I, 169; Ebû Dayf Ahmed, 72.

⁴⁶ Cerrahoğlu, *Usûl*, 13.

⁴⁷ Rağîb el-İsfahânî, 423; Süheylî, I, 66.

⁴⁸ Yakût, V, 367; Âlûsî, *Bulûğ*, II, 212; Çelebi, *Tarih*, I, 169; Heykel, 14.

⁴⁹ Rağîb el-İsfahânî, 423.

⁵⁰ Şehristânî, II, 237.

⁵¹ İbn Hişam, I, 95; Belâzurî, *Ensâb*, I, 41; Şehristânî, II, 233; Suveydî, 435. Hammâde, 170; Eyüp Sabri Paşa, 372; Hüseyin Algül, *İslâm Tarihi*, I-IV, İstanbul, 1986, I, 169.

⁵² İbnü'l-Kelbî, *Asnâm*, 18; İbn Sa'd, I, 69; Belâzurî, I, 43. Şibli *Dimaşki*, 161; Hammâde, 170.

⁵³ İbnü'l-Kelbî, *Asnâm*, 18.

⁵⁴ İbn Habîb, *Muhabber*, 319.

Son dönem İslâm Tarihi yazarlarından bazılarına göre; bu putların kökeni Yemen'dir. Huzâa, Yemen'den gelirken bunları getirmiştir. Nitekim Yemen'de gerçekleştirilen kazılarda bölge halkının ilahları arasında “*Aştar*”, “*Ba'l*” ve “*İl*” isimlerinde putlar ortaya çıkmıştır. “*Ba'l*”, Tevrat'ta adı geçen eski Sâmi kavimlerinin ortak tanrısıdır. Buna, Babilliler İl, Fenikeliler ile İbranîler *Bal* diyordu. Arapların taptığı Hübel'in, İbrani'ce tamlaması ile el-Ba'l olduğu şüphesizdir. Bilindiği gibi İbranice'deki *İl* (ha) harfi Arapça'daki (*el*) harfinin yerini tutmaktadır. *Ha Ba'l* zamanla *Hübel*'e dönüşmüştür. Netice olarak Hübel, menkıbede anlatıldığı gibi “*Belka*”dan gelmiş değil; Belki Huzâalıların Yemen'den Mekke'ye gelirken yanlarında getirdikleri eski *Ba'l* adındaki tanrılarıdır.⁵⁵ Bu görüş, yeni bir iddiadır, yukarıda anlatılan teze ters düşmektedir. Mekkelilerin taptığı Hübel dışında bir çok put vardır. Bunlar;

b) Lât: Tâif'de bulunan Lât putu'nun Kâbe gibi saygın kabul edilen bir ev olduğu ⁵⁶ söylenmektedir. Aslında dört köşe bir kaya parçasından ibaretti. İbnü'l-Kelbî'ye göre; O, Menât'tan sonra en önemli putlardan biri idi. Bir Yahudi onun yanında buğdayı döver, sonra Tâif yağ ⁵⁷ ve yoğurduyla kavurup sevîk yapar ve herkese yedirirdi. Nitekim, adam ölünce ona tapmaya başladılar. Amr b. Luhay, insanlara, “*O sizin Rabb'inizdir, ona tapınız, O, bu taşın içerisine girdi*”⁵⁸ dedi. İnsanlar ona çok saygı gösterip bulunduğu vadiyi harem yaptılar. Bekçisi Sakif Kabilesi'nden Attâb b. Malik idi. Araplar, çocuklarına *Zeyde'l-Lât* ve *Teymu'l-Lat* isimlerini verdiler.⁵⁹ Onu tağutlaştırıp Kâbe'ye eşdeğer ibâdet yeri haline getirdiler. Nihayet İslâmî dönemde Muğîre b. Şu'be ve Halid b. Velid onu yıkmakla görevlendirildiler.⁶⁰ Lât, muhtemelen dişi bir Tanrıça idi ve Tâif'in rabbı olarak bilinirdi. Bir bakıma üretkenlik ilahıydı. Tarımsal ilahlar, ziraat yapmayan Araplar için bir manâ ifade etmemesi-

⁵⁵ Caetani, I, 217-219; Günaltay, “Araplar ve Dinleri”, *DFİFM*, , Sayı 3, s. 151.

⁵⁶ İbn Hişam, I, 63.

⁵⁷ İbnü'l-Kelbî, *Asnâm*, 11; Muhammed b. Abdi'l-Vehhâb, *Kitâbu't-Tevhîd*, Medine, 1404, 74. (*Sevîk*: Buğday, yağ ve yoğurtla kavrularak yapılan bir yemek çeşididir.)

⁵⁸ Ezrâkî, I, 126; Fâkihî, V, 164; Fâsî, *Şifâ*, II, 443.

⁵⁹ İbnü'l-Kelbî, *Asnâm*, 11; İbn Hazm, *Cemhere*, II, 491; Yakût, V, 4; İrfan Aycan “Sakif Kabilesi ve Tâif Şehrîne İslâm Tarihi Açısından Bir Bakış”, *AÜİFD*, Ankara, 1999, XXXIV, 218.

⁶⁰ İbn Hazm, *Cemhere*, II, 491; Yakût, V, 4; Kehmâle, I, 151; Nebîh Âkîl, 279; Tefvîk Barro, 294.

ne rağmen Ebû Süfyân'ın Lât ve Uzzâ'yı, Uhud savaşında beraberinde götürdüğü⁶¹ rivayet edilmektedir.

c) **Uzzâ:** Üstünlük olarak Lât ve Menât'tan sonra gelen bu put, Nahle denilen yerde üç küme dikenli ağaç idi. İnsanları ona tapmaya ilk olarak davet eden Amr b. Luhay "*Rabbınız Tâîf, serin olduğu için yazın "Lât"a, Tihâme sıcak olduğu için kışın "Uzzâ"ya gider, dedi.*"⁶² Bu puta son derece bağlı olan Araplar çocuklarına Abduluzzâ ismini koymaktaydılar. Kâbe'yi tavaf edenler, "*Lât hakkı için, Uzzâ hakkı için yüksek tanrılardır; şefaatine ümit bağlanabilir; üçüncüleri Menât hakkı için*"⁶³ derlerdi. Onlar kurban keserek ona yaklaşmayı dilerlerdi. Uzzâ için Kureyş, Huraz vadisinde Sukâm isimli bir dağ yarığını mesken etti. Orası Kâbe'nin kutlu bölgesi gibi kutlu olmaktaydı. Uzzâ'nın kurban kesilen bir meydanı olup oraya "*Gabgab*" denirdi. Kurban sırasında, "*Uzzâ'nın kutlu sahibine ant olsun.*" deniyordu. Kureyş, özellikle ona saygı duyardı. Ta ki Uzzâ'ya ibâdeti Peygamber, Halid b. Velid'i göndererek sona erdirdi ve ağacı kesen Halid, son bakıcısını da öldürdü.⁶⁴

Uzzâ putu, Huzâalılara ait olup, Kureyş, Kinâne ve Mudar kabilelerinin hepsi de Huzâalılarla beraber ona saygıda bulunurlardı. Huzâa'nın muhafızı, Haşimoğullarının müttefiki olan Benî Şeybân Kabilesi'nin Benî Süleym kolundan olurdu.⁶⁵

Uzzâ üzerine ibâdet için ev yaptılar; Hac ve Kâbe'yi tavaftan sonra Uzzâ'ya gelinirdi. Uzzâ'ya gelmeden ibâdet tamamlanmış olmuyordu. Orayı tavaf ederler, tehlîl yaparlar, oraya inerler ve orada itikâfa girerlerdi.⁶⁶

d) **Menât:** Kureyş'in saygı gösterdiği en eski put olup, Mekke ile Medine arasında, Kudeyd'in Müşelşel bölgesinde, Kızıldeniz sahil kıyılarına yakın bir yerde yapılmıştı. Amr b. Luhay, bu heykeli put olarak dikti. O,Evs, Hazreç, Gâssân, Huzeyl, Huzâa ve Mekke halkına aitti. Hac ve vakfe yapıldıktan sonra saçlar, Menât'ın yanı başında tıraş edilemezdi. Hacılar tıraştan sonra onun yanında ikâme ederlerdi. Ancak hacları bu şekilde tamamlanmış olurdu. Evs ve Hazreç'in âdetlerin-

⁶¹ Watt, *Hz. Muhammed'in Mekke'si*, 63-64.

⁶² Ezrâkî, I, 126; İbn Habîb, *Muhabber*, 315; İbn Hazm, *Cemhere*, II, 491; Süheylî, I, 383.

⁶³ *Necm*, 19.

⁶⁴ İbnü'l-Kelbî, *Asnâm*, 14-16; Ebû Naim İsbahânî, *Delâil*, II, 406.

⁶⁵ Ezrâkî, I, 126.

⁶⁶ Nebih Âkîl, 280.

den birisi, onu telbiye ettikten sonra Safâ ve Merve arasında tavaf etmekte.⁶⁷ Menât'ın bakıcısı Gatârif'dir.⁶⁸

Hız. Ali, Menât putunu yıktığında, Ğassân Kralı Hâris b. Ebî Şemmer'in hediye ettiği iki kılıcı oradan alıp Peygamber'e getirdi. Hız. Ali'nin kullandığı meşhur Zülfikâr adlı kılıç bunlardan birisidir.⁶⁹

Lât, Uzzâ ve Menât, Allah'ın kızları olarak kabul ediliyordu.⁷⁰ Mekke'de daha başka putlar da vardı. Bunlar:

e) İsâf ve Nâile: Rivayete göre Cürhüm'den erkek İsâf b. Amr ile kadın Nâile binti Süheyl birbirlerine aşık oldular. Kâbe'de kimse kalmayınca zina edip orada taş kesildiler.⁷¹ İsâf'ı Safâ ve Nâile'yi Merve tepesine diktiler. O iki put uzun dönem burada kalıp unutuldu.⁷² İktidara gelen Amr, halka “*Bunlar, boşuna buraya dikilmemiştir; sizin babalarınızdır; sizden öncekiler tapmışlardır.*” diyerek, insanları yönlendirdi. Böylece ibret için dikilen günahkar insanların heykelleri ibâdet edilen bir put oldular. Kusay ise iki putu Kâbe'nin önüne, Zemzem kuyusunun yanına koydu.⁷³ Hac menâsiki babında Kureys, onlara ibâdet edip İsâf ve Nâile putu yanında tıraş olur ve kurban keserlerdi.⁷⁴ Bu iki putun olduğu yerde şiirler söylenirdi.⁷⁵ Cahiliye döneminde buraya Hatim denirdi.⁷⁶

Safâ ile Merve'de Amr b. Luhay'ın diktiği başka putlar da vardı. O, Safâ'ya *Nuheyku Mucâridurrih*, Merve'ye ise *Mu'timu't-Tayr* isimli putları dikti. Nitekim rivayetlerin bildirdiğine göre, Safâ ile Merve arasında fetih günü 360 tane put bulunmaktaydı.⁷⁷

⁶⁷ Ezrâkî, I, 125; Fâkihî, V, 163; İbn Hazm, *Cemhere*, II, 491; Nebîh Âkîl, 279; 280; Çelebi, *Tarih*, I, 69.

⁶⁸ İbn Hazm, *Cemhere*, II, 491.

⁶⁹ İbnü'l-Kelbî, *Asnâm*, 11; Tevfîk Barro, 295; Nebîh Âkîl, 280.

⁷⁰ *Necm*, 19; Lings, 27.

⁷¹ Vâkidî, II, 840; İbn İshak, 3; İbn Hişam, I, 100; Ezrâkî, I, 88; İbn Habîb, *Munammak*, 282; Fâkihî, II, 241; Askerî, 15; Şehristânî, II, 237; Nebîh Âkîl, 277; Zeyneddin b. Abdilaziz b. Zeynel İbni Ali el-Miberî el-Milibarî, *İrşâdu'l-İbâd*, 66. (Zina olayı hurafe olabilir.)

⁷² İbn Habîb, *Munammak*, 282; Fâkihî, II, 241; III, 271; Ya'kûbî, *Tarih*, I, 254; Kazvînî, 116; Kerrâre, 87; Süleyman Hüsni, 992.

⁷³ Ezrâkî, I, 88; Muhibbî Taberî, 363.

⁷⁴ Vâkidî, II, 840; İbn Habîb, *Munammak*, 282; Ya'kûbî, *Tarih*, I, 254.

⁷⁵ İbn Hişam, I, 100.

⁷⁶ Fâkihî, III, 271.

⁷⁷ Fâkihî, II, 241-42-i II, 5-6.

Mekke ve civarındaki putların dışında, Nuh kavminin taptığı beş put daha vardı. Kureyş, bu putlara da tâzîimde bulunmuştur. Bu putlar, Kur'ân'ın ve tarih kitaplarının haber verdiği *Ved*, *Suvâ*, *Yâğûs*, *Yâûk* ve *Nesr*'dir.⁷⁸ Bunlar, Hz. Nuh dönemindeki putların adıdır. Tufandan sonra bu putlara yeniden ibadet edilmiş olup⁷⁹ Amr b. Luhay tarafından Mekke'ye getirilmiştir.⁸⁰ Amr'ın bunları Cidde sahilinde bulduğu rivayet edilmektedir. İdris ve Nuh zamanında tapınılan beş put tufan tarafından sahile atılıp üzeri kumla örtülmüştü. Bunlar, Amr tarafından bulunmuş olup Tihame'ye getirilmiştir. Amr, hac mevsiminde onları Araplara sunup onlara ibâdet etmeleri için davet etti. Bu putlar Mekke'de de itibar görüyordu. Nitekim her kabile bir putu alarak onlara ibâdet ettiler.⁸¹ Bunlar;

1. *Vedd*: İbn Cinnî'ye göre; Vedd, seven veya sevilen anlamındadır. Vedd'in, Tihâme'de bir yer adı olduğu gibi aynı zamanda bir put adı idi. Nuh kavminin beş putundan birisi olduğu ve Kureyş'in Vedd adlı puta "*Edd*" dediği rivayet olunmaktadır.⁸² Vedd, Benî Vebre'ye ait olup Dumetu'l-Cendel'dedir. Bakıcılık görevinin Ferâfise b. Ahvâs el-Kelbî'ye ait olduğu söylenmektedir.⁸³ Kelb ve Kudâa'ya ait olan *Vedd* putu, elinde harb aletleri olan çok büyük bir erkek şeklindedir.⁸⁴

2. *Suvâ*: Ruhat'ta, Huzeyle ait bir taş idi.⁸⁵ Amr b. El-As, bu putu yıkmakla görevlendirildiğinde bakıcısı, Amr b. As'a, "onu yıkamayacağımı" söylemişti. Çünkü onun yıkılacağına inanmıyordu. Ama Amr, onu yıkınca bakıcısı Müslüman oldu.⁸⁶ Kinâne Kabilesi'nin ona taptığı rivayet edilmektedir. Bakıcısı ise Huzeyl'den Sahile b. Kahal b. Hâris b. Temîm b. Sa'd b. Huzeyl'dir.⁸⁷ Huzeyl, sadece Suvâ'ya ibâdet etmekte idi. Ayrıca Huzeyl ve Kinâne dışında Müzeyne ve Amr b. Kays b. Aylân kabilelerinin de Suvâ'ya ibâdet ettikleri belirtilmektedir.⁸⁸

⁷⁸ *Nuh*, 23; İbnü'l-Kelbî, *Asnâm*, 18.

⁷⁹ Hamidullah, *Aziz Kur'ân*, 718.

⁸⁰ İbnü'l-Kelbî, *Asnâm*, 18.

⁸¹ İbn Habîb, *Munammak*, 327.

⁸² Yakût, V, 366-368.

⁸³ İbn Habîb, *Muhabber*, 316; İbn Dureyd, I, 110; İbn Hazm, *Cemhere*, II, 492; İbn Kesîr, *Muhtesaru Tefsîri İbni Kesir*, I-III, (Thk: Muhammed Ali Sâbûnî), Dersaadet (trç), III, 554; Vehbe Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Mu'nîr fî'l-Akîde ve's-Şerîa ve'l-Menhec*, I-XXXII-Beyrut, 1991, XXIX, 148; Muhammed Ali es- Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, I, III, Mekke, 1976, III, 454.

⁸⁴ *Tarih*, I, 170.

⁸⁵ İbn Dureyd, I, 110; Çelebi *Tarih*, I, 170; Tevfik Berro, 296.

⁸⁶ Taberî, *Tarih*, III, 307-8.

⁸⁷ İbn Habîb, *Muhabber*, 316-31; İbn Hazm, *Cemhere*, II, 492.

⁸⁸ Nebîh Âkîl, 283.

3. **Yağûs**: Put, sadece Müzhiç'e ait olup ⁸⁹ En'âm b. Amr b. Murâdî, onu Yemen'de Ekmet tepesine dikti. ⁹⁰ Yağûs'un bölgesel bir ilah olarak kaldığı, diğer bölgelerde tapıcısının bulunmadığı rivayet edilmektedir. ⁹¹

4. **Yaûk**: Mâlik b. Mersed, Yaûk'u Hayavan denen bir köye götürünce Hemdân ve taraftarları ona ibâdet etti. ⁹²

5. **Nesr**: Himyer'den birisi Nesr'i, Sebe topraklarından Belhâ denen yere dince Himyerlilerin, ona ibâdet ettiği ⁹³ söylenmektedir.

Yukarıdaki beş put, Nuh kavminden, sevilen salih insanları temsil ederdi Kureyş'in ve Mekke halkının saygı gösterdiği diğer putlara gelince bunlar:

1. **Sa'd Putu**: Kinâne'nin iki oğlunun, Malik ve Milkân boylarının Cidde kıyısındaki Sa'd isimli putları vardı. Bu put, uzun bir kaya idi. ⁹⁴

2. **Aim Putu**: Cahiliye'de Kays, Tay ve yakınlarının ibâdet ettiği bir puttur. ⁹⁵

3. **Menâf**: Menâf, Kureyş'in Mekke'deki putlarından. ⁹⁶ Kureyş çocuklarına Abdumenâf ismini koyardı. Onun nerede ve kim tarafından dikildiği bilinmemektedir. ⁹⁷

4. **Zulhalasa**: Bu putun bir ev olup Becîle, Has'âm Hâris b. Ka'b, Cerm, Zebîd, Ğavs b. Mürre b. Udd ve Benî Hilâl b. Amr ona ibâdet ederdi. Zulhalasa, Abelâ'da idi. ⁹⁸

5. **Zatuenmât**: Bu put, Mekke yakınında yeşil büyük bir ağaçtı. Harem'e tazîmen onun üzerine silah ve elbiselerini asarlar sonra Harem'e girerlerdi. Bu putun yanında kurbanlar keserlerdi. Ashabı Resulullah'tan kendileri için Zatuenmât yapma-

⁸⁹ İbn Habib, *Muhabber*, 317.

⁹⁰ İbn Habib, *Munammak*, 327; İbn Kesîr, *Tefsîr*, III, 554 vd.; *Sîret*, I, 35.

⁹¹ Nebîh Âkîl, 283.

⁹² İbn Habib, *Muhabber*, 317; *Munammak*, 327; İbn Hazm, *Cemhere*, II, 492; Âlûsî, *Tefsîr*, XXIX, 77; Zuhaylî, XXIX, 148.

⁹³ İbn Habib, *Munammak*, 327; *Muhabber*, 317; Âlûsî, *Tefsîr*, XXIX, 77; Zuhaylî, XXIX, 148.

⁹⁴ İbnü'l-Kelbî, *Asnâm*, 39; İbn Dureyd, I, 56.

⁹⁵ İbn Dureyd, I, 56.

⁹⁶ İbn Dureyd, I, 16.

⁹⁷ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 49.

⁹⁸ İbn Habib, *Muhabber*, 317.

sını istediler. Resulullah, “Siz de Musa’nın kavminin ondan ilahlar istediği gibi konuşuyorsunuz. O, önceki cahillerin adetidir.”⁹⁹ buyurdu.

Ayrıca, Sindâd’da Bekr, Tağlib ve İyâd’a ait *Zülkâbat*; Zeydmenât’a ait *Ruday*; Sana’da *Riam*; Huzâa ve Davs’a ait *Zülkeffeyn*; Âkk’a ait *el-Mantik*; Hadramut’ta *Merhab*, Kinde’ye ait *Zurrih*; Bekr b. Vail’e ait *el-Muharrrik*; Müşakkar’da *Zülliba*, Necd’de *el-Fels*, Benî Dabbe’nin *Şums*, Ukâz’da *Cihâr* putları vardı.¹⁰⁰ Yine Bekr b. Vailoğulları erkek deve yavrusuna tapardı.¹⁰¹ Cemre yanında bir ağaca tapanlar da vardı.¹⁰²

Amr b. Luhay, Minâ’da yedi put dikti ve her bir put için üç taş atılacağını emretti. Böylece toplam yirmi bir taş ediyordu. Her taş atılırken “*Ey falan put, sen daha büyüksün*” denildiği rivayet edilmektedir.¹⁰³

Fetih zamanında Peygamber putların kırılması için özel birlikler oluşturdu ve putların hepsini kırdırdı.¹⁰⁴

D- Salih Kişilere ve Önderlere Tapınma

Mekkeliler, putlara yaratıcı bir kimlik atfetmeyip ancak taşlardan yaptıkları putlara tâzîmin kendilerini Allah’a yakınlaştıracığına inanıyorlardı. Çünkü bu putların, Allah indinde sevilen salih kişiler olduğuna inanıyor, bunlara ibâdetin de kendilerini Allah’a yaklaştırdığına iman ediyorlardı.¹⁰⁵

Vedd, *Suvâ*, *Yağûs*, *Yaûk* ve *Nesr* isimli kişilerin Hz. Adem’in çocukları olduğunu söyleyenler olmakla birlikte, Hz. Adem ile Hz. Nuh arasında yaşamış olan salih kişiler olduğu da¹⁰⁶ rivayet edilmektedir. Hz. Nuh’un döneminde yaşamış olan bu kişiler, çok sevilen kişilerdi.¹⁰⁷

Nuh kavmi gibi, Mekke halkı da salih kişilere ibâdet etmektedir. Mekke halkı, kahraman ve önderlerine öldükten sonra tapınıp kabirlerine tâzîmde bulunmak-

⁹⁹ Ezrâkî, I, 30; Yakût, I, 273.

¹⁰⁰ İbn Hazm, *Cemhere*, II, 492-494.

¹⁰¹ İbnü’l-Kelbî, *Cemhere*, I, 177; Zübeyrî 448; İbn Hazm, *Cemhere*, I, 179.

¹⁰² İbnü’l-Kelbî, *Cemhere*, I, 177.

¹⁰³ Fâkihî, IV, 306.

¹⁰⁴ İbn Sa’d, II, 136.

¹⁰⁵ Fuad Ali Rızâ, 151.

¹⁰⁶ Halebî, I, 12.

¹⁰⁷ Fâkihî, V, 193; İbn Kesîr, *Tefsîr*, III, 554.

taydılar. Kureyş, Kusay'ın emirler ve uygulamalarını âmel edilmesi gereken ve muhalefet edilmeyen bir din olarak kabullendiler. Kusay ölünce, Hacûn'a defnedildi. Hacûn kutsal bir yer gibi herkesin gömülmek istediği bir mezarlık sayılır oldu. Böylece Kusay'ın kabri de kutsallaştırıldı. Kureyş, Kusay'ın kabrini ziyaret edip ibâdet edercesine tâzîmde bulunurdu.¹⁰⁸ Böylece Mekke'de türbe ve kabirlerin kutsallaştırıldığı söylenebilir.

E- Putlara Tapınmanın Anlamı

İnsanlar taptıkları putlara ve onlara ibâdet etmelerine bir takım anlamlar yüklerler. Dünyada hiç kimse taş salt taş olduğu için tazimde bulunmaz; müşrik, puta taparken ona Tanrı'nın hulul ettiğine veya onda ilahî ruhun barınmakta olduğuna, o taşta Tanrı'nın tecessüm ettiğine, onunla ilişki kuran kişinin Tanrı ile ilişki kurduğuna inanır ve ondan ihtiyaçlarını gidermesini isterdi. Böylece kutsal taş ve bulunduğu yer, Tanrı'nın insanlarla ilişki kurduğu ve isteklerine cevap verdiği bir mekân olurdu.¹⁰⁹ Bunlar, putlardan duyduklarını iddia ettikleri seslerin gaybdan gelen haberler olduğunu söyler, dolayısıyla onların melâike veya ruhâniyetten olduklarını kabul ederek onlara taptıkları söylenmektedir.¹¹⁰ Halbukî putlardan gelen sesleri, tapınaklardaki görevli kahinlerin yaptığı¹¹¹ iddia edilmektedir. İnsanlar, seslerin geldiği bu putlarına aşırı derecede saygı gösterirlerdi.

Eğer bu putlar, önderleri, alimleri ve azizleri temsil ediyor ise, onların ölmesinden sonra çeşitli hurafeler de katarak putlara gösterilen bu sevgi ve saygıyı devam ettirirler.¹¹² Mekke toplumundaki tapınılan putların, toplumsallaştırılmış arzular haline geldikleri söylenebilir. Taptıkları heykeller, inandıkları varlıkların sembolleri, vücutlaşmış şekilleri ve putların temsil ettiği varlıklar olduğu¹¹³ söylenebilir. Zübeyr b. Avvâm, İslâm'a girdiğinde Ebû Bahterî ile karşılaştı. Ebû Bahterî, Zübeyr'e; "Senin babanın dininden ayrılmanı ve ilahlarımızı ayıplamanı istemiyorum" dedi. Zübeyr, sen duymayan, işitmeyen, zararı ve faydası olmayan bir şeye tapıyorsun dediğinde Ebû Bahterî; "*Biz sadece bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye onlara ibâdet ede-*

¹⁰⁸ Belâzurî, *Ensâb*, I, 59.

¹⁰⁹ Sarıkçıoğlu, 26-32.

¹¹⁰ Âlûsî, *Bulûğ*, II, 216.

¹¹¹ Üçok, 116.

¹¹² Günay Tümer, *Birunî'ye Göre Dinler ve İslâm Dinî*, Ankara, 1986, 164.

¹¹³ Elmalılı, V, 2692.

riz” dedi.¹¹⁴ İşte, bu da gösteriyor ki onların yaptıkları resim, şekil ve heykellerin kendilerini kısa yoldan Allah’a götüreceklerine¹¹⁵ inanıyorlar ve bu inancı sağlayacak yorumlar yapıyorlardı.

F- Putlara Tapınma Şekilleri

Mekke halkının, özellikle de Kureyş’in, düzenli ve belirli bir ibâdet şekli yoktu.¹¹⁶ Putlarına hayızlı ve cenabet olan el süremez. Her evde bir put olup, evin bir odası putlar için ayrılmıştı. Onlardan biri yolculuğa çıktığında evine girer ona el sürer; seferden geldiğinde yaptığı ilk iş, yine putuna el sürmek ve tavaf etmek olurdu. Arap, ekonomik gücüne göre ibâdet yeri yapardı. Zengin ise ibâdet için ev (Tağut) ve türbe yapar; ona gücü yetmezse hoşuna giden bir taş dikerek etrafında tavafinı yapardı.¹¹⁷ Adam sefere gideceğinde dört taş alır; en güzeline bakar, ona ibâdet eder; diğer üçü ile ocak kurar, yemek pişirirdi. Sehm’den Hâris b. Kays, nerede daha güzel bir taş bulsa alıp ona ibâdet eder ve daha önce ibâdet ettiği taşı atardı.¹¹⁸

İnsanlar, cehâletlerinden dolayı helva ile putunu yapar, bir müddet ona ibâdet eder, karnı acıktığında ise putunu yerdi.¹¹⁹ Dırar b. Hattâb, Benî Bekr’in taptıkları erkek deve yavrusunu yediğinden ona, *Akilu’s-Sakb* denmiştir.¹²⁰ Amr, Zulhalasa’ya gerdanlık takar; buğday, arpa ve süt sunar.¹²¹

Taş bulamadıklarında topraktan bir tümsek yapar, bir koyun getirir, sütünü onun üzerine sağıar ve sonra etrafında tavaf yaparlardı. Osman en-Nehdî, Biz beyaz taşla ibâdet edip atardık, bir tellâl bağırır, “*Ey insanlar, rabbiniz helak oldu! Rab arayınız!*” derdi. Sonra yorgun ve zorluk içerisinde yeni bir taş ararken tekrar bağırırdı, “*Rabbinizi bulduk*” derdi. Taşı görünce üzerinde kurban keserdik¹²² demektedir. Ayrıca özel putu olanlara ise *Sahibü’l-Evsân* denirdi: As b. Vâil es-Sehmî ve Hâris b. Kays gibi.¹²³ Bu putlar yanında itikâf yaparlardı. İtikaf ibadeti, putun ilahlığını

¹¹⁴ Belâzurî, *Ensâb*, IX, 421.

¹¹⁵ Mes’ûdî, *Murûc*, II, 145.

¹¹⁶ Şehristânî, II, 259.

¹¹⁷ İbnü’l-Kelbî, *Asnâm*, 21; Âlûsî, *Bulûğ*, II, 206.

¹¹⁸ İbn Dureyd, I, 110.

¹¹⁹ Askerî, 24.

¹²⁰ İbnü’l-Kelbî, *Cemhere*, I, 177; Zübeyrî, 448; İbn Hazm, *Cemhere*, I, 179.

¹²¹ İbnü’d-Dıyâ, 73.

¹²² Âlûsî, *Bulûğ*, II, 211.

¹²³ İbn Habîb, *Muhabber*, 158.

ispat, kişinin ihtiyaçlarını talep etme idi.¹²⁴ Hac sırasında ise her aşiret, putu çevresindedir; bazısı dua ediyor; kurban kesiyor; yanında Udhiye kurbanı sunuyor ve bazısı çeşitli yemekler yaparlardı.¹²⁵

Hacılar, Beytullâh'ı tavaftan sonra Menât'a gidip önünde tıraş olurlar; hac ve umrede hiçbir eve girmezlerdi. Menât'a telbiye yaparlardı. Onu tahlil edenler, Safâ ve Merve'yi tavaf etmezlerdi.¹²⁶ Hac ibâdeti, bittiğinde ise Kâbe'yi tavafa gelinir, sonra Uzzâ'ya gidilip tavaf edilir ve bir gün boyunca yanında itikafa girilirdi.¹²⁷ Tavaf İsâf'da başlar, onu öperler, tekrar tavafı onunla bitirirlerdi.¹²⁸ Onun yanında tıraş olur ve kurban keserlerdi¹²⁹ denmektedir. Putların ne olduğu nasıl ortaya çıktığı ve bu putlara tapma şekillerini gördükten sonra konunun bütünlük içerisinde daha güzel anlaşılması için putlara tapmalarının samimiyet ve ciddiyet durumunun tespiti gerekmektedir.

G- Putların İstismarı ve Alaya Alınması

Mekkeliler putlarına ibadette her zaman samimi değillerdi. Şekilde birlik olmakla beraber niyetler farklıydı. Mekke halkı putlara tapıyordu. Ancak onları bazen istismar ediyordu. Hatta onların kendi putlarıyla alay ve hakaret ettikleri dahi oluyordu. Kureyş'in putlara ibâdeti, Allah'a yaklaştırmaları için onları vesile kabul etmekte.¹³⁰ Dolayısıyla uygunsuz bir davranıştan dolayı hayatı tehlikede olanlar, putun yanında emniyette olurlardı. Sürünün tümünü çalan kişi, bunları putun yanına getirebildiği takdirde; elinden alınamazdı. Böylece kutlu bölge çiğnenmemiş olurdu. Fels putunun son bekçisi Sayfî, bir kadının devesini çalarak putun yanına getirdi. Sahibi deveyi almak için geldiğinde Sayfî, "*Deve artık rabbinindir, ilahına hakaret mi ediyorsun.*" diyerek bekçisi olduğu putu istismar edip¹³¹ hırsızlığını yasallaştırıyordu.

Putperestler, çıkarları uğruna putlarını istismar ettikleri gibi hedeflerine ulaşamadıklarında onlara her türlü hakaretleri yaparlar ve¹³² hatta onlara söverlerdi.¹³³

¹²⁴ Şehristânî, II, 259.

¹²⁵ Fuad Ali Rızâ, 139.

¹²⁶ Ezrâkî, I, 124; Fâkihî, V, 163.

¹²⁷ Fasî, Şifâ, II, 443.

¹²⁸ Ya'kûbî, Tarih, I, 254.

¹²⁹ Vâkidî, II, 840.

¹³⁰ İbnü'l-Kelbî, Asnâm, 51-53; Çelebi, Tarih, I, 171.

¹³¹ İbnü'l-Kelbî, Asnâm, 38.

¹³² İbnü'l-Kelbî, Asnâm, 24; İbn Hazm, Cemhere, II, 493-94.

Cidde yolunda Kinâne Kabilesi'ne ait olan Sa'd ismindeki put kaya parçası idi ve ibâdet gayesi ile üzerine kurban kanı sürülürdü. Birisi develerini vakfetmek ve takdis etmek için buraya getirdi. Putun üzerinde kanı gören develer etrafa kaçışmaya başladı. Develerin sahibi ise, "*Allah senin ilahlığını kaldırsın, develerimi kaçtırtın*" deyip taş parçasını puta fırlattı ve ona küfretti.¹³⁴ Yine babasının intikamını almak için Zulhalasa putu yanında fal okları çeken İmriu'l-Kays, fal okları olumsuz çıkınca, oku kırıp putun suratına fırlatarak "*Senin baban öldürülseydi böyle demezdin.*" dedi. Artık Zulhalasa önünde fal okları çekilmedi.¹³⁵

Yukarıdaki bilgiler, Kureyş'in çıkarları uğruna taptıkları putları istismar edip gerektiğinde alay, hakaret ve küfür edebildiklerine işaret etmektedir.

H- Kâbe'ye Alternatif Tapınaklar (Buyûtü'l-Asnâm)

Kâbe, putperest Arapların müştereken kutsal tanıdığı bir yer olmuşsa da, bundan başka, Yarımada'nın diğer yerlerinde yüz kadar daha ev (tapınak) vardır. Halk bu put evlerinde (Tağut) ibâdet yapardı.¹³⁶ "Kâbe" başlıklı konuda ele alındığı gibi *Arapların her köşeli eve Kâbe dediklerinden* ve saygı gösterdiklerinden bu *tâğut* evleri, Kâbe gibi kare şeklinde yaptılar. Muhtemelen Kâbe'ye benzetme amacı güdülmüştü.

Tapınakların kapıcı ve bakıcıları vardı.¹³⁷ bu evlerde ibâdet edilirdi. Kâbe'nin yanında olduğu gibi bu evlerin yanında da kurban kesilir, tavaf yapılır ve bu evler de Kâbe gibi tâzîm görürlerdi.¹³⁸ Bu evler, putların tam üzerinde yapılırdı.¹³⁹ Muhtemelen Peygamber, gelecekte bu evleri model alarak Müslümanların da Peygamberler ve salihlerin kabirleri üzerinde benzeri evler yapıp ibâdet edebilecekleri tahminiyle uyarılarda bulundular. Peygamber, vefatı sırasında, "*Sizden öncekiler Peygamberlerinin ve salihlerinin kabirlerini mescid edindiler. Siz mescid edinmeyiniz, sizi bundan nehyediyorum.*" "*Allah'ım kabrimi ibâdet edilen put kılma; Allah, Peygamberlerinin*

¹³³ Ebû Dayf Ahmed, 74.

¹³⁴ İbnü'l-Kelbî, *Asnâm*, 24; İbn Hazm, *Cemhere*, II, 494; Âlûsî, *Bulûğ*, II, 208.

¹³⁵ İbn Kesîr, *Sîret*, I, 62; *İslâm Tarihi*, II, 354; Âlûsî, *Bulûğ*, II, 208.

¹³⁶ İbnü'l-Kelbî, *Asnâm*, 49; İbn Hişam, I, 100; Üçok, 9.

¹³⁷ İbn Hişam, I, 100.

¹³⁸ İbn Hişam, I, 101; İbnü'l-Kelbî, *Asnâm*, 30; Âlûsî, *Bulûğ*, II, 212; İbrahim Şerîf, 183.

¹³⁹ İbnü'l-Kelbî, *Asnâm*, 49.

*kabrini mescid edinenlere gazab eder*¹⁴⁰ buyurarak peygamber kabirleri üzerinde bina yapılmasını da yasakladı.¹⁴¹

Uzzâ, Ukaysır, Zulhalasa gibi putlar üzerinde evler vardı; Ayrıca Hâris b. Ka'boğullarının Necrân'da,¹⁴² İyâd'ın Sendâd'da, Ebrehe'nin San'a'da ibadet edilen evleri vardı.¹⁴³ Putlarla dolu bu evlerin benzeri, Hicaz bölgesi dışında da yapılmıştı: Isfahân, Hind, Belh, San'a, Fergâne, Horasan, Çin, Antakya ve Mısır'da yapıldığı gibi. Bu evlerin beraberinde büyük heykellerin de yapıldığı rivayet edilmektedir.¹⁴⁴ Günaltay, putların korunduğu Tağut denen kutsal sayılan evleri Avusturya'daki Ertnatulungalara benzetmiştir. Çünkü bunların çevresinde savaşmak yasaktır. Ertnatulunga'nın da kapıcı ve bakıcıları vardır.¹⁴⁵

Bu evler, bir ticaret merkezi olarak Kâbe ile rekabete girdi. Ebrehe'nin Kâbe'ye saldırısının sebebi bu idi.¹⁴⁶ Peygamber bu evlerin tümünü putlarıyla birlikte yıktırdı.¹⁴⁷

İ- Kutlama Törenleri ve Bayramlar

Kureyş'in İslâm öncesinde dini bayramları vardı. Bu bayramlar, onlar için çok önemliydi. Çünkü bayramlar ve anma törenleri putlarını memnun etmek için yapıldı. Bu nedenle de tüm Araplar anma törenlerine katılırlardı.¹⁴⁸ Genel olarak Arapların bayramları ikiye ayrılırdı.

1. Mekâna Bağlı Bayramlar: Bayramların, anma törenlerinin yapıldığı yer, putların ve tapınakların bulunduğu bölgedir. Genel olarak Arapların katıldığı üç büyük tören vardı: Mekke'de bulunan Uzzâ'yı anma törenleri, Tâif'de Lât'ı anma törenleri ve Kudeyd'de, Menât'ı anma törenleri. Bunlar için senenin belli mevsimlerinde üç defa toplantı yapıldı. Her yöreden anma töreninin yapıldığı mekâna gelinilir; önce saygı duruşu yapılır; putun faziletleri anlatılır; hedy kurbanı kesilip tavaf

¹⁴⁰ İbn Sa'd, II, 240-242.

¹⁴¹ Ebû Davud, *Sünen*, *Bâbü'l-Binâ Alâ'l-Kabr* (76); Hadis no: 3225, Müslim, *Sünen*, K. Cenâiz, B. Ziyadât Alâ'l-Kabr, H. No: 970; İbn Mâce, *Sünen*, K. Cenâiz, Hadis No: 1562.

¹⁴² Seâlibî, II, 751.

¹⁴³ İbnü'l-Kelbî, *Asnâm*, 45; İbrahim Şerif, 183.

¹⁴⁴ Mes'udî, *Murûc*, II, 238.

¹⁴⁵ Günaltay, "Araplar ve Dinleri", *DFİFM*, Sayı: 3, s. 72.

¹⁴⁶ Seydişehrî, 247.

¹⁴⁷ Taberî, *Tarih* III, 307-308.

¹⁴⁸ Âlûsî, *Bulûğ*, I, 345.

yapılırdı. Sonra herkes dağılır, memleketine dönerdi.¹⁴⁹ Yine Zulhalasa tapınağında senenin belli mevsimlerinde törenler yapılırdı.¹⁵⁰

Büvâna Törenleri: Kureyş'in kutladığı en önemli anma töreni: Yanbû'da bulunan Kureyş'e ait olan Büvâna putu önünde yapılırdı. Putun olduğu mekânda herkes toplanır; ona önce dua edilir ve saygı duruşunda bulunulur; sonra putun iyilikleri, güzellikleri ve kutsiyeti anlatılır; ardından onunla ilgili ibâdetler yapılmaya başlanırdı. Putun yanında başlar tıraş edilir, kurbanlar kesilerek geceye kadar bir günlük sürede put yanında i'tikâfa girilirdi. Bu tören, senede bir gün yapılırdı. Ebû Talib, bu törende tüm Kabilesiyle birlikte hazır bulunurdu. Peygamber törenden kaçmak istediğinde "ilahlarımızdan kaçmandan korkuyorum, onları kızdıracaksın" diyordu.¹⁵¹ Muhalif olanlar, toplantı sırasında cezalandırılır veya değişik şekillerde cezalandırılma kararları alınır.¹⁵²

2. Zamana Bağlı Bayramlar: Mekke halkı, Recep ayında bir bayram yapardı. Bu bayramın Mudar veya Hicâz kabilelerine ait olması uzak bir ihtimal değildir. Gidiş gelişlerin mukaddes ve huzurlu bir ortamda olması gerekirdi.¹⁵³ Muhtemelen Recep ayı bu bayramdan dolayı haram kılındı. Ayrıca zamana bağlı olarak *Buâs*, *Ficâr*, *el-Basûs* ve *Ukâz* günlerinin kutlandığı¹⁵⁴ rivayet edilmektedir. Bu, zamana bağlı bayram ve törenler arasında putlara yapılan anma törenleri, bayramlarda Kâbe'ye saygı töreni ve İbrahimî çizgideki hac ibâdetlerinin yapıldığı törenler sayılabilir.

J- Kâbe'ye Saygı ve Hac Merasimi

Kâbe konusunda değişik başlıklar altında yeterli bilgi verildiğinden sadece Kâbe'ye duyulan genel saygı ve orada yapılan hac ibâdetinin tarihî gelişimini burada ele alacağız. "Putlara ibâdet şekilleri", "Tapınma" ve "Törenleri" gibi konular ele alındığında Kâbe'nin yine de tapınılan putlardan üstün kabul edildiğini yukarıda bildirmiştik. İnsanlar, Kâbe'ye ayakkabı ile dahi girmiyorlardı.¹⁵⁵ Her şeye rağmen Kâbe, dış ülkeler tarafından da saygı görüyordu. Şirk içerisinde yaşayan Ad kavminin

¹⁴⁹ Âlûsî, *Bulûğ*, I, 346.

¹⁵⁰ Âlûsî, *Bulûğ*, I, 346.

¹⁵¹ Ebû Naim İsbahânî, *Delâil*, I, 214-125.

¹⁵² Hammâde, 172.

¹⁵³ İbrahim Şerif, 211.

¹⁵⁴ Farûkî, *İslâm Kültür Atlası*, 31.

¹⁵⁵ Muḥammed Kürdî, V, 99.

dahi Beyt'in yanına gelip yağmur duasında ve tâzîmde bulundukları söylenmektedir. Her dinden insanın Hz. İbrahim'den önce beytin yerinde hac ibadeti yaptıkları belirtilmektedir.¹⁵⁶ Hz. İbrahim'den sonra Kâbe'ye değerli mücevherlerin hediye edildiği rivayetlerinde; Sâ'sân b. Bâbek veya İsfendiyâr'ın iki altın geyik, mücevherler, kılıç ve altınlar hediye ettiği kayıtlıdır.¹⁵⁷ Bunlar, Kâbe'ye gösterilen tâzîmin ifadesidir.

Hz. İbrahim, Kâbe'yi bina ettiğinde önce kendisinin Cebrâîl'in kontrolünde hac ettiği¹⁵⁸ ve Allah'ın tüm insanlara hacı farz kıldığını açıkladığı rivayet edilmektedir.¹⁵⁹ Cebrâîl Hz. İbrahim'e hacı şu şekilde yaptırdı: Beyt'i yedi defa tavaf edip rükünleri istilâm ettirdi. Sonra Makam-ı İbrahim'de iki rekat namaz kıldılar; Cebrail, Hz. İbrahim'e Safâ, Merve, Minâ, Müzdelife ve Arafat'ı gösterdi. Minâ'da, üç yerde; Cemretü'l-Akabe, Cemretü'l-Vustâ ve Cemretü's-Suflâ'da görünen şeytanı taşıdılar. Arafat'ta vakfe yaptılar. Böylece Hz. İbrahim'in hacı tamamlanmış oldu.¹⁶⁰

Hz. İbrahim'in hac ibâdetine bazı ilaveler yapıldı. İslâm yasaklayıncaya¹⁶¹ kadar çıplak olarak hac eden müşrikler,¹⁶² Mekkâ kuşu gibi ıslık çalıp el çarparak tavaf yapmadıkça hac ibâdetlerinin olmadığını iddia ederlerdi.¹⁶³ Beyt'in Salı ve Perşembe günleri açıldığı söylenmektedir.¹⁶⁴ Müzdelife'de ateş yakılırdı.¹⁶⁵ Yine cahiliye döneminde telbiye işlemi, şirk koşarak yapılırdı.¹⁶⁶ Ahmesîler, Arafat'ta vakfe için durmaz, Harem'de kalırlardı. Hill'e bağlı olanlar Arafat'ta vakfelerini yaparlardı.¹⁶⁷ Hacılar Harem'e girdiğinde, taarruza uğramamak için boyunlarına kıldan veya ağaçtan yapılmış gerdanlıklar takarlardı.¹⁶⁸

Müşriklerin hac ibâdetlerine, H.9.senenin hac mevsiminde Berâa süresinin inişi ile son verildi. Peygamber, Ebû Bekir'i hac emîri olarak görevlendirdi. Ayet i-

¹⁵⁶ İbn Şerye, 331; İbn Münebbîh, 35-36.

¹⁵⁷ Diyarbekrî, I, 111.

¹⁵⁸ İbn İshak, 74; Ezrâkî, I, 66-67; Muhibbî Taberî, 42.

¹⁵⁹ Ezrâkî, I, 67; Muhibbî Taberî, 342; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, I-XI, Bombay, 1979, II, 518; İbn Asâkir, Ali b. Hasan, *Tarih*, I-VII, Beyrut, 1979, II, 15.

¹⁶⁰ Ezrâkî, I, 66-67; Muhibbî Taberî, 342; Muhammed Kürdî, III, 47.

¹⁶¹ Ebû Davud, K. Menâsik, bab, 66, h. no: 1945.

¹⁶² Buhârî, K. Hac, bab 67, 164; Müslim (Nevevi Şerhî), IX, 116; Vâhidî, 129; Şiblî Dîmaşkî 169; Muhammed Kürdî, V, 142.

¹⁶³ Rağîb el-İsfahânî, 716; Yakût, V, 181; Muhammed Fuad Abdulbâkî, *Mu'cemu Gârîbî'l-Kur'an Mustahricen Min Sahihî'l-Buhârî*, İstanbul, 1985, 194.

¹⁶⁴ Muhammed Kürdî, IV, 165.

¹⁶⁵ Fâkihî, IV, 322; Süheylî, I, 230.

¹⁶⁶ İbn Münebbîh, 219, vd.; İbn İshak, 74; İbn Habib, *Muhabber*, 311.

¹⁶⁷ Ezrâkî, I, 188.

¹⁶⁸ Âlûsî, *Bulûğ*, II, 289.

nince, Hz. Ali'yi de ayetin tebliği için Mekke'ye gönderdi. Artık müşrikler çıplak olarak hac ve tavâf yapamayacaklardı.¹⁶⁹

K- Mekke'de Yapılan Diğer İbâdetler

Kureyş, şirk koşmakla birlikte hac ibâdeti dışında diğer bazı ibâdetler de yaptı. Kureyş, cenâbetten temizlenmek için gusleder, sünnet olurdu. Mazmaza, işinkâk, turnak kesme, tıraş olma gibi bazı adetleri vardı.¹⁷⁰ Yine Hz. İbrahim'den kalma bir âdet olarak değişik şekillerde namaz kılındığından bahsedilmektedir.¹⁷¹ Kâbe'de parmaklarıyla ıslık çalarak namaz ibâdetini yapanların olduğu rivayetleri bulunmaktadır.¹⁷²

Ramazân ayında Kâbe'ye dönerek namaz kılanların oruç da tuttukları söylenmektedir.¹⁷³ Cahiliye döneminde Kureyş, günah işleyince tâzîm ve kefâret olsun diye¹⁷⁴ aşûre orucu tutardı.¹⁷⁵

Kureyş, ölülerinin cenaze namazını kılardı. Cenazeyi serir (kanepeye benzer bir divan) üzerine koyar, sonra velisi gelir, onun tüm iyiliklerini sayardı; onu över, ardından "*Allah'ın Rahmeti Üzerine olsun*" diyerek onu defnederlerdi.¹⁷⁶

Kureyş, bir iş yapacağına kaçmayacağına dair İsâf önünde yemin etmeyi ibâdet sayardı.¹⁷⁷ Bu bilgilerden hareketle Kureyş'in şirkle birlikte değişik ibâdetler yaptığı söylenebilir.

L- Kurban Adası

Kâbe'ye kurban adama ibadetinin İlyas Peygamber tarafından başlatıldığı rivayet edilmektedir. Nizâr tarafından da Harem'de kurbanlar adandığı rivayet edilmektedir.¹⁷⁸ Kurban adama, bir ibâdet haline gelmiş olmalı ki, çok uzak yollardan

¹⁶⁹ Halife b. Hayyat, *Tarih*, 45; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 218.

¹⁷⁰ İbn Habîb, *Muhabber*, 320; Muhammed Rüşdî, 62.

¹⁷¹ Ezrâkî, I, 70.

¹⁷² Fuad Abdülbakî, *Ğarîbü'l-Kur'ân*, 194.

¹⁷³ Âlûsî, *Bulûğ*, II, 224.

¹⁷⁴ Âlûsî, *Bulûğ*, II, 281.

¹⁷⁵ Buhârî, *Menâkib*, bab 26, II, 234; Muhammed Rüşdî, 62.

¹⁷⁶ İbn Habîb, *Muhabber*, 320.

¹⁷⁷ İbn Habîb, *Muhabber*, 118.

¹⁷⁸ Dahlân, *Siyer*, I, 10.

gelinerek kurban kesilirdi¹⁷⁹ veya kesilmek üzere Mekke'ye gönderilirdi; örneğin Yemen kralı on tane seçkin deve gönderip Mekke'nin en yüce şahsiyetinin kurbanlıklarını kesmesini isterdi.¹⁸⁰ Yani kurban adama işi Hicâz sınırlarını aşmış görünmektedir.

Kâbe'ye adak olarak ortaya çıkan kurban kesme olayı, Müşrikler tarafından âdet haline getirildi. Ancak Kurban adağı, zamanla kendi putlarına yapılmaya başlandı. Her kabile veya kişi, kendi putu için kurban keserdi.¹⁸¹ Cahiliye döneminde kurbanlar, genelde putların yanında, özellikle de İsâf ile Nâile putları yanında kesilirdi.¹⁸² Putlar için kestikleri kurbanların kanını putların üzerine sürerlerdi ve karşılığında mallarının artmasını talep ederlerdi.¹⁸³ Kestikleri kurbanların etleri, taşın üzerine yırtıcı hayvan ve kuşların yemesi için konurdu.¹⁸⁴ Recep ayında putlar önünde kesilen kurbana *Afire* denip etinin yenilmesi haram kılınmıştı.¹⁸⁵ Kur'ân, "*Allah için kesilen kurbanların etini yiyiniz*" ayeti ile cahiliye uygulamasını kaldırdı.¹⁸⁶

Mekke halkının kurban olayına çok önem verdiği görülmektedir. Hatta putlarına insan kurban etmeye kadar işi götürdüklerini Abdulmuttalib'in oğlu Abdullah'ı kurban olarak adamasından çıkarmak mümkündür. Ayrıca kahramanlarının ve ileri gelenlerinin kabirlerinde deve kesme adetleri vardı. Bu Hassan b. Sabit'in şiirlerinde de işlenmektedir.¹⁸⁷

M- Fal Okları (Ezlâm)

Kureyş Kabilesi yaptığı her işte bir yerlere başvurmayı, akıl almayı veya yaptıkları işlerde danışmayı gelenek haline getirmişlerdi. Bir sorunları olduğu zaman Hübel önünde fal okları çekerek çözmeyi dini bir ödev olarak biliyorlardı. Kureyş günlük hayatlarını oklardan çıkan sonuçlara göre düzenleme eğiliminde idi.¹⁸⁸ Ancak kendi çıkarlarına uygun olmayan durumlarda çıkan sonuçları uygulamazlar; puta

¹⁷⁹ Fuad Ali Rızâ, 234.

¹⁸⁰ İbn Abdirabbih, II, 172.

¹⁸¹ Âlûsî, *Bulûğ*, II, 210.

¹⁸² İbn İshak, 2; İbn Hişam, I, 163; Taberî, *Tarih*, II, 328; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 6.

¹⁸³ Şehristânî, II, 248.

¹⁸⁴ İbn İshak, 78.

¹⁸⁵ Ezrâkî, II, 125.

¹⁸⁶ *Hac*, 28.

¹⁸⁷ Yediyıldız, *D.G.İ.T*, I, 167.

¹⁸⁸ İbn Hişam, I, 174, v.d.; Ezrâkî, I, 117; Taberî, *Tarih*, II, 328-330; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 6.

hakaret veya küfrederlerdi. Bedir savaşına çıkmak için Kureyş, Hübel'in yanında ezlâm okları çektiğinde; savaşı yasaklayan oklar çıktı. Bu durumda, "Bugün bunlardan daha zararlısı yok ve de daha zararlısını görmedik." dediler. Ebû Süfyân ise Kureyş'e haber gönderip onlara, "Kimse ezlâmla uğraşmasın, işlerine devam etsinler" dedi.¹⁸⁹

Hübel önünde yedi ok vardı. Bunlar üzerinde "Evet", "Hayır", "Sizdendir", "Sizden değildir" gibi ifadeler yazılıydı. Bir iş yapılacaksa çocuğun neseplerine katılmasından tutun savaşa çıkılmasına kadar¹⁹⁰ her uygulama için yüz dirhem para ve bir genç deveyi put görevlisine verirlerdi. O da okları çeker, evet çıkarsa sonucu kabul eder ve ona göre davranırlardı; evet çıkmazsa uygulamayı gelecek yıla bırakırlardı.¹⁹¹

Yukarıda zikredilen bilgilerden, Kureyş'in sosyal hayatlarında "Ezlâm" denilen okları çekmenin büyük bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Ancak, uygulamadan olumsuz sonuç çıktığında özellikle eşraf ve zenginler arasında reddedildiği veya bir yıl sonraya bırakıldığı da görülmektedir.

N- Bahîra, Sâibe, Vasîle ve Hâm Adeti

Mekke'de *bahîra*, *sâibe*, *vasîle* ve *hâm* uygulamasını Amr b. Luhay'ın başlatığı¹⁹² rivayet edilmektedir. Kur'ân, olayı kötüleyip Allah tarafından emredilmediğini belirtmekte ve uygulamayı yasaklamaktadır.¹⁹³

1) *Bahîra*: Deve, ard arda beş tane dişi yavru doğurursa "*Bahîra*" ismi verilip kulağı yarılırdı.¹⁹⁴ Bu görüş, İbn İshak'a aittir. İbn Hişam'a göre İbn İshak'ın görüşü doğru değildir. Devenin kulağı delinmez, yünü kırılmaz ve sütü de sadakadır.¹⁹⁵ Bahîra, Tanrı için başıboş bırakılan devedir. Fâkihî'ye göre ise Bahîra, Kâbe'de İsâf ve Nâile putları yanında kesilir ve başı ile boynu lider olan Ebû Gubşân'a verilirdi.¹⁹⁶

¹⁸⁹ Vâkidî, I, 33, 34.

¹⁹⁰ İbnü'l-Kelbî, *Asnâm*, 36-37; İbn Hişam, I, 174-175.

¹⁹¹ İbn İshak, 10; İbn Hişam, I, 174-175.

¹⁹² İbnü'l-Kelbî, *Asnâm*, 7; İbn Hişam, I, 105; İbn Habib, *Munammak*, 328; *Muhabber*, 330-331; Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Sahih*, (Çev: Mehmet Sofuoğlu), I-XV, İstanbul, 1990, VII, 3323; Askerî, 41; İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 555.

¹⁹³ *Mâide*, 103; *En'âm*, 139-148; *Yusuf*, 59.

¹⁹⁴ İbn Habib, *Munammak*, 328; Askerî, 40.

¹⁹⁵ İbn Hişam, I, 105.

¹⁹⁶ Fâkihî, V, 159.

2) *Sâibe*: Deve, on yavru yapar ve hepsi dişi olursa sâibe denir. Sâibe'ye binilmez, tüyü alınmaz, sadece misafirler, onun sütünü içebilirdi.¹⁹⁷

3) *Vasîle*: “*Vasîle*” tanımında ihtilaf vardır. Beş veya yedi tane ard arda dişi kuzu doğuran koyuna “*Vasîle*” dendiğini iddia edenler¹⁹⁸ olduğu gibi, her defasında ikiz doğuran koyuna “*Vasîle*” dendiğini söyleyenler de vardır. Her defa ikiz doğunca dişiler Allah'a, erkekler ise kendilerine ayrılırdı.¹⁹⁹ Bu isimdeki develerin sütünden ve yününden erkekler faydalanabilir ama kadınlara vasîle'nin sütü yasaktır.²⁰⁰

4) *Hâm*: Devenin yavrusu, dede olursa hâm denirdi. Hâm denen deveye binilmez, yük vurulmaz, su ve meralar yasaklanmaz ve ölünce ilahlara adanırdı.²⁰¹

Bahîra, *sâibe*, *vasîle* ve *hâm* sıfatlarına sahip olan develerin su ve meralara gitmesi engellenemez, sütlerini sadece erkekler içebilir, ölürlerse etlerinden erkek ve kadınlar ayrımsız olarak faydalanabilirler.²⁰²

O-Ahmesîlik

“*Ahmesî*”, Hums kökünden türeyip dinde aşırı gitme ve dine bağlı olma anlamına gelmektedir.²⁰³ “*Ahmesî*” ise dine aşırı derecede bağlı olan kişilere denir.²⁰⁴

Tarihçiler, Arapların dinlerini “*Hums Dini*” ve “*Hill Dini*” olarak ikiye ayırmaktadırlar.²⁰⁵ *Hums* dini nübüvvetle gelen bir din değildir. Aksine kuralları Kureyş tarafından ortaya konmuş ve hatta uydurulmuş bir din olduğu rivayet edilmektedir.²⁰⁶ *Hums* dininin ne zaman uydurulduğu kesin olarak bilinmemektedir. Fil olayından önce yahut sonra ortaya çıktığı tartışmalıdır.²⁰⁷ Arapların Fil olayından sonra Kureyş'i kutsallaştırdığı kabul edilirse hums uydurmacasının da aynı dönemlere te- kabül ettiği söylenebilir.

¹⁹⁷ İbn Hişam, I, 105; İbn Habib, *Muhabber*, 330; İbn Kesîr, *Tarih*, II, 310; Fâsî, *Şifâ*, II, 288.

¹⁹⁸ İbn Habib, *Munammak*, 328; Askerî, 41.

¹⁹⁹ İbn Hişam, I, 106.

²⁰⁰ İbn Habib, *Muhabber*, 331.

²⁰¹ İbn Habib, *Muhabber*, 331; Askerî, 42.

²⁰² İbn Habib, *Munammak*, 328.

²⁰³ İbn Habib, *Munammak*, 128; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 616; Âlûsî, *Bulûğ*, I, 243.

²⁰⁴ Ezrâkî, I, 175-177.

²⁰⁵ Ezrâkî, I, 179; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 256; Hammâde, 110.

²⁰⁶ İbn İshak, 91; İbn Hişam, I, 229.

²⁰⁷ İbn İshak, 80; İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, II, 472.

Hums dinine bağlı olan kabileler: Mekke halkının geneli ve özellikle Kureyş Kabilesi Ahmesî'dir.²⁰⁸ Kinâne, Huzâa ve Kureyş'den birisiyle evli olan her kişi Ahmesîdir.²⁰⁹ Mekke'ye yerleşen bütün Arap kabileleri Kureyş'in diğer çocuklarından olan Kilâb, Ka'b, Âmir, Kelb ve Rabîa b. Sa'sâa kabileleri; Abdümenât boylarından Hâris, Mudlic, Âmir ve Malikoğulları; Sakîf, Advân, Yerbu ve Mazinoğulları Ahmesî'dir.²¹⁰ Temîm b. Mürre, Kays Aylân ve Kudâa kabileleri ile Yemenlilerin tamamına yakını Hill'e bağlıdır.

Kureyşliler, "Hill"e bağlı olan birisi ile evlenmek istediğinde "Hums" dinine girmelerini şart koşarlardı.²¹¹ Kureyş "Hill"den hac ve umre için Mekke'ye gelenlere tavaf edebilmeleri için Humsluların elbiseleriyle tavaf etmelerini ve Mekkelilerin verecekleri veya satacakları yiyecekleri yemelerini şart koşmuştu.²¹² Yani Mekke dışından gelenlerin yanlarında getirdikleri elbise ve yiyecekleri kullanamayacaklardı.²¹³ Bu durumda Ahmesîliğin ekonomik kaygılar ile oluşturulduğu ve Kureyş'in dinî istismar ettiği söylenebilir. Mekke'ye gelenler, ya Ahmesîlerden elbise temin ederler ya da çıplak tavaf ederlerdi.²¹⁴ Hacılar kendi elbiseleriyle tavaf edecek olurlarsa elbiselerini Kâbe'de çıkarıp atmak zorunda idiler; attıkları bu elbiselerden hiç kimse faydalanamazdı. Bu elbiselere *el-Lekâ* deniyordu.²¹⁵ Kureyş, tüm Arapları bu kurala uymaya mecbur etti. Araplar ise Kureyş'in koyduğu "Hums" kurallarına boyun eğdi. Bu nedenle Arafat'ta vakfe yaparlar, sonra Kâbe'ye indiklerinde elbise bulamazlarsa çıplak tavaf ederlerdi.²¹⁶ Şiirlerde bu tür örnekler çoktur.²¹⁷

Ahmesîler, Arafat'ta vakfe yapmaz, gerekçe olarak Ehlullah'ın Harem'den çıkmayacağını; eğer Harem'den çıkarlarsa saygınlıklarının kalmayacağını söylerler

²⁰⁸ İbn İshak, 91; Ezrâkî, I, 177; Câhız, *Resâil*, 105; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 616.

²⁰⁹ İbn İshak, 91; İbn Hişam, I, 227; Ezrâkî, I, 177; İbn Habib, *Muhabber*, 178; *Munammak*, 226; İbn Sa'd, I, 72; İbn Hazm, *Cemhere*, II, 486; Süheylî, I, 350; el-Huseynî el-Kürdî, IV, 32.

²¹⁰ İbn Habib, *Muhabber*, 178, 179.

²¹¹ Câhız, *Resâil*, 103; İbnü'l-Fakîh, 75.

²¹² İbn İshak, 91; Ezrâkî, I, 176-177; İbn Habib, *Munammak*, 129; *Muhabber*, 180; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 256; Fâsî, *Şifâ*, II, 67.

²¹³ İbn İshak, 91; Ezrâkî, I, 175.

²¹⁴ İbn İshak, 75; Ezrâkî, I, 175; İbn Habib, *Muhabber*, 180; İbn Sa'd, I, 72; Süheylî, I, 350.

²¹⁵ İbn İshak, 90; İbn Hişam, I, 228; İbn Habib, *Munammak*, 129; Süheylî, I, 350.

²¹⁶ İbn İshak, 75; İbn Habib, *Munammak*, 129; İbn Sa'd, I, 72; Ya'kûbî, *Tarih*, I, 257; Fâsî, *Şifâ*, II, 67.

²¹⁷ Örnek bir hadise için bkz. İbnü'l-Kelbi, *Cemhere*, I, 59; Câhız, *Resâil*, II, 149.

ve kendilerini Ehlullah olarak tanımlarlardı.²¹⁸ Ayrıca Ahmesî olanlar hac mevsiminde şunları yapmazlardı.

1. Dokuma yapmazlar
2. İp ve tavşan kılı bükmezler
3. Evlere kapısından girmezler; aksine evin arkasından veya çatıdan girerler.
4. Arafat'ta vakfe yapmazlar ve hac zamanı Harem dışına çıkmazlar.
5. Harem dışında hiçbir şeye saygı göstermezler.
6. Et ve yağ yemezler; yağı eritmezler.²¹⁹

Yukarıdaki bilgiler, Ahmesîlerin hac mevsiminde yapmadıklarından bir bölümdür. Kureyş, Hill'e mensup olan gelen hacıların beraberinde getirdikleri elbise ve yiyeceklerini kullanmalarını engelleyip, her şeyi ücretle sattıklarından dolayı²²⁰ azımsanmayacak kadar gelir elde ettiklerinden olsa gerektir ki, Ahmesîlik konusunda taviz vermiyorlardı. Hatta Kureyş'den bir kadın başkalarıyla evlenmek istediğinde doğacak çocuğun Ahmesî olması şartı ile ona evlenme izni verirlerdi. Yine hasta olan çocuklarını iyi olursa Ahmesîliğe adayacaklarını vaat eder, çocuk iyileştiğinde ise onu Ahmesîliğe hizmet etmek için verirlerdi.²²¹ Kureyş'in bu çabalarının Ahmesîliği gündemde tutma amacını taşıdığı kuvvetle muhtemeldir.

Önceki konularda *Kâbe'nin ve Mekke'nin Haremligi* (kutsallığı) ve *Ahmesîliğin* avantajıyla Kureyş'in "*Ehlullah*" oluşu (kutsallığı) görüldü. Ayların haremligi açıklığa kavuşturulduğunda konu bütünlük kazanacaktır. Mekke'nin, zamanın ve halkın (Kureyş'in Ehlullah oluşu) kutsallığı birbirini tamamlayarak bütünü oluşturmuş olacaktır. Ahmesîlik ile Haram aylar uygulamaları arasında ciddi bağlar bulunmaktadır.

P- Haram Aylar (Eşhuru'l-Hurum) Basl ve Nesî

Araplar arasında önemli bir yeri olan bu ayların haram kılınması, kastedilen zaman içerisinde savaşların, çatışmaların, kötülük ve günahların yasaklanmış olma-

²¹⁸ İbn İshak, 80; Ezrâkî, I, 177; İbn Habib, *Muhabber*, 180; İbn Sa'd, I, 72; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 616.

²¹⁹ İbn İshak, 75-80; İbnü'l-Kelbi, *Cemhere*, I, 8; Ezrâkî, I, 180; İbn Habib, *Muhabber*, 179; *Munammak*, 129; İbn Sa'd, I, 72; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 256; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 616; Fasî, *Şifâ*, II, 67-70.

²²⁰ İbn İshak, 90; İbn Hişam, I, 228.

²²¹ Ezrâkî, I, 179.

sıdır.²²² Araplar özel yerlere ve özel aylara tâzîm gösterirlerdi. Haram kabul edilen aylar içerisinde öldürmeler olmaz ve birbirlerinin haklarına tecâvüz edilmezdi. Çünkü o zaman dilimini kutsallaştırdılar.²²³ Haram aylar: Zilhicce, Zilkâde, Muharrem, Receb'dir.²²⁴ Bu aylarda savaş yapılmayacağı inanç ve uygulaması İslâmî dönemde de devam etti.²²⁵

Haram aylarda savaşlar olmadığından Araplar senelik ihtiyaçlarını o zaman içerisinde sağlamaya çalışırlardı. Korkusuzca ticaretlerini yaparlardı. Efgânî, "Merzûkî"ye göre; panayırlar sadece bu aylarda kurulabilir, haram aylar dışında panayırların kurulması mümkün değildir" demektedir.²²⁶ Haram aylar, Kureyş'e hac merkezinde olmaları nedeniyle ticarî üstünlük ve zenginlik kazandırmıştı.²²⁷

Haram aylar uygulamasının Hz. İbrahim'in haccı ilan ettiği günden itibaren uygulamaya başladığı iddiası²²⁸ yoğunluk kazanmakla beraber bu uygulamaların pazarların kurulduğu dönem yani Haşim döneminde başlamış olduğunu söyleyenler de vardır.²²⁹ Ama Haram ayların hac ilanıyla başlaması akla daha uygundur.

Araplar haram kabul edilen dört aydan faydalanırken Kureyş, "Basî" kavramını ortaya attı. "Basî" diğer sekiz ayı kapsar aynı Ahmesî olan Kureyş'e diğer sekiz ay da haram aymış gibi davranma serbestiyeti koyandı. Böylece Kureyş on iki ay serbestçe ticaret yapardı; ama Araplar onlara saldırmazdı. Kureyş, hiçbir şeyden korkmadan istedikleri yere serbestçe gidebilirlerdi.²³⁰

Araplar, yaz aylarında hava çok sıcak olduğu için baskın talan fazla yapamamaktaydı. Bunun sonucunda dört ay devam eden haram ay ve üç ay devam eden yaz aylarında hiç savaş ve saldırı yapamamaktaydı.²³¹ Haram aylardan üçü bir arada diğeri ise farklı bir yerde olduğu için zaman zaman sorunlar çıkmaktaydı. Ayrıca ay

²²² Ebû Ubeyd el-Haravî, *Ğarîbu'l-Hadîs*, II, 157; Süheylî, III, 45; Sâbûnî, *Tefâsîr*, I, 535; Çelebi, *Tarih*, I, 116; Celal Yıldırım, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, II, 232.

²²³ İbrahim Şerif, 211; Efgânî, 72.

²²⁴ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 219; İbn Abdirabbih, V, 238; Şiblî Dımaşkî, 168; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 11; Ebû'l-Fidâ, *Tarih*, I, 182; Hazin, Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Bağdâdî es-Sufî, *Lübâbu't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl*, I-II, Mısır, 1331, II, 230.

²²⁵ *Tevbe*, 5; İmam Muhammed, *Siyerü'l-Kebîr – İslâm Devletler Hukuku*, (Şerh, Serahsî; Çev: Said Şimşek, İbrahim Sarıms), İstanbul, 1980, 109.

²²⁶ Efgânî, 73.

²²⁷ İbrahim Şerif, 214; Efgânî, 73.

²²⁸ Ebû Ubeyd, *Ğarîbu'l-Hadîs*, II, 157; Süheylî, III, 45; *Tarih*, I, 116.

²²⁹ İbrahim Şerif, 212.

²³⁰ Süheylî, I, 201.,

²³¹ İbrahim Şerîf, 217; Hasan Basrî Çantay, *Kur'ân-ı Hakim ve Meâli Kerîm*, I-III, İstanbul, 1974, I, 280.

takvimine göre aylar her sene aynı mevsime denk gelmiyordu. Araplar, çözüm yolu olarak “Nesî” uygulamasını getirdiler. Ayrıca ticaretle uğraşanlar için de hac aylarının hasılatın çıktığı günlere denk gelmesi gerekir. Yani talan yapmak isteyenler ve ticaretle uğraşanlar için “Nesî” çözüm getiriyordu. Dolayısıyla bu uygulama benimsendi ve hiç kimse buna karşı çıkmadı. Aksine Nesî uygulamasına dinî bir kılıf geçirdiler.²³² Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Nesî iki şekilde uygulanırdı:

1. Haram ayları safer ayına atma şeklinde yapılan uygulama intikam isteği ve saldırı için yapıldı. Haram aylarda saldırı büyük günah sayıldığından halk saldırı yapanları kötü görürdü.²³³ Dolayısıyla haram olan Muharremi, Sefer ayının yerine alınca helal ay oluyordu. Muharrem bir sene helal diğer sene haram oluyordu. Buna bağlı olarak diğer haram ayların yerleri değişirdi. Böylece Araplar saldırı ve intikam için fırsat elde etmiş oluyordu.²³⁴

2. Haccın vaktinin değiştirilmesi şeklinde yapılan Nesî, kamerî ayların, şemsî aylara (Güneş Yılı) ayarlanması olayıdır.²³⁵ Bilindiği gibi kameri yılda 354 gün vardır, halbuki şemsî yılda 365 gün vardır. Bu nedenle kameri yıla göre hac yapılsa, her sene, bir önceki seneden on bir gün evvel olurdu. Böylece hac mevsimi dönerli olarak bütün mevsimlere tesadüf edebilirdi. Fakat Mekkeliler, haccın her zaman aynı mevsime, yani bahara tesadüf etmesini istemişler ve bunun için “Nesî” usulüne başvurmuşlardır.. İki takvim yılı arasında on bir günlük bir fark vardır. Bu nedenle Mekkeliler her üç seneden sonra bir on üçüncü ay ilave ediyorlardı. Buna rağmen üç günlük bir fark kalıyordu. ($11 \times 3 = 33$, $33 - 30 = 3$) ve on seneden sonra bu üç günlük fark bir ay oluyordu ($10 \times 3 = 30$). Bunun için seneye bir ay daha ilave ediyorlardı. Bu uygulama da Kâbe'nin önünde cereyan ediyordu.²³⁶

Yukarıdaki bilgilerden *Nesî*'nin dinî nitelikli olmadığı; bu uygulamanın tümüyle ekonomik nedenlere matuf olduğu anlaşılmaktadır.

²³² İbrahim Şerif, 217.

²³³ Süheylî, I, 113; Muhammed Kürdî, V, 103; Çelebi, *Tarih*, I, 151.

²³⁴ İbn Habîb, *Munammak*, 156; Süheylî, I, 113; Çelebi, *Tarih*, I, 51; Elmalılı, 530.

²³⁵ Süheylî, I, 113; Elmalılı, IV, 2530; Ahmet Şerif, 215; Hamidullah, *Müesseseler*, 43.

²³⁶ Mes'ûdî, *Murûc*, II, 204; Şiblî Dımaşkî, 168; Süheylî, I, 115; Ahmed Şerif, 216; Elmalılı, IV, 2530-2538; Hamidullah, *Müesseseler*, 43.

II – MELEK VE CİNLERE TAPANLAR

Kureyş Kabilesi, melek ve cinleri de korku ve sığınma psikolojisi içerisinde Allah'a ortak koşarlardı. Kureyş, cinlerden korktuğu için meleklerle sığınmak isterdi.²³⁷ Bu nedenle melekleri kainatın idarecileri²³⁸ ve Allah'ın kızları biçiminde kabul lenip,²³⁹ onlara kutsiyet atfediyorlardı. Dolayısıyla melekleri evrendeki olayların idaresinde Allah'a ortak koştukları söylenebilir.

İbn Hişam, Kureyş'in meleklerle taptıklarını ve onların Allah'ın kızları olduklarına inandıklarını söyleyip²⁴⁰ görüşünü şu ayetle destekler: *“Onlar esirgeyici olan Allah'ın melekleri çocuk edindiğini söylerler. Haşa asla olamaz. Onlar sadece Allah'ın kullarıdır. Onlar Allah'tan önce söz söylemezler, onun emrine göre davranırlar.”*²⁴¹

Kureyş, toplumda erkeği üstün tutup kızları utanç vesilesi olarak gördükleri halde, söz konusu Allah olunca kendileri için âdî gördüklerini Allah'a çocuk diye nispet edebiliyorlardı. Kur'ân, bu çarpıklığı çok etkileyici bir üslupla kınamaktadır. *“Ve Allah'a kızlar isnat ediyorlar. O, yücedir, hoşlandıkları da kendilerininindir. Onlardan birine bir kızı olduğu müjdelendiğinde içi öfkeyle taşarak, yüzü simsiyah kesilir.”*²⁴²

Yukarıda da ifade edildiği gibi “Lât, Menât ve Uzzâ” putları Allah'ın kızları olarak kabul edilmekte olup meleklerin sembolleri olduklarına ve Allah katında kendilerine şefaatçi olacaklarına inanmaktaydılar. Meleklerin somutlaşmış şekilleri oldukları için tâzim gördükleri belirtilmişti.

Mekke'de melekler ve cinlerin varlığı kabul edilir ve bunlara inanılırdı. Mekke halkı cinlerden korktuğundan, gittikleri yerlerdeki cinlerin kötülüklerinden korunmak için şu duayı yaparlardı. *“Buradaki gece cinlerinin şerrinden bu vadinin azizine sığınırım.”* Onlara göre, vadinin azizi, melekler idi.²⁴³

²³⁷ İbn İshak, 91

²³⁸ Nadim Macit, *Şirk ve Müşrik Toplum*, Konya, 1992, 91.

²³⁹ *Nahl*, 57-58; *Zuhruf*, 15-22; *Necm*, 27.

²⁴⁰ İbn Hişam, II, 14.

²⁴¹ *Enbiyâ*, 101-102, 26-29.

²⁴² *Nahl*, 57-58; Mehmet Ortakaya, *İslâm Öncesi Hicaz Bölgesi Araplarının Din Anlayışı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1995, 43.

²⁴³ İbnü'l-Kelbî, *Asnâm*, 49.

Mekke’de Huzâa’nın lideri olan Amr b. Luhay, kâhindi ve onun Sümâme adlı bir cini olduğu ve onu yönlendirdiği rivayetine bakılırsa halkın hayalinde etkileyici bir cin tasavvuru olduğu anlaşılır. Yine cahiliye döneminde halkın cinler hakkındaki düşüncesi, insanlara düşman olan ve kötülük eden vadide yaşayan periler oldukları noktasında yoğunlaşmaktadır.²⁴⁴ Bu sebeple, cinlere tapınma başladı. Huzâa’dan Mekke’de yaşayan Müleyhoğulları, cine taptıklarından haklarında ayet indi.²⁴⁵ “*Muhakkak ki, Allah’tan başka taptıklarınız da sizin gibi kullardır.*”²⁴⁶

Mekke’de puta tapmayı benimsemeyen Zeyd, şiirlerinde cinlere tapmayı bıraktığını anlatıyordu.²⁴⁷ Halk, cinlerin insana vesvese verip akıllarını karıştırdıklarına inanırdı.²⁴⁸

III – Şİ’RÂ YILDIZINA TAPANLAR

Mekkelilerin gök cisimlerini kutsadıkları bilinmektedir. Kureyş, çocuklarına çokça Abduşems (güneşin kulu) ismini koyardı.²⁴⁹ Bu durum Kureyş’in güneşe çok önem verdiğini göstermektedir. Ayrıca Mekke’de bazı Kinâne kollarının aya taptığı²⁵⁰ rivayetine bakılırsa Kureyş’in, gökteki cisimleri de Allah’a ortak koştığı söylenebilir.

Mekke’de bazı Kureyş ve Huzâa mensuplarının Şi’râ denen yıldıza taptıkları bildirilmektedir.²⁵¹ Şi’râ yıldızına tapma fikrini ilk olarak Mekke’ye getiren şahsın, Huzâa Kabilesi lideri olan Ebû Kebşe²⁵²’dir. Ebû Kebşe Kureyş’in dinine karşı çıkıp, onların putlarına tapmadı. Peygamber de putlara tapmaya karşı çıktığından dolayı ona Ebû Kebşe lakâbını takmışlardı.²⁵³ Rivayete göre Ebû Kebşe bir gün eşraftan olması nedeniyle Kabilesi’ni toplar ve onlara “*Gökteki yıldızlar enlem çizgisinde*

²⁴⁴ İbnü’l-Kelbî, *Asnâm*, 49, dipnot, 249.

²⁴⁵ İbnü’l-Kelbî, *Asnâm*, 40-49.

²⁴⁶ *A’raf*, 193.

²⁴⁷ İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, II; 387.

²⁴⁸ *Nas*, 1-6.

²⁴⁹ İbn Manzûr, VII, 420.

²⁵⁰ Âlûsî, *Bulûğ*, II, 240.

²⁵¹ Âlûsî, *Bulûğ*, II, 240.

²⁵² “*Ebû Kebşe*” Peygamber’in annesinin babası olan Vehb b. Abdimenâf’ın dedesidir. *Ebû Kebşe*’nin ismi Ebî Kayle Vecz b. Gâlib’dir. (bkz. Zübeyrî, 261; Âlûsî, *Bulûğ*, II, 239)

²⁵³ İbnü’l-Kelbî, *Cemhere*, I, 88; Vâkidî, I, 51; Zübeyrî, 261; Fâkihî, III, 274; Süheylî, II, 302; İbn Kesîr, *Tarih*, II, 289; Elmalılı, VII, 412.

olup sadece *Şi'râ* yıldızı boylam çizgisinde yürümektedir. *Şi'râ*,²⁵⁴ diğer yıldızlardan farklıdır. Bu nedenle artık putlara ibâdeti bırakıp *Şi'ra* yıldızına tapacağım” dedi. Sonra Ebû Kebşe, kendine bağlı olanlarla birlikte *Şi'râ* yıldızına ibâdet etmeye başlayarak Kureyş Kabilesi'ne muhalefette bulunduğu rivayet edilmektedir.²⁵⁵

Bazı araştırmacılara göre Araplar, Allah'a ibâdet etmekle birlikte Allah'ın en büyük yaratıkları olduğu için yıldızlara da tâzîm ederlerdi. Arapların yıldızlara yaptıkları tâzîm gelişerek onlara yapılan özel ibâdetleri doğurdu. Gökten düştüğünü kabul ettikleri taşlarla yıldızlar arasında ilgi kurarak taşlara da ibâdet ettiler, daha sonra düşmese dahi bazı taşlara ibâdet etmeye başladılar.²⁵⁶

Mekke'de yaşayan Huzâa Kabilesi'nin Müleyoğulları boyu, cahiliye döneminde *Şi'râ* yıldızına ibâdet etmekteydi.²⁵⁷ Kabile'nin liderlerinden *Şi'râ*'ya ilk ibâdet eden Ebû Kebşe'yi Kur'ân, eleştirmekte ve *Şi'ra* yıldızının tanrı olmadığını Yüce Allah'ın onun da tanrısı olduğunu “*Rabbu Şi'râ (Şi'râ Yıldızının Rabbi)*”²⁵⁸ ifadeleriyle anlatmaktadır.²⁵⁹ Huzâa, Kusay'a yenilerek Mekke'den çıkarken Şair Abdullah b. Zib'arî şiirinde, “*Öteden beri Harem'e tecaviüz edilemez. Şi'râ yıldızı Harem'e saygısızlık eden geceyi yaratmamıştır.*” diyordu.²⁶⁰ Neticede *Şi'râ* yıldızının Mekke'de azımsanmayacak kadar ibâdet edenlerinin olduğu söylenebilir.

Yıldızlara tapanlara “*Sâbiî*” dendiği rivayet edilmektedir. *Sâbiî*ler, mümin ve kafir olarak iki gruba ayrılmaktaydı. İnananlara “*Hanif Sabiî*” ,inanmayanlara ise, “*Kafir Sabiî*” kavramları kullanılmaktadır. “*Kafir Sabiî*” dedikleri müşriklerdir. Bunlar yedi gezegene ve on iki yıldıza tâzîm gösterip tasavvurlarını heykel şeklinde ortaya koyarlardı. Her gezegen için bir heykel yaptılar. Güneşi ve ayı temsil eden birer heykel vardı. İddialara göre “*Sâbiîlik Dini*” tüm dinlerin iyi yönlerinin bir araya geti-

²⁵⁴ *Şi'râ* yıldızı Araplara göre Gökyüzünde ışık veren iki yıldız olup birine “*Şi'râ'l-Abûr*” diğerine “*Şi'râ'l-Gumeysâ*” denir. Araplar, *Şi'râ*'nın Suheyl yıldızının kızkardeşi olup Cevzâ yıldızından sonra doğduğunu söyler. Güneydeki yıldızın çok büyük ve parlak olduğunu ve kuzeydekinin ise küçük olduğunu söylerler. (Bkz. Eyüp Sabri Paşa, 299; Asım Efendi, I, 917)

²⁵⁵ Eyüp Sabri Paşa, 300.

²⁵⁶ Çelebi, *Tarih*, I, 167; Heykel, 92.

²⁵⁷ Fâkihî, III, 274; Asım Efendi, I, 917.

²⁵⁸ *Necm*, 49.

²⁵⁹ Fâkihî, V, 165; Âlûsî, *Bulâğ*, II, 240.

²⁶⁰ İbn Kesîr, *Tarih*, II, 289.

rilmesinden oluşmuştur. Bu din mensuplarına tüm dinlerin bağlarından kurtuldukları için “*Sâbiî*” denmektedir.²⁶¹

IV. YAHUDİ VE HİRİSTİYANLAR

Şehirde yaşayan farklı dinlerden insanlar arasında Yahudi ve Hristiyanlar da bulunmaktaydı.

Mekke’de Yahudilerin yaşadıklarına dair kaynaklar da rivayetler bulunmaktadır. Kâbe’nin yapımı sırasında temelinde bulunduğu iddia edilen Süryânice yazıyı Mekke’deki bir Yahudi’nin okuduğu rivayeti, bunlardan biridir.²⁶² Mekke’de Abdulmuttalib’in himayesinde Edniye²⁶³ adında bir Yahudi şehir pazarlarında ticaret yapmaktaydı. Harb b. Ümeyye, Yahudi’yi çekemedi. Kureyş’ten Âmir b. Abdimenâf b. Abdiddâr’ı tahrik ederek onu öldürttü. Bunun üzerine Abdulmuttalib, Harb’den maktul’ün diyetini zorla alıp sahiplerine verdi.²⁶⁴

Watt, “*Mekke’de hemen hemen hiç Yahudi bulunmamaktadır*”²⁶⁵ demektedir. Ama, yukarıdaki rivayetlerde de olduğu gibi Yahudiler Mekke’ye tüccar olarak girdiler. Onlar, Kureyş’le anlaşma ve ittifaklar yaptılar. Kureyş’in putlarına karşı çıkmadıkları gibi, yasaklarına da karşı çıkmadılar. Onlar Kureyş’i diğer putperest milletlerden farklı ve “*Allah’ın seçilmiş kulları*” olarak kabul ettiler.²⁶⁶ Yahudilerin ticari çıkarları için Kureyş’in putlarına saygı gösterdikleri ve bu şekilde Kureyş’i elde ettikleri söylenebilir.

Kureyş, dinlerini yayma gayesi gütmeyen Yahudi ve Hristiyanları işçi olarak alıyorlardı. Bu nedenle Yesrib’de olduğu gibi Yahudi kolonileri ve yine Negrân’da olduğu gibi Hristiyan kolonileri Mekke’de yoktu.²⁶⁷ “Etnik Yapı” başlığı altında işçi ve sanatkar olarak Mekke’ye yerleşmiş olan Yahudi ve Hristiyanların şehrin varoşlarında iskan etmiş olduklarını yukarıda ifade ettik.

²⁶¹ Ebu’l-Fadl İvad, 88.

²⁶² İbn İshak, 86.

²⁶³ İbn Habib, Yahudi’nin isminin Necran’lı Uzeyne olduğunu söylemektedir. (Bkz. İbn Habib, *Munammak*, 90).

²⁶⁴ Belâzuri, *Ensâb*, I, 81; Fuad Ali Rızâ, 187.

²⁶⁵ Watt, *Hiz. Muhammed’in Mekke’si*, 84.

²⁶⁶ Fuad Ali Rızâ, 124.

²⁶⁷ Heykel, 32.

Mekke'ye dışardan gelip yerleşen, çok az sayıda dahi olsa işçi ve sanatkar Yahudi'nin bulunduğu kuvvetle muhtemeldir. Ancak Mekke'nin yönetiminde olan Kureyş Kabilesi gibi yerli kabileler arasında Yahudiliği benimseyen isimlere rastlanmaktadır. Sadece Mekke dışında yaşayan Kinâne Kabilesi'nin bazı boyları arasında Yahudiliği benimseyenlerin varlığı zikredilmektedir.²⁶⁸

Watt ve Bell gibi batılı yazarlar, Mekke'de Yahudi grubunun olmadığını söylerken Torrey, hiçbir dayanağı olmadan Mekke'de büyük bir Yahudi toplumunun yaşadığını söylemektedir. Bunlar, İslâm'ın kaynağının kendi dinleri olduğunu ispatlamaya çalışmaktadırlar. Mekke'de Yahudi grubu ne oldu? Hepsi Müslüman mı oldu? Yoksa öldürüldüler mi? Bu sorulara Kur'an'da ve tarih kitaplarında cevap olabilecek bilgi yok; eğer iddia edildiği gibi büyük bir Yahudi topluluğunun Mekke'de yaşamış olsaydı, mutlaka bazı bilgiler bize kadar ulaşırdu.²⁶⁹

Mekke'de var olan Hristiyanlara gelince; Hristiyanlık, Yahudilikten daha farklı bir durum arz etmektedir. Şehrin idarî ve ekonomik yapısına hakim olan Kureyş Kabilesi üyeleri içerisinde dahi Hristiyanlar vardı.²⁷⁰ Ama Kureyş Hristiyanlarının toplu hareketlerine ve toplumda etkin bir dini faaliyetlerine rastlanmadığı gibi, Hristiyan oldukları için toplumdan dışlanmış da değillerdi; varlıklarından rahatsız olanlar yoktu. Kureyş ve diğer putperest kabileler, Hristiyanlara düşman değillerdi. Yabancı Hristiyanlar, bazen İbrahim mabedini ziyarete geldiklerinde, Kureyşliler tarafından diğer hacılar gibi ağırlanırlardı. Hristiyanların, Kâbe içerisinde Hz. İsa ve Meryem portrelerini boyamalarına izin verilir ve hatta teşvik dahi edilirdi. Kureyş, Mekke içerisindeki bu düşünsel bölünmüşlükten etkilenmiyordu. Çünkü onlar için Hz. İsa ve Meryem'in Kâbe'deki resimleri, putlarına iki yeni putun daha eklenmesinden ibaretti. Zaten Hristiyanlık Mekke vadisindeki putperest toplum üzerinde önemli bir etkiye sahip olamamıştı. Mekkeliler kutsal kitapların mesajına pek açık değildi.²⁷¹

Kureyş'den Hristiyanlığı seçenler Osman b. Huveyris ve amcaoğlu Lehhâ, Varaka b. Nevfel b. Esed²⁷² önce putlara karşı çıkıp Hanifliği aramışlar ve daha sonra

²⁶⁸ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, (Mısır, 1324 baskısı), 305; Âlûsî, *Bulûğ*, II, 239.

²⁶⁹ Fazlurrahman, *Kur'an*, 278.

²⁷⁰ İbn Hazm, *Cemhere*, II, 491.

²⁷¹ Lings, 79.

²⁷² Ya'kûbî, *Tarih*, I, 257.

Hristiyanlığı seçmişlerdir. Kaynaklarda Şeybe b. Rabîa b. Abdişems²⁷³ gibi az sayıda Kureyşlinin Hristiyan olduğuna dair bilgiler vardır. Bu kişiler dışında isimleri kaydedilmemiş, Kureyş'e mensup birçok Hristiyan olma ihtimali bulunmaktadır. Bu Hristiyanlardan önemli bir kısmı daha sonra İslam dinini benimsediler. Ancak bazen de tersi yaşandı. Örneğin Vahyin geldiği dönemde önce Benû Cumah'dan Rabîa b. Ümeyye Müslüman oldu, sonra Hristiyanlığı seçerek Bizans'a iltihâk etti.²⁷⁴

Kureyş döneminde Mekke, zamanımızdaki uluslararası başkentler gibi idi. Yabancı vatandaşlar Mekke'ye gelirlerdi. Bunların çoğunluğu Hristiyan Rumlardandı.²⁷⁵ Yabancı Hristiyanlardan Mekke'de yaşayanlardan bazıları, Safvân b. Ümeyye'nin mevlâsı Enastas, hiçbir kabileye mensup olmayan Manas ve Mînâ; Suheyb b. Sinan ve kölesi Yuhanna, Peygamber'in uzun ömür vermesi için Allah'a dua ettiği Nesturî Rumî ve oğlu Cafer bunlardan bir kaçıdır. Misyonerler Ukâz ve Zilhicce pazarlarına sık sık gelip giderlerdi. Doktor ve eczacı sıfatı ile gelen ruhbanlar vardı. Ayrıca Şam'dan gelen Nebatîler buğday, yağ gibi maddelerin ticaretini yapıyorlardı ve Hristiyan idiler. Mekkeli bazı kişiler, onların dinini öğrenip etkileniyorlardı.²⁷⁶

Mekke'ye Hristiyan oldukları için eziyet görececeklerini düşünerek kaçıp gelenler de vardı. Hanzala'nın babası Ebû Âmir, bunlardan biridir. Cahiliye döneminde Hristiyan olan Ebû Âmir, Peygamber Medine'ye hicret ettikten sonra Evs Kabilesi'nden bir grupla birlikte Mekke'ye kaçtı.²⁷⁷ Bizans adına casusluk yapan İbn Cüreyc, makamı çalarak Bizans kralına götürmek üzere iken yakalanmıştı.²⁷⁸ Bu şekilde Mekke'de yerleşen Hristiyanlar yanında, Mekkelilerle evli Hristiyan kadınların da sayısı az değildir. İbn Habîb, annesi Hristiyan olan kişilerin bir listesini vermiştir. Yukarıda bu konuya değindiğimizden dolayı yeniden ele almamız gereksiz uzatma olacaktır. Yine Mekke'ye köle olarak getirilenlerin büyük çoğunluğu Hristiyan'dı.

²⁷³ İbn Hazm, *Cemhere*, II, 491.

²⁷⁴ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 135.

²⁷⁵ Ahmed Sibâî, 43.

²⁷⁶ Sa'd Zağlûl, *Kable'l-İslâm*, 370.

²⁷⁷ Sa'd Zağlûl, *age*, 369; Gölpınarlı, 144.

²⁷⁸ Fâkihî, I, 452.

V. ZINDIKLAR

İbn Habib ve İbn Kuteybe gibi ilk dönem İslâm tarihçileri kitaplarında Mekke’de *Zındıklar* grubunun isimlerini liste halinde vermekle birlikte zındık kabul edilen Kureyşlilerin zındıklıkları hakkında açıklayıcı bilgiler²⁷⁹ vermektedir. Listede isimleri olan kişiler, putperest olarak bilinmektedirler. Son dönem İslâm tarihçileri konuyu derinlemesine ele almamaktadır. Batılı tarihçiler ise muhtemelen zındıklığın çıkış noktasını kendi dinlerine dayandıramayacaklarını düşünerek, konu ile pek fazla ilgilenmediler. İlk Dönem İslâm Tarihçileri tarafından varlığı kabul edilen Kureyş zındıklarının düşüncesini tespit edebilmek için kelimenin filolojik ve etimolojik yapısını ve aynı zamanda Zındıklık düşüncesinin nasıl anlaşıldığının tespiti gerekmektedir.

Dilcilere göre; Arapça’da kullanılmakta olan, “Zındık” kelimesinin aslının Farsça “*Zend din*” sözcüğü olup, Arapçalaşmış ve çoğulu “*Zenâdika*”dır.²⁸⁰ İbn Manzûr, “*Zendik, zamanın sonsuzluğunu savunan mülhid (ateist) ve dehrî anlamlarına gelip aslının Farsça zamanın sonsuzluğu anlamındaki “Zend Kiray” kelimesinin Arapçalaşmış şekli olduğunu söylemektedir.*²⁸¹ “Zendin” Zen(kadın) ve din kelimelerinden oluşmuş, “*kadın dini*” veya “*kadın dinli*” anlamlarına geldiğini söyleyenler olduğu gibi,²⁸² “*Zendik*” *Zend veya Zendin’in emir ve yasaklarına göre hareket eden kimseye denir ve Zındık, Zend’in Arapçalaşmış halidir*²⁸³ iddiasında olanlar da vardır. Cevherî’ye göre “*Zendik*”, “*Sâneviye*” anlamında Arapçalaşmış olup, çoğulu ise “*Zinâdika*”dır, Kamus müellifleri, kelimenin “Zendin”den Arapça’ya girdiğini belirtirler. Ebû Leys, “*Zındık*” kelimesi, ahirete ve yaratıcının vahdaniyetine inanmayan- dır, demektedir. Sa’lebî ise; “*Zındık*” kelimesi, Arap dilinde bulunmayıp genelde mülhid (ateist) ve dehrî anlamındadır açıklamalarında bulunmaktadır. Farsça sözlükler kelimenin kökenini açıklayıcı bilgiler vermemektedirler. Hatta kelimenin anlamı

²⁷⁹ İbn Habib, *Munammak*, 389; *Muhabber*, 161; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, (Mısır, 1324 İlk Baskısı), 305.

²⁸⁰ Fîrûzâbâdî, (Kahire 1992 baskısı), III, 242; Zebîdî, XIII, 201; Asım Efendi, II, 922; Mevlevî Muhammed Âlî b. Ali et-Tehânevî, *Kitâbu Keşşâfî Istılâhâtî l-Funûn*, Kalkuta, 1826; (İstanbul, 1984), II, 217; Seyyid Eddî Şîr, *Mu’cemû l-Elfâzî l-Fârisiyye el-Muarrebe*, Beyrut, 1990, 80.

²⁸¹ İbn Manzûr, VI, 92.

²⁸² Fîrûzâbâdî, (1992), III, 242; Zebîdî, XIII, 201; Asım Efendi, II, 921; Âlûsî, *Bulûğ*, II, 229; el-Seyyid Eddî Şîr, 80.

²⁸³ Seyyid Eddî Şîr, 80; Ziya Şükûn, *Ferhengi Ziya Farsça – Türkçe Lugat*, (I-III), MEB, İstanbul, 1996, III, 1087.

üzerinde hemen hemen hiç durmamaktadırlar.²⁸⁴ Zındık kelimesi terim olarak şu gruplar için kullanılmıştır.

1. Allah'ın vahdaniyetine ve Ahiret gününe inanmayan, zamanın sonsuzluğunu kabul edenler. Bunlar, *dehrîdir*²⁸⁵.

2. Zulüm ve Nur görüşünü savunan "*Saneviyye*" grubu. Bu gruba göre; Varlığın başlangıcı, hayır ve şerdir.

İlk dönem İslâm tarihçileri, dilciler ve kelimciler; "*Zındık*" kelimesini bu gruplar için kullanmaktadır.²⁸⁶ Zındık kelimesi ile birlikte kullanılan, Allah'ı inkâr eden ve zamanın sonsuzluğunu savunan anlamında "*Muattıla*" kelimesi de kullanılmaktadır. "*Ta'tîl*" Allah'ı ve sıfatlarını inkâr etmektir, tanımlaması yapılmaktadır.²⁸⁷ Doğruya en yakın olan: Pehlevîce'de "*zend*" kelimesi yorum, "dik" kelimesi yanlış anlamına gelmektedir. Kelime "yanlış yorum" demektir. Miladi 224 tarihinden itibaren Avesta'yı yanlış yorumlayanlar için kullanılmıştır. Bunlar Maniheizmlerdir. Bu kelime daha sonra 400'lerde doğmuş olan Mazdekizmi de içine alacak şekilde genişletilmiştir²⁸⁸.

İslâmî dönemdeki zındıklar ve inançları, konunun dışında olduğundan ele alınmayacaktır. Cahiliye döneminde zındıklara "*Dehrî*, *Mazdekist* veya *Mecusî*" isimleri atfedilmektedir.²⁸⁹ Bu gruplardan "*Saneviyye*" denilen inanca bağlı olanlar, "*Hayır ve Şerrin*", "*Nur ve Zulmün*" ebedi olduğunu söyleyerek Yaratıcı ve ahiret görüşüne karşı çıkmaktadırlar. Nur ve Zulmet diye iki ilaha inanan²⁹⁰ Mecusîler, şehvetin

²⁸⁴ İbni Kemal Paşa Ahmed b. Süleyman, *Risâletü'n fî Tahkîki Ta'rîbi'l-Kelime'ti'l-A'cemiyye*, (thk: Muhammed Sevvâî), Dimaşk, 1991, 68-71.

²⁸⁵ *Dehriler*, zamanın ve maddenin ezeli olduğunu ve tüm olaylarının yaratıcısının ve idare edicisinin zaman olduğunu savunmaktadır. Onlara göre zaman sonsuzdur (bkz. İbn Habîb, *Munammak*, 389; Teftazânî, I, 88.)

²⁸⁶ İbn Habîb, *Munammak*, 389; *Muhabber*, 161; Şehristânî, II, 232; II, 235; İbn Manzûr, VI, 92; Zebidî, XIII, 201; Tehânevî, II, 217; Âlûsî, *Bulûğ*, II, 228-229; Seyyid Eddî Şîr, 80.

²⁸⁷ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, (Mısır, 1324), 305; Makdisî, *Tarih*, IV, 31; Huseynî el-Kürdî, I, 188; Teftazânî, *Şerhu'l Mekâsid*, I-II, İstanbul, 1318, II, 268.

²⁸⁸ Bkz. cevâd Ali, VI, 147-180; Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, İstanbul, 1998, 9; Mehmet Özdemir, "Endülüs'te Zındıklar" *AÜİFD*, XXXVIII,

²⁸⁹ Asım Efendî, II, 922-23; Mecdî Vehbe, 84; İbni Kemal Paşa, 71-73.

²⁹⁰ Mâverdi Ali b. Muhammed, *A'lâmü'n-Nübüvve*, Beyrut, 1992, 23; Şehristânî, II, 232; İbn Manzûr, VI, 91; Âlûsî, *Bulûğ*, II, 228 (Bu kelime, düalist fikirlere sahip tüm İran dinlerini ifade eder: Mazdekizm, Mitraizm, Maniheizm, gibi).

şeytan tarafından yaratıldığını savunup, kadınlardan uzak durmayı emretmektedirler. Livatayı mubah görürler, hayvanları kesmeyi haram sayıp ölünce etini yerler.²⁹¹

Mazdekizm'e gelince, Sasanîlerin 19. sülalesinden I.Fîrûz'un oğlu Kubaz döneminde ortaya çıkmıştır (M. S. 5. asır). Önce kadın ve malın ortak olduğunu savunan doktrinin ismi olup, daha sonra ²⁹² dini inkâr eden tüm ateistleri kapsayacak şekilde genişledi.²⁹³ Kubaz'ın kötü yönetmesi sonucunda halk, Mazdek denen adamın fikirlerine bağlandı. Mazdek taraftarlarına "el-Adliyye" dendi. Onların "Allah'ın rızıkı eşit dağıtılsın diye yaydığını" söyleyip evlere girdikleri, kadın ve mallara el koydukları rivayet edilmektedir. Ancak kısa bir zaman sonra, insanlar babalarını ve oğullarını tanımaz oldu. Artık halk Mazdekizm'e karşı çıkmaya başladı. Çünkü halkın kazancı olmadığı gibi ellerindeki malları da gitmişti.²⁹⁴

İran Kralı Kubaz, İran'a bağlı olan Hire Meliki Hâris'e, Mekke ve Tihâme'ye sefer yapıp Mazdekizm'i Mekkelilere kabul ettirmesini emretti. Hâris, durumu Abdümenâf'a ilettil. Abdümenâf, kılıç tehdidiyle yapılan bu teklifi kabullenmedi. Bunun üzerine Kubaz, Kâbe'nin yıkılıp Abdümenâf'ın öldürülmesini Hâris'e emretti. Ancak, Hâris Arapçılığı nedeniyle Mekke'ye karşı saldırmak istemedi. Bu esnada Mazdekizm önerisini olumlu karşılayıp kabul eden bazı Kureyşliler görülmektedir. Hatta İslâm'ın geldiği dönemde Mekke'de bir grup Mazdek'in olduğu rivayet edilmektedir.²⁹⁵

İlk dönem İslâm tarihçileri, Kureyş'in içerisinde bulunan zındıkların isim listesini verip,²⁹⁶ zındıklığın "Hire" bölgesinden alındığını²⁹⁷ rivayet etmektedirler. Hire Arapları, İran'a bağlı bir topluluktur. Zındıklık ismi altında bölgede var olan inançlar hakkında bu bilgiler verildikten sonra, Kureyş içerisinde isimleri rivayet edilen zındıklar ve düşünce yapıları ele alınmalıdır. Mekke'de zındıklık ile suçlananlar şunlardır:

²⁹¹ Zebîdî, XIII, 201.

²⁹² İbni Kemal Paşa, 71-72.

²⁹³ Mecdî Vehbe, 192.

²⁹⁴ Ebî Ali Miskeveyh er Râzî, *Tecâribü'l-Ümem*, (thk: Ebû Kasım İmamî), I-III, Tahran, 1336, I, 90.

²⁹⁵ M. J. Kister, "Hira, Some Notes on its relations with Arabia", *Arabica*, Leiden, 1968, Tome, XV, 145.

²⁹⁶ İbn Habîb, *Munammak*, 389; *Muhabber*, 161; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 621; Makdisî, *Tarih*, IV, 31; Hüseyinî el-Kürdî, I, 188; Mehmed Kudsî Ramazanzâde, *Mir'âtü'l-Kâinât*, I-II, İstanbul, 1290, II, 686, Eyüp Sabri Paşa, 29.

²⁹⁷ İbn Habîb, *Munammak*, 389; *Muhabber*, 161; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 621; Âlûsî, *Bulûğ*, I, 345; Kehhâle, III, 950; Âlûsî, *Bulûğ*, I, 345; Efgânî, 115; Eyüp Sabri Paşa, 29.

1. Ebû Süfyân b. Harb: İslâm'a girdi.
2. Ukbe b. Ebî Muayt, Peygamber boynunu vurarak öldürdü.
3. Ubey b. Halef el-Cumahî, Uhud günü Peygamber tarafından öldürüldü.
4. Nadr b. Hâris: Benû Abduddâr'dan birisidir.

5. Ebû Azze, Amr b. Abdillâh el-Cumahî: Peygamber onu Bedir savaşında esir ettiğinde ailesinin başvurusu üzerine savaşa katılmama şartı ile affetti. Amma O, Uhud savaşında Peygamber'e karşı askerleri kışkırtıyordu. Peygamber, bu defa onu affetmeyip öldürdü.

6. Nubeyh b. Haccâc b. Amr b. Sehmî
7. Münebbih b. Haccâc b. Amr b. Sehmî
8. Velid b. Muğîre el-Mahzûmî
9. Âs b. Vâil es-Sehmî²⁹⁸

Yukarıda Zındık olarak ismi sayılan bu kişilerin putlara tapmış olmaları, zulmet ve nur görüşlerini de hiç savunmamaları zındıklıklarının anlaşılmasını zorlaştırmaktadır.²⁹⁹ Ancak Zındıklığın, zamanı varlığın faili görmesi, zamanın sonsuzluğu, Allah'ı ve ahireti inkâr gibi özelliklerinin var olması ve Kur'ân'da³⁰⁰ Mekkelilerin ve Arapların dehrîliğinden bahsetmesi onların bu anlamda Zındık olarak isimlendirilmiş olabileceklerini düşündürmektedir. Çünkü onlar Allah'ın birliğini ve ahireti inkâr ediyor, ama Seneviye'yi de savunmuyorlardı.³⁰¹

Kureys, Peygamber'e, *"Eğer dediklerin doğru ise deden Kusay b. Kilâb'ı mezarından çağır, öldükten sonra olan olayları bize anlatsın"* deyip Peygamber ile alay ettiler ve dirilmeye karşı çıktılar. Bu şekilde Kureys'in dirilmeyi inkârının *"Zındıklık"* ile ilişkisi vardır. Bu bağlamda Zındıklık dehrin devamı ve dirilmenin inkârıdır. Dehrîler, ölüm- kalım, yaratılma, yok olma gibi evrendeki tüm oluşumların kaynağını *"Dehr"*e bağlarlar.³⁰²

²⁹⁸ İbn Habîb, *Munammak*, 389; *Muhabber*, 161.

²⁹⁹ Cevâd Ali, VI, 147.

³⁰⁰ *Câsiye*, 23; *"Onlar dedi ki, Ancak dünya hayatı vardır, bizi öldüren, yaşatan, helak eden sadece dehr (zaman)'dır."*

³⁰¹ Cevâd Ali, VI, 147.

³⁰² Cevâd Ali, VI, 148.

Yukarıdaki bilgiler, Mekke’de “Zındıklar” grubunun varlığının inkâr edilemez olduğu sonucuna götürebilir. Ancak, bu grubun Saneviye düşüncelerine sahip olmadıkları sadece Dehrîlik inancını savundukları anlaşılmaktadır. Dehrîliği savunmaları putlara tapmalarına engel teşkil etmediği ve bunların putperestlerin bir bölümü oldukları intibaini doğurmaktadır. Ayrıca Hire yoluyla İran’daki Mazdekizm’den etkilenmiş olabilecekleri söylenebilir.

VI. HANİFLER

Peygamber’in hayatının ilk yıllarında putlara tapmaya karşı çıkan bazı insanlar için Hanif ismi kullanılmaktadır. Haniflik konusunu ilk dönem İslâm tarihçileri ortaya attı. Muhtemelen bu yazarlar, Kur’an’daki her düşünceyi Yahudilik ve Hıristiyanlığa dayandıran düşmanca yaklaşımlara karşılık vermeye çalıştılar.³⁰³ Ama İslâm’ın ortaya çıkışı ve yayılma başarısını bir türlü kabullenemeyen bir takım batılı tarihçiler için Haniflik daha güzel bir istismar konusu olmuştu. Günaltay’a göre, Hanifler menkıbesini eleştirmeye gerek duymadan aynen kaydeden Müslüman tarihçilere dayanan Sprenger, “Hz. Muhammed ustaca ve kurnazca halk arasında yaygın olan Haniflik inancını kendi şahsi menfaatleri için kullanarak ona belli bir şekil ve yön verip onu büyük bir siyasî güce dönüştürdü. O ilahî ve yüce amaçlar altında siyasî ve dünyevî emeller peşinde koşmuştur. O, bir din tebliğcisi değil, durumdan faydalanmada büyük bir ustalık gösteren sıradan bir maceracıdır. Çağdaşı olan Haniflerin fikir ve kanaatlerini paylaşarak Araplar arasında yaygın olan dini harekete gelişme kazandırmış ve Medine’de dinî bir saltanat kurmuştur. Bizans ve Sasani İmparatorluklarını dize getiren bu hareketin sırrı İslâm’da değil, İslâm’dan önceki dinî hareket olan Haniflik’tedir.” demektedir. Sprenger’in düşünceleri İslâm’a aşırılık ve düşmanlığı olanlar arasında kabul gördü. Ancak, bu düşüncelerin tarihi hiçbir dayanağı yoktur. Eğer Mekke’de putperestlik dışında bir İbrahim dini olsaydı Peygamber, puta tapanlara müşrik oldukları iddiasıyla hücum ettiğinde Kureyşliler o kadar üzülmeyiz, İslâm’a yabancı kalmazlardı. Peygamber’i on yıllık tebliğ çalışmaları sonunda başarısız düşürüp, Medine’ye hicret etme zorunda bırakmazlardı. Bu olaylar, Mekkelilerin putperestlik dışında bir dine ihtiyaç duymadığını göstermektedir.³⁰⁴

³⁰³ Watt, *Hz. Muhammed’in Mekke’si*, 72; *Hz. Muhammed Mekke’de*, 171.

³⁰⁴ Günaltay, “Araplar ve Dinleri” Sayı 3, s. 159-162.

Sprenger tarafından sıkı sıkıya sarınılan ve özellikle de üzerinde durulan Hanîfliğin mevcudiyetini destekleyecek hiçbir delil yoktur. Yani bunlar bir cemaat teşkil etmemişlerdi, muayyen bir grup değillerdi. Aynı şekilde Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi hususi bir dini de temsil etmiyorlardı.³⁰⁵ Buna rağmen Russel, “*Hıristiyanlığı ve Museviliği kabul etmeyen Mekkeliler arasında ortaya çıkan Hanifler denilen halk, Hz. Muhammed’in ruhî yönden hazırlanışını temin etmiştir. Gibbon’un dediği gibi Muhammed yeni bir hareket yaratmaktan çok, devrinin Arapları arasında yaygın bulunan cereyanları canlandırıp bunlara başka bir istikamet vermiş ve Arapların millî uyanış ve yayılışının gizli kuvvetlerini harekete geçirmiştir.*” demektedir.³⁰⁶ Ancak Mekke’de iddia edildiği gibi, Hanîfliğin dinî ve siyasî bir hareket olarak bulunmadığının daha iyi anlaşılması için “*Hanif Menkıbesi*”, “*Hanif sözcüğünün etimolojisi*” ile “*Kur’ân’da ve cahiliye toplumunda taşıdığı anlam*”ın ele alınması gerekmektedir. Hanifler menkıbesinin çıkış noktası şu şekilde aktarılmaktadır.

Kureyş, bayramlarda, özel günlerde, putları etrafında toplanıp kurbanlar keser, putlarına saygı duyar ve tâzîmde bulunurlardı. Kureyş yine bir bayramda putları yanında tören yapıyordu Kutlama ve saygı duruşu esnasında Kureyş Kabilesi’nden, Varaka b. Nevfel b. Esed b. Abdiluzzâ b. Kusay, Ubeydullah b. Cahş b. Riâb, Osman b. Huveyris b. Esed b. Abdiluzzâ ve Zeyd b. Amr b. Nüfeyl b. Abdiluzzâ birbirlerine; “Kavmimiz, babaları İbrahim’in dininden sapıyorlar ve bunlar İbrahim dininden uzaklaşmışlar, kendilerine fayda ve zarar vermeyen, duymayan, işitmeyen, görmeyen bu putlara tapıyorlar dedikten sonra kendilerine yeni bir din arayacaklarını” söyleyip dağıldılar. Artık bu putlara tapınmaya karşı tavır alıp İbrahim dinini aramaya başladılar.³⁰⁷ Şimdi İslâm Tarihi kitaplarında “*Dört Hanif*” ismi altında kayıtlı bulunan kişiler şunlardır.

1. *Varaka b. Nevfel*: Hz. Hatice’nin amcası olup putlara ibâdet etmek hoşuna gitmediğinden Hıristiyanlığı seçmişti. Varaka, Hıristiyanların kitaplarına merak saldığından Ehl-i Kitâb’ın bilgilerini elde etti.³⁰⁸ Tevrat ve İncil’i inceledi. Varaka, İn-

³⁰⁵ İsmail Cerrahoğlu, “Kur’an’ı Kerim ve Hanifler”, *AÜİFD*, Ankara, 1963, XI, 84.

³⁰⁶ Levis, 56-69.

³⁰⁷ İbn İshak, 95; İbn Hişam, I, 251; İbn Habib, *Munammak*, 153; İbn Kesîr, *Sîret*, 79-80.

³⁰⁸ İbn Hişam, I, 252; Belâzurî, *Ensâb*, IX, 457; Mes’ûdî, *Murûc*, I, 73; İbn Hibbân, 65; Süheylî, I, 379.

cil'i Arap harfleriyle yazabiliyordu. Varaka, şair, hatip ve ilim sahibi idi.³⁰⁹ Hz. Hatice, Varaka'ya Peygamber'in durumunu anlattığında son peygamber olabileceğini, O'na gelenin Namus-u Ekber olduğunu söyledi.³¹⁰ Ancak Müslüman olmadığı da rivayetler arasındadır.³¹¹ Mes'ûdî'de "*Nasrânî olarak öldü. Mes'ûdî de Varaka'nın Peygamber için, "Omun işi kolay değildir."*³¹² dediğinin kaydı vardır. Peygamber'in nübüvvetinin doğruluğunu söylemesine rağmen neden Müslüman olmadığı³¹³ hakkında aydınlatıcı bir bilgi bulunmamıştır.

2. *Ubeydullah b. Cahş*: Putlara ibâdeti kabul etmeyen Ubeydullah, Hristiyanlığı seçti. O, daha sonra Müslüman olup Müşriklerin işkencelerinden dolayı Habeşistan'a hicret etti. Orada İslâm'dan irtidat edip Hristiyan olarak öldü.³¹⁴ Ebû Süfyân'ın kızı Ümmü Habibe ile evli idi. Ümmü Habibe İslâm'dan vazgeçmeyip Peygamber ile evlendi.³¹⁵ Ubeydullah, Habeşistan'da Müslümanlara, "*Biz gözlerimizi açıp güneşi gördük, Ama siz hala gözlerinizi kamaştırıyorsunuz.*" diyerek alay ediyordu.³¹⁶

3. *'Osman b. Huveyris*: Putlara tapmaya karşı olup Bizans İmparatoru'na kadar ulaşan Osman b. Huveyris, Hristiyanlığı kabul ederek kendisinin Mekke kralı olarak atanmasını ve Hicaz'ın Kayser'in hükümrânlığı altına girmesi gerektiğini telkin etti. Kayser, bu teklifi çok uygun görüp atamasını yaptı. Ancak, Kureyşliler Osman'ın krallığına karşı çıktığından O, siyasî emellerine ulaşamadan Şam'da Ğassân Meliki Amr .b. Cefne el-Ğassânî tarafından zehirlenerek öldürüldü. Osman'a patrik denirdi.³¹⁷ Onun dini siyasî emellerine âlet ettiği söylenebilir.

4. *Zeyd b. Amr b. Nufeyl*: Zeyd b. Amr, hiçbir dine girmeyen, Putlara karşı çıktıktan sonra sadece gerçek İbrahim dinini arayan kişi olarak³¹⁸ kabul edilmekle

³⁰⁹ İbn Hibbân, 65; İbn Dureyd, I, 164; Şiblî Dımaşkî, 175; Fuad Ali Rızâ, 232; Şeyh İnayetullah, "İslâm Öncesi Arap Düşüncesi", *İslâm Düşünce Tarihi*, I-IV, (Editör, M. M. Şerif), İstanbul, 1990, I, 159.

³¹⁰ Zübeyrî, 207; Mes'ûdî, *Murûc*, I, 73; İbn Hibbân, 65; Corcî Zeydân, *Tarihu't-Temeddüni'l-İslâm*, I-V, Beyrut, I, 36.

³¹¹ Mes'ûdî, *Murûc*, I, 73; Caetani, II, 216; Cerrahoğlu, "Hanifler" XI, 85.

³¹² Mes'ûdî, *Murûc*, I, 73.

³¹³ İbn Hibbân, 65.

³¹⁴ İbn Hişam, I, 252-53; İbn Habib, *Munammak*, 154; *Muhabber*, 172; Mes'ûdî, *Murûc*, I, 74.

³¹⁵ Mes'ûdî, *age*, I, 74.

³¹⁶ İbn Hişam, I, 253.

³¹⁷ İbn Hişam, I, 253; İbn Habib, *Muhabber*, 171-172; Süheylî, I, 179; Fasî, *Şifâ*, II, 171.

³¹⁸ İbn Hişam, I, 253; İbn Habib, *Munammak*, 153; *Muhabber*, 171; Belâzurî, *Ensâb*, X, 467; Buhârî, *Menâkibu'l-Ensâr*, bab 23, II, 233; Fâkihî, IV, 86; Süheylî, I, 379; İbn Kesîr, *Sîret*, I, 79; Âlûsî, *Bulûğ*, II, 244; Fuad Ali Rızâ, 232; Fazlurrahman, *Kur'an*, 279.

beraber hakkında çelişkili rivayetler de vardır. İbn Hişam'a göre; İbrahim'in dinini aramak için Mekke'den çıkmak isteyen Zeyd'i, Amcası ve anne bir kardeşi olan Hattâb b. Nufeyl, engellemek istiyordu. Bunun için amcası, Hattâb Zeyd'in karısı Safiyye'yi Zeyd Mekke'den çıkmak istediğinde kendisine haber vermesi için görevlendirdi. Zeyd, Mekke'den çıkmak istediğinde karısı Safiyye, Hattâb'a haber veriyordu.³¹⁹ Diğer bir yerde Hattâb'ın başıboş sefipleri Zeyd'i Mekke'ye sokmamaları için görevlendirdiği yazılıdır. Zeyd, Mekke'ye gizlice girerdi. Hattâb, onu yakaladığında işkence yapar ve dinlerine fesat kattığını söylerdi.³²⁰ Zeyd'in Mekke'den kaçmaması için karısını görevlendirmesi ve yine Zeyd'in Mekke'ye girmemesi için Sefihlerin görevlendirilmesi rivayetleri birbiriyle çelişmektedir. Nihayet bir gün İbrahim dinini bulabilmek için Mekke'den kaçan Zeyd, Belkâ, Şam, Musul, Cezîre ve Suriye'yi gezerek farklı din adamları ile görüştü. O, daha önce dinleri incelediğinden Yahudilik ve Hristiyanlığı beğenmedi. Papaz ona senin aradığın din Mekke bölgesinde çıkacak deyince Zeyd, acele bir şekilde Mekke'ye dönmek istedi. Ancak, yolda öldürüldüğü rivayet edilmektedir.³²¹

Zeyd cahiliye döneminde Uzzâ'ya tapmayıp kendi başına ibâdet etmemektedir.³²² Peygamber, Zeyd'e Beldeh'de kurban eti verince "*Ben, Allah'tan başkası adına kesilen kurbanın etini yemem*" diyerek kabul etmedi. Zeyd, Kâbe'nin duvarına yaslanarak "*Ey Kureyş, Allah'a yemin ederim ki, benden başka hiçbiriniz İbrahim dininden değilsiniz.*" dedikten sonra "*Allah'ım sana nasıl ibâdet edileceğini bilsem o şekilde ibâdet ederdim, ama bunu bilmiyorum.*" deyip elini yere koyar ve avucunun içerisine secde ederdi. Peygamber'in onun için "*Kıyamet günü tek bir ümmet olarak gönderilecek*" dediği³²³ rivayet edilmektedir. Ayrıca onun kız çocuklarını diri diri gömmeye karşı çıktığı³²⁴ da rivayet edilir.

³¹⁹ İbn Hişam, I, 390 (Süheylî ile Bitişik Baskı), Hattâb, babasının hanımıyla evlendiğinden Zeyd'in amcası ve anne bir kardeşidir.

³²⁰ İbn Hişam, I, 392.

³²¹ İbn Hişam, I, 259-260; İbn Habib, *Munammak*, 154; Belâzurî, *Ensâb*, X, 469; Buhârî, *Menâkıbu'l-Ensâr*, bab, 23; II, 233; Mes'ûdî, *Murûc*, I, 70; Hâkim, Muhammed b. Abdillâh, *el-Müstedrek ala's-Sahihayn fi'l-Hadis*, I-IV, Riyad (trz), III, 439; Beyhâkî, *Delâilü'n-Nübüvve*, I-II, Mısır, 1969, I, 384; Heysemî, Nureddin Ali b. Bekir, *Mecmâu'z-Zevâid ve Menbâu'l-Fevâid*, I-X, Beyrut, 1979, IX, 412; Süheylî, I, 382; Yakût, V, 5; İbn Kesîr, *Siret*, I, 80.

³²² İbnü'l-Kelbî, *Ansâm*, 33.

³²³ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 149; İbn Hişam, I, 254; Zübeyrî, 364; Buhârî, M. Ensâr, bab 33; II, 233; Süheylî, I, 379; İbn Asâkir, *Tehzibu Tarihi Dimaşki'l-Kebîr*, Beyrut (trz), V, 454; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, I-V, Kahire, 1927, II, 48.

³²⁴ İbn Habib, *Muhabber*, 172; Belâzurî, *Ensâb*, X, 467; Ahmed Sibâî, 36.

Yukarıdaki bilgilerden Mekke’de tek amacı gerçek İbrahim dinini bulmak olan ve bundan dolayı başka hiçbir dine girmeyen Zeyd b. Amr b. Nufeyl istisna tutarsan hanif olarak isimlendirilen kişilerin putlara ibâdetten tiksindiklerinde Hristiyanlığı seçip uzun süre İbrahim dinini aramadıkları görülür. Ayrıca elde edilebilen bilgilerden, Mekke’de müstakil bir Hanifler grubunun varlığı söz konusu edilemez. Bu olayın siyasi ve dinî bir hareketten uzak birkaç kişinin tevhide yönelmesi olayı olduğu söylenebilir. Nüfusu on binlere ulaşmış bir şehirde dört kişinin putperestliğe veya herhangi bir düşünceye karşı çıkması normaldir.

“Hanif” kelimesi, lûgatta “*Ayağı ters ve dönük olarak baş parmaklarının sağa ve sola eğik olması; doğruluk, istikamet ve bir şeye meyletme*” gibi anlamlarda kullanılmaktadır.³²⁵ Bu eğilim, kötünden iyiye olduğu gibi iyiden kötüye doğru da olabilir. Mes’ûdî’ye göre Süryanice “hanifu” kelimesinden Arapçalaştırılmıştır.³²⁶ Ken’anî-Ârâmî dillerinde “iki yüzlü, putçu bidatçi” anlamına gelen “*Hanef*” kelimesinden türediği de söylenmektedir.³²⁷ İbranice “*Hanif*”, “kafir ve münafık” anlamını karşılamaktadır.³²⁸ Caetani’ye göre ise “*Hanif*” kelimesinin anlamı hakkında çok tartışma bulunmaktadır. İbrânî, Arâmî ve Süryânîce’de ise “*murdar*” anlamındadır. Sonra “*Hanif*” kelimesi, “*Müşrik*” kelimesi karşılığında da kullanılmıştır.³²⁹ Ayrıca “*Sabiilere de Hanif dendiği*” rivayet edilmektedir.³³⁰

Arap dilinde diğer dillerin aksine İbrahim dinine bağlı olan, hakka yönelen, putlara ibâdet etmeyen,³³¹ katıksız, saf ve içtenlikle Allah’a yönelen anlamlarında kullanılmaktadır.³³²

“*Hanif*” kelimesinin lûgat ve etimolojik anlamında, Mekke’de varlığı iddia edilen Hanifler hakkında herhangi bir işaret bulunmamaktadır. Allah’a yönelen herkes için kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. İslâm öncesinde ise “*Hanif*” kelimesinin çok daha farklı anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Mekke’de sünnet olana da “*Hanif*”

³²⁵ Rağîb el-İsfahânî, 190; İbn Manzûr, III, 362; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîr*, I-IV, Kahire, 1992; 111, 192; İzzet Derveze, *Asru'n-Nebi, Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, (Çev: Mehmet Yölcü), I-III, İstanbul, 1995, I, 392.

³²⁶ Mes’ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Kahire, 1357, 79.

³²⁷ Fr. Buhl, “Hanif” Maddesi, *IA*, MEB., V, 217.

³²⁸ Şiblî, *Asr-ı Saadet*, I, 98.

³²⁹ Caetani, II, 29; Cerrahoğlu, “Hanifler” XI, 84; Ahmed Debboğlu, *İslâm İktisadına Giriş*, İstanbul, 1979, 64.

³³⁰ Âlûsî, *Bulâğ*, II, 224; Cevâd Ali, VI, 454.

³³¹ İbn Manzûr, III, 362.

³³² Fîrûzâbâdî, III, 130.

denmektedir. “*Ahfeş*”; “*Sünnet olan, Beyt’i hacceden herkes Haniftir*. Çünkü Araplar, cahiliyede sünnet olma ve hac etme dışında İbrahim dini kurallarına tutunmazlardı” diyor. Ferrâ, “*Haniflik, sünnet olmaktır*.” demektedir. Züccâcî’ye göre, cahiliyede “Hanif”, “*beyti hac eden, cenabetten gusleden ve sünnet olan herkes...*” iken İslâm gelince, “*Hanif’e, Müslüman*” dendi.³³³ Hatta Ebû Ubeyde’nin cahiliye dönemi için yaptığı tespit çok ilginç bir şekilde Hanifliğin ne olduğunu ortaya koymaktadır. Cahiliye döneminde Müşrikler, -“*Biz İbrahim dinine bağlı Hanifleriz-*”³³⁴ demekteydiler. Ebû Ubeyde’nin rivayet ettiği bu bilgi, kavram Mekkelilerce nasıl kullanıldığını açıkça ortaya koymaktadır. Buna göre puta tapanlar da Hanif kapsamına girmektedir. Zaten Mekkeliler yukarıdaki bilgilere göre sünnet oluyor, hac yapıyorlardı. Buna göre Müşrikler de genel olarak cahiliye dönemi tanımlarına göre *Hanif* sayılıyordu.

Suddî, İbn Arâfe ve Cevherî’ye göre, Hanif, Müslüman’dır, “*Tahannuf, Hanifliğin uygulanmasıdır*.” O da, putlara ibâdetten kaçınma ve sünnet olmadır.³³⁵ Cahiliye döneminde her Mekke’li İbrahim’in mirasçısı olduğunu söyleyip, Araplar arasında üstünlük iddiasında bulunurdu.³³⁶ Ebû Süfyân, Peygamber’e karşı ittifak yapmak için Mekke’ye gelen Yahudilere şöyle diyordu: “*Biz, hacılar için kurbanlar keseriz, onlara su içiririz, misafirleri ağırlarız, Sila-i Rahm yaparız. Rabbimizin Beytine tazim gösterir, İmar ederiz, tavaf ve umre yaparız; biz harem ehliyiz. Bizim dinimiz onun dininden daha eskidir*.”³³⁷ O, kendilerinin ehli din olduğunu iddia ediyordu. Ayrıca Mekke’de ölümler kefenlenir, cenabetten yıkanılır, Beyt haccedilir, telbiye yapılır ve haram sayılan kadınlarla evlenilmezdi.³³⁸ Muhtemelen bu uygulamalardan dolayı kendilerini İbrahim dinine bağlı Hanifler olarak görmüşlerdir. Yani Hanif kavramı o gün de tevhide yönelmiş bir grubu ifade etmiyordu. Ayrıca Hanifliğin lideri durumunda olduğu iddia edilen Ümeyye b. Ebu’s-Salt dahi Peygamber’e iman etme-

³³³ İbn Manzûr, III, 362-363; Asım Efendî, I, 744.

³³⁴ İbn Manzûr, III, 362.

³³⁵ Muhammed b. Ebî Bekir er-Râzî, *Mu’cemü’r-Râzî Muhtârü’s-Sihâh*, İstanbul, 1980, 134; İbn Manzûr, III, 363.

³³⁶ İrfan Shahid, “İslâm Öncesi Arabistan” *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, (Editör, P. M. Hol, Ann. M. S. Lambton, Bernard Lewis, Çev: İlhan Kutluer), I-VI, İstanbul, 1988, I, 39.

³³⁷ Vâhidî, 89.

³³⁸ Ezrâkî, II, 116; Fâkihî, V, 135; Ya’kûbî, *Tarih*, II, 10; Yakût, V, 184; Hammâde, 102; Âlûsî, II, 196.

diği gibi, Mekkelileri O'na karşı kıskırtıyordu.³³⁹ “*Kıyamet gününde Hanif dininden gayri bütün dinlere bağlı olanların dinleri Allah indinde batıldır.*” cümlesi de Ümeyye b.Ebu's-Salt'a atfedilmektedir.³⁴⁰ Bu kadar ileri düzeyde din duygularına sahip olduğu iddia edilen bir kimsenin Peygamber'e düşmanlığı açıklanamaz.

Cahiliye dönemindeki hayatı için Kur'ân, Peygamber'e hitaben: “*Sen dalâlet-te idin, hidâyete erdirmedin mi*”³⁴¹ buyurmaktadır. Âlûsî, ayetin yorumunda “*biz, senin aklınla bulamayacağın şeriatın gafilken kitap nedir bilmez iken seni hidâyete erdirdik*” biçiminde tefsir etmektedir.³⁴² Râzî, tefsirinde daha ileri giderek, şöyle demektedir: “*Bazı kişilere göre Peygamber, ilk anda inkârcı idi. Allah Onu hidâyete erdirdi; nebi kıldı.*” derken Kelbî ise, ayetin “*Kavmin içerisinde kafirdin, dalâletteydin Allah seni tevhide erdirdi.*” anlamında olduğunu söylemektedir. Suddî ise, “*Kırk yıl kavmin içerisinde onların dini üzereydin kitabı, imanı bilmezdin*” şeklinde tefsir etmektedir.³⁴³ Peygamber'in durumu böyle anlatılırken Mekke'de tevhide savunan bir dinî hareketin olduğu ve Peygamber'in bunların inançlarını kullandığını iddia etmek büyük bir çelişkidir.

Kur'ân'da “*Hanif*” kelimesinin geçtiği ayetlerde Mekke'de varlığı iddia edilen “*Hanifler*”le ilgili hiçbir ipucu dahi yoktur. Hadislerde de Peygamber'den önce Mekke'de Haniflerin varlığı ile ilgili bilgi bulunmamaktadır.

Yukarıdaki bilgilerden elde edilen sonuç; Mekke'de ortak ibâdetleri olan ve ortak hareket tarzları bulunan bir dinî harekete rastlanmamaktadır. Putlara karşı çıkan dört kişiden üçü Hıristiyanlığı seçerken sadece biri İbrahim dinini aramak için uğraş vermiştir.. Bunlardan sadece bir kişi Müslüman olmuş o da Habeşistan'a gittiğinde eski dinî olan Hıristiyanlığa geri dönmüştür. Hanif kelimesi, cahiliye döneminde putperestler tarafından da kullanılmaktadır. Sünnet olanlara dahi hanif denirdi. Ayrıca Peygamber'le savaşan müşrikler de hac ve tavaf yapıyor; Kâbe'yi imar ediyor ve hacılara karşı gerekli görevlerini yerine getiriyorlardı. Putperestler arasında içki, zina gibi hareketleri kendine haram kılanlar vardı. Ayrıca hepsi İsmail'in mirasçısı olduklarını söylüyorlardı. Bunlardan hiçbiri İbrahim dinine karşı olduğunu söylemiyordu. Yani cahiliye döneminde “*Hanif*” kavramı Kureys'den başka insanları anlatmıyordu.

³³⁹ Mes'ûdî, *Murûc*, I, 170.

³⁴⁰ İbn Hişam, I, 74.

³⁴¹ *Duhâ*, 7.

³⁴² Âlûsî, *Tefsîr*, XXX, 162.

³⁴³ Râzî, *Mefâtih*, XXXI, 162.

İslâmi dönemde “*Hanif*” kelimesi de bir çok kavram gibi anlam değişmesi yaşamıştır. Bu dönemde söz konusu kelime Hz. İbrahim’den kıyamete kadar Tevhidi kabul eden herkes için kullanılmış ve İslâm kavramı ile eş anlamlı bir kelime haline gelmiştir. Batılı tarihçilerin konu üzerinde fazlaca durmaları ve Mekke’de varlığı çok daha kesin olan “Zındıklar” konusu ile pek ilgilenmemelerinin amacı, İslâm’ı başka bir dine dayandırmaktır. Mekke’de zındıklığın varlığı, orada köklü bir dini hareketin ve grubun varlığına denk düşmemektedir. Onlar, Hanifliği bu amaç için savunmaktadır.

Mekke’de dinî düşünce birbirine girift ve karmaşık bir yapı arz etmekteydi. Değişik varlıklara tapan grupların ortak özelliği, Allah’a şirk koştur. Her grup taptığı nesneyi Allah’a ortak koşuyordu. Değişik nesnelere taptıkları için değişik inanç grupları gibi görünmüşlerdi.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MEKKE’NİN İDARİ YAPISI

I-MEKKE YÖNETİMİ

Mekke’nin, M.Ö. 18 ve 19. asırlarda kurulduğu ihtimali göz önüne alındığında, Mekke’de yönetimin ne denli eskiye dayandığı görülmektedir. Elbette uzun yıllar içerisinde Mekke’de bir yönetim gelenek ve disiplini en azından izlerini sürdürecektir. Her ne kadar şehirde yaşayan kabileler değişse de, önceden var olan bir uygulama devam edecektir veya en azından Kâbe ile ilgili uygulamalar büyük ölçüde devam edecektir. Bu İdari işlevin birikimleri, bir yönetim kültürü oluşturacaktır. Mekke’de yönetim anlayışının ve idarî yapının daha iyi anlaşılması için ilk devirlerden Kusay dönemine kadar yönetim aşamalarının ve tespit edilebildiği kadar idarecilerinin bilinmesi gerekir.

Hız. İbrahim’den önce Mekke’de Ad kavminin, Amâlika kavmi ile aynı dönemde yaşadığı ve Lokman zamanında yağmur duası için geldikleri Mekke’ye çıkınca da dönmedikleri, buraya yerleştikleri ve Amâlikalı vali Bekir b. Muaviye tarafından idare edildikleri rivayet edilmektedir.¹

Hız. İsmail, Mekke’de büyüdüktan sonra Beyt’i bizzat kendisi yönetti. Ardından oğlu Kayzer, İsmail evladından ilk defa melik olarak yönetime geldi.²Hız. İsmail 130 veya 135 yaşlarında vefat ettiğinde, Hicr’de annesinin yanına gömüldü.³ Nâbit’ten sonra İsmailoğulları muhtemelen çoğunluğu sağlayamadılar. Çünkü yönetim, Cürhüm Kabilesi’nin ataları olan Mudâd el-Cürhüm’e geçti.⁴ Belâzurî ise sırasıyla Mekke’de yöneticilik yapan İsmailoğullarını 1. Kayzer b. İsmail, 2. Nâbit b. Kayzer, 3. Teymen b. Nâbit, 4. Nâbit b. Humeysa b. Teymen b. Nâbit şeklinde sıra-

¹ İbn Münebbih, 137; Fâkihî, V, 136; Makdisî, *Tarih*, III, 31; Ebu’l-Fidâ, *Tarih*, I, 26; İbnü’l-Verdî, I, 13.

² Taberî, *Tarih*, II, 362; Kayzer’in anlamı İsmail’in develerinin sahibi demektir. Hız. İbrahim’in yaşadığı toplumun mesleklerinden olan hayvancılıkla uğraşıyordu denir. Hız. İbrahim’in hayvan sürüsü sahibi olduğu Tevrat’ta vardır. Bunun uzantısı olarak Hız. İsmail’in deve sürüleri beslemesi ve oğlu Kayzer’e kalması baba mesleğinin tevarûsen geçtiğini bize göstermektedir (Bkz. *Kitâbu Mukaddes*, Tekvin, XIII, 2, s. 11; Günaltay, *Yakın Şark*, 393).

³ İbn Hişam, I, 19; Fâkihî, V, 133; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 34; İbnü’l-Verdî, I, 14; Fasî, *Şifâ*, II, 21; Zuhaylî, XVI, 119 – 120.

⁴ İbn Hişam, I, 19; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 34; Dineverî, 9; Yakubî *Tarih*, I, 222; Makdisî, *Tarih*, IV, 135; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 42; İbn Kesîr, *Sîret*, I, 29; İbn Haldun, *Tarih*, II, 42, 380; İbnü’d-Diyâ, 49; Kutbî Nahravânî, 72 – 73; Diyarbekrî, I, 108.

ladıktan sonra, Nâbit b. Humeysa b. Teymen b. Nâbit'in ölümünün ardından Cürhüm'ün hakimiyet sağladığını belirtmektedir. Cürhüm'ün Mekke'ye hakim olmasından sonra İsmailoğulları Tihâme'ye dağıldı. "Onların Kâbe'ye hürmeten vadilerde ve etraf bölgelerde yerleşmişlerdir."⁵ biçiminde kayıtlara da rastlanmaktadır.

Mekke'nin Cürhüm döneminde yeni bir idarî yapıya kavuştuğu rivayet edilmektedir. Yemen'e bağlı valilik olarak oluşturulan yapı, Hicâz bölgesini de içerisine alan yarı bağımsız küçük bir devlet görüntüsü vermektedir. Kahtân, Hicret'ten 2690 sene önce –yani M. Ö. 2080'ler- bazı savaşlar sonucunda zafere ulaşarak Yemen'de krallığını ilan etti. Kahtân'dan sonra oğlu Yarub yerine geçince hakimiyet alanını genişletmek için Hicâz ve Mekke civarlarına bir sefer düzenleyip oraları da yönetimine kattı. Hicâz ve Mekke ahalisine vergi ve yükümlülükler getirip kardeşi Cürhüm'ü de bölgeye vali olarak atadı ve Yemen'e döndü.⁶ Böylece Mekke'de Ad ve Amâlîka kavimlerinin yönetimi ve nüfusları bitmiş oluyordu. Artık Cürhüm'ün uzun bir zaman sürecek olan yönetimi başlıyordu.

Cürhüm'ün Mekke'de başlayan yönetimi, uzun zaman devam etti. Oradaki Amâlîk, Tasım, Cedis, Ad kabilelerini kontrol altına aldı.⁷ Mekke'de tam bir hakimiyet sağladı. Ardından oğlu Abdiyalil⁸ yönetime geldi. O da uzun süre babası gibi Mekke'yi Kral Yarub b. Kahtân ve oğullarından gelen meliklere bağlı olarak yönetti.⁹ Abdiyalil ölünce yerine oğlu Haşrem b. Abdiyalil melik oldu.¹⁰ Haşrem, bazı kaynaklarda Curşem olarak geçmektedir.¹¹ Zamanın en dinamik ve genç delikanlılarından olduğu, uzun süre Mekke'de büyük hizmetler yaptığı anlaşılmaktadır. Haşrem zamanında Mekke imar edildi, binalar çoğaldı ve şehrin imarı hacıların çoğalmasını sağladı.¹² Ardından oğlu Abdulmeddân b. Haşrem el-Cürhümî yönetime geldi ve uzun süre yönetimde kaldı.¹³

Ebu'l-Fidâ ve İbnü'l-Verdî, bunu Abdulmeddân b. Curşem olarak¹⁴ kaydetmektedir. Sonra oğlu Nakîle b. Abdulmeddân b. Haşrem yönetime geldi.¹⁵

⁵ Ezrâkî, I, 84; Belâzurî, *Ensâb*, I, 13.

⁶ Süleyman Hüsnü, *Tarihu'l-Âlem*, İstanbul, 1291, 981 – 982.

⁷ İbn Münebbih, 177.

⁸ Ebu'l-Fidâ, *Tarih*, I, 23; İbnü'l-Verdî, I, 162.

⁹ İbn Münebbih, 153 vd.

¹⁰ İbn Münebbih, 153.

¹¹ Ebu'l-Fidâ, *Tarih*, I, 121; İbnü'l-Verdî, I, 62.

¹² İbn Münebbih, 153.

¹³ İbn Münebbih, 177.

¹⁴ Ebu'l-Fidâ, *Tarih*, I, 121; İbnü'l-Verdî, I, 62.

Kalkaşandî ise, Nufeyle b. Abdulmeddân olarak zikretmektedir.¹⁶ O, Baduşems b. Yaşcub b. Yarub b. Kahtân b. Hud'un valisi idi. Abdumesih b. Nakîle, bir başka yerde Abdumesih b. Sakîle olarak¹⁷ zikredilmektedir. Abdulmesih'in Habeş ve Şam topraklarına akınlar düzenlediği rivayeti göz önüne alınırsa, Mekke valisinin gücü şehir sınırlarını, hatta Yarımada'nın sınırlarını da aşmış görünüyor. Bu aşamada Yemen'e bağlı bir valilik şeklinde olan Mekke'nin bir bölge başkenti durumuna gelmiş olması muhtemeldir. Abdumesih'in vefatından sonra yerine oğlu Mudâd b. Abdumesih yönetime geldi.¹⁸ İsminin Amr olduğu rivayet edilen Mudâd'ın, babası gibi güçlü bir idaresi olmalı, çünkü, onun da bir çok devletle savaştığı, büyük ordulara sahip olduğu¹⁹ rivayetleri vardır. Bu dönemde de muhtemelen Mekke, uluslararası bir konuma sahiptir.

Mudâd'ın ölümünden sonra görevi üzerine alan oğlu Hâris b. Mudâd²⁰ el-Cürhümî yönetimi ele aldığı sıralarda, Şurahbil ve Amr Zilizhâr Himyer yönetimindeydi. Mari b. Kenan toplumu içerisinde olan Calût, Davut (A. S.)'a yöneldi. İsrailoğullarının ordularıyla Mekke'ye, kadar geldikleri²¹ anlatılmaktadır.

Amr b. Hâris²² kardeşi Bişr b. Hâris ve Mudâd b. Amr b. Mudâd gibi kişilerin Mekke'de yönetime geldikleri ve bunların yüzyıl civarında yönetimde kaldıkları²³ rivayet edilmektedir.

Yine Vehb İbni Münebbih'e göre Hz. Süleyman Medine'ye giderken, oradan da Mekke'ye uğradı. Bişr, Belkıs'ın Mekke ve Hicâz valisi idi. O zaman Nabt b. Kaydâr b. İsmail ve amcası oğlu Mekke'de bulunuyordu. Bişr ve Nabt Hz. Süleyman'a geldiler. Ona bağlılıklarını gösterdiler. O da Nabt lehine Bişr'i valilikten aldı. Hz. Süleyman sonra da Nabt'ı Yemen'e gönderdi.²⁴ Bir başka rivayette ise, Esed b. Huzeyme Kâbe hazinedarlığı yapıyordu. Hz. Süleyman onu Mekke ve Hicâz valiliğine atadı. Ölünce, kabile reisliğine Mudâr Kabilesi'nden Dabbe geldi. Hüseyin b.

¹⁵ İbn Münebbih, 178.

¹⁶ Kalkaşandî, *Ensâb*, 211.

¹⁷ Ebu'l-Fidâ, *Tarih*, I, 1125; İbnü'l-Verdî, I, 62.

¹⁸ Ebu'l-Fidâ, *Tarih*, I, 121; İbnü'l-Verdî, I, 62; Kalkaşandî, *Ensâb*, 211.

¹⁹ İbn Münebbih, 178.

²⁰ Ebu'l-Fidâ, *Tarih*, I, 21; İbnü'l-Verdî, I, 62; Hammâde, 91.

²¹ İbn Münebbih, 180.

²² Ebu'l-Fidâ, *Tarih*, I, 21; İbnü'l-Verdî, I, 62; Diyarbekrî, I, 111.

²³ Hammâde, 89.

²⁴ İbn Münebbih, 153.

Zeyd ed-Dabbi Mekke'ye yerleşti. Hz. Süleyman'ın Mekke ve Yemen valiliğini yaptı.²⁵

Cürhüm meliklerinin Mekke hakimiyetlerinin üç yüz ile altı yüz yıl arasında olduğuna²⁶ dair rivayetler bulunmaktadır. Ancak M. Ö. 2080'lerde hakimiyeti başlayan Cürhüm²⁷ün M. Ö. 207'lerde sürgün oldukları²⁸ doğru kabul edilirse, 20 asırlık çok uzun bir dönem varlıklarını sürdürmüşler demektir. Elimizdeki kaynaklar da Mekke'de valilik yapmış Cürhümlülerin sayısı çok az görülmektedir. Hâris b. Mudâd'ın Hz. Davud'la aynı zamanda yaşadığını yukarıda belirtmiştik. Hz. Davud da M.Ö. 10. asırda²⁹ yaşadığına göre, Cürhüm hakimiyetinin bu devirlere kadar uzandığı tahmin edilebilir. Bundan sonrası, Hz. İsa'nın doğumuna kadar da fazla bir şey bilinmiyor. Bu açıdan, zaman zaman geçici de olsa hakimiyetlerini kaybettikleri düşünülebilir. Hz. İsmail'in geldiği zamanlarda, Cürhüm hakkında bilgiye rastlanılmadığı için, Mekke'de bulunan Cürhüm ve Katura'nın daha sonraki dönemlerde hakimiyeti ele almış muhtemeldir.

Mevcut bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, Cürhümiler döneminde Mekke Yemen'e bağlı bir valilik idare edilmekteydi. Zamanla güçlü ordulara sahip oldukları ve Yemen'den yardım almaksızın saldırılara karşı kendilerini savunabildikleri anlatılmaktadır. Bu dönemde Mekke'de yönetim, babadan büyük erkek çocuğa miras olarak geçmekteydi.

Yemen kökenli Mekke'deki Cürhüm Kabilesi'nin bağlı bulundukları liderleri vardır. Onların lidersiz hareket etmemeleri, Yemen topluluklarının bir adeti idi. Belli bir düzen içerisinde yaşamaları, Mekke'ye gelmeleri ile idarî tecrübelerini ortaya koymaları için uygun bir ortamın bulunması, Mekke'de yeni bir yönetim anlayışının doğmasına yol açtı.³⁰ Onların yerleşik hayatta da tecrübe sahibi insanlar olmaları, Mekke'de çehresi değişik bir medeniyet oluşturduklarını düşündürülebilir.

Cürhüm Kabilesi döneminde Mekke, Yemen'e bağlı bölge valiliği gibi bir statü kazandığı sonucuna ulaşılır. Zaman zaman Mekke valisinin aynı zamanda Hi-câz valiliği görevini de yapması ve bazen de Mekke ve Yemen valiliğini beraberce

²⁵ Hammâde, 106 - 107.

²⁶ Fasî, *Şifâ*, I, 578; Diyarbekrî, I, 111; Hammâde, 92.

²⁷ Süleyman Hüsni, 981 - 982.

²⁸ Hasan İbrahim Hasan, *Tarihu'l-İslâm es-Siyâsi ve 'd-Dinî ve 's-Sekâfî ve 'l-İçtimâî*, I - IV, Beyrut 1964, I, 45; Ahmed Çelebi, *Muvassaatu Tarihi'l-İslâm*, I - X, Kahire, 1983, I, 117.

²⁹ Günaltay, *İslâm Tarihi*, I, 200.

³⁰ Ezrâkî, I, 85; Yakût, V, 185; Fasî, *Şifâ*, I, 576.

yürüttüğü rivayetleri, Mekke'nin, Hicâz ve Yemen'in de bağlandığı büyük bir bölge valiliği olduğunu düşündürmektedir. Mesela Hz. Süleyman'ın Nabıt'ı, Mekke ve Yemen valisi olarak ataması rivayeti doğru kabul edilirse, Yemen'in de bazen Mekke valiliğine bağlandığı ortaya çıkmaktadır.

Cürhüm'ün son dönemlerinde İyâd Kabilesi'nden, Veki b. Seleme b. Zühr b. İyâd'ın Mekke yöneticisi olduğu rivayeti vardır. Mekke pazarının meşhur ismi olan Hazvere ismi onun cariyesine nispet edilmektedir.³¹

Ardından idareyi ele geçiren Huzâa'nın valileri gelmektedir. Huzâa'nın ilk Mekke yöneticisi Amr b. Luhay'dır. Son Cürhüm valisi Âmir b. Amr b. Hâris b. Mudâd el-Cürhümî'nin kızı Fuheyre ile evlendi. Mekke onun döneminde gelişme gösterdi.³² Bu dönemin Amr b. Luhay'dan sonraki valileri bilinmemektedir. Son Mekke valisi Huleyl b. Hubşiyye, Kusay'ın kayınpederidir.³³ Huleyl b. Hubşiyye'den sonra oğlu olduğu söylenen Muhteris veya Ebû Ğûbşân Süleyman b. Amr b. Lueyy b. Milkân yönetime geçti.³⁴ Ancak Kusay bir tulum içkiye yönetimi onun elinden aldı.³⁵

Huzâa'da yönetim, bir miras gibi büyük erkek çocuğa ondan sonra onun büyük erkek çocuğuna veraset yoluyla geçerdi.³⁶ Bu bilgiler, Huzâalılarının da bağlı olduğu bir liderinin var olduğunu ve şehirde itaat edilen bir lider tarafından yönetildiğini göstermektedir.

Kusay b. Kilâb, yönetimi aldığı anda bazı sosyal kurumların yeniden yapılandığını görmekteyiz. Şehir bir site devleti mahiyetindedir. Bu kurumların nedve hariç Kusay tarafından ortaya konulduğu kesin değildir.³⁷ Kusay, bunları tek elde toplayıp daha işlerlik kazandırdı. Kusay yönetiminde nedve (Meclis) uygulamasını getirtti.³⁸ Kusay'dan sonra, görevler 6'dan 18'e kadar çıkarıldı ve Mekke'yi yöneten tek lider geleneği kalkıp yetkiler Dâru'n-Nedve'ye geçti; ama kabileleri bağlayıcı bir yetkiye

³¹ İbn Habîb, *Munammak*, 282; Fâkihî, V, 145; Belâzurî, *Ensâb*, I, 293; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 51; Cevâd Ali, VI, 504; Kehhâle, I, 52-53-54.

³² Ezrâkî, I, 100; Fâkihî, V, 153.

³³ İbn Hişam, I, 136; Fâkihî, V, 155.

³⁴ İbn Sa'd, I, 66-67.

³⁵ İbn Haldun, *Tarih*, II, 384; H. Heykel, 25.

³⁶ İbn Hişam, I, 136.

³⁷ İbrahim Şerîf, 126; Muhammed Nazeer Ka Ka Khel, "Political System in Pre-İslâmic Arabia", *İslâmic Studies*, Vol, XX, Winter, No: 4, İslamabat, 1981, s. 383.

³⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 116.

sahip olamadı.³⁹ Aksine kabile kollarının nadi denen meclislerinin bağlayıcılığı daha da etkin idi. Her kabile kolu kendi lideriyle beraber hareket etmekteydi.⁴⁰ Mekke’de hukukî yaptırımların olmaması nedeniyle idarî yapının olmadığı düşünülse de, sosyolojik olarak dönemin sosyal, ekonomik, kültürel ve idarî şartlarına bakıldığında, şehir bölgenin en organize edilmiş yeri idi. Çünkü o dönem Arap Yarımadası’nda Yemen hariç, siyasi bir düzen ve idarî yapı yoktu.⁴¹ Medine gibi zengin bir şehir dahi bir yöneticiye ve idari yapıya sahip değildi

Mekke, fethedilinceye kadar şehir devleti olarak varlığını sürdürdü. Fethin gerçekleşmesinin ardından Peygamber, Attâb b. Esîd’i Mekke valisi olarak atardı.⁴² Böylece Mekke bugünkü anlamda, Medine’de kurulan ilk İslâm Devleti’ne bağlı bir valilik oldu.

³⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 124-125.

⁴⁰ İbn Habib, *Munammak*, 129; Lings, 34.

⁴¹ Ebû Dayf Ahmed, 67.

⁴² Halife b. Hayyât, *Tarih*, 41; *Tabakât*, 40; İbn Sa’d, II, 145; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 73; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 446; Ed. Won Zambaver, *Mu’cemu’l-Ensâb ve’l-Ustratu’l-Hakime fit-Tarihi’l-İslâmi*, (Yay: Zeki Muhammed Hasan, Hasan Ahmed Mahmud), 27.

İlk Dönemden Kusay'a Kadar Mekke Yöneticileri

Sır No	Yönetici İsimleri	Düşünceler
1	Bekir b. Muaviye *	Amâlika Döneminde
2	Hız. İsmail *	
3	Kayzer b. İsmail *	
4	Nâbit b. Kayzer *	
5	Teym b. Nâbit *	
6	Mudâd el-Cürhümî	İsmailoğullarının dedeleri
7	Abdiyalil	Cürhümîler Yarub b. Kahtân ve oğullarına bağılı olarak Mekke'yi yönettiler, Cürhümî'dir.
8	Haşrem b. Abdiyalil	
9	Abdulmeddân b. Haşrem el-Cürhümî	Uzun zaman yönetimde kaldı. Cürhümîdir.
10	Nakile b. Abdulmeddân	Baduşems b. Yaşcub b. Yarub'un valisi olarak yönetti. Cürhümî'dir.
11	Abdulmesih b. Nakile	Şam topraklarına akınlar düzenledi. Cürhümî'dir.
12	Mudâd b. Abdimesih	Büyük bir orduya sahiptir. Cürhümî'dir.
13	Hâris b. Mudâd el-Cürhümî	
14	Amr b. Hâris	
15	Bişr b. Hâris	Belkıs'ın Mekke ve Hicâz valisidir.
16	Nâbit b. Süleyh	Hız. Süleyman'ın Mekke ve Hicâz valisi.
17	Esed b. Huzeyme	Mudar'dandır. Hız. Süleyman'ın Mekke ve Hicâz valisidir.
18	Hüseyin b. Zeyd	Hız. Süleyman'ın Mekke ve Yemen valisidir.
19	Veki b. Selem b. Zühr b. İyâd	İyâd Yöneticisidir.
20	Amrd b. Luhay	Huzâa'nın lideri.
21	Huleyl b. Hubşıyye	Huzâalı son validir.
22	Muhteris veya Ebû Ğubşân b. Huleyl	Geçici ve kısa bir süre yapar.

* Belâzurî, *Ensâb*, I, 13

Yukarıdaki bilgilerde Nâbit'in Hz. Süleyman zamanında, onun tarafından atandığı gösterilmektedir. Belâzurî ise, idarenin babadan oğula geçen bir silsile izlediğini söylemektedir. Valiler, Mekke valisi, Mekke ve Hicâz valisi veya Mekke ve Yemen valisi olarak görev yaptığına göre valilik, bölge valiliği şeklindedir. Böylece Mekke'nin idarî statüsü de ortaya çıkmış olmaktadır. Bu kabileler M. Ö. 2000'lerden M. S. 400'lere kadar geçen uzun bir zaman dilimi içerisinde görülmekle birlikte, bu zaman dilimi içinde, rivayet edilen valilerin sayısının az olması dikkat çekicidir. Kusay'a kadar Mekke, tek bir lider tarafından idare edildi. Mekke'de uzun zaman içerisinde kökleşmiş idarî bir disiplin oluşmuştur, denebilir.

II-KUSAY'IN GELDİĞİ DÖNEMDE ARAPLARIN VE MEKKE'NİN DURUMU

Kusay b. Kilâb'ın Mekke'ye geldiği sıralarda Huzâa'nın Mekke'deki yönetimi devam ediyordu. Kureyş dağ ve vadilerde göçebe hayatı yaşıyordu. Mekke dışındaki diğer Arapların -ki bunlara Kureyş Kabilesi de dahil olmak üzere-siyasi bir liderleri yoktu. Kureyş'in toplum düzeni kabileciliğe dayanıyordu. Asabiyye nedeniyle ferdin inançları, sosyal hayatı kabileye bağlıdır. Ferdin tüm yaşantısı kabile tarafından belirlenir. Kabile'de suçlu fert yoktur, tüm kabile sorumludur; diyeti kabile alır, diyet verilmesi gerektiğinde kabile topluca öderdi.⁴³ Kabilde reis her şeyden sorumluydu. İhtiyaç sahibi olanlar ona baş vururlardı. Kabile reisi savaştan sorumlu olup, kavminin önünde gider, harp planını o yapardı. Ölümü hiçe sayan bir cesaret taşımak zorunda olduğunu bilirdi. Savaşta düşman atlıları, savaşçıları, hepsi kabile reisine yönelir, onu öldürmeye çalışırlardı. Çünkü, reisin ölümü, kabilenin hezimetinin sebebi olacaktır.⁴⁴

Himyerler dışındaki halkın yaşadığı yerlerde siyâsi bir düzen yoktu. Arapların çoğu göçebeydi. Bu çöl göçebeliğinin ruhu, kervan yollarında kurulan birkaç şehir üzerinde geniş bir ölçüde tesirliydi. Tüccarlar şehirlere uğrayıp, uzun süre geçirdikleri yorgunlukları atmaya çalışarak, mallarını buraya kadar kazaya uğratmadan getirdiklerine şükür olsun diye şehirdeki heykellere tazimde bulunur, ibâdet ederlerdi. Mekke, Medine ve Tâif gibi şehirlerde dağlar arasına serpilmiş vahalar bulunurdu. Bütün bu gibi şehirlerde göçebelik ruhu hakimdi. Şehirlerdeki hayat, medeni hayat

⁴³ Ebû Dayf Ahmed, 66.

⁴⁴ Ebû Dayf Ahmed, 67.

olmaktan ziyade göçebe kabile yaşayışına, ahlak ve adetlerine uyumdan dolayı göçebeliliğe yakındı. Ancak şehir yaşamı bunların alışık olmadıkları çok şeyi alışkanlık haline getirdi.⁴⁵ Ancak Bedevî değillerdi, yerleşik hayata geçmişlerdi. Çadırlardan binalara aşamalı olarak geçtiler. Bunlara Bedevî Muhadramun diyenler vardır.⁴⁶

Kabile başkanlarına bir meclis yardım ederdi. Liderin dârı etrafında dârlar oluşur ve her kabile bir dârda otururdu. Burada aile reisi, karısı, çocuğu ve köleleri yaşar; yakınlık derecesine göre etrafında daireler oluşurdu.⁴⁷ Kabile yönetimi demokratik olmaya yakındı. Kabile şeyhi istişâre yoluyla işleri görüşmek için aşiret reislerini bir araya toplardı. Kabilenin idarî olarak bir kanunu yoktu, işler örfe dayalı olarak idare edilirdi.⁴⁸

Yukarıdaki özellikleri taşıyan Kureyş ise Arapların genelince kabul ediliyordu. Ebû Cehil'i eleştiren bir adama Zebarkan b. Bedr, şiirlerinde adama kimi eleştirdiğinin farkında mısın? Beytullâh ve Lakkâh (boyun eğmez) bir ülkenin insanını mı?⁴⁹ İşte Kusay, bu şartlarda Mekke'ye geldi. Önce, Ehl-i Suffe'den ve diğer Advan gibi kabilelerin elinden dinî görevleri aldı. Nedve, hicâbe, sikâye rifâde ve livâ gibi uygulamaları sistemleştirdiği,⁵⁰ yasalara bağladığı söylenebilir.

III- KUSAY'IN İDARECİ KİŞİLİĞİ VE UYGULAMALARI

Kusay, Huzâa üzerinde tam hakimiyet sağlayınca onların bir kısmı evlerini hibe etti, bir kısmı sattı ve üçüncü bir grup Kusay'ın hakimiyetini kabul ederek yerlerinde kaldılar.⁵¹ Kusay, Huzâa sorununu bu şekilde çözünce Kureyşlileri topladı, Kureyş'i Kâbe etrafına yerleştirdi.⁵² Bu noktada Kusay için şunların söylenmesi gerekir: Kusay'ın bu uygulaması onun kişiliğini ve ileri görüşlülüğünü gösterir. Bu uygulama onun Kureyş'e tam otoritesini kabul ettirirken, Kureyş'in de tüm Araplara karşı otoritesini sağlamıştır.

⁴⁵ Heykel, 11; W. Mantgomery Watt, *Kur'an'a Giriş*, (Çev: Süleyman Kalkan), Ankara, 2000, 17.

⁴⁶ Muhammed Kürdî, I, 43.

⁴⁷ R. Montran, 64.

⁴⁸ Hasen İbrahim Hasan, *Tarih*, I, 452.

⁴⁹ Yakût, V, 183.

⁵⁰ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 10; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 12.

⁵¹ Taberî, *Tarih*, II, 343. (Bu husustaki geniş bilgi için Etnik yapıya bakınız.).

⁵² Ezrâkî, I, 103; Fâkihî, V, 71; Taberî, *Tarih*, II, 345; Fasî, *Şifâ*, II, 116; Fasî, *İkdus's-Semîn*, I, 13; Hammâde, 111-113.

Kusay onları Kâbe etrafında yerleştirdikten sonra bütün Arapların onayını alması ve kabullenilmesi gerekirdi.⁵³ Rifâde yemeğiyle bütün Arapların gönlünü fet-hetti. Bu düşünce Kusay'ın, Arapların psikolojik yapısını iyi bildiğini ve iyi bir toplum yönlendiricisi olduğunu göstermektedir. Bütün bu faaliyetlerini Dârü'n-Nedve'ye bağlaması yine onun idari kişiliğine dikkati çekmektedir.⁵⁴

Kusay tarafından ihdas edilmiş olan görevlerin tamamı Mekkeliler tarafından kabul gördü. Bu görevlerin büyük bir kısmı Kâbe ile ilgilidir. Herhalde bu vazifeler, birbiri ardınca görülen, lüzum üzerine kurulmuştur. Bunların bir kısmı Kâbe'ye sını-sıkı bağlı ve bir kısmı ise müstakil görevlerdi.⁵⁵ Kusay, bir mabed olan Kâbe'nin içerisinde çeşitli ilahları toplayarak Mekke şehrini maharetle bir büyük hac merkezi haline getirdi. Ay tanrısı Hübel ve ilahelerden Lât, Menât, Uzzâ bunlardandı. Kusay, Kureyşlileri mabedin bekçisi yaptı. Kâbe avlusu, kutsal (Harem) kılındı. Buraya A-rapların büyük putları da toplandı. Kervan ticareti yapanlara buranın kutsallığı inan-dırıldı. Kâbe'yi yeniden tamir ederek ona tavan yaptırdı. Ayrıca Arafat'tan Müzdelife'ye hareket edecekleri yol göstermek amacı ile ateş yakılması için el-Meş'ar'ı yaptı.⁵⁶

Kusay, Kureyş arasında melikliğini ilan ediyordu⁵⁷ ve Ka'b b. Lueyy'den Mekke'de itaat edilen ilk kral oldu.⁵⁸ Kusay'ın Kureyş'e öğreterek miras bıraktığı uygulamalar ile amel edildi. Bunlara muhalefet edilmedi ve bir din gibi kabul gördü. Kusay M.S. 480'de öldüğünde Hacun'a gömüldü. Kabri ziyaret yeri oldu.⁵⁹ Hatta Arapların kendi kabileleriyle övünmelerine karşı Hassan b. Sabit, şiirlerinde; "Sen Kusayoğullarından değilsin ki övünesin ve Zühreoğullarından da değilsin, boşuna övünme; önderler onlardır," diyordu.⁶⁰

⁵³ Fâkihî, V, 175; Fasî, Şifâ, I, 116.

⁵⁴ İbn Hişam, I, 13; Ezrâkî, I, 107; Fâkihî, V, 172; Taberî, *Tarih*, II, 345; Makdisî, *Tarih*, IV, 127; Süheyli, I, 8; Hüseyinî el-Kürdî, IV, III, İbn Haldun, *Tarih*, II, 385; Suheyli Zekkâr, 23; Heykel, 23.

⁵⁵ Heykel, 23.

⁵⁶ Mantran, 66-67; Bernard Lewis ve Arkadaşları, I, 38-39; Sarıçam, *Emevi-Haşimi*, 47.

⁵⁷ Ezrâkî, I, 107; İbn Sa'd, I, 70; Yakubî *Tarih*, I, 240; Suheyli, I, 25; Yakût, V, 186.

⁵⁸ İbnü'l -Kelbî, *Cemhere*, I, 10; İbn Habib, *Munammak*, 29-83; *Muhabber*, 164; İbn Abdi İbn Abdirabbih, III, 313; Muhibbî Taberî, 503; İbnü'd-Dıyâ, 58-59; Fasî, Şifâ, II, 54; Âlûsî, *Bulâğ*, I, 247; Ka ka Khel, *agm.*, Vol, XX, No: 4, s. 375. Walter Dostal, "Mecca before the time of the prophet attempt of an anthropological interpretation", *Der İslâm*, LXVII, 2, Berlin, 1991, s. 196.

⁵⁹ İbn Hişam, I, 142; Ezrâkî, I, 107; İbn Sa'd, I, 70; Belâzurî, *Ensâb*, I, 59; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 21; Diyarbekrî, I, 53-54.

⁶⁰ Hasan b. Sabit, 243.

Kusay'ı kaynaklarımız, Hire'de Munzir b. Numan, Fars'de Behrâm Cûr b. Yezdecir dönemi olarak belgelerken,⁶¹ Batılılardan Kusay'ın hayali bir kişi olduğunu ve İslâm tarihçilerinin sonradan uydurduğunu zikredenler de vardır. Onlara göre Nebatîler ticaretle uğraşıyordu ve medeni olarak da gelişmişlerdi. Onlar Mekke'ye geldi, yönetim ilerledi. Roma savaşıdan sonra kuzeye döndüler.⁶² Halbuki Kusay ile İslâmî dönem arasında 150 yıl gibi kısa bir zaman vardır.⁶³

IV-KUSAY'DAN SONRA KUREYŞ'DE İKTİDAR MÜCADELESİ

Kusay, hakimiyet sağladıktan sonra Kureyş'i Kâbe etrafına yerleştirdi, ardından Kâbe'de yapılan hizmetleri sistemleştirdi ve yeni kurumlar da ihdas etti. Bu görevlerin tamamını da kendisi hayatta tek başına üstlendi. Mekke halkı da bu görevlerin bir kişi de toplanmasını benimsediler. Kusay, vefat etmeden önce idarî görevleri en büyük oğlu Abduddâr'a bıraktı.

Kusay, kardeşlerine oranla zayıf olan Abduddâr'ı diğer kardeşleri kadar saygın hale getirmek amacıyla tüm görevleri ona verdi. Zaten eşi Hubbâ da böyle istiyordu. Kusay'ın emirlerine hiç kimse karşı çıkmadı.⁶⁴ Ancak Abdumenâf Ehâbişlerle anlaşma yapıyor, şehri planlayarak yaparak halka iktâ dağıtıyordu. Yani şehri perde arkasından Abdumenâf yönetiyordu.⁶⁵ Abdumenâf'tan sonra çocukları döneminde Abdumenâfoğulları yönetime kendilerinin daha layık olduklarını söyleyerek talip oldular. Bu görevleri, Abduddâroğullarının elinden almak istediler.⁶⁶ O gün, Abdumenâfoğulları îlâfî düzenleyip uluslararası ticarete başlamışlardı. Kureyş'i sadece Arabistan yarımadasında değil, Bizans, Irak, İran, Şam, Habeş ve Yemen'de de tanıttılar. İşte bu özellikleri nedeniyle kendilerinin beyti yönetmeleri gerektiğini Kureyş'e anlatabildiler. Abdumenâfoğullarının bu şekildeki çıkışları, birlik içerisinde yaşayan Kureyş'i iki düşman bloğa ayırdı. Bir grup Kusay'ın emirlerine karşı çıkmayacağından hareket ederek Abduddâr'ın tarafını tuttu. Onlara göre Kusay'ın

⁶¹ Taberî, *Tarih*, II, 345; Makdisî, *Tarih*, V, 126; Askerî, 12; Âlûsî, *Bulûğ*, I, 247.

⁶² Lammens, 149; Şerîf İbrahim, 118; Şevki Dayf, 49.

⁶³ Şerîf İbrahim, 122.

⁶⁴ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 73; İbn Hişam, I, 147; İbn Habîb, *Munammak*, 188, Fâkihî, V, 175.

⁶⁵ İbn Sa'd, I, 75; İbn Habîb, *Munammak*, 19; Belâzurî, *Ensâb*, I, 52; Yakubî *Tarih*, I, 241; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 18; Hammâde, 121; Tevfik Barro, *Tarihu'l-Arabi'l-Kadîm*, Beyrut, 19965, 174; Sarıçam, *Emevi-Haşîmi*, 52.

⁶⁶ İbn Hişam, I, 149; İbn Sa'd, I, 73; İbn Habîb, *Munammak*, 33-34; Belâzurî, *Ensâb*, I, 62-63; Makdisî, *Tarih*, IV, 128; Yakût, V, 187; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 453; İbn Kesîr, *Sîret*, I, 52; *İslâm Tarihi*, II, 339.

yaptığı görev taksiminin devam etmesi gerekiyordu. Diğer grup ise Abdumenâfoğullarının ticaretteki başarılarını görüp görevlerin ehil olanlara verilmesini savundular.⁶⁷ Beyzâ b. Abdilmuttalib içi koku ile dolu bir kap⁶⁸ getirdi ve bizden olan elini batırsın dedi. Bu kokulu kabın içerisine ellerini batırıp teyit olsun diye de Kâbe'nin duvarına sürdüler ve hiç ayrılmayacaklarına söz verdiler. Bunlara (Mutayyabûn:kokulular) dendi.⁶⁹ Abduddâr taraftarları ise, deve veya koyun olduğu söylenen bir hayvanı kesip, ellerini kana batırıp Kâbe'nin duvarına sürdüler ve yemin ettiler bunlara (Ahlâf-Yemin edenler) dendi.⁷⁰ Ayrıca ilk olarak kanı Ahlâf'tan Esved b. Hârise b. Nâdle içti, diğerleri de onu izledi. Bu nedenle Ahlâf'a (Lâ'kedü'ddem=Kan Yalayıcılar) da dendi. Abduddâroğulları sayıca azdı.⁷¹

Mutayyabûn grubunu şu kabileler oluşturunuyordu;

1. Abdumenâfoğulları,
2. Esed b. Abdiluzzâoğulları,
3. Zühreoğulları,
4. Teymoğulları,
5. Hâris b. Fihroğulları

Ahlâf grubunu oluşturan kabileler:

1. Abduddâroğulları,
2. Sehmoğulları,
3. Cumahoğulları,
4. Mahzûmoğulları,
5. Adîyoğulları.⁷²

Her grubun kabileleri karşılıklı olarak eşleşerek düşman gruplar oluşturdular, karşılıklı örgütlendiler.

⁶⁷ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 73; Zübeyrî, 383; İbn Habîb, *Munammak*, 33; Fâkihî, V, 175; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 604; Belâzurî, *Ensâb*, I, 62-63; Yakubî, *Tarih*, I, 248; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 12; Zebidî, XII, 146-147.

⁶⁸ İbn Sa'd, I, 77; Yakubî *Tarih*, I, 248.

⁶⁹ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 73; İbn Habîb, *Muhabber*, 165; Yakubî, *Tarih*, I, 248; Yakût, V, 187; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 12.

⁷⁰ İbn Sa'd, I, 77; İbn Habîb, *Munammak*, 190-191; Belâzurî, *Ensâb*, I, 62-63; Ya'kûbî *Tarih*, I, 248; Makdisî, *Tarih*, IV, 128; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 453-454; İbn Kesîr, *Sîret*, I, 52; İbn Haldun *Tarih*, II, 385; Seydişehri, 101; Sarıçam, 62.

⁷¹ Zübeyrî, 383; Fâkihî, III, 234; Sarıçam, 52.

⁷² İbn Sa'd, I, 77; Zübeyrî, 387; İbn Habîb, *Munammak*, 190-191; *Muhabber*, 166; W. Montgomery Watt, *Muhammed At Mecca*, London, 1953; 5; Sarıçam, 62..

1. Abdumenâfoğulları Sehmoğullarıyla,
2. Abduddâroğulları Esedoğulları ile,
3. Mahzûmoğulları Teym ile,
4. Cumahoğulları, Zühreoğulları ile,
5. Adîyoğulları Hâris b. Fihroğulları ile savaşacaklardı.⁷³

Böylece herkesin kiminle çarpışacağı, hedefleri ve güçleri belirlenmiş oluyordu.

Bu iki grup dışında tarafsızlar olarak üçüncü bir grup ortaya çıktı.

1. Âmir b. Lueyyoğulları,
2. Muhârib b. Fihroğulları'dır.⁷⁴

İbn Habib, Edrem b. Ğâliboğullarını da ekleyerek üç kabile⁷⁵ zikretmektedir. Kureyş arasındaki gruplaşmada tarafsız kalmalarının nedeninin her iki grubu kendilerine düşman etmemek olabilir. Beytin idaresine katılmadıklarından tarafsız kalmış olabilirler. Ayrıca bu kabileler zaten Dış Kureyşlerdendiler (zevâhir), Harem dışında oturuyorlardı.

Abdumenâfoğullarının reisi ve en yaşlıları Abdişems b. Abdimenâf, Abduddâroğullarının reisi Âmir b. Haşim b. Abdimenâf b. Abdiddâr idi.⁷⁶ Ancak bloklar arsında hiçbir çatışma meydana gelmedi. Nitekim Belâzurî, de hiç çatışmanın olmadığını vurgulamaktadır.⁷⁷ Mekke'nin ileri gelenleri, her zamanki gibi devreye girip kamu yararına yumuşatmalar yaparak antlaşma sağladı. Devamlı Mekke'de anlaşma ve birlikten yana girişimler olmaktaydı.⁷⁸ Çünkü Mekke, ticaret merkeziydi, bu nedenle emniyet içerisinde olması ve yabancılara güven vermesi gerekiyordu. Bu sebeple de önce Kureyş Kabilesi kendi içerisinde iç huzuru yakalamalı ve problemlerini çözmeliydi. İşte Kureyş'in hilm sıfatı buydu. Mekke Melesi de Kureyş'in hilm özelliğini kullanarak çatışmaya meydan vermeden önce barışı sağladılar. Bu olayda da kim tarafından nasıl ortaya atıldığı bilinmeyen, ancak, Mekke Melesinden birilerinin gündeme getirdiği antlaşma teklifi kabul edildi. Abdulmenâfoğullarına sikaye,

⁷³ İbn Hişam, I, 150; İbn Habib, *Munammak*, 34; Ya'kûbî, *Tarih*, I, 248; Sarıçam, 63.

⁷⁴ İbn Hişam, I, 149; Fâkihî, V, 175.

⁷⁵ İbn Habib, *Munammak*, 190-191.

⁷⁶ İbn Hişam, I, 149; Taberî, *Tarih*, II, 453; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 22.

⁷⁷ Belâzurî, *Ensâb*, I, 62-63.

⁷⁸ Montgomery Watt, *Hiz. Muhammed Mekke'de* (Çev. Rami Ayas, Azmi Yüksel), Ankara, 1986, 15.

rifâde ve kıyâde⁷⁹ görevleri verildi. Nedve, livâ, hicâbe Abduddâroğullarına bırakıldı.⁸⁰ Böylece mesele çözülmüş oldu. Her iki taraf da kendilerine verilenlere razı olup anlaştılar ve böylece Kureyş'in birliği sağlandı.

Abdumenâfoğullarının görevleri istemesi, Abduddâroğullarının vermemek için savaşmayı göze alması aslında bir şeref meselesidir. Bu çözüm esnasında Abdumenâfoğullarına bırakılan sikâye ve rifâde gibi görevlerin çok da önemli olmadığı iddia edilmektedir.⁸¹ Doğru olabilir. Ancak bu görevler, Abdumenâfoğullarının Arap ve diğer milletler tarafından tanınmalarını sağlıyor, gittikleri yerlerde izzet ikram görüyorlar, gidebilecekleri yollarda saldırıya uğramıyorlardı. Rifâde ve sikâye görevleri Mekke'nin dış ticaret yolunu açtı. Ayrıca Kusay, Harem'e ev yaptığında, rifâde ile Arapların kendilerine karşı yapabilecekleri olumsuz hareketleri önlemeyi amaçladı. Ya'kûbî, Mutayyabûn-Ahlâf hareketini Abdulmuttalib b. Haşim'in Zemzem kuyusunu kazma olayına kadar götürmektedir. Kureyş, Abdulmuttalib'in müfâhare konusunda yavaş davrandığını görüp, ittifaklar oluşturmaya girişti. Tepki olarak Abdumenâfoğulları harekete geçerek Mutayyabûn'u oluşturdu. Zübeyr'e göre Abduşems, Mutayyabûn hareketine katılmadı.⁸² Genelde Abduşems, Haşimoğullarını destekleyici hareketlerde dışarıda kalıp bazen Nevfel'i de yanına çekerdi. Buna vurgu yapan rivayetlerde "Abduşems ve Nevfel, tek el gibidir." ifadesi kullanılmaktadır.⁸³ Ya'kûbî'ye göre zaten Kusay, sikâye ve rifâdeyi Abdulmenâf'a, Dârü'n-Nedve'yi Abduddâr ve Abduluzzâ'ya, vadi kenarlarını Abdulkusay'a verdi. Görevi dört oğlu arasında paylaştırdı ve hepsini memnun etti. Kusay'ın vefatından sonra da Abdumenâf idareyi ele aldı. İdarede şerefi, şanı ve mevkii yükseldi. Ehabîşle antlaşma yaptı.⁸⁴ Ya'kûbî'ye göre Mekke'nin yönetimi Abdumenâf'ın elindeydi, çatışma olamazdı. Mes'ûdî, benzeri ifadelerle Abdumenâfoğullarının nedve, hicâbe, livâ ve sancağı da Abduddâr elinden almak istediklerini, çatışmanın bundan çıktığını ifade etmektedir.⁸⁵ İbn Kuteybe ise, Abdumenâfoğullarının elinde önceleri sadece sikâye

⁷⁹ Ezrâkî, I, 110; Fâkihî, V, 176; Sarıçam, 65.

⁸⁰ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, II, 73; İbn Sa'd, I, 77; İbn Habib, *Munammak*, 190-191; *Muhabber*, 166; Fâkihî, V, 176; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 604; İbn Kesîr, *Sîret*, I, 52; Kutbî Nahravânî, 80; Zebîdî, XII, 146-147; Hammâde, 121-127; Sa'd Zağlûl, *Tarihu'l-Arabî'l-Kadîm*, 291; Süheyl Zekkar, 34; Tevfik Barro, 177; Nebîh Âkîl, 66-67.

⁸¹ Sarıçam, *Emevi-Haşimi*, 66-67.

⁸² Ya'kûbî *Tarih*, I, 248.

⁸³ Câhız, *Resâil*, 458.

⁸⁴ Ya'kûbî, *Tarih*, I, 241.

⁸⁵ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, Kahire, 1938, 180.

görevi vardı, diğer görevleri de almak istediler. İşte ihtilaf buradan çıktı demektedir.⁸⁶ Ezrâkî de, benzeri ifadelerle Kusay'ın uhdesinde bulunan 6 görevi oğullarına taksim ettiğini, sikâye, rifâde ve kıyâdeyi Abdumenâf'a; hicâbe, nedve ve livâyı Abduddâr'a verdiğini ve paylaşımdaki bu anlaşmanın İslâmi döneme kadar aynı şekilde devam ettiğini ifade etmektedir.⁸⁷

Yukarıdaki bilgiler doğrultusunda ulaştığımız kanaat, Kusay'ın M. 480'de ölümünden itibaren Abduddâr ile Abdumenâf arasındaki gizli iktidar mücadelesinin sonucunda Mutayyabûn-Ahlâf grupları teşekkül edip ileriki dönemlere kadar sürmüştür. Hatta bu sürtüşme İslâmi dönemde de devam etmiştir. Bu konuda Belâzurî, bazı rivayetlerde Peygamber'in Hilfu'l-Mutayyabûna şahit olduğunu söylemektedir. Haşim b. Abdimenâf'ın bulunduğu Hilf'da Peygamber nasıl bulunabilirdi. Mutayyabûn anlaşmasının daha önceki nesil tarafından imzalanmış olması muhtemeldir. Bu sebeple, "Hilfu'l-Fudul, Mutayyabûn gibi gösterilmiştir. Ayrıca Belâzurî'nin bir diğer rivayetinde; Abdullah b. Safvân, İbni Abbas'a," Mutayyabun emirliği mi, Ahlâf emirliği mi, Daha efdaldır?" Yani "Ebû Bekir'in hilafeti mi, yoksa Ömer'in hilafeti mi daha hayırlıdır?" diye sorar. Yine Uhud gününde Zeyd b. Hattâb (Hz. Ömer'in kardeşi) Eba Cehm b. Huzâfe b. Ğanem'le karşılaşınca ona: " Ben bir kan yalayıcıyım" demiş ve karşılığında, sana senin gibi "Kan Yalayıcı" geldi, cevabını almıştır.⁸⁸ Bu rivayette; Mutayyabûn-Ahlâf hareketinin, İslâmî dönemdeki bazı olayları etkilediğini göstermektedir. En azından daha sonraki dönemlerde yaşayan bazı Kureyşli Müslümanların yaşanan olayları ve kavgaları Mutayyabûn-Ahlâf hareketi üzerinde temellendirmek istediklerini göstermektedir.

Mekke'deki bu gruplaşmaların aslı Haşim'in vefatından önce Yesrib'deki Şeybe (Abdulmutalib)'in korunması için Muttalib'e vasiyet edilmesi üzerine; Muttalib, Şeybe'yi Yesrib'den Mekke'ye getirip kendisinin ölümüne kadar Şeybe'nin korunmasını üstlenmesi ile Abduşems ve Nevfeloğulları karşıt bir grup oluşturmuştur. Bu nedenle de, "Haşim ile Muttalib; Abduşems ile Nevfel tek el gibidir" ifadesi kullanılmış ve bu gruplaşma Peygamber'e karşı çıkmaya kadar⁸⁹ sürdürülmüştür.

⁸⁶ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 604.

⁸⁷ Ezrâkî, I, 62-111.

⁸⁸ Belâzurî, *Ensâb*, II, 62-63.

⁸⁹ İbn Habîb, *Munammak*, 83-86; Câhız, *Resâil*, 458.

Muttalib öldükten sonra Abdulmuttalib'e babasından kalan ve adına "Erkâh" denilen sahayı amcası Nevfel, onun elinden zorla aldı. Abdulmuttalib'i güçlü olan Ahlâf karşısında akrabaları yalnız bırakınca, o da Yesrib'teki dayıları olan Neccâr oğullarından yardım istedi. Neccâr oğullarından 80 kişilik bir silahlı grup geleerek, Nevfel'in elinden "Erkâh"ı alıp Abdulmuttalib'e verdiler.⁹⁰ Abdulmuttalib, Medine'nin uzak oluşunu düşünerek kendisine daha yakın yerlerden müttefikler aradı. Zemzem olayındaki Ahlâf grubu ortaya yeniden çıktı. Ancak Ahlâf grubunun gücünü dengelemesi yeterli görülmemiş olmalı ki Abdulmuttalib, Huzâa'nın ittifak teklifini hemen kabul etmiştir.

Abdulmuttalib'in amcası Nevfel'e karşı Medine'deki dayılarından yardım istemesi, Huzâa arasında tartışmalara sebep oldu. Huzâa, Abdulmuttalib'in Medineliler kadar kendilerinin de çocuğu ve yakını olduğunu söylediler. Herhalde Medine'den Mekke'ye kadar gelinip yardım edilmesi gururlarına dokunmuş olacak ki hemen Abdulmuttalib'e anlaşma önerisi götürdüler. Abdulmuttalib kabul etti. Antlaşma yapılması için Huzâa'dan Ebû Verkâ b. Büdeyl b. Adevî, Süfyân b. Amr, Ebû Beşer Ğamiri, Hacer b. Umeyr b. Abduluzza el-Ğamiri, Hacer b. Abdimenâf b. Datır, Abduluzza b. Gutnu'l-Mustalık, Halef b. Esed el-Melha, Amr b. Malik b. Hibterî ve Huzâa'dan bir grup geldiler. Abdulmuttalib tarafından yedi kişi katıldı. Muttaliboğullarından yedi kişiyle Erham b. Nadle b. Haşim ve Kureyş'in ileri gelenlerinden Dahak ve Amr (Sayfî b. Hakim'in iki oğlu) katıldı. Abduşems ve Nevfel oğullarından hiç kimse bulunmadı.⁹¹ İki taraf karşılıklı olarak "Dârü'n-Nedve"de bir araya geldiler antlaşma yazıldı, imzalandı. Allah'ı vekil tutarak yemin ettiler. Bazı kaynaklarda anlaşma metnine imza koyanın Busr b. Amr olarak kaydedilmektedir.⁹² Yapılan antlaşmanın bize kadar ulaşan metni: *"Bu yazı (antlaşma metni) Abdulmuttalib ile Huzâa'dan Benî Amr ve ona tabi olan Eslem ve Malik'in ileri gelenleri arasında yapılmış antlaşma(metnidir)..Bunlar (taraflar), tüm halkı kapsayan yardımlaşma ve muahat (kardeşlik) üzere anlaşmışlardır. Anlaşma taraflardan İhtiyar, genç, yaşlı, burada hazır olan-olmayan herkesi kapsar. Güneş Sebir'e, Ahşabân'a doğdukça, Mekke'deki insanlar yaşadıkça, ebediyen anlaşma devam ede-*

⁹⁰ İbn Habib, *Munammak*, 83-86; Taberî, *Tarih*, II, 334; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 11; Ahmed Zeki Saffet, *Resâil*, I, 224.

⁹¹ İbn Habib, *Munammak*, 86-94.

⁹² İbn Habib, *Munammak*, 86-94; Taberî, *Tarih*, II, 334-336-338; İbn Nedîm, *Fihrist*, 125; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 240; Ahmed Zeki Saffet, I, 24.

cektir. Abdülmuttalib b. Haşim ile Benî Amr bu anlaşmayı yapıp, Benî Nadr dışında tek el olmuşlardır. Abdülmuttalib üzerine karada, denizde, zorlukta kolaylıkta yardım etmek zorunludur. Benî Amr'ın Abdülmuttalib'e, çocuklarına, tüm doğu ve batıdaki Araplara karşı yardım etmesi zorunludur."⁹³

Bu metne, "Allah hamil olarak yeter" deyip Allah'ı kefil tuttular. Antlaşmayı Ebû Kays b. Abdumenâf b. Zühre yazdı ve Kâbe'ye astılar. Abdülmuttalib, bu antlaşmayı oğlu Zübeyr'e, Zübeyr Ebû Talib'e, O'da Abbas'a vasiyet etti. Benî Bekir, Huzâa'ya saldırdığında Amr b. Salim, Peygamber'e bu antlaşmayı referans göstererek yardım talebinde bulundular. Peygamber de ona yardım etti.⁹⁴

Yine Mekke'de, Kinâne ve Kureyş arasında Yevmu'l-Ğumeysa olayı meydana geldi. Kinâne, öldürdüğü Fakih b. Muğîre'nin diyetini ödeyerek konu kapatıldı.⁹⁵

Abdülmuttalib'in ölümünden sonra Kureyş arsında ciddi huzursuzluklar meydana geldi. Nitekim bir süre sonra Ficâr savaşları oldu. Bunun sonucunda, Mekke dışındaki kabileler Kureyş'le olan antlaşmalarını iptal ettiler. Çünkü Mekke'de belirsizlik ortaya çıkmaya başladı. Komşu kabilelerle yapılmış olan Ticaret antlaşmaları iptal edildikçe, fakir ailelerin durumları kötüleşmeye başladı.⁹⁶ Mekke'de daha önce var olan Ahlâf grubu dış ticaret yoluyla zengin olmuştu. Mekke ticareti onlar için fazla gelir getirmiyordu. Bu nedenle Mekke'ye ticaret için gelenlerin mallarına, paralarına el koydular. Mekke ticareti Yemen'e bağlı idi. Yemen de Mekke olmadan ayakta duramazdı. Mekke'yi emin, yasak bölge özelliğiyle korumak isteyen Mutayyabûn grubu olaya el koydu. Mekke, Harem olma özelliğini kaybedince tüccarlar gelmeyecek,⁹⁷ Mekkeli tüccarlar dışarıda engellenecekti. Bütün bunları değerlendiren grup; zengin, cömert ve yaşlı birisi olduğundan ⁹⁸ dolayı Abdullah b. Cüd'ân'ın evinde Zübeyr b. Abdülmuttalib liderliğinde toplandılar. Bunlar: Benî Haşim, Benî Muttalib, Benî Esed, Benî Zühre ve Benî Teym'dir.⁹⁹ Onlar, Mekke'de yerli ve yabancı zulme uğrayanların hakkını zalimlerden zorla alacaklarına dair yemin ettiler. Hilfu'l-Fudûlu oluşturdular.¹⁰⁰ Ümeyyeoğulları, Cumah, Mahzûm,

⁹³ İbn Habîb, *Munammak*, 86-94; Ahmed Zeki Saffet, I, 24.

⁹⁴ İbn Habîb, *Munammak*, 86-94.

⁹⁵ Bekrî, III, 106.

⁹⁶ Ka Ka Khel, 388.

⁹⁷ Efgânî, 181; Watt, *Mekke*, 11.

⁹⁸ Hammâde, 127-128.

⁹⁹ İbn Habîb, *Munammak*, 186-189.

¹⁰⁰ Ezrâkî, II, 279; İbn Nedîm, *Fihrist*, 125.

Sehm, Adîy ve Abduddâroğulları hilfa girmediler.¹⁰¹ Hilfu'l-Fudûl, Ficâr'dan dört ay sonra, Biset'ten yirmi yıl önce (590 M.) yapıldı.¹⁰² Ancak Hilfu'l-Fudûl'un geçmişini ilk devirlere dayandıranlar vardır. Bunlara göre, Cürhüm'den Fadıl, Mufaddal, Fadl isimlerinde üç kişinin Mekke'deki olumsuzluklara karşı böyle bir teşkilat kurdukları zikredilmektedir. Bu nedenle Kureyş'in kurduğu teşkilata Hilfu'l-Fudûl ismi verildi¹⁰³ ve aynı zamanda eski geleneğin bir uzantısı olarak yeniden ortaya çıkmış oldu. Bu teşkilatı, uzun süre ihmal eden Cürhüm'den sonra Kureyş, yeniden kurmuş ise de onu ilk kuranların adlarını taşımaktadır.¹⁰⁴

Hadiseyi daha sonraki döneme dayandıran tarihçilere göre ise olayın ilk çıkışı, Zebîd'den gelen bir tüccarın malına el konulmuş, tüccar, Ebû Kubeys dağından Kureyş'i yardıma çağırdı. Ahlâf grubunun yüz çevirmesi üzerine eski Mutayyabûn grubundan olan insanlar, mağdur tüccara yardım etmek için Abdullah b. Cüd'ân'ın evinde "Erdemliler Antlaşması veya Yeminleşmesi" denen Hilfu'l-Fudûl'u kurmuşlar.¹⁰⁵ Bu olayın perde arkasında Kureyş'in ticari prestiji yatmaktadır. Bu olaydaki sebep-sonuç ilişkilerinin tümünde ticarî açıdan, Mekke pazarlarının gelişmesi göz önünde tutulmuştu. Mekkelilere Arapların güveni ortadan kalkmak üzere idi. Kureyş, bu hılfe aşırı saygı gösterdi.¹⁰⁶ Resulullah da bu hılfa bulundu.¹⁰⁷

Bütün bunlar, Mekke'de iktidarı ele geçirme kavgasıdır. Kavga ileride Haşim-Ümeyye çatışmalarına dönüşecek; Ümeyyeoğulları ve onları destekleyenler, iktidarın Haşimoğulları eline geçeceği korkusuyla İslâm'a ve Peygamber'e karşı çıkacaklar. Sonra Ümeyyeoğulları İslâm'ı kabul ettiklerini iddia edecekler, ancak iktidar kavgaları Hz. Ali-Muaviye çekişmesi olarak sonraki dönemlere taşınacaktır.

¹⁰¹ İbn Habîb, *Munammak*, 186-189.

¹⁰² Hamid Mahmud Leymûd, *Muhammed*, 125.

¹⁰³ Ezrâkî, II, 279; Makdisî, IV, 136; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 41; Diyarbekrî, I, 261; Muhammed Ruşdî, *Medeniyetü'l-Arab fi'l-Cahiliye ve'l-İslâm*, Mısır, 1329, 93.

¹⁰⁴ Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, I, 135.

¹⁰⁵ Ezrâkî, II, 279; İbn Habîb, *Munammak*, 186-189; Câhız, *Resâil* (Cendubi Tab'ı), 72; Fâkihî, V, 190; Şifâ, II, 157-165; Hammâde, 127-128; Âlûsî, *Bulûğ*, I, 275.

¹⁰⁶ Nasır b. Sa'd er-Reşid, "Teâmülü'l-Arabî'l-Ticârî ve Keyfiyetihi fi'l-Asri'l-Cahiliyye", *Dirâsâtü Tarihi'l-Cezîreti'l-Arabiyye*, Riyad, 1984, II, 229.

¹⁰⁷ Ebî Zur'a, 8.

V – MEKKE'DEKİ DEVLETİN ŞEKLİ

Kusay, hakimiyeti sağlayıp Mekke'de iskan olayını gerçekleştirdikten sonra, toplumu düzenleyen idarî ve sosyal kurumları yapılandırdı. Ka Ka Khel, haklı olarak Kusay için, “yardım sever bir despot” ifadesini kullanarak Kusay'ın, idareyi monarşiye ¹⁰⁸ dönüştürdüğünü iddia etmektedir. ¹⁰⁹

Kusay'ın, idarî görevleri ve yönetimi oğlu Abduddâr'a bir vasiyet ile devrettiği bilinmektedir. Ancak Kusay'dan sonra ise her kabilenin lideri vardı. Nedvenin yaptırımcı gücü yoktu. Mekke, Kusay'dan sonra tek lider yönetimini tanımadı, bir aristokrat sınıfı tarafından yönetildi. Söz konusu aristokrat grubu, Kusay'ın rejimini aynı şekilde sürdürmeye çalıştı. Ancak soylular sınıfı tek bir kral gibi değil de, çok başlı biçimde idareye hakim olmaya çalıştılar ve belli bir zaman sonra da oligarşiye dönüştü.” diyenler de oldu. ¹¹⁰ Hamidullah, Mekke site devletinin yönetim şeklinin oligarşi olduğunu iddia etmektedir. ¹¹¹ Lammens ise, “Ticaret Cumhuriyeti” ifadesini kullanmaktadır ve Kartaca Cumhuriyetine benzetmektedir. Çünkü, Mekke'yi Kartaca Cumhuriyetindeki yöneticiler de büyük ekonomik otoriteye ve kapitale sahip olan tüccarlardı ¹¹² Derveze ise, Mekke yönetiminde Kureys'in hatırı sayılır kollarının reislerinden oluşan hükümet veya yarı hükümet yahut ta aristokratlar hükümeti bulunduğunu ¹¹³ iddia etmektedir.

Kureys'in bir aristokrat sınıf tarafından idare edildiği bilinmesine rağmen bu kişilerin nasıl ve kimler tarafından seçildiği hakkında hiçbir bilgi bulamadık. Yunan Site Devletlerinde nasıl seçim usulü yoktu ise Mekke'de de yoktu. ¹¹⁴ Bu kabilelerin nasıl idare edildiği konusunda bildiklerimiz; kabilede her zaman için bir reis vardı ve

¹⁰⁸ a) *Monarşi*: Siyâsî otoritenin genellikle miras yolu ile bir kişinin üzerinde toplandığı devlet düzeni veya rejim tek erklik idare, bir şahıstan onun yakını olan diğer şahsa geçer. (Bkz. Muhammed Farûk en-Nebhânî, *en-Nizâmu'l-Hükûm fi'l-İslâm, İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları*, (Çev: Servet Armağan), İstanbul, 1980, 41; TDK., *Türkçe Sözlük*, 9. baskı, (I-II), Ankara, 1981, II, 175.

b) *Oligarşi*: Siyâsî gücün birkaç kişilik grubun elinde toplandığı yönetim, aristokrasinin daralmış biçimi, takın erki (Bkz. *Türkçe Sözlük*, II, 1680.)

c) *Aristokrasi*: Ekonomik, toplumsal ve siyâsî gücün soylular sınıfının elinde bulunduğu tarihi yönetim biçimi. Aristokrasi kelimesi Yunanca iki kelimedenden meydana gelir. Yani idare ve seçilmiş, asil, yani insanların en iyisi. (Bkz. Nebhânî, 43; TDK. *Türkçe Sözlük*, I, 131.

¹⁰⁹ Ka Ka Khel, 389.

¹¹⁰ Ka Ka Khel, 389.

¹¹¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 31; II.

¹¹² Efgânî, 109; İbrahim Şerîf, 126; Lewis, 50.

¹¹³ İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadis*, (Çev: Şaban Karataş), I-VII, İstanbul, 1998, I-VII, I, 292.

¹¹⁴ Ka Ka Khel, 386.

bu reis kalmak şartıyla seçiliyordu. Kaydı hayat şartıyla seçilme, Peygamber vefat edince, halife seçiminde de devam etti. Kabile reisinin seçimi verasetle değildi. Yani babadan oğula geçmiyordu. Yeni seçilen reisin aynı kabileden olması, normal bir şeydi. Reis, aynı kabileden olacaktı. Ama eski reisin oğlu veya yeğeni olma şartı yoktu. Kabilenin başka bir ferdi de olabilirdi. Geçerli olan, Arap kabilelerinde İslâm öncesinde reisin iyi bir komutan olması şartının aranmasıydı.¹¹⁵

Kusay, yabancıların ellerinde bazı imtiyazlar ve vazifeler bırakmış olmasına rağmen, kendi Kabilesi üzerinde tereddütsüz büyük bir otoriteye sahipti. Bu durum, gelecek nesillerde krallığın doğmasına sebep olabilirdi. Ancak onun elinde topladığı imtiyazlar sonradan çocukları arasında bölüşülünce yönetim, merkezi olmaktan çıktı.¹¹⁶ Bizans İmparatorunun himaye ve korumasına aldığı Osman b. Huveyris'e verdiği görevlendirme fermanı dahi Mekkelileri monarşik bir idare etrafında toplayamadı.¹¹⁷ İslâm'ın zuhurunda, yönetimde on kişilik bir şura, yani oligarşi yönetimi vardı. Zaman zaman sorunlar çıkmaktaydı. Bu konuda çıkan ihtilafların çözümü için kılıca baş vurulurdu.¹¹⁸ Yani haklar ve görevler Abduddâr ve Abdumenâf arasında paylaşıldığı günden itibaren Kureys'in resmi bir başkanı yoktu. Fakat herkesin fikrinde kabilelerin birinin başkanı, Mekke'nin şefi olarak yer etmişti. Fil olayında Ebrehe'nin elçisi başkan olarak kimseyi göremeyince, Abdulmuttalib'in evine yönlendirildi.¹¹⁹ Aslında Kuzey Arabistan'da monarşiye doğru hızlı bir gidiş vardı. Osman b. Huveyris Mekke'de denedi, Abdullah b. Übey ise Peygamber'in hicretinden önce Medine'de kral olacaktı. O da başarılı olamadı.¹²⁰ Kusay'ın iktidarından sonra devam eden Aristokratik sistem monarşiye bir türlü dönüşemedi. Abdulmuttalib'den sonra zaten otorite tümüyle bölündü.¹²¹ Yani yönetime, her ne kadar nedve dolayısıyla şura deniyordu ise de, idare biçiminin özünde kabilecilik yatıyordu. Toplum, kabile esaslı üzerine kuruluydu. Meclis, örflerin bir dış görüntüsüydü. Hiçbir aşiretin diğeri üzerinde otoritesi yoktu. Bilakis her aşiret tam bir hürriyet içerisinde olup, hiçbir diğeri karşı zorunlu bir itaat içerisinde değildi. Her işe onlar ortak bir menfaat için katılırlardı. Hürriyetlerini bu hareketler hafifletse bile elde ettikleri faydalar var-

¹¹⁵ Hamidullah, *Müesseseler*, 80.

¹¹⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi* II, 126.

¹¹⁷ İbn Hazm, *Cemhere*, I, 118.

¹¹⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 126.

¹¹⁹ Lings, 36.

¹²⁰ Ka Ka Khel, 380.

¹²¹ İbn Habib, *Munammak*, 421-422; *Muhabber*, 164-165; Ka Ka Khel, 388.

dı.¹²² Çünkü her görev bir kabilenin elindeydi ve kabileler bunlardan çıkarlar sağlıyordu. Görevler, kabilelerin tekeli altındaydı.¹²³

Sonuç olarak, Mekke bir kişinin otoritesinden uzak kendine has bir oligarşi rejimine sahipti.

VI- MEKKE ŞEHİR DEVLETİNDE GÖREV DAĞILIMI

Mekke’de, bakanlık niteliğindeki bu görevler, Kusay zamanında Umur-u Sitte denen altı görevden oluşuyordu. Hepsi de Kusay’ın tekelindeydi. Bunlar, hicâbe, sikâye, rifâde, nedve, livâ ve riyâsetti.¹²⁴ Kusay’dan sonra ilk anda Abduddâr bu görevleri yapıyordu. Sonra Mutayyabûn-Ahlâf bloklaşması çıkınca, rifâde, sikâye, ve riyâset Abdumenâfoğullarına geçti. Sikâye ve rifâde Haşim’de, riyâse ise Abduşems’de kaldı. Bu görevler kısa bir zaman sonra ona çıktı ve Kureyş Kabilesi’nin on kolu arasında dağıtıldı. Daha sonra bu görevler 18’a çıktı. Ancak yine on kol içerisinde paylaştırıldı.¹²⁵ Bakanlık niteliğindeki bu görevleri, şu şekilde tasnif edip, sıralayabiliriz.

A-Siyâsî Görevler

1-Riyâset (Liderlik):

Mekke’de, Kusay, dini liderlikle siyasi liderliği birleştirdi. Her ikisini de üzerine aldı.¹²⁶ Kusay her ne kadar görevleri Abduddâr’a verdi ise de gayrı resmi de olsa, fiiliyatta lider Abdumenâf b. Kusay’dı. Abdumenâf’dan sonra oğlu Haşim, iyi bir yönetici idi. Haşim’den sonra riyâset Abdulmuttalib’e kaldı.¹²⁷ Nitekim Kureyş, Abdulmuttalib’in faziletini ve liderliğini kabul ediyordu.¹²⁸ diyenler olduğu gibi; Abdulmuttalib’i diğer seçkin meleden birisi gibi kabul edenler de vardı.

¹²² İbrahim Şerîf, 127; Tevfik Berro, *Tarihu'l-Arabi'l-Kadim*, Beyrut, 1984, 176; Nebîh Akil, 238; Bernard Lewis, 43.

¹²³ Muhammed Hamidullah, *İslâm Anayasa Hukuku*, (Ed: Vecdi Akyüz), İstanbul, 1995, 79.

¹²⁴ İbnü'l -Kelbî, *Cemhere*, I, 10; İbn Habib, *Munammak*, 421; *Muhabber*, 164-165; Fâkihî, V, 180; İbn Abdîrabbih, III, 312; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 12; Ahmed Sibâî, 50; Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, I, 158; Heykel, 25; Nedvî, 62.

¹²⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 119; *İslâm Tarihine Giriş*, (Çev: Ruhi Özcan), İstanbul, 1994, 39.

¹²⁶ Hammâde, 119.

¹²⁷ İbn Habib, *Munammak*, 421; *Muhabber*, 64-65; Fâkihî, V, 180; Fasî, *Şifâ*, II, 133; Şiblî Dımaşkî, 77.

¹²⁸ İbn Habib, *Munammak*, 421-422; *Muhabber*, 64-65; Fâkihî, V, 180; Fasî, *Şifâ*, II, 133; Hammâde, 126.

Abdulmuttalib'in saygınlığının artması; Zemzem kuyusunu kazması, kendi döneminde fil olayının olması, Yemen ile olan ilişkilerin yürütülmesinde heyet başkanlığı yapması, Seyf Zi Yezen'le ilişkileri geliştirmesi de onun liderliğini göstermektedir.¹²⁹ Ancak daha onun sağlığında riyâset Abdumenâfoğulları ve diğer boylar arasında dağıldı. Kureyş'in boyları ve boy liderleri şunlardı:

- a. *Benû Haşim'in Reisi*: Ebû Talib, Zübeyr, Abbas, Hamza b. Abdilmuttalib.
- b. *Benû Nevfel b. Abdimenâf*: Mut'im b. Adîy b. Nevfel
- c. *Benû Esed b. Abdiluzzâ*: Huveylid b. Esed ve Osman b. Huveyris
- d. *Benû Abduddâr*: İkrime b. Haşim b. Abdimenâf b. Abduddâr
- e. *Benû Zühre*: Mahreme b. Nevfel b. Uheyb b. Abdimenâf b. Zühre
- f. *Benû Teym b. Mürre*: Abdullah b. Cüd'ân b. Amr
- g. *Benû Mahzûm*: Hişam b. Muğîre (Ölümü, tarih başlangıcı olan) şerif, kabul edilmiştir.)

- h. *Benû Adîy b. Ka'b*: Amr b. Nufeyl b. Abdiluzzâ
- i. *Benû Sehm*: As b. Vail
- k. *Benû Cumah*: Ümeyye b. Halef
- l. *Benû Âmir b. Lueyy*: Amr b. Abdişems Ebû Yezid
- n. *Benû Muharib b. Fihri*: Dırâr b. Hattâb b. Mırdas
- o. *Benû Hâris b. Fihri*: Abdullah b. Cerrâh (Ebû Übeyde b. Cerrâh kolu)

Bu boyların reislerine bakılırsa, Mekke'de¹³⁰ on üç tane reis var demektir. Hepsinin birbirinden bağımsız olmalarına karşılık, Mekke halkının birlik ve bütünlüğünü korumaya özen gösterdikleri görülmektedir. Yeri ve zamanı geldikçe bir araya gelip, ortak ticaret kervanları çıkarıp, birlikler oluşturmaktaydılar. Mutayyabûn-Ahlâf gibi çatışmalarda devreye girip, toplumun lehine olayları yumuşatarak anlaşma sağladıkları söylenebilir.

2- Mekke'yi Yöneten Seçkinler (Mele):

Mele kelimesinden dolmak, meşveret ve müşavere, yani danışmak, görüşerek meseleleri halletmek kastedilmekle birlikte; bir toplumun meselelerine çözüm geti-

¹²⁹ İbrahim Şerif, 152-154.

¹³⁰ İbn Habîb, *Munammak*, 331-332

ren,o toplumu idare eden kişiler, toplumun eşrafı da¹³¹ kastedilmektedir. Bu ileri gelen eşrafa, bir yerleri doldurduklarından dolayı mele denmekteydi. Bu grup azamet, şan, şöhrat sahibidir.¹³² Birliğin gerçek esası tacirler oluşturmaktaydı. Bunlar arasında bir dayanışma mevcuttu. Bu dayanışma, Hz. Muhammed'e karşı mücadelede iyice görülmektedir. Mekke burjuvasının ticari tecrübe ve zihniyeti, bu sınıf mensuplarına işbirliği, örgütlenme ve kendilerini kontrol etme özelliklerini sağladı. Bu nitelikler, sonraları hakimiyetleri altına girecek geniş imparatorluk idaresi için çok önemliydi.¹³³

Her oymak teoride bağımsızdı, istediğini yapabiliyordu. Ancak etkili kararlar oy birliği ile alınan kararlardı. Başkaldıran azınlıkları cezalandırma metodu, Haşim ve Muttaliboğullarına yapılan sosyal ve ekonomik ambargoda görülmektedir.¹³⁴ Yine Mele içerisinde etkinlik, halk arasında olduğu gibi kişinin oymağı ve zenginliği ile de ilgilidir. Oymağın güç ve zenginliği ve aynı zamanda kişisel nitelikleri önemli idi. Oymaktan miras kalan zenginlik, etkin bir kişilik için başlangıç olabilirdi. Ancak kişinin özelliklerini kullanarak oymaklarla münasebetlerini düzenleyebilmesi, onları elde edebilmesi, Kabilesindeki ileri gelenleri elde edebilmesi, kendisine uymalarını sağlamadaki ustalıkları çok önemlidir. Ebû Süfyan'ın elinde önemli görevler yoktu, ancak Ümeyyeoğullarının zenginliği ve kendisinin her türlü kabiliyete sahip olması onu önemli kişi kılıyordu.¹³⁵ "Mekke Mele"si, "Atina'nın Ekklesia"sından daha uzmanca ve daha sorumlucu idi. Mekke Melesi, kararların, en kötüyü daha iyi gayeymiş gibi gösterebilen aldatıcı, güzel sözler üzerine değil de kişilerin gerçek liyakatları ve siyasetleri üzerine kuruluydu. Diğer yönden Atinalılar elden geldiğince ahlak ilkelerinden hareket ederek öncelikle kişiyi doğru ve dürüstlüğü nedeniyle onaylarken; Mekkeliler, kişinin pratik bir becerisi olmasını yeterli görür ve bir kılavuz olmasına ise daha fazla titizlik gösterirlerdi.¹³⁶ Böyle olmasına rağmen seçimin nasıl yapıldığı, kimlerin seçildiği yada kimler tarafından seçildikleri konusu bilinmemekle birlikte, bununla ilgili herhangi bir yasaları da yoktu. Yasaları, yaşayan örflerdi. Tüm cezalandırmalar da örfle dayanıyordu.¹³⁷

¹³¹ Asım Efendi; I, 54; Hallâf, II, 618.

¹³² Ya'kûbî *Tarih*, II, 9; Asım Efendi, I, 54.

¹³³ H. Lammens, "Mekke", *İA.*, VII, 636; Lewis, 50; Mantran, 67.

¹³⁴ Montgomery Watt, *Muhammed At Mecca*, Oxford, 1953, 8.

¹³⁵ Watt, *Mecca*, 9; Hudarî Beg, I, 36.

¹³⁶ İbn Hişam, I, 140-146; İbrahim Şerif, 129; Watt, *Mecca*, 9; Ebu'l-Fadl İvad, 55.

¹³⁷ Cevâd Ali, IV, 48-52; İbrahim Şerif, 129.

Mekke Melesinden kayıtlarda bulunabilen isimler vardır. Bu isimler bazı olayların nakilleri sırasında değişkenlikleri ile birlikte kayıtlarda geçmektedirler. Meselâ; Ya'kûbî'de, Peygamber dünyaya geldiği haberi, toplantıda bulunan Mele'ye iletildiğinde, o an Mele'de, 1. Hişam b. Muğîre, 2. Velid b. Muğîre, 3. Utbe b. Rabîa'nın olduğu kayıtlıdır.¹³⁸ Değişik zamanlarda Mele'nin etkin üyeleri değişebilmektedir. Yine değişik bir olay olan Kâbe yapımında(605) görülen Mele üyelerinin, 1. Utbe b. Rabîa b. Abdişems b. Abdîmenâf, 2. Esved b. Abdilmuttalib b. Esed b. Abdiluzzâ b. Kusay, 3. Ebû Hüzayfe b. Muğîre b. Amr b. Mahzûm, 4. Kays b. Adîy es-Sehmî'dirler. Bunlar aynı zamanda, Peygamber'in kendi abasına koyduğu Haceru'l-Esved'i, abanın birer ucundan tutarak kaldıran liderlerdi.¹³⁹

Bu liderler, Peygamber'in nübüvveti (M. 610) sırasında, Mekke melesinin önde gelen kişileri olup, Bedir'de öldürüldüler:

1. Ebû Cehil b. Hişam (Velid b. Muğîre'nin yeğeni ve Mahzûmîlerin lideri),
2. Utbe b. Rabîa (Anne tarafından Muaviye'nin dedesidir.), 3. Şeybe b. Rabîa, 4. Ümeyye b. Halef, 5. Übeyy b. Halef'tir.¹⁴⁰

Bunlar dışında diğer meşhur Mele üyelerinden tespit edebildiklerimizden bazıları şunlardır: 1. Ebû Süfyân b. Harb (Ficâr Savaşı Komutanı), 2. Ebû Leheb (Peygamberin amcası), 3. As b. Vail es-Sehmî (Amr'ın babasıdır, çok zengin ve nüfuzlu bir kişidir. 4. Esed b. Abdilmuttalib, 5. Esved b. Yağus, 6. Nadr b. Hâris b. Kelede, 7. Ahnef b. Şerîk es-Sekâfî.¹⁴¹

Yukarıda isimleri tespit edilebilen kişiler, Mekke Melesi içerisinde, en tanınmış liderlerdi. Bunlar dışında da Mele içinde olanlar vardı. Mekke Melesi, sadece bu isimlerden ibaret değildi. Ayrıca Mele'nin toplandığı yer olan Dâru'n-Nedve hakkında bazı bilgilerin bilinmesinde yarar vardır, çünkü, Mele'nin fonksiyonunun Dâru'n-Nedve ile birlikte daha iyi anlaşılacaktır.

¹³⁸ Ya'kûbî *Tarih*, II, 9.

¹³⁹ Mes'ûdî, *Murûc*, II, 279; Makdisî el- Kudâme, 202.

¹⁴⁰ Buhârî, *K. Menakibi'l-Ensâr*, bab 29, II, 239.

¹⁴¹ Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, I, 58.

3-Mekke'yi Yöneten Meclis (Dâru'n-Nedve):

Nedy, insanların bir yerde toplanması, oturması¹⁴² ve toplanarak bir meclis oluşturmaları¹⁴³ demektir. Keza bu kavramda insanların bir araya gelip oluşturdukları meclis anlaşılmaktadır.¹⁴⁴

Nedve, görüş bildirmek ve meşveret için toplanma olunca; Kusay'ın yaptırdığı Dâru'n-Nedve binasında meclisin toplandığı, meşveret yaptığı yerdir.¹⁴⁵ Çünkü Kureyş, orada hayır veya şer namına önemli olan her şeyi görüşür, tartışır, karara bağlardı.¹⁴⁶ Kusay, Dâru'n-Nedve'deki istişareleri iki genel çizgide yürütürdü. Bu çizgilerden birisi, Mele'nin Mekke yönetimi ile ilgili meseleleri, İkinci çizgi ise, Kusay başkanlığında, Kureyş kabile kollarının ileri gelenlerinin toplanarak Kureyş'in meselelerini görüşmesiydi. Yani kavmin meclisinin toplandığı, görüşlerini belirttiği yer, aynı zamanda görüşleri belirten, karara bağlayan meclise de ad olmaktaydı¹⁴⁷ denilebilir. Modern kavramlarla ifade edecek olursak, Dâru'n-Nedve "Hükümet Kabinesi",¹⁴⁸ "Parlamento" ifadelerini kullanmak yerinde olacaktır. Çünkü Dâru'n-Nedve, gerek meclis ve gerekse bina olarak, bu işlerin hepsini görüyordu. Tüm işler buradan idare ediliyordu.¹⁴⁹

Kusay, meclisin görevlerini belirliyor, belirlenen bu meclisin (Dâru'n-Nedve) yönetim hizmetlerini Kureyş arasında paylaştırdıktan sonra, meşveretin önemini ön plana çıkararak meclisin yürütme taktiklerini tartışıyordu. Kusay b. Kilâb'ın Mekke'de sosyal kurumları ortaya koyup toplumu örgütlenme ve örgütlenen toplumun idaresindeki meşveret; Hicâz toplumları için bir "ilk" olarak nitelendirilebilir

Dâru'n-Nedve için Efgânî, "Dâru'n-Nedve, Rumların dini ve medeni yaşayışından küçük ve değişik bir iktibastır. Kureyş'in istişaresinin ve bir takım uygulamalarının yapıldığı bir meclistir." demektedir.¹⁵⁰

¹⁴² Mes'ûdî, *Murûc*, II, 277; Seâlibî, II, 747; Eyüp Sabri Paşa, 315.

¹⁴³ Asım Efendi, I, 7.

¹⁴⁴ Belâzurî, *Ensâb*, I, 72.

¹⁴⁵ İbn Hişam, I, 144; Hevârizmî, Abdullah b. Muhammed el-Katib, *Mefâtihu'l-Ulûm*, Kahire, 1401, 75.

¹⁴⁶ İbn Habib, *Munammak*, 33; Süheylî, I, 235.

¹⁴⁷ Yakût, II, 423; Fasî, *Şifâ*, II, 138; Cevâd Ali, IV, 51-52.

¹⁴⁸ Eyüp Sabri Paşa, 415; Harun Han Şirvânî, *İslâm'da Siyâsî Düşünce ve İdare*, (Çev: Kemâl Kuşçu), Ankara, 1965, 25; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 117.

¹⁴⁹ Muhammed Kürdî, V, 44; Fuad Ali Rıza, 192-193; Âlûsî, *Bulûğ*, I, 271.

¹⁵⁰ Efgânî, 129.

Himyerîlerin dağılmaya başladığı dönemlerde M.5'inci yüzyılda eşitlik fikirlerine ilgi duyulmaya başlandı. Bu da Mekke'nin ticari bir merkez olarak gelişmesiyle sonuçlandı. Mekke gelişti, şehir yönetimi gelişti. Gelişmeler sonunda, site devleti kurucusu Kusay'ın çabalarıyla bir devlette olabilecek kurumlaşmaya gidildi.¹⁵¹ Mele kurulu gibi Dâru'n-Nedve'nin de Kusay'dan sonra başkanı ve yasası olmadı. Dâru'n-Nedve'nin kanunu da babalarından kalma örf ve adetlerdir. Hicâz'ın örfü bölgede genel geçer bir kanundu, bunlara hiç kimse karşı gelemezdi.¹⁵² Kur'ân-ı Kerim Mekke'nin uyduğu kanun ve anayasasını onların diliyle "Biz babalarımızı bir Ümmet (kanun) içerisinde bulduk, onları izleriz"¹⁵³ diye ifade etmektedir.

Dâru'n-Nedve'nin fonksiyonlarına gelince toplumun idarî, ekonomik, sosyal, kültürel, dinî, ahlakî, hukukî yönüyle tüm, meselelerinin çözüm bulduğu bir meclisti. Tüm işler Dâru'n-Nedve'den yönetilirdi.

1. Harb Sancağı çıkarılacağına Dâru'n-Nedve'den karar verilirdi. Abduddâroğullarından görevli olan kişiye teslim ederlerdi. Yani Mekke'nin sair kabileleri ile bir savaşa girme olasılığı belirmesi durumunda konu Dâru'n-Nedve'de tartışılır ve savaş sancağı çıkarılırdı.¹⁵⁴

2. Kusay, belediye hizmetlerini Dâru'n-Nedve'ye bağladı. Evlenenlerin nikâhı bu mecliste kıyılırdı.¹⁵⁵ Dâru'n-Nedve'nin, nikâha geçerlilik kazandırdığı, Dâru'n-Nedve dışında evliliğin halk nazarında değeri olmadığı kuvvetle muhtemel olduğu gibi buranın bir düğün salonu olarak görev görmüş de olabilir.

3. Ergenlik Çağı Töreni, Dâru'n-Nedve'de yapılırdı. Ergenlik çağına gelen erkek veya adet olmaya başlayan kızlar ve cariyeler, evde en güzel elbiseler giydirilir, Kâbe'ye getirilir ve merasim yapılırdı. Dâru'n-Nedve'de Abduddâroğullarından görevli olan kişi tarafından gömleği yırtılır, yeni gömlek giydirilerek evine gönderilirdi. Artık o kişi halk tarafında ergenlik çağına ulaşmış kabul edilir, evlenme izni almış olurdu. İnsanlar ona bakar, hürse bu kimin çocuğu, müvellide (köle veya aileye katılmış) ise bu kimin müvellidesi? derdi, hürse nikâhlamak için, eğer köle ise satın almak için ona bakarlardı. Sonra evine götürülür, evlenip kocasına varıncaya kadar

¹⁵¹ Ka Ka Khel, Vol, XX, No: 4, 382-384.

¹⁵² Cevâd Ali, IV, 49.

¹⁵³ Zuhurf, 23.

¹⁵⁴ Ya'kûbî, Tarih, I, 240.

¹⁵⁵ İbn Hişam, I, 144; İbn Habîb, Munammak, 189; İbn Sa'd, I, 70; Belâzurî, Futûh, 70; Yakubî Tarih, I, 240; Askerî, 12; H. Heykel, 25.

kimse onu görmezdi.¹⁵⁶ Bu görev nedeniyle Âmir b. Haşim b. Abdimenâf b. Abdiddâr'a "Muhayyız (hayız merasimi icra eden) derlerdi."¹⁵⁷

4. Dâru'n-Nedve üyeleri Benî Abduddâr'dan izin alınmaksızın buraya giremezlerdi. Konu görüşülür, Dâru'n-Nedve'de tasdik edilir, gerekirse infazı yapılırdı.¹⁵⁸

5. Başka kabilelere karşı Dâru'n-Nedve bayrak astırırdı. Bu bayrağı Kusay'ın soyundan birisi asardı.¹⁵⁹ Bu bayrak asma şeref, izzetin ve üstünlüğün işareti idi.

6. Resmi törenler Dâru'n-Nedve'de düzenlenir ve kendi binasında (Dâru'n-Nedve'de) davetleri ifâ ettirirdi. Orası ziyafete, yönetime ve her şeye davet yeridir. Bu görüş Harzenci'nindir.¹⁶⁰ Ebû Süfyân, anlaşılmaya gelen Huzâalılar misafir kabul ederek, Dâru'n-Nedve'ye getirir orada ağırlardı.¹⁶¹ Bu nedenle, Dâru'n-Nedve'nin meclis olarak misafirler ile ilgilenmesi ve misafirhane olarak Dâru'n-Nedve'yi onlara uygun görmesi uzun süren bir uygulamanın sonucu olsa gerektir.

7. Dâru'n-Nedve meclisinin onayı ile, geceleri, Mekkeliler olsun, yabancılar olsun burada toplanırlar ve sohbet ederlerdi. Hatta "Dâru'n-Nedve" aynı zamanda şehrin tiyatrosu idi. Bazen birisi ayağa kalkar, hikayeler anlatırdı. Bunlar gerçek değil, masallardı. Kur'ân-ı Kerim'de bundan bahsetmektedir. "Geceleyin de (Cemaat halinde ve Beyt'in etrafında) hezeyanlarda bulunuyordunuz!"¹⁶² Ayetinde geçen "Samırun" kelimesi geceleri masal anlatan kimse anlamına gelir. Tehcirun ise edepsizce, fuhuşattan ve zevk-i selime rencide edecek şeylerden konuşuluyordu anlamındadır. Bu durumun o gün de bazı insanları rahatsız ettiği anlaşılmaktadır.¹⁶³

8. Ticari kervanların sevk edilmesi veya kimin tarafından idare edileceği de Dâru'n-Nedve'de kararlaştırılırdı.¹⁶⁴ Kureyş, ticaret planlarının karlarını, zararlarını Dâru'n-Nedve'de konuşurdu. Kafilenin malı, nereye, ne zaman götüreceği Dâru'n-Nedve'de tartışılır, karara bağlanır, kervan buradan hareket eder, dönüşte yine

¹⁵⁶ Fâkihî, I, 317.

¹⁵⁷ İbn Habîb, *Muhabber*, 32; İbn Sa'd, I, 70; Belâzurî, *Futûh*, 70; Yakubî *Tarih*, I, 240; Askerî, 12; Şibli Dimaşkî, 77; Halebî, I, 16; Dahlân, I, 16; Efgânî, 97.

¹⁵⁸ İbn Hişam, I, 144; İbn Sa'd, I, 70; Belâzurî, *Futûh*, 70; Ya'kûbî, *Tarih*, I, 240; Askerî, 12; İstahrî, 16; Suyûtî, *Tarih*, 31.

¹⁵⁹ İbn Hişam, I, 144.

¹⁶⁰ Yakût, V, 279.

¹⁶¹ Muhammed b. Muhammed, *Dürretü'l-Mükellele*, 127.

¹⁶² *Mü'minun* (26), 67

¹⁶³ Hamidullah, *Müesseseler*, 40.

¹⁶⁴ Şibli Dimaşkî, 77; *Tevfîk Berro*, 175.

Dâru'n-Nedve önünde karşılanırdı.¹⁶⁵ Mesela Bedir'den dönen kervanın kazancının Hz. Muhammed'e karşı kullanılması kararıyla burada hareketsiz bir şekilde bekletildiği¹⁶⁶ bilinmektedir. Yani ticaret, Dâru'n-Nedve'den yönlendiriliyordu. Mekke'de Dâru'n-Nedve önü ve Harem civarında pazarlar kuruluyor, ticari işlemler yapılıyor-du¹⁶⁷.

9.Diyet ve cezalar, Dâru'n-Nedve onayı ile Dâru'n-Nedve'de infaz edilirdi.¹⁶⁸

Dâru'n-Nedve'de alınacak olan karada yer alabilmek için kırk yaşını ikmal etmek gerekiyordu.Araplar olgunluk ve akıllılık yaşının kırk olduğuna inanırdı.Kırk yaşını tamamlamış olan Kusay evladı ve müttefikleri, serbest ve şartsız Dâru'n-Nedve'ye girerlerdi.¹⁶⁹

Kusay'ın bıraktığı nedve görevi, İslam gelinceye kadar meşvereti gerçekleştirmeye devam etti.¹⁷⁰ İslâmî dönemde, Dâru'n-Nedve meclis ve mekân olarak işlevini yerine getiremeyip fonksiyonlarını yitirmiş olduğu için dağıldı. Şimdi de, Dâru'n-Nedve'nin bünyesinde kalmış olan (Gölge kabine gibi) ve çoğunlukla Dâru'n-Nedve ile karıştırılan Nedve'ye bir göz atalım:

4-Mekke'yi Yöneten İstişare Kurulu (Meşveret) ve Nedve:

Dâru'n-Nedve'de gerçekleştirilen meşveret, nedve kurulu ile karıştırıl mak-tadır. Nedve, konuşma demektir. Burada dikkatleri çeken bir nokta vardır. Mekke'de iki tane meşveret meclisi görülmektedir. Nedve, alt müzakere meclisi durumundadır. Bunun üzerinde “meşvere” meclisinin olduğu¹⁷¹ söylenebilir. Ancak Dâru'n-Nedve'nin “en üst” olduğu göz ardı edilmemelidir.

Meşvere ve nedve görevleri de Dâru'n-Nedve binasında gerçekleştirdi.¹⁷² Şura başkanlığı, bugünkü meclis başkanlığına yakın veya ona benzer bir görevdi.¹⁷³ Kureyş liderleri bir konuda toplantı yapacaklarında meşvere görevlisine başvurmak zorundaydılar. O eğer uygun görürse onaylardı. Özellikle Kureyş'in anlaşılamadığı ve

¹⁶⁵ Reşidî, *Teâmulü'l-Arab*, 233;Efgânî, 129; Hamidullah,Müesseseler. 261

¹⁶⁶ Vâkidî, I, 1.

¹⁶⁷ Hamidullah, *Müesseseler*, 40; Fuad Ali Rıza, 234.

¹⁶⁸ Suyûtî, *Tarih*, 31.

¹⁶⁹ İbn Dureyd, I, 153; Fasî, *Şifâ*, II, 138.

¹⁷⁰ İbn Habîb, *Munammak*, 34.

¹⁷¹ Hamidullah, *İslâm Anayasa Hukuku*, 79-80. Hamidullah, bu kelimeyi “meşura” şeklinde almıştır.

¹⁷² İbn Abdîrabbih,III, 313; Muhibbî Taberî, 503.

¹⁷³ Fuat Ali Rıza, 148.

üzerinde görüş birliğine varamadığı bir konu başkana getirilirdi. Eğer onaylamazsa yapıp yapmamakta muhayyer kalırlardı, Onayladığını hemen yaparlardı. Onlar, başkanın yardımcılardı.¹⁷⁴

Bu görev, Benî Esed Kabilesi'nin uhdesinde bulunmaktaydı. Onlar arasından bu işi yöneten kişinin Yezid b. Zem'a¹⁷⁵ olduğu kayıtlarda zikredilmektedir. Zaman içerisinde Dâru'n-Nedve'nin küçük meselelerle meşgul edildiği görülünce, Dâru'n-Nedve dışında kabile idare merkezleri teşekkül ettirilmeye başlanmıştı. İdare çarkını daha iyi anlayabilmek için bu alt idare birimleri hakkında da malumat gerekir.

5) Kabile Kolları Meclisi (Nâdîler: Mahalle Meclisleri):

Kureyş Kabilesi'nin mele denilen ileri gelen liderlerinin Dâru'n-Nedve'de oluşturduğu meclis dışında lokal kurullar, meclisler oluşturuldukları anlaşılmaktadır. Bunlar, Dâru'n-Nedve'nin alt meclisleri sayılırdı. Merkezi organizasyon dışında her kabilenin yerel meclisleri, lokal kabul edilen sorunları buralarda çözerlerdi. Ancak bunlar, kesin ve sistematik değillerdi.¹⁷⁶

Nâdî kelimesi, üyeleri olan meclis¹⁷⁷ ve insanların toplanması anlamlarına gelip¹⁷⁸ kabilenin toplanıp meselelerine çözüm getirdikleri yeri ifade etmektedir.¹⁷⁹

Mekke'de her kabilenin bir nadisi (toplantı yeri) vardı. Genelde oraya giderlerdi, orada sorunları çözmeye çalışırlardı. Kaynaklarda belirttiğine göre, Kureyş Kabilesi'nin, özellikle Kâbe'ye bakan bu dârların zemin katında bu evlerin sahibi konumunda olan kabilelerin toplandığı yerler bulunmakta idi.¹⁸⁰ Dârlarda oturan kabileler, nadi olarak ayırdıkları bu yerlerde günün her saatinde (mesele ortaya çıktığında hemen müdahale edebilmek için belirli bir saat aranmazdı) toplanır, konuşur, tartışırlardı. Muttalib, Abdulmuttalib'i getirdiğinde nadilerinde oturan Kureyşliler, Abdulmuttalib'in kim olduğunu sormuşlardı. Yine bu nadilerden birinde oturan Kureyşliler zulme uğrayan şahsı görüp Hilfu'l-Fudûl'un kuruluş kararını almışlar-

¹⁷⁴ Âlûsî, *Bulûğ*, II, 249;Efgânî, V, 110; Fuat Ali Rıza, 148; Ahmet Cevdet Paşa, I, 274.

¹⁷⁵ İbn Abdîrabbih, III, 313; Âlûsî, *Bulûğ*, II, 249;Efgânî, V, 110; Fuad Ali Rıza, 148; Ahmed Cevdet Paşa, I, 274.

¹⁷⁶ Ka Ka Khel, 385.

¹⁷⁷ Seâlibî, II, 747.

¹⁷⁸ Asım Efendi, I, VII.

¹⁷⁹ İbn Abdîrabbih, V, 210.

¹⁸⁰ Lammens, "Mekke", *İA.*, MEB., VII, 632.

di.¹⁸¹ Yine Kureyşliler oralarda zaman geçirir, eğlenirdi.¹⁸² Kâbe yanında ayrıca özel nadiler de vardı. Örneğin Abdulmuttalib için Kâbe'nin gölgesine bir şilte serilir, onun için nadi oluşturulurdu. Herkes ona saygıdan yatağına oturmazdı. Sadece Peygamber çocukken serbestçe yanında otururdu. Müdahale etmek isteyenleri uyarırdı.¹⁸³

Yine Abdulmuttalib oğlu Abdullah'ı kurban etmeye götürürken Kureyş nadilerinden çıkararak engel olmaya çalışmışlardı.¹⁸⁴ Bütün bunlardan hareketle bir bakıma nadileri, kabilelerin kendilerine has, dış kabilelere kapalı mekanlar olarak nitelemek yerinde olacaktır. Bunun en güzel örneği olarak da, Huzâa ve Benî Bekr'in nadilerinde Kusay'a karşı birleşme kararı alması¹⁸⁵ gösterilebilir. Resulullah'ın bir gün kalabalık olan Kureyş nadilerinden birinde oturduğu rivayet edilmektedir.¹⁸⁶ Yine Velid'in Peygamberden duyduklarını söylemek için Benû Mahzûm nadisine koştuğu haberi ile¹⁸⁷ Hz. Hamza avdan dönünce, tavaf ettiği, sonra Kâbe yanındaki Kureyş nadilerinden birine uğradığı ve onlarla sohbet ettiği haberi de¹⁸⁸ nadilerinin varlığını ve etkinliğini gösteren diğer verilerdir. Toplumun sosyal, ekonomik, dinî, ahlakî konularında bir çok olayın kararı buralarda alınır. Boy nadilerinin kararlarına karşı, Dâru'n-Nedve'nin ikna gücü dışında yapabileceği bir şey yoktu. Halbuki nadilerde alınan kararların uygulanması boyun kontrolünde idi.

Kur'ân,¹⁸⁹ "Siz nadinizde hakkaniyetsizlik mi ika edersiniz?", "O, kendi nadisini toplansın, biz de Zebani (meleklerimizi)'lerimizi çağırırız" gibi ifadelerle nadilerin fonksiyonuna işaret edilmektedir. Herhangi bir boyun üyelerine bir şey bildirmek isteyen yabancılar teamülen o boyun nadi denen toplantı yerine onları çağırırdı.¹⁹⁰

¹⁸¹ Belâzurî, *Ensâb*, I, 72; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 277.

¹⁸² Mes'ûdî, *Murûc*, II, 277.

¹⁸³ Ebû Naim İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh, *Kitâbu Delâilî'n-Nübûvve*, Beyrut, 1988, 106; Lings, 42.

¹⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 6; Diyarbekrî, I, 182; Mahmud Leymûd, 150.

¹⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 20.

¹⁸⁶ Taberî, *Tarih*, II, 422; Ali b. Nisâburî Vâhidî, *Esbâbu'n-Nuzûl*, Mısır, 1968, 172.

¹⁸⁷ Âlûsî Bağdâdî, *Tefsîr*, XXIX, 123.

¹⁸⁸ Makdisî el- Kudâme, 144.

¹⁸⁹ *Ankebut*, 29; *Neml*: 29-32, *Meryem*, 73.

¹⁹⁰ İbn Habîb, *Muhabber*, 336.

Akşamları şehir halkını eğlendiren hikayeciler (Samirun), muhtemelen Dâru'n-Nedve'nin yanı sıra gibi bu nadileri de kullanıyordu.¹⁹¹ Bu bilgiler nadilerde bir takım eğlencelerin yapıldığını göstermektedir. Kabilenin yaşlıları, ileri gelenleri, arraflar, kahinler, kıssacılar, nadide toplanıp önemli olan harp savaş, barış, diyet ödeme gibi meseleleri konuştukları gibi¹⁹² buraları eğlence, sohbet ve gece alemlerinin yapıldığı yer olarak da kullanırlardı. Bu eğlencelerin yapıldığı zaman ise akşam vakitleridir.¹⁹³

Yine Kur'ân , “Ayetlerimiz kendilerine okunduğunda küfredenler, müminlere: “İki Zümreden hangisinin makamı daha iyi, meclis (nadi) ve topluluk bakımından daha güzeldir, dediler “¹⁹⁴ buyurmaktadır.

Oymağa bağlı ticaret kervanları, boyun nadisi önünden uğurlanır, yine kervanlar karşılanırken boyun nadisinden karşılanırdı. Ayrıca bir kişinin toplumdan dışlanması veya yasa dışı sayılması ve bunun gibi bir kimsenin himaye altına alınması gibi işlerin o boyun nadisinde icra edilmesi son derece önemliydi. Bu tür işlemler muhtelif boyların katılabileceği Kâbe avlusu gibi yerlerde yazılırdı. Hz. Ebû Bekir'in hicret sırasında Ehâbiş lideri İbn Duğunne tarafından Kâbe'nin avlusunda himaye altına alınması gibi.¹⁹⁵

Yukarıdaki bilgiler, nadilerin bir boy için çok önemli kuruluşlar olduğu; sıradan bir ev avlusu olmadığını göstermektedir. Yine bu nadiler boyun siyasi, sosyal, ekonomik, dini, kültürel ve folklorik her ihtiyacının çözümünün arandığı yer olmuştur. Her ne kadar merkezi organizasyon olarak Dâru'n-Nedve'nin varlığı inkar edilemezse de perde gerisinde etkin olan, boyların nadileridir. Çünkü Peygamber'in cezalandırılması konusu Dâru'n-Nedve'de kararlaştırılır. Ancak Haşim ve Muttalipoğullarının nadilerindeki Peygamber'i koruma kararını aşamaz. Bu iki boy Dâru'n-Nedve'nin kararını onaylamadı. Kendi boylarının nadilerinde aldıkları kararların uygulanması için harekete geçtiler ve Kureyş Kabilesi'nin kararlarına karşı di-

¹⁹¹ *Mûminun*, 67: “Kibirlenerek geceleri onun hakkında saçmalıklar savuruyordunuz.” Kendi gece meclislerinde veya Hz. Peygamber'in akşamları gidip insanlara Kur'ân okuduğu Kâbe avlusunda veya hikayeler anlatan (Samirun)ları terk ettiniz. Ayetin meali, “Kibirlenerek onunla geceleri masal anlatan birini terk ediyordunuz.” Bu anlama göre “Masal Anlatan” ifadesini müşrikler Peygamberimize Kur'ân'da yer alıp da kendisinin okuduğu öyküler nedeniyle Hz. Peygambere yakıştırılan bir sıfattır.” (Bkz. Hamidullah, *Aziz Kur'ân*, 493.

¹⁹² İbn Abdirabbih, V, 210; İbrahim Şerif, 38.

¹⁹³ Suphi Salih, *en-Nuzûm*, 41.

¹⁹⁴ *Meryem*, 74.

¹⁹⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 125.

renişe geçtiler. Üç sene Benî Haşim Şi'binde direndiler, ama Peygamber'i Müşrik Kureyş Kabilesi'ne teslim etmediler. Nadilerde alınan kararlarda ittifak olunca, Dâru'n-Nedve'nin alacağı karar genel geçer bir yasaya dönüşebilir, herkes tarafından kabul görürdü.

6- Dış İlişkiler (Sifâre ve Elçilik Görevleri):

Sefâret, münâfere veya savaş esnasında diğer kabilelerle ilişki kurma etkinliğidir.¹⁹⁶ Sefâret, bugünkü anlamıyla dış ilişkilerde elçilik görevidir denebilir. Cahiliye döneminde elçilerin can güvenliği vardı. Şahsı daima tecavüzden masundu.¹⁹⁷ İslâmî dönemde de elçilere dokunulmadı.

Mekke'de elçilik görevini ifa eden değişik boylar görülmüştür. Ebâ Kays'ın (Abdumenâf b. Zühre'nin oğlu) Irak ve Şam krallarıyla ilişkileri vardı. Krallar onu herhangi bir iş için gönderirlerdi.¹⁹⁸ Sonra bu görevin Hz. Ömer tarafından yerine getirildiği görülmektedir. Nitekim Kureyş, bir savaş olduğunda veya münafere durumunda Hz. Ömer'i görevlendirirdi. Hz. Ömer'in yaptıklarını herkes kabul ederdi. Eğer yabancı bir kabile Kureyş'e meydan okursa Ömer gider cevap verirdi. Hz. Ömer'in cahiliye döneminde bir çok kralla karşılaştığı¹⁹⁹ rivayeti onun çeşitli ülkelere elçi olarak gönderildiğini göstermektedir. Bu durum İslam'ın zuhuru esnasında görevin Benû Adîy Kabilesinde olduğunu göstermektedir.²⁰⁰ Hz. Ömer, Müslüman olduktan sonra görev, Sehm boyuna geçti.²⁰¹

Yukarıda belirttiğimiz gibi Adîyoğulları, diplomatik ilişkilerden sorumlu idiler. Siyasi müzakereler için elçilik görevi yaptıkları gibi şehir içerisindeki münâfereleri de çözümlerlerdi. İki kabile reisinin birbiriyle üstünlük iddiasından ötürü aralarındaki ihtilafları halletmek için kabiliyetli bir hakem tayini adet idi. Bu kişinin zeki, anlayışlı, iyi karar veren güçlü bir hatip olması gerekiyordu. Adîy soyu bu

¹⁹⁶ İbrahim Şerif, 135.

¹⁹⁷ Serahsî Muhammed b. Ebî's- Sehlîl, *Mebûât*, I-XXX, Mısır, 1912, X, 92.

¹⁹⁸ Belâzurî, *Ensâb*, X, 7.

¹⁹⁹ Mes'ûdî, *Murûc*, IV, 250; İsfahânî, *Eğâni*, XII, 48-49.

²⁰⁰ İbn Abdîrabbih, III, 313; Makdisî el-Kudâme, 403; Âlûsî, *Bulâğ*, I, 250; Efgânî, 110; Ahmed Cevdet Paşa, I, 274; Fuad Ali Rıza, 148; Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, (Çev: Kemal Kuşçu), Ankara, 1979, 112; Çelebi, *Tarih*, I, 118; Eyüp Sabri Paşa, 316; Tefîk Berro, 183; Harun Han Şîrvânî 27.

²⁰¹ İbn Hişam, I, 113; Süheylî, I, 108.

işe en uygundu. Mesela Nevfel, Abdulmuttalib ile Harb arasındaki münafereyi Abdulmuttalib lehine kararlaştırdı.²⁰² Kureyş'in son sefiri Ömer b. Hattâb'dır.²⁰³

B-Malî Görevler

1-Hacıları Besleme Görevi (Rifâde):

Yukarıda da belirtildiği gibi Kusay, Kureyş'i Kâbe yanında iskan ettiğinde Arapların karşı çıkmaması için onların yedirilmeleri gerektiğini düşünmüştü. Çünkü Araplarda yemek yedirmek ve beslemek çok önemli idi. Onları toplayıp *"Siz Allah'ın ehlisiniz, Kâbe Allah'ın evidir. Buraya gelenler Allah'ın misafirleridir. Arap'ın kalbini en çok yemek feth eder. Yemeğe en çok layık olan da Allah'ın misafirleridir. Her yıl malınızdan bir kısmını veriniz, hacıları yediriniz"*, dedi. Bunun üzerine Kureyş, her yıl kazancından bir kısmını Kusay'a verirdi.²⁰⁴ Kusay bunu herkese zorunlu hale getirdi.²⁰⁵ Zaten *"rifâde"* yemek yedirme anlamına geldiği gibi, ödenen vergi anlamına da geliyordu.²⁰⁶ Kusay'ın herkesten gücüne göre aldığı vergiler Dâru'n-Nedve'de toplanırdı ve bu toplanan vergilerle Kusay yemek yaptırır, hacılar, Minâ'da iken onlara yedirirdi. Sadece hacılara değil, maddi durumu kötü olanlara, fakirlere de yedirilirdi.²⁰⁷ Kusay, bu uygulamalarıyla tüm Arapların beğenisini kazandı. Çünkü rifâde işi, Araplar arasında benimsendi. Amr b. Luhay, kendi döneminde de Arapları yedirdi. Ancak Kusay, rifâde işini kurumlaştırdı ve devamlı hale getirdi. Kendisinden sonra diğer görevlerle beraber büyük oğlu Abduddâr'a rifâde görevini vasiyet etti.²⁰⁸ Kusay'ın sağlığında rifâde ve sikayenin Abd b. Kusay'da kaldığını sonra Abduddâr b. Kusay'a geçtiğini iddia edenler²⁰⁹ vardır.

Mekke yollarının hepsinde Cezûr dedikleri rifâde için koyun ve deve kesilip insanlara yedirildi, bu kesilen etler, un ve ekmeklere ufalanır hacılara dağıtılırdı.²¹⁰ Bu gelenek Abdumenâf'ın oğlu Haşim'le devam etti.²¹¹ Kardeşi Abdüşems Mek-

²⁰² Şiblî Numânî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, (Çev: Talip Yaşar Alp, I-II, İstanbul, 1975, I, 40; Günaltay, "Kable'l-Arab", *Daru'l-Funûn Dergisi*, Sayı, 3, s. 52.

²⁰³ Fasî, *Şifâ*, II, 121; Nebîh Âkîl, 240.

²⁰⁴ İbn Hişam, I, 239; Süheylî, I, 239 (İbn-i Hişam'la bir arada basıldı)

²⁰⁵ İbn Habîb, *Munammak*, 190; Muhibbî Taberî, 393; Halebî, I, 15; Dahlân, *Sîret*, I, 15.

²⁰⁶ İbn Hişam, I, 159.

²⁰⁷ Ezrâkî, I, 110.

²⁰⁸ İbn Hişam, I, 159; Ezrâkî, I, 110.

²⁰⁹ Belâzurî *Ensâb*, I, 62.

²¹⁰ Muhibbî Taberî, 393.

²¹¹ İbn Hişam, I, 148.

ke'de çok bulunmuyordu, seyahate çıkıyordu. Ailesi kalabalıktı. Haşim zengin ve cömertti. Kureyş'e, "Bunlar Allah'ın misafirleridir. Eğer malım yetse, sizden istemezdim. Aramızda vergi toplayın" derdi. Kureyş de toplar Haşim'e verirdi. Haşim, kıtlık yılında bile eti, ekmeğe ufalayarak tirit yapardı.²¹² Malının büyük bir miktarını böyle harcardı. İlk yemeği terviyeden bir gün önce, Mekke'de, Minâ'da, Cem'de (Müzdelife), Arafat'ta yedirdi. Yağ, et, ekmek, hurma ve arpayı birbirine katarak tirit yapar yedirirdi.

Görev, Haşim'den sonra Muttalib'e geçti, sonra Abdulmuttalib'e geçti. On-dan sonra, Ebû Talib'e geçti.²¹³ Bu görev İslâmi döneme gelinceye kadar devam etti. Peygamber Mekke fethinde cahiliye döneminden kalan her şeyi lağvettim. Rifâde ve sikâyeyi eskiden olduğu gibi ehline bırakıyorum.²¹⁴ diye buyurdu. En son rifâdenin Benî Nevfel'de kaldığını rivayet edenler de vardır.²¹⁵

2-Hacıların Su İhtiyaçlarını Karşılama Görevleri (Sikâye):

Hacıların su ihtiyacını karşılamak için Mekke site devletinin bir idarî kolu, su dağıtma (sikâye) işini üstlenmişti. Kusay b. Kilâb, rifâde ile beraber hacıların su ihtiyacını karşılamak²¹⁶ için çözümler aradı. Mekke'de su azdı; bu nedenle su en büyük ihtiyaçtı. Önce Kâbe avlusuna deriden bir havuz yaptı. Oraya dışardan tulumlarla tatlı su getirip doldurdu.²¹⁷ Onu hurma ve kuru üzümle terbiye edip hacılara dağıttı.²¹⁸ Kusay'ın Nâbit b. İsmail'den sonra halka üzüm ve süt ikram eden ilk şahıs olduğu rivayet edilmektedir.

Kusay, diğer görevler gibi sikâye görevini Abduddâr'a bıraktı. Mutayyabûn-Ahlâf olayından sonra sikâyeyi Haşim üzerine aldı. Haşim'in ölümünden sonra Muttalib sikâye görevini yönetti. Sonra Abdulmuttalib görevi üzerine aldı. Önce kuyulardan, deri havuzlara su getiren Abdulmuttalib, en büyük yenilik olarak Zem-

²¹² İbn Hişam I, 13; Ezrâkî, I, 195; Belâzurî, *Ensâb*, II, 238.

²¹³ İbn Hişam, I, 159; Belâzurî, *Ensâb*, I, 62; İbn Kesîr, *Sîret*, I, 94; Fasî, *Şifâ*, II, 117; Halebî, I, 15; Dahlân, *Sîret*, I, 15; Efgânî, I, 142; İbrahim Şerif, 188.

²¹⁴ Ezrâkî, II, 121.

²¹⁵ Fuad Ali Rıza, 147.

²¹⁶ İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, I, 10; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 12; Hammâde, 119; Muhammed Kürdî V, 58; İbrahim Şerif, 125; İsmail Raci el-Farûki, Luis Lamia el-Farûki, *İslâm Kültür Atlası*, (Çev: Mustafa Okan Kiberoğlu), İstanbul, 1999, 83; Corci Zeydân, *Kable'l-İslâm*, 247; Çelebi, *Tarih*, I, 118; Günaltay, "İçtimâi Aile", 4. Sayı, s. 80-81.

²¹⁷ Ezrâkî, I, 110; İbn Sa'd, I, 73; Efgânî, 106.

²¹⁸ Kutbî Nahravânî, 79; Muhammed Kürdî, III, 131; Çelebi, *Tarih*, II, 118.

zem kuyusunu tespit edip kazdı.²¹⁹ İsmail'in kuyusu ile hacıları suladı. Mübarek bir kuyu olarak kabul edilen Zemzem'in suyu hacıların en çok itibar ettiği su olduğu yukarıda anlatıldı. Abdulmuttalib kendisinden sonra rifâde ve sikâye görevlerini Ebû Talib'e bıraktı.²²⁰ Ebû Talib, Abbas'a 10.000 dirhem borçlanınca sikâye'yi ona bıraktı.²²¹ Abbas Taîf'deki üzüm bağından üzüm getirip Zemzem suyu ile şıra yapar²²² ve süt, bal, sevîk ve nebizle içecek yapardı.²²³ Peygamber fetih günü, sikâyeyi kaldırmadı. Abbas'ın elinde devam etti.²²⁴

3) Kâbe'ye Yapılan Hediye ve Hediye Korunması Görevi (Emvâlu'l-Muhacere):

İbrahim (A.S.), Kâbe'yi bina ettiğinde, girişte sağda içerisine derin bir kuyu kazdı. Derinliği üç zira idi. Oraya altın, gümüş, vb. gibi değerli mallar konulacaktı. Daha sonra Dâru'n-Nedve yanında Dâru Şeybe b. Osman yapıldığında Hazine onun evine taşındı.²²⁵

Dini tütsülerin ibâdet ve erkanın masrafları yerli ve yabancıların dini takdimleriyle karşılanırdı. Veraset yoluyla iş başına gelen ve takdimleri muhafaza eden bir görevli vardı.²²⁶ Benû Sehm'den en son el-Hâris b. Kays görevli idi.²²⁷

C-Askerî Görevler

1- Ordu Komutanlığı (Kıyâde):

Komutanlık (Kıyâde), ordunun önünde, askeri yönetme işidir. Kusay'dan sonra Abduddâr'a geçti.²²⁸ Olaylardan sonra Abdumenâfoğullarının eline geçen bu gö-

²¹⁹ İbn Hişam, I, 159; İbn Sa'd, I, 82-83; İbnü'd-Diyâ, 58-69.

²²⁰ Ya'kûbî II, 13.

²²¹ Belâzurî, *Ensâb*, II, 64; İbn Abdîrabbih, III, 313; Ahmed Cevdet Paşa., I, 274; Efğânî, 110.

²²² Ezrâkî, I, 114; Nevevî, *Tehzîb*, I, 244; İbn Hişam, I, 159; Belâzurî, *Ensâb*, I, 62; İbn Kesîr, *Sîret*, I, 94; Fasî, *Şifâ*, II, 117; Halebî, I, 15; Dahlân, *Sîret*, I, 15; Efğânî, I, 142; İbrahim Şerîf, 188.

²²³ Ebû Davud, *K. Menâsik*, bab, 90; H. No: 2021, III, 522.

²²⁴ İbn İshak, 47; İbn Hişam, I, 203; İbn Hacerî'l-Heytemî, *Mebleğü'l-Ereb fî Fahri'l-Arab*, (Tlk: Yusra Abdulğîna Abdullah), Beyrut, 1990, 51, Hammâde 124.

²²⁵ Muhammed Kürdî, IV, 117.

²²⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 141.

²²⁷ Hamidullah, *Anayasa Hukuku*, 20.

²²⁸ Ezrâkî, I, 115; Fasî, *Şifâ*, II, 140; Diyarbekrî, I, 157.

revi Abduşems üstlendi.²²⁹ Cahiliye döneminde komutanlık devamlı Ümeyyeoğullarının elinde kaldı. Abduşems'den sonra Harb b. Ümeyye 1. ve 2. Ficâr'da Benû Bekir ile Kureyş arasında Zatunekîf' deki savaşta Kureyş'in komutanlığını yaptı Harp Ukâz'da, Süfyân b. Harb, Bedir'de savaş başlayıncaya kadar Utbe²³⁰ b. Rabîa b. Abdişems'i tayin etti. Savaş başlayınca kendisi başa geçti. Ahzab savaşı, Kureyş'in en son savaşdır. Bu savaşta Ebû Süfyân komutandı.²³¹ Ebû Süfyan, Peygamber'e karşı yapılan savaşların komutanlığını yaptı. Mekke'nin fethiyle komutanlık görevi de son buldu.²³²

2-Piyade Ordusu ve Sancağın Muhafazası (Ukab):

Ukab, Kureyş'in bayrağıdır. Harp olduğunda birisinin komutanlığı üzerinde ittifak edilince ona ukab denen bayrak verilirdi. Eğer herhangi biri üzerinde ittifak edilmezse, onun sahibini(görevlisi) lider seçer, bayrağı ona takdim ederlerdi. Bu vazife Benî Ümeyye'nin belirgin görevlerindendi .Onun sahibi ise Ebû Süfyan idi..²³³ Ukabın, Livâdan farkı, ukabın baş kumandana; livânın ise kabileye ait olduğu rivayet edilmektedir.²³⁴

3-Süvari Ordusu ve Putun Taşınması (Kubbe ve Einne):

Kubbe, savaş kararı verildiğinde işlerin oradan yürütülmesi için kurulurdu. Kubbe kurulur, savaşa hazırlananlar orada toplanırdı. Bu görev, Mahzûmoğulları boyundan Halid b. Velid'in elinde idi.²³⁵

Einne, süvari komutanlığıdır. Uhud savaşında İkrime ve Halid b. Velid, müşrik süvarilerinin başında idiler. Halid, fetih günü Peygamber'in süvarilerinin komutanlığına atandı. Einne, Araplarla savaşta öncü kuvvet vazifesini görürdü. Bu işte Mahzûmoğullarından Halid b. Velid ilgilenirdi.²³⁶

²²⁹ Fasî, *Şifâ*, II, 140; Diyarbekrî, I, 157; Hammâde, 126; Halebî, I, 16.

²³⁰ İbn Hişam, I, 209; Câhız, *Resâil*, I, 209; İbn Habîb, *Munammak*, 171; Belâzurî, *Ensâb*, V, 12.

²³¹ İbn Hişam, I, 209; İbnu'd-Diyâ, 69.

²³² Ezrâkî, I, 115; Belâzurî, *Ensâb*, V, 12.

²³³ Zebîdî, XII, 90; Âlûsî, *Bulûğ*, I, 249-50; Fuad Ali Rıza, 147.

²³⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi* II, 135.

²³⁵ Makdisî el-Kudâme, 345; Eyüp Sabri Paşa, 317.

²³⁶ Makdisî el-Kudâme, 345; Fuad Ali Rıza, 148.

4-Sancak (Livâ) Çekme Görevi:

Cahiliye zamanında Araplar arasında livâ ismi ile anılan bir memuriyet bulunmaktaydı. Sancak, savaşa çıkılacağı zaman görevli kişi tarafından çıkarılır, cahiliye adeti olarak belirlenmiş yere dikilir, silahlı kişiler oraya toplanır, harp ilan edilirdi.²³⁷ Hassan b. Sabit, diğerleri gibi bu görevin de Abduddâr'a geçtiği ve övünç kaynağı olduğunu şiirlerinde anlatmaktadır.²³⁸ Abduddâroğullarının en yaşlıları Uhud'a kadar bu görevi sürdürdü.²³⁹ Uhud'da bir çok kişi ölünce bu emanet Ebû Süfyan'a geçti ve Ümeyye'ye tevdi edildi.²⁴⁰ Fetih'te sancak çekme görevi de ortadan kalktı.

D) Dinî Görevler

1- Kâbe'yi Koruma Görevi (Sidâne):

Sidâne ve hicâbeyi tek görev kabul edenler olmakla birlikte, fonksiyonlarını göz önüne alanlar, onu iki farklı görev şeklinde görmektedirler. Çünkü sidâne, mabedin korunması, hicâbe, Kâbe'nin kapısındaki gerekli işleri yapmaktır.

Sidâne görevi en büyük şerefti. Abduddâr bu görevi yürütürdü. Bu görev Benî Şeybe b. Abdiddâr'ın elinde idi.²⁴¹ Fetih gününde bu görev Osman b. Talha b. Abduddâr'da idi. Peygamber önce elinden aldı. Sonra "emanetleri ehline veriniz." Ayeti gelince tekrar iade etti. Abbas Peygamber'den sikâye görevini istedi. Ancak Peygamber vermedi.²⁴²

2-Kâbe'de Kapıcılık Görevi (Hicâbe):

Hicâbe, kapıyı açıp kapama görevidir.²⁴³ Kapıyı sadece Kâbe'deki görevli açardı. Ondan izinsiz Kâbe'ye kimse giremezdi. Kusay, hicâbeyi oğlu Abduddâr'a

²³⁷ Eyüp Sabri Paşa, 314-315.

²³⁸ Hassan b. Sabit, 33.

²³⁹ Ezrâkî, I, III; Fasî, *Şifâ*, II, 240.

²⁴⁰ Hamidullah, *Peygamberin Savaşları*, 242.

²⁴¹ Ezrâkî, I, 228; İbn Sa'd, II, 137; Belâzurî, *Futûh*, 57; Ya'kûbî *Tarih*, I, 238; Vâhidî, 90; Kalkaşandî, *Subhu'l-Â'sâ*, IV, 264-265; Hammâde, 34; Muhibbî Taberî, 503; Muhammed Kürdî, V, 62.

²⁴² İbn Sa'd, II, 137; Belâzurî, *Futûh*, 57; *Ensâb*, IX 403; Vâhidî, *Esbâb*, 90; Makdisî el-Kudâme, 250; Fasî, *Şifâ*, II, 139; Muhibbî Taberî, 503; Muhammed Kürdî, V, 62; Tefîk Berro, 180; Harun Şirvânî, 27.

²⁴³ Muhammed Kürdî, V, 62.

teslim etti. Sonra bu görev, Talha b. Osman b. Talha b. Abdduddâr'a kaldı. Peygamber de ona "Kıyamete kadar bu sizindir."²⁴⁴ diye buyurdu.

3- Fal Okları Görevi (Ezlâm ve Eysâr):

Mekkeliler, kendi putlarına taparlar ve yapacakları işlerde onların düşüncelerini de aldıklarına inanırlardı. Putların düşüncelerini fal oklarıyla alırlardı. İşlemler Hübel putu önünde yapılırdı. Görevliye yüz dirhem ve bir deve verilirdi. Verasetle gelen görevli bunların istişaresinin yaptırılması mukabilinde bu parayı alırdı.²⁴⁵ Görevi, Benî Cumah'dan Safvân b. Ümeyye üstlenmişti.²⁴⁶

4- Takvim Hizmetlerinin Yürütülmesi (Nesî):

Nesî, takvimde ayarlama yapmak demektir. Yani şemsi ayları, kameri aylara uygun hale getirmek demektir. "Nesî" konusunda ayrıntılı bilgi verilmiştir. Burada konuyu açıklamaktan ziyade görevlilerin tespiti yapılacaktır. Nesî yapan kişiye Nasi, deniyordu. Nesî, şu şekilde yapılıyordu. Nasi Kâbe'nin kapısında, yardımcısı Hatim'de durup tekrar ediyordu. "*Ben hiçbir zaman sözüne tecavüz edilmeyen değil miyim? Önümüzdeki sene Nesî olacak. Muharrem ayı Zilhicceden sonra değil, bir ay sonra gelecek.*" Nesî olmayacaksa "*Nesî yok*" derdi.²⁴⁷

Nesî görevi, Kinâne'den Huzâfe b. Fukaym b. Kinâne'ye sonra erkek çocuğuna, sonra Ebû Sümâme'ye kaldı. O kişi de Cünâde b. Avf b. Kala b. Huzâfe'dir. Takvim uygulaması İslâm'ın gelişiyile kalktı.²⁴⁸ Bu işi yapan kişi "Kallemes" unvanını alırdı. "*Kallemes*" cahiliye döneminde bir rütbedir.²⁴⁹

²⁴⁴ Ezrâkî, I, 268; İbn Sa'd, II, 137; Belâzurî, *Futûh*, 57; Nisâburî, 90; Makdisî el-Kudâme, 250; Fasî, *Şifâ*, II, 139; Muhibbî Taberî, 508; Hammâde, 34; Muhammed Kürdî, V, 62; Nebîh Âkîl, 240; Tevfik Berro, 180; Ebu'l-Fadl İvad, 59.

²⁴⁵ İbn Hişam, 97; İbn Habib, *Muhabber*, 332; İbn Kesîr, *Sîret*, I, 88-89; *İslâm Tarihi*, II, 295-296; Kutbî Nahravânî, 81; Fuad Ali Paşa, 149; Lings, 21; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 132.

²⁴⁶ Eyüp Sabri Paşa, 322; Tevfik Berro, 183.

²⁴⁷ Fasî, *Şifâ*, II, 65-66; Hammâde 107-109; Hamidullah, *Müesseseler*, 43; İhsan Süreyya Sırma, *İslâm ve Tarih*, İstanbul, 1981, 43.

²⁴⁸ Taberî, *Tarih*, II, 346; Makdisî, *Tarih*, IV, 127; Maverdî, *A'lâm*, 220; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 43; Süheylî, I, 223; Fasî, *Şifâ*, II, 63; İbn Haldun, *Tarih*, II, 382; Hammâde, 107-108.

²⁴⁹ Zübeyrî, 13; Fâkihî, V, 205; İbn Habib, *Muhabber*, 157; İbn Hazm, *Cemhere*, II, 494; Şiblî Dımaşkî, 164; Süheylî, I, 115; Kalkaşandî, *Ensâb*, 331.

5- Hac Hizmetlerinin Yürütülmesi

a- Arafat'ta Yürütülen Hizmetler (İfâze):

Arafat'ta, haccın erkanını yürüten, ifâze vazifesini elinde bulunduran bir başkan bulunurdu. Onun vazifesi, bizzat kendisi tarafından yerine getirilerek hacca başlatma ile görevli idi.²⁵⁰

Ğavs b. Murr b. Udd b. Tabiha b. İlyas b. Mudar, Arafat dağından hacca başlama izni veriyordu. Bu görevi, Ğavs'dan sonra soyu devam ettirdi. Ğavs soyundan gelenlere "Sûfe" denirdi.²⁵¹ Sûfeliler, Minâ'dan inmeden önce kimse inemez, onlar önce kimse cemreleri taşıyamaz. Ğavs soyu, bu görevi, Sa'd b. Menât b. Temim'e en yakın akraba boy olduğu için miras yoluyla ele geçirdi. Çünkü Temim'den bu görevi yapacak kimse kalmamıştı. Ğavs boyundan Safvân b. Hâris'in bu görevi yerine getirdiği²⁵² rivayet olunmaktadır.

Ebû Übeyde'nin rivayetine göre, beytin ehli olmadığı halde herhangi bir işini, hizmetini ve menasikini yerine getiren kişiye Sûfe veya Süfyân denirdi.²⁵³

b-Müzdelife'de Yürütülen Hizmetler (İcâze):

Sabah, fecir vakti, Minâ'ya doğru hareket etmek üzere bir gecenin geçirildiği Maş'aru'l-Haram'daki (Buraya Müzdelife denir) toplantıya verilen isimdir..²⁵⁴ Müzdelife'den hacıları indirme görevi (ifâze) Advan'da idi. Bu görevin ifa edildiği yere toplanma yeri anlamında Müzdelife denildi.²⁵⁵ Görev Advan b. Âmir'dan en son Ebû Seyyâre lakaplı Umeyle b. el-Azel'e kaldı.²⁵⁶

Yukarıda anlatılan Nesî, icâze ve ifâze görevlerini önce Kusay aldı. Sonra Kusay, eski görevlilere verme inceliğini gösterdi. Ancak kendi kontrolünde devam ettirdi. O, bu görevleri din olarak görüyordu.²⁵⁷ Ebû Seyyâre, Müzdelife'den inme işini merkeb üzerinde kırk sene idare etti.²⁵⁸ İslâm gelince bu görev de sona erdi.

²⁵⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 128.

²⁵¹ Fâkihî, V, 202 vd; Taberî, *Tarih*, II, 346; Süheylî, I, 226; İbn Haldun, *Tarih*, II, 367.

²⁵² İbn Hişam, I, 138.

²⁵³ Fâkihî, V, 202; Süheylî, I, 227.

²⁵⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 128.

²⁵⁵ Süheylî, I, 226.

²⁵⁶ İbn Hişam, I, 138; Fasî, *Şifâ*, II, 49.

²⁵⁷ Fasî, *Şifâ*, II, 49.

²⁵⁸ İbn Haldun, *Tarih*, II, 382; Yakût, V, 186.

B- Adlî Görevler

1- Tediye Edilecek Zarar ve Zıyan Görevi (Eşnâk)

Eşnâk görevi, diyet ve cezalardır. Bu görevi yapan, ceza ve diyet hamledilen kişilerden haklarını almak isteyenlere yardım ederlerdi. Onlar istenenleri toplamak için mağdurun sahibi ile birlikte ayağa kalkarlardı.²⁵⁹ Bu görevi Teymoğullarından Ebû Bekir Sıddık yapardı. Ona başvurulur tasdik edince uygulanırdı.²⁶⁰

2-Hükkâm ve Kahinlerin Yürüttüğü Yargı Hizmetleri:

Arapların umumi bir hükümetleri olmadığı gibi, teşri ve kaza mercileri de yoktu. Anlaşmazlık halinde kabile başkanı ve kahine başvurulardı. Örf ve Adetlere göre hüküm verirlerdi.²⁶¹ Mekke'de de durum farklı değildi. Huzeyme'nin Mekke'de "Serha" denilen bir kahin kadına gittiği rivayet edilir.²⁶² Mekke'nin direk hakimleri kabul edilen Zübeyr b. Abdulmuttalib,²⁶³ Velid b. Muğîre,²⁶⁴ Ef'a b. Hüseyin²⁶⁵ (Dihyan) b. Sa'd²⁶⁶ Nufeyl b. Abdiluzzâ²⁶⁷ gibi isimlerle beraber kaynaklarımızda Mekke hakimleri olarak şu isimler sayılır: Abdullah b. Cüd'ân, Benî Haşim'den Abdulmuttalib, Zübeyr ve Ebû Talib, Benû Ümeyye'den Harb b. Ümeyye, Ebû Süfyân Sahr b. Harb Benî Zühre'den, el-Ala b. Cariye, Benî Mahzûm'dan Velid b. Muğîre b. Abdillâh b. Ömer b. Mahzûm, Benî Sehm'den Kays b. Adîy b. Sa'd b. Sehm, As b. Vâil b. Haşim b. Suayd b. Sehm'dir. Benî Adîy b. Ka'b'dan Nufeyl b. Abdiluzzâ b. Rızah b. Abdillâh.²⁶⁸ Genelde Sehm Kabilesi bu görevi yapardı. Sehm Kabilesine Ashabu Hükümet denirdi. Ama hükümetin gerçeği tam bilinmiyor. Arapların adetine göre büyük aileler, aralarında toplumsal işleri bölüşürlerdi. Umulur ki bu hükümet yargıya benzer bir şeydi.²⁶⁹

²⁵⁹ Fuad Ali Rıza, 148.

²⁶⁰ İbn Abdîrabbih, III, 313; Âlûsî, *Bulâğ*, I, 249; Efgânî, 110.

²⁶¹ Hamdi Döndüren, *Delilleriyle İslâm Hukuku, Şahıs, Aile ve Çözümlü Miras*, Konya, 1977, 9.

²⁶² İbn Habib, *Munammak*, 23.

²⁶³ Belâzurî, *Ensâb*, I, 96; Ya'kûbî *Tarih*, I, 258.

²⁶⁴ Belâzurî, *Ensâb*, IX, 395; Askerî, 29.

²⁶⁵ Belâzurî, *Ensâb*, I, 14.

²⁶⁶ Belâzurî, *Ensâb*, I, 92.

²⁶⁷ İbnü'l -Kelbî, *Cemhere*, I, 148; Belâzurî, *Ensâb*, X, 467.

²⁶⁸ İbn Habib, *Munammak*, 368; Fâkihî, V, 198.

²⁶⁹ Hasen İbrahim Hasan, Ali İbrahim Hasan, *en-Nuzûmu'l-İslâmiyye, Siyâsî, İdârî, Mâlî, Kadâiyye*, Mısır, 1939, 387.

Mekke’de yargı işi, bu kişilere baş vurularak halledilirdi. Dâru’n-Nedve’den bağımsızdı. Kişiler isterse yargıya giderdi, müdahale eden olmazdı. Bir nevi yargı işleri bağımsızdı.²⁷⁰

3-Hakemlerin Yürüttüğü Görevler (el-Hukûme)

Kabileler ve fertler arasındaki kavgaları hakem sıfatıyla halletme görevi idi. Bu tahkim olayının ne olduğu, nasıl olduğu bilinmemektedir.²⁷¹ Sehm’dan Hâris b. Kays, görevi üstlenmiştir.²⁷²

²⁷⁰ Ka Ka Khel, 388.

²⁷¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 120.

²⁷² İbrahim Şerif, 136.

Mekke Şehir Devletinde Görevler Çizelgesi

	Görev	Niteliği	Görevli Boylar	Görevliler
Siyasi Görevler	Riyâset	Yönetim İşleri	Benû Ümeyye	Ebû Süfyan
	Mele, Dâru'n-Nedve	Nedve Meclisi	Benû Abdudâr	Osman b. Talha
	Meşvere	Meclis Başkanlığı	Benû Esed	Yezid b. Zem'a
	Sifâre	Dış İlişkiler ve Elçilik	Benî Adîy	Ömer b. Hattâb
Mali Görevler	Rifâde	Maliye ve Vergi	Benî Âmir	Hâris b. Âmir
	Sikâye	Su Dağıtım Hizmetleri	Benû Haşim	Abbas
	Ernvâlu'l-Muhâcere	Kâbe'deki dini hediyelerin dağıtımı	Benî Sehm	el-Hâris b. Kays
Askeri Görevler	Kıyâde	Komutanlık	Benû Ümeyye	Ebû Süfyan
	Ukâb	Piyade Ordusunun Tanzimi	Benû Ümeyye	Ebû Süfyan
	Kubbe ve Einne	Süvari Ordusu ve Putların Taşınması	Benû Mahzûm	Halid b. Velid
	livâ	Sancak Çekimi	Benû Abdudâr	Osman b. Talhâ
Dini Görevler	Sidâne Hicâbe	Kâbe Muhafızlığı	Benû Abdudâr	Osman b. Talhâ
	Ezlâm	Fal Okları	Benû Cumah	Safvân b.Ümeyye
	Nesî	Takvîm Görevi	Benû Kinâne	Cünâde b. Avf
	İcâze	Hac İbâdetleri	Temîm	Ğavs b. Mürre
	İfâze		Advan	Ebû Seyyâre
Adli Görevler	Eşnâk	Adli ve Yargı Davaları	Benû Teym	Ebû Bekir
	el-Hukûme		Benû Sehm	el-Hâris b. Kays

SONUÇ

Amâlika Kabilesi'nin Mekke çevresinde yerleştiği dönem bilinmemektedir. Yaklaşık M. Ö. 19. Asırda Hz. İbrahim'in Hacer ve İsmail'i Harem'in olduğu yere getirmesinden sonra Amâlika ve Cürhüm, Harem'e yani Kâbe'nin olduğu yere yerleştiler. Cürhüm, uzun dönem Mekke yönetimini elinde tuttu. M.Ö.200'lerde Huzâa Kabilesi, Cürhüm'u Mekke'den çıkardı. M.S. 440'larda Kusay Mekke yönetimini eline geçirip ormanları kesti ve Kâbe yanında Dâru'n-Nedve denen idare binasını yapıp Kureyş Kabilesi'ni halkalar halinde Kâbe etrafında iskân etti. Şehrin kuruluşunda Kâbe, Dâru'n-Nedve, Pazar gibi merkezi yapılarda mekan birliği oluştu. Bu şablon, o dönemin genel uygulamasıydı. Sonradan Müslümanların kuracağı şehirleri de etkiledi. Mekke; "*Aşağı Şehir = Mesfele*" ve "*Yukarı Şehir = Ma'lat*" isimleriyle iki yerleşim bölgesine ayrıldı. Kusay'dan önce Harem'de evler ve yerleşim alanı yoktu.

Mekke'de Veki b. İyâd (M. Ö. 3 asırlar) kurduğu Hezvere çarşısı Aşağı Şehir (Mesfele)'de idi. Devamlı pazarlar dışında hac aylarında mevsimlik olarak kurulan Ukâz, Mecinne, Zü'l-Mecâz ve Hubâşe pazarları vardı.

Şehirde Abdumuttalib'in zemzem kuyusunu kazmasından önce 50 kadar kuyu vardır. Bunlar, Harem içerisinde ve Harem dışında bulunmaktadır. Şehrin oyun sahaları, mesire yerleri ve tuvalet alanları bulunmaktaydı.

Mekke'de "*Dâr*" ve "*Rab'alar*" ismi altında yerleşim alanları oluşturuldu. Her dâr bir boya ait olup ve boyun ismini aldı. Bu yerleşim yerleri, boyun asalet ve şerefine göre Kâbe'ye daha yakın veya daha uzak yerde kurulmuştur. Hz. Ömer dönemine kadar evlerin kapısı yoktu. Evler, Kâbe'ye hürmet ve saygıdan dolayı yuvarlak yapılmıştır. Kâbe'ye atfen Araplar, her köşeli eve saygı gösterirlerdi. Mekke evlerinde ibadet için bir oda ayrılır ve oraya ev halkının putları yerleştirilirdi. Mekke'de malzemesi taş ve çamur olan sabit evler bulunduğu gibi; keçe, kıl, bez ve ağaç gibi malzemelerden yapılmış seyyar ve çadır tipi evler de bulunurdu.

Huzâa Kabilesi, Seylû'l-Arîm olayından dolayı Yemen'den gelen Ezd Kabilesi'nden ayrılıp Mekke'ye yerleştiği için "*ayrılan*" anlamında "*Huzâa*" denmiştir. Liderleri, Amr b. Luhay olup M. Ö. 200'lerde Cürhümîleri sürüp yönetimi ellerine geçirdiler. Huzâa, Cürhüm'e karşı Kinâne Kabilesi'ni yanına alarak yönetime gelip

sonra Kinâne Kabilesi'ni yönetimden dışladı.Huzâa Mekke'de putçuluğu resmi din haline getirdi. Kusay Mekke'ye geldiğinde dağınık bulunan Kureyş ve Kinâne kabilelerini toplayarak yönetimi ele geçirdi. Kusay, yakın akrabalarını Bathâ denen merkeze yerleştirdiğinden bunlara *Kureyşî'l-Bitâh*; uzak akrabalarını Mekke'nin dışına, dağ sırtlarına yerleştirdiğinden bunlara ise "*Kureyşu'z-Zevâhir*" denmekteydi.

Kureyş'in yerleşim bölgelerinden hemen sonra Ehâbiş ve Kinâne kabileleri yerleşmiştir. Ehâbiş kabileleri, "*Hubşî*" tepesinde anlaşma yapan Huzâa ve Kinâne kabilelerinin bazı boylarından oluşmuştur. Bunlar, Kureyş Kabilesi ile bu tepede anlaşma yaptılar.

Şehrin dış mahallelerine çöle yakın bölgelere Arap kökenli olmayan köleler, çeşitli meslekteki yabancılar, Yahudi ve Hristiyanlar yerleşmişlerdi. Bunların sosyal statüleri nedeniyle şehrin en uzak yerlerinde barınmaktaydılar. Tüm kabileler, asalet ve şerefine göre yerleştirilmişlerdi. Şehir, Arabistan'da dönemin en büyük yerleşim merkezlerinden olup nüfusu on bin civarındadır.

Mekke halkı çoğunlukla Müşriktir. Halk, Allah'a inanıyor, bununla birlikte putlarına Allah'a yaklaştırsınlar diye ibadet ediyorlardı. Müşrikler, Umre ve tavafta yaparlar; bazısı namaz kılarlardı. Putperestler, sünnet ve hac adetlerini ifâ ettiklerinden kendilerini "*Hanif*" olarak kabul ediyorlardı. Onlar, Melekleri, cinleri ve yıldızları Allah'a ortak koşuyorlardı. Bunlar arasında Zındık denen mazdekizme eğilimli kişiler de vardı. Bu Zındıklar, aynı zamanda Lat'a, Uzzâ'ya da tazim gösteriyor ve zamanın ebediliğine de inanıyorlardı. Hanif denen birkaç kişi putlara ibadete karşı çıkmışlardır. Ancak, siyasî ve dinî bir grup oluşmadı. Batılılar, Hanif ismini istismar ederek İslam'ın iddia ettikleri "*Haniflik*"den doğduğunu söylemişlerdir. Ayrıca, Hz. Peygamber ile Adnan arasındaki Kureyş'in atalarını *Hanif* olarak gösterme çabaları Kureyş'in yüceltilmesini sağlayıp İslam gibi bir dinin Peygamberden önce de var olduğunu ispatlamaya yöneliktir.

Kâbe'nin yönetimini yapan Mekke'nin de yöneticisi sayılırdı. Hz. İbrahim, Kâbe'yi yaptıktan sonra İsmail onun yönetimini üstlendi. Yönetim işi, İsmailoğullarından Kayzâr'a kadar devam etti. Kayzâr ölünce yönetim Cürhüm'e geçti. Yemen'de yönetim tecrübesine sahip olan Cürhümîler Mekke dışında da etkin oldular. Cürhümîlerden sonra Huzâa yönetime gelmekle birlikte idarî yapılarda fazla bir gelişme görülmemiştir. Huzâa'dan sonra yönetimi ele geçiren Kusay, şehirde

mevcut kurumları geliştirmekle birlikte yeni kurumlar ihdas etti. Mekke’de yapılan tüm hizmetleri kontrol altına alıp Daru’n-Nedve’ye baēladı. Kusay, Kâbe içerisine putları toplayarak şehri büyük bir hac merkezi yapıp kervan ticareti yapanlara Mekke’nin kutsallıēını kabul ettirdi. Kusay kendisine itaat edilen tek lider oldu. Kusay’dan sonra Mekke’de yönetimi tek kişi deēil, seçkin bir sınıf yürütmüştür. Neticede Mekke tek yöneticisi olmayan kendine has bir “*Oligarşi Rejimi*”ne sahipti.

BİBLİYOGRAFYA

ABDULBÂKÎ, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemu'l-Müfrehes li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Mısır, 1945.

_____, *Mu'cemu Ğarîbi'l-Kur'ân Mustahricen min Sahihi'l-Buhârî*, İstanbul, 1985.

ABDURREZZÂK (824/1436), *Musannef*, I-VI, Beyrut, 1970.

AHMED b. HANBEL (241/855), *Müsned*, I-III, (Çağrı Yayınları), İstanbul, 1992; *Müsned*, I-VI, Beyrut, 1969.

AHMED CEVDET PAŞA, *Kısâs-ı Enbiyâ ve Tevârihi Hulefâ*, I-II, İstanbul, 1991.

AHMED EMİN, *Fecru'l-İslâm*, (çev. Ahmed Serdaroğlu), Ankara, 1976.

ALGÜL, Hüseyin, *İslam Tarihi*, I-IV, İstanbul, 1986

ALÎ B. EBÎ TALİB(40/661), *Dîvâmu Ali b. Ebî Talib*, (Şerh: Yusuf Feryat, 5. Baskı, Beyrut, 1988).

ÂLÛSÎ, Mahmûd Şükrî (1270/1853), *Bulûğu'l-Ereb fî Marifeti Ahvâli'l-Arab*, 1. Baskı, Beyrut, 1314.

_____(1270/1853), *Ruhu'l-Meâni fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'u'l-Mesâni*, I-XXX 4. Baskı, Beyrut, 1305.

ARCÛN, Muhammed Sadık, *Min Nabâtihî İlâ Bîsetihî*, Mısır, 1971.

ASIM EFENDÎ, *Okyanus (Kamus Tercemesi)*, I-III, İstanbul, 1305.

ASKERÎ, Ebû Hilal el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl (395/1005), *el-Evâil*, (haşiye: Abdurrezzâk Ğalib el-Mehd), Lübnan, 1997.

el-ASMAÎ, Abdülmelik b. Kureyb (217/832), *Tarihu'l-Arab Kable'l-İslâm* (thk. Muhammed Hasen Ali Yasin), Bağdad, 1959.

ATEŞ, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, I-XII, İstanbul, 1989.

AYCAN, İrfan, "Sakif Kabilesi ve Tâif Şehrîne İslam Tarihi Açısından Bir Bakış", *AÜİFD*, XXXIV, Ankara, 1999.

_____, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*, Ankara, 1990.

BAKIR, Abdulhalik, *Hiz. Ali Dönemi*, Ankara, 1991.

BA'LBEKÎ, Ruhî, *el-Mevrîd (Arabic-English)*, Beyrut, 1990.

el-BEKRÎ el-MISRÎ, Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman (952/1566), *Dürretü'l-Mükellele fî Fethi Mekketi'l-Müşerreffe el-Mübeccele*, (thk. Muhammed Hicâzî), Beyrut, 1987.

el-BEKRÎ el-Endelusî, Abdullah b. Abdilaziz (487/1094), *Mu'cem Masta'cem Min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâd*, (thk. Mustafa Saka), I-IV, Beyrut, 1403.

el-BELÂZURÎ, Ebi'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabir (279/892), *Futûhu'l-Buldân*, (thk. Abdullah Enis Tıbbâ, Ömer Enis Tıbbâ), Beyrut, 1987.

_____, *Kitâbu'l-Cümel Min Ensâbi'l-Eşrâf*, (thk. Suheyl Zekkâr, Rıyâd Ziriklî), I-XIII, Beyrut, 1996.

el-BETÂNÜNÎ, Muhammed Lebîb, *Rihletü'l-Hicâziyye*, (2. Baskı), Kahire, 1329 H.

el-BEYHÂKÎ (458/1066), *Delâilü'n-Nübüvve*, I-II, Mısır, 1969.

el-BEYHÂKÎ, Ebu'l-Fadl (480/1087), *Tarihü'l-Beyhâkî*, (Arapça'ya terceme: Sadık Neşet, Yahya el-Haşşam), Beyrut, 1982.

BİLÂDÎ, Âtîk b. Ğays, *Fedâilü Mekke ve Hürmeti'l-Beyti'l Harem*, Mekke, 1993.

_____, *Meâlimu Mekketi't-Tarihiyye ve'l-Eseriye*, Mekke, 1983.

BİLGİÇ, Emin, "Hititlerden Önceki Anadolu Halkının Evlilik Hukukunun Orijinal Tarafları", *AÜDTCFD*, C. IX, S, 1-2, Mart Haziran, Ankara, 1951.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâli Alisi ve Tefsîri*, I-VIII, İstanbul, 1966.

BİCÂVî, Ali Muhammed ve arkadaşları, *Eyyâmu'l-Arab fî'l-Cahiliye*, Beyrut, (trç).

BOZKURT, Nebi, "Asrı Saadette Evler ve Ev Hayatı", *Asrı Saadette İslam*, (Editör Vecdi Akyüz), I-V, İstanbul, 1994.

BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmail (256/870), *el-Camiu's-Sahih*, I-III, (Çağrı Yayınları), İstanbul, 1992; *es-Sihâh*, I-VIII, İstanbul, 1329.

_____, *Tarihü's-Sağîr ve Kitâbu Duafâi's-Sağîr*, 4. Baskı, Lahor, 1982.

BUHL,FR, "Cürhüm", *İA.*, MEB, III.

_____, "Hanif", *İA.*, MEB, V

BUSTANÎ, Kerim ve arkadaşları, *Müncidü'l-Ebcedî*, Beyrut, 1993.

CAETANÎ, Leoni, *İslam Tarihi*, (Çev. Hüseyin Cahid), I-X, İstanbul, 1924-1927.

- el-CÂHİZ, Ebû Osman Amr b. Bahr (255/869), *el-Beyân ve 't-Tebyîn*, I-III(?), (trç).
- _____, *el-Mehâsin ve 'l-Ezdâd*, Beyrut, 1991.
- _____, *Resâilü 'l-Cahiz (er-Resâilü 's-Siyâsiyye Fadlu Haşim Ala Umeyye)*, Beyrut, 1987.
- _____, *Kitâbu 'l-Heyevân*, I-VII, (1.ve2.Cild Mısır, 1357; 3.ve 4.cild Mısır, 1359).
- CAN, Yılmaz, *İslam Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, Ankara, 1995.
- el-CERR, Halil, *Lârûs Mu'cemu 'l-Arabi 'l-Hadîs*, Paris, 1973.
- CERRAHOĞLU, İsmail, "Kur'an-ı Kerim ve Hanifler", *AÜİFD*, C. XI, Ankara, 1963.
- _____, *Tefsir Usulu*, 7. Baskı, Ankara, 1989.
- CEVÂD ALÎ, *Tarîhu 'l-Arab Kable 'l-İslâm*, I-X, Mısır, 1993.
- CEVÂD BAHONER, Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam Öncesi Cahiliye ve Günümüzün Din Gerçeği*, (Çev. Hasan Çiftçi, Nimet Yıldırım), Erzurum, (trç.)
- el-CEZÂİR, Ebû Bekir Câbir, *Akîdetü 'l-Mümin*, Kahire, 1985.
- CRONA, Patricia, *Meccan Trade And the Rise of İslam*, Princeton, 1987.
- CUBRÂN Mes'ûd, *Râid*, I-III, Beyrut, 1981.
- el-CUMAHÎ, Muhammed b. Selâm (231/847), *Tabakâtü 'ş-Şuarâ*, (thk. Şerh: eş Şeyh Muhammed Suveyd), Lübnan, (trç.)
- ÇAĞATAY, Neşet, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, Ankara, 1989.
- _____, *Başlangıçtan Abbasilere Kadar İslam Tarihi*, Ankara, 1993.
- _____, Hz. Peygamber'in Soyu, Çocukluğu ve Gençliği", *Makeleler ve İncelemeler*, Konya, 1983.
- ÇANTAY, Hasan Basrî, *Kur'an-ı Hakim ve Meâlî Kerim*, I-III, İstanbul, 1974.
- ÇETİN, Nihat, *Eski Arap Şiiri*, İstanbul, 1973.
- ÇELEBİ, Ahmed, *İslam öncesi Mekke ve Tarih Anlayışımız*, (Çev. Hasan Fehmi Ulus), İstanbul, 1997.
- _____, *Mevsûatu Tarihi 'l-İslamiyye*, I-X, Kahire, 1983.
- ÇELİKKOL, Yaşar, *Birinci Yüzyılda Medine Şehri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1995.

ÇIĞ, Muazzez İlmiye, *Sümer Yazılarına ve Arkeolojik Buluntulara Göre İbrahim Peygamber*, İstanbul, 2000.

DAHLÂN, Ahmed b. Zeynî (670/1886), *Hulâsatü'l-Kelâm fî Beyânî Umerâi'l-Beledi'l-Haram*, Mısır, 1305.

_____, *Sîretü'n-Nebi*, Mısır, 1308.

DAİRETÜ'L-MEÂCİM, *Kâmûsu'l-İktisâd ve't-Ticâre (Arabica-English)*, Lübnan, 1986

DÂRİMÎ, Abdullah b. Abdurrahman (255/869), *Sünenü'd-Dârimî*, I, (Çağrı Yayınları), İstanbul, 1992; *Sünen*, I-IV, Mısır, 1966.

DAYF, Şevkî, *eş-Şiir ve'l-Ğmâ fî'l-Medîne ve Mekke*, Kahire, 1979.

DEBBAĞOĞLU, Ahmed, *İslam İktisâdına Giriş*, İstanbul, 1979.

DEMİRCİOĞLU, Halil, *Roma Tarihi*, 1. Cild, TTK, Ankara, 1998.

DERVEZE, İzzet, *et-Tefsîru'l-Hadis*, (Çev. Şaban Karataş), I-VII, İstanbul, 1998.

_____, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, I-III, İstanbul, 1995.

DİYARBAKIRLI, Said Paşa, *Mir'âtü'l-Iber*, (1. Cild bulundu), İstanbul, 1304.

ed-DÎNEVERÎ, Ahmed b. Davud (282/895), *el-Ahbâru't-Tivâl*, (thk. Abdulmun'im Amir), 1. Baskı, Kahire, 1960.

DİYARBEKRÎ, Ali b. Muhammed b. el-Hasen (990/1582), *Tarihu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi Nefis*, I-II, beyrut, H. 1283.

DOSTAL, Walter, "Mecca before the time of Prophet attempt of an anthropoligal İnterpreation", *Der İslam*, LXVIII, 2, Berlin, 1991.

DÖNDÜREN, Hamdi, *Delilleriyle İslam Hukuku, Şahıs, Aile ve Çözümlü Miras*, Konya, 1977.

EBÛ İSHAK, İBRAHİM b. Abdillah, b. Necrâmiyye el-Katib, *Eymânu'l-Arab fî'l-Cahiliye*, (Harun Abdusselam'ın beş kitabı içerisinde), Kahire, 1343.

EBÛ DAVUD, Süleyman b. Eş'as el-Ezdî (275/888), *Sünemu Ebî Davud*, I-V, (Çağrı Yayınları), İstanbul, 1992.

EBÛ DAYF, Mustafa Ahmed, *Dirâsât fî Tarihi'l-Arab Minzu Makable'l-İslam İla Zuhuri'l-Emeviyyîn*, İskenderiyye, 1982.

EBÛ HALÎL, Şevkî, *Hadaratü'l-Arabîyyü'l-İslâmiyye ve Mu'cez an Hadarati's-Sabika*, 1. Baskı, Dımaşk, 1994.

EBÛ UBEYD, el-Kasım b. Sellâm el-Haravî (224/839), *Kitâbü'n-Neseb*, (thk. Mer-yem Muhammed Hayruddin, Tarih Master Tezi), Dımaşk, 1989.

_____, *Ğarîbu'l-Hadis*, (Muhammed Abdulmuid Gözetiminde), I-IV, 1. Baskı, Beyrut, 1396 H.

EBÛ UBEYDE, Ma'mer b. el-Musenna et-Teymî (209/824), *Kitâbu Eyyâmi'l-Arab Kable'l-İslam*, (thk. Adil Casim el-Beyâtî), I-II, 1. Baskı, (trz), 1987.

EBU'L-FİDÂ, İsmail b. Ali b. Mahmut b. Ömer (732/1331), *Tarihu Ebi'l-Fidâ (Musemmâ el-Muhtesar fi Ahbâri'l-Beşer)*, (tlk: Mahmûd Deyyûb, 1. Baskı), I-VI, Beyrut, 1417.

EBU'L-FİDÂ, İsmail b. Muhammed b. Ömer (732/1331), *Kitâbu Takvîmi'l-Buldân*, Paris, 1820.

EBU'L-HASEN el-BASRÎ HASEN, *Risâletü'l-Hasen el-Basrî fi Fedâili Mekke*, Mekke, 1410.

EBÛ ZUR'A, en-Nasrî, Abdurrahman b. Amr b. Abdillâh b. Safvân (281/894), *Tarih*, (Haşiye: Halil el-Mansur), 1. Baskı, Beyrut, 1996.

EBÛ'L-FADL İVAD, Ahmed, *Mekke fi Asrı Makable'l-İslâm*, Rıyad, 1981.

EDDÎ ŞÎR SEYYİD, *Mu'cemu'l-Elfâzi'l-Fârisiyye ve'l-Muarrebe*, Beyrut, 1990.

ENÎS, İbrahim ve arkadaşları, *Mu'cemu'l-Vâsıt*, I-II, Kahire, 1972.

el-ESEDÎ, Nasreddin, *Mesâdiru's-Şi'ri'l-Cahiliye ve Kîmetuha't-Tarihiyye*, Beyrut, 1996.

ESİN, Emel, *Mecca Blessed Madinah the Radiant*, (London 1974), Novara, 1963.

EYÛP SABRÎ PAŞA (1889), *Mir'âtü Mekke*, İstanbul, 1304.

el-EZDÎ, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan b. Dureyd, *el-Melâhim ve Zeylu'l-Melâhim*, (Şerh: İbrahim Attas el-Cezâire, Harun Abdusselam'ın beş kitabından biri), Kahire, 1347.

EZRÂKÎ, Ebû'l-Velid Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed (224/839), *Ahbâru Mekke ve Ma Câe Fihâ Mine'l-Âsâr*, (I-II bir arada), (thk. Rüşdî Salih Melhas), I-II, 8. Baskı, Mekke, 1996.

el-FÂKİHÎ, Ebu'l-Abdillah, Muhammed b. İshak İbni Abbas (279/892), *Ahbâru Mekke fî Kadîmi'd-Dehri ve Hadîsihi*, (thk. Abdülmelik b. Abdillâh b. Dehîş, (2. Baskı), Beyrut, 1994,

el-FARÛKÎ, İsmail Raci, Luis Lamia el-Farukî, *İslam Kültür Atlası*, (Çev. Mustafa Okan Kibaroglu, Zerrin Kibaroglu), İstanbul, 1999.

el-FASÎ, Muhammed b. Ahmed (832/1429), *el-İkdü's-Semîn fî Tarihi'l-Beledi'l-Emîn*, I-VIII, Kahire, 1959.

_____, *l-Muknî Min Ahbâri'l-Mulûk ve'l-Hulefâ ve'l-Vulât*, (thk. Muhammed Altuncu), 1. Baskı, Halep, 1986.

_____, *Şifâu'l-Ğerâm bi Ahbâri'l-Beledi'l-Harâm*, I-II, 1. Baskı), Beyrut, 1985.

FAYDA, Mustafa, *İslamiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, Ankara, 1982.

FAZLURRAHMAN, *Ana Komularıyla Kur'an*, (Çev. Alpaslan Açıkgenç), Ankara, 1993.

_____, *Sîret Ansiklopedisi*, I-VI, İstanbul, 1990.

el-FERRÂ, Ebî Yâlâ Muhammed b. Hüseyin (458/1066), *el-Ahkâmu's-Sultânîyye*, (thk. Muhammed Hamid el-Faykî), Beyrut, 1983.

FÎRÛZÂBÂDÎ Muhyiddin (817/1420), *Kamûsu'l-Muhit*, I-IV, Beyrut, 1952, 1992 ve Kahire, 1306 baskıları.

FUAD ALÎ RIZA, *Ümmü'l-Kurâ Mekketi'l-Mükerreme*, Beyrut, 1972.

GERALD DE GAURY, *Rulers of Mekke*, London, 1951.

GÖLPINARLI, Abdulbâki, *Sosyal Açısından İslâm Tarihi ve İslam'ın İlk Devri*, İstanbul, 1991.

GÜNALTAY, Şemseddin, "Kable'l-İslam Arablar ve TedeYYünleri" *DFİFM*, Sayı, 3, 1. Sene, Ağustos, İstanbul, 1926.

_____, "Kable'l-İslam Araplarda İçtimâî Aile", *DFİFM*, 3.Sayı, 1.Sene, Ağustos, İstanbul, 1926

_____, *İran Tarihi (En Eski Çağlardan İskenderin Asya Seferine Kadar)*, TTK, Ankara, 1987.

_____, *Perslerden Romalılara Kadar Selevkoslar, Nabatîler, Galatlar, Bitinya ve Bergama Krallıkları*, 2. Baskı, Ankara, 1987.

_____, *Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark, Elam, Mezopotamya*, Ankara, 1987.

ĞALÎ, Vecdi Rezzâk, *el-Mu'temed, Mu'cemu'l-Vâsıt fî Mustalahâtî'l-İlim ve'l-Felsefe ve'l-Ulûmu'l-İnsaniyye*, Beyrut, 1993.

HAKÎM, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillâh (404/1017), *el-Müstedrek Ala's-Sahihayn fî'l-Hadîs*, I-IV, Rıyad(trz).

HALİFE b. HAYYAT (240/854), *Kitâbu't-Tabakât*, (thk. Süheyl Zekkâr), Beyrut, 1993.

_____, *Tarih*, (thk. Mustafa Necip Fevvaz, Hikmet Keşlî Fevvâz), Beyrut, 1995.

HAMİDULLAH, Muhammed, "el-İlâf veya İslâm'dan Önce Mekke'nin İktisâdî-Diplomatik Münasebetleri", *AÜİFD*, (Çev. İsmail Cerrahoğlu), VIX, s. 213-222, Ankara, 1961.

_____, *Aziz Kur'an*, (Çev. Abdulaziz Hatib, Mahmut Kanık), İstanbul, 2000.

_____, *Hz. Peygamberin Savaşları*, İstanbul, 1991.

_____, *İslam Anayasa Hukuku*, (Editör: Vecdî Akyüz), İstanbul, 1995.

_____, *İslam Peygamberi*, (Çev. M. Said Mutlu), I-II, 3. Baskı, İstanbul, 1972.

_____, *İslam'da Devlet İdaresi*, (Çev. Kemal Kuşçu), Ankara, 1971.

_____, *Makaleler*, (Terc: İhsan Süreyyâ Sırma), İstanbul, 1986.

_____, *Mecmuatu'l-Vesâiki's-Siyâsiyye lil-Ahdi'n-Nebeviyye ve'l-Hilafeti'r-Raşıde*, 5. Baskı, Beyrut, 1985.

HAMMÂDE, Abdulğâni, *Tarihu Mekketi'l-Mükerreme (Buğyetü'l-Merâm bi Ahbâri'l-Beledi'l-Harâm*, Haleb, 1964.

HAMRUS, İbrahim ve arkadaşları, *Mu'cemu Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, I-II, Tahran, 1326.

HASEN İBRAHİM HASAN, Ali İbrahim Hasan, *en-Nuzûmu'l-İslamiyye, Siyâsî, İdârî, Mâlî, Kadâîyye*, 1. Baskı, Mısır, 1939.

_____, *Tarihu'l-İslâm es-Siyâsî ve'd-Dînî ve's-Sekâfî ve'l-İçtimâî*, I-IV, 7. Baskı, Beyrut, 1964.

HASSAN b. SABÎT, el-Ensârî (37/650), *Dîvânu Hassan b. Sabit*, Beyrut, (trz).

HAZÎN, Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Bağdâdî, *Lübâbü't-Te'vîl fi Meâni't-Tenzîl*, I-II, Mısır, 1331.

HEMDÂNÎ, Hasan b. Ahmed b. Yakûb (334/945), *Sifâtü Cezîreti'l-Arab*, (thk. Muhammed b. Ali el-Ekvâ), Rıyâd, 1974.

_____ *el-İklîl*, (thk. Muhibuddin el-Hatib), 10. Kitap, Kahire, 1368.

HENNÂ, el-FAHURÎ, *Tarihu'l-Edebi'l-Arâbî*, 12. Baskı, Beyrut, 1987.

HENSÂ, Tûmader, binti Amr b. Hars b. Berîd b. Riyad b. Yakaza b. Asiyye b. Hufâf b. İmriu'l-Kays (24/646), *Dîvânü'l-Hansâ*, (thk. Abdusselâm el-Cevfî), Beyrut (trç.).

HEVÂRİZMÎ, Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yusuf Kâtibi'l-Hevârizm, *Mefâtihu'l-Ulûm*, (2. Baskı), Kahire, 1981.

HEYKEL, Mehmet Hüseyin, *Haz. Muhammed Mustafa*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul) İstanbul, 1945.

İBNÜ'L-İBRÎ, Ğurîğuriyus b. Ahrun b. Tabîl el-Malatî, (669/1286), *Tarihu Muhtesari'd-Duvel*, Lübnan, 1983.

HEYSEMÎ, Nureddin Ali b. Bekir (807/1424), *Mecmâu'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*, I-X, Beyrut, 1979.

el-HİMYERÎ, Muhammed Abdulmun'im, (249/863), *er-Ravdu'l-Mi'târ fi Haberi'l-Aktâr, Mu'cemu'l-Coğrafiyye*, (thk. İhsan Abbas), 1. Baskı, Beyrut, 1974.

HİTTÎ, Philip K., *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, (Türkçe terc: Salih Tuğ, I-IV, İstanbul, 1980.

el-ISBAHÂNÎ, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh (430/1014), *Kitâbu Delâilü'n-Nübüvve*, 1. Baskı, Beyrut, 1988

el-ISFAHANÎ, Ebu'l-Fereç, Ali b. Hüseyin (356/969), *Kitâbu'l-Eğânî*, I-XXI, Mısır, 1929, Kahire, 1969-1979, 1923 baskıları.

el-ISTAHİRÎ, el-Kerhî, İbrahim b. Muhammed (346/957), *Mesâlikü'l-Memâlik*, Leiden, 1927.

İBN ABDİLBERR, el-Kurtûbî (468/1071), *el-İstiâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, (thk. Adil Ahmed el-Mevcud ve arkadaşları), I-IV, Beyrut, 1995.

İBN ABDİRABBİH, Ahmed b. Muhammed el-Endelusî, (327/937), *Kitâbu'l-İkdi'l-Ferîd*, I-VII, 1. Baskı, Beyrut, 1991.

- İBN ASÂKİR, Ebu'l-Kasım Ali b. Hasen (571/1176), *Tarih*, I-VII, Beyrut, 1979.
- İBN BATTÛTA, Muhammed b. Abdillâh et-Tancî (779/1377), *Rihle, Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâib'l-Esfâr*, I-II, Beyrut, 1992.
- İBN CÛBEYR, Muhammed b. Ahmed el-Kinânî el-Endelusî (614/1227), *Rihle, Tezkiretü bi'l-Ahbâr an İttifakâti'l-Esfâr*, Beyrut, 1907.
- İBN DUREYD, Muhammed b. Hasen (321/933), *el-İştikâk*, (thk. Abdusselam Muhammed Harun), 1. Baskı, I-II, Beyrut, 1991.
- İBN EBÎ ŞEYBE (?), *Musannef*, I-XI, Bombay, 1979.
- İBN FADLULLAH, el-Ömerî(749/1348), *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*, (thk. Ahmed Zeki Paşa), I-II, Kahire, 1924.
- İBN HABİB, Ebû Cafer Muhammed (245/859), *Kitâbu'l-Muhabber*, (thk. ElizaLichtenstater), Haydarâbâd, 1942.
- _____, *Kitâbu'l-Münammak fî Ahbâri Kureys*, (thk. Hurşid Ahmed Farık), 1. Baskı, Beyrut, 1405).
- İBN HACERU'L-ASKALÂNÎ, Ahmed b. Ali b. Hacer (852/1448), *el-İsâbe fî Tem-yîzi's-Sahâbe*, I-IX, Beyrut, 1995.
- _____, *Fethu'l-Bârî bi Şeri Sahihi'l-Buhâri*, (thk. Abdulaziz b. Abdillâh b. Baz), I-XVII, Beyrut, 1996
- İBN HACERU'L-HEYTEMÎ, İmam Hafız (973/1486), *Mebleğu'l-Ereb fî Fahri'l-Arab*, (thk. Yusra Abdulğınâ Abdullah), Beyrut, 1990.
- İBN HALDUN, Abdurrahman b. Haldun (808/1406), *Kitâbu'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtedâ ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-Arab ve'l A'cem ve'l-Berber ve Men Eserehum Min Zevi'l-Sultâni'l-Ekber*, I-VII, Beyrut, 1992.
- İBN HAZM, Ali b. Ahmed (456/1064), *el-Faslu fî'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, I-V, Beyrut, 1977.
- _____, *Cemheretü Ensâbi'l-Arab*, I-II, 1. Baskı, Beyrut, 1983.
- İBN HAVKAL, Ebu'l-Kasım (367/977), *Kitâbu Sureti'l-Arz*, 2. Baskı, I-II, Leiden, 1987
- İBN HİBBÂN, Muhammed b. Hibban İbni Ahmed (354/965), *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, Beyrut, 1991.

İBN HİŞAM, Ebû Muhammed Abdilmelik (218/833), *es-Sîretü 'n-Nebeviyye*, (thk, tşk: Ömer Abdusselam Tedmûrî), I-IV, Beyrut, 1993.

İBN İSHAK, Muhammed b. İshak b. Yesar (151/768), *Sîretu İbni Ishak lil-Musemmâti bi Kitâbi 'l-Mübtedâ ve 'l-Mebâsi ve 'l-Meğâzi*, Konya, 1981.

_____, Muhammed, *Siyer*, (Çev. İhsan Özel), İstanbul, 1991.

İBN KEMAL PAŞA, el-Vezîr Ahmed b. Süleyman (940/1554), *Risâletün fî Tahkiki Ta'rîbi 'l-Kelime 'l-A'cemiyye*, (thk. Muhammed Sevvânî), Dımaşk, 1991.

İBN KESİR, Ebu'l-Fidâ, İsmail b. Kesîr (774/1372), *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, *Büyük İslam Tarihi*, (terc. Mehmet Keskin), I-XV, İstanbul, 1994.

_____, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut, 1966.

_____, *Kısâsu 'l-Enbiyâ*, 1. Baskı, Beyrut, 1992.

_____, *es-Sîretü 'n-Nebeviyye*, (tashih: Uztaz Ahmed Abduşşafi), I-II, Lübnan (trç.).

_____, *Muhtesaru Tefsîri İbni Kesîr*, (thk ve ihtisar: Muhammed Ali es-Sabûnî), I-III, Dersaadet (trç.).

İBN KUDÂME, el-MAKDİSÎ(620/1223), *et-Tebyîn fî Ensâbi 'l-Kureşîyyîn*, 2. Baskı, Beyrut, 1988.

İBN KUTEYBE, Abdullah b. Müslim b. Kuteybe (276/889), *Te'vilü Müşkili 'l-Kur'ân*, (Şerh. Seyyid Ahmed Sakar), 2. Baskı, Kahire, 1973.

_____, *el-Meârif*, (thk. Servet Ukkâşe), (trç.), 1993 ve Mısır, 1324.

_____, *Uyûnu 'l-Ahbâr*, I. Cild, Meârif kenarında basılmış), Mısır, 1324.

İBN MÂCE (275/888), *Sünen*, I-II, Mısır, 1952, İstanbul, 1992, (Çağrı Yayınları).

İBN MİSKEVEYH, Ebî Ali er-Râzî (421/1029), *Tecâribü 'l-Ümem*, (thk. Ebu'l-Kasım İmamî), I-III, Tahran, 1987.

İBN NEDİM, İshak b. Nedim b. Muhammed b. İbn Nedim (378/988), *el-Fihrist*, (thk. İbrahim Ramazan), 1. Baskı, Beyrut, 1994

İBN RUSTAH, Ahmed b. Ömer (300/913), *Kitâbu 'l-A'lâku 'n-Nefise*, (thk. M. J. De Goeje), I-II, Leiden, 1891

İBN ŞERYE, Ubeyd b. Şerye el-Cürhümî, *Fi-Ahbâri 'l-Yemen ve Eş'ariha ve Ensâbiha A'lâl-Vefa ve 'l-Kemâl*, (Ticân ile birlikte) Haydarabad, 1347.

İBN SA'D (230/844), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-IX, Beyrut, 1985.

İBN ZUHAYRATİ'L-KUREYŞİYYİ'L – Mekkî el-Hanefî, *Kitâbu'l-Câmiî'l-Latif fi Fadli Mekke ve Binâi'l-Beyti's-Şerîf*, (Wastonfeld Die Chroniken der stand Mekke Baskısı, 2. Cild), 1-4 :Beyrut, 1964.

İBNU'D-DIYA, el-Mekkî, Muhammed b. Ahmed (854/1452), *Tarih u Mekketi'l-Müşerefe ve'l-Mescidi'l-Harâm ve'l-Medineti's-Şerife ve Kabri's-Şerîf*, (thk. Alau İbrahim el-Ezherî), Beyrut, 1997.

İBNÜ'L-ESÎR, İzzuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fi't-Tarih*, I-XIII, Beyrut, 1867 (Ofset Baskı).

_____, *Usdü'l-Ğâbe fi Marifeti's-Sahâbe*, I-V, Beyrut (trz).

İBNÜ'L-FAKÎH, Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî (289/903), *Kitâbu'l-Buldân*, (1. Baskı), Beyrut, 1996.

İBNÜ'L-MÜCÂVİR, Cemaluddin Ebi'l-Feth Yusuf b. Yakub b. Muhammed (690/1292), *Tarihu'l-Müstabsir, Sifâtu Yemen ve Mekke*, Leiden, 1951.

İBNÜ'L-KELBÎ, es-Sâib, Hişam b. Muhammed b. Bişr (204/820), *Kitâbu'l-Asnâm (Putlar Kitâbı)*, (Çev. Beyzâ Düşüngen), Ankara, 1969.

_____, *Cemheretü'n-Neseb*, (thk. Mahmut Firdevsi'l-Azîm, Elyazma Ofset), I-III, Dimaşk, 1990.

_____, *Nesebu Maad ve'l-Yemen el-Kebîr*, (thk. Naci Hasan), I-II, Beyrut, 1988.

İBNÜ'L-VERDÎ, Ziyaeddin Ömer b. Muzaffer (749/1348), *Tarihu İbni'l-Verdî*, I-II, 1. Baskı, Beyrut, 1996.

İBRAHİM MAHMUD, "İslam'dan Önceki Mekke'de Sosyal ve İktisâdî Şartlar", *Tarih Risâleleri*, İstanbul, 1995.

İBRAHİM SAMURÂRÎ, *Mu'cemu'l-Ferâid, Ferâidu Luğaviyyetun Kâdimetun Hadisatun Mine'l-Mu'cemi'l-Erdâbiyyeti't-Telid*, Lübnan, 1984.

el-İLLÎ, Salih Ahmed, *et-Tanzîmâtü'l-İctimaiyye*, Bağdat, 1953.

İMAM MUHAMMED (189/799), *Siyerü'l-Kebir İslam Devletler Hukuku*, 1972, (Şerh, Serahsî, Çev. Said Şimşek, İbrahim Sarmış), İstanbul, 1980.

İNAN, Afet, *Eski Mısır Tarihi*, TTK, Ankara, 1998.

IZUTSU, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, (çev. Süleyman Ateş), Ankara, (trz.).

IZUTSU, Toshihiko, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, (Çev. Selahattin Ayaz), İstanbul, (trç.).

KA KA KHEL, Muhammed Nazeer, "Political System in Pre-Islamic Arabia", *Islamic Studies*, Vol, XX, Winter, No, 4, İslamabat, 1981.

el-KALKAŞANDÎ, Ebî'l-Abbas Ahmed (821/1418), *Nihâyetü'l-Ereb fî Marîfeti'l-Ensâbi'l-Arab*, (thk. İbrahim Ebyarî), Beyrut, 1991.

_____, *Subhu'l-A'sâ fî Sinaâtî'l-Inşâ*, I-XIV, Kahire, 1963.

KANNÛBÎ, Hamid Sadık, *Mu'cemü'l-Müennesâti's-Semâiyye el-Arabiyye ve'd-Dahîle*, Beyrut, 1978.

KARAMAN, Hayreddin, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1974.

_____, *Yeni Kamûs*, (9. Baskı), İstanbul, 1982.

_____, *İslam Hukukunda İçtihad*, Ankara, (trç.)

el-KAZVÎNÎ, Zekerîyya b. Muhammed b. Mahmud (682/1283), *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, 1998.

KEHHÂLE, Ömer Rıza, *Mu'cemu Kabâili'l-Arab el-Kadîme ve'l-Hadîse*, I-V, 8. Baskı, Beyrut, 1997.

KERRÂRE, el-Hacc Abbas, *ed-Dîn ve Tarihu'l-Haremeyni'l-Şerîfeyn*, 3. Baskı, Mısır, 1964.

KEYLÂNÎ, Muhammed Seyyid, *Zeylu Milel ve'n-Nihal li-Şehristânî*, Kahire, 1976.

KİTABI MUKADDES(Eski ve Yeni Ahit), İstanbul, 1997.

KİNDERMANN, H., "Sûk", *İA.*, MEB, XI.

KİSTER, M. J., "Hira, Some Notes on its relations with Arabia" *Arabica*, Tome, XV, 145, Leiden, 1968.

_____, Mecca and Temim (Espect of their Relation), *JESHO*, Leiden, 1965.

_____, "Mecca and The Tribes of Arabia; Some Notes on their Relations" *Studies in Islamic History*, (Editet, by M. Sharon), Jaruselem, 1986.

_____, "Some Reports Concerning Mecca from Cahiliye To İslam", *JESHO*, XV, Leiden, 1972, 1983.

KÖKSAL, Âsım, *Peygamberler Tarihi*, I-II, Ankara, 1995.

KRAMER, S. N. *Tarih Sümer'de Başlar*, (Çev. Muazzez İlmiye Çığ), TTK; Ankara, 1995.

KUDÂME b. CAFER (328/938 veya 337), *el-Harâç ve Sinaâtü'l-Kitâbeti*, Bağdat, 1981.

KUNBUS, Abdulhalim Muhammed, *Mu'cemü'l-Elfâzi'l-Müştereke fi'l-Luğâti'l-Arabiyye*, Beyrut, 1987.

el-KUTBÎ en-NAHRAVÂNÎ, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed (990/1602), *Kitâbu'l-A'lâm bi A'lami Beytillâhi'l-Harâm*, (İşraf: Said Abdulfettah, Thk ve tak: Hişam Abdilaziz Ata), Mekke, 985 (de neshedildi).

el-KÜRDÎ, Halil b. el-Hüseynî, (663'de yazılır), *el-Bed'ü ve't-Tarih*, (2 cild halinde altı cild, 663'de yazılır) (trz.)

el-KÜRDÎ, el-Mekkî Muhammed Tahir, *Kitâbü't-Tarihi'l-Kavîm li Mekke ve Beytillâhi'l-Kerîm*, I-VI, Mekke, 1385.

LAMMENS, H, "Les" Ahabis et l'organisation Militaire a la Mecgue au siecle de l'Hegire, *Journal Asiatiugi*, 1916, Pp. 452-482.

_____, "Mahzûm", *İA.*, (MEB), VII.

_____, "Mekke", *İA.*, MEB, VII.

_____, "Kureyş", *İA.*, MEB, VI.

_____, *La Mecque a'la ve illa de l'Hegira*, Bayrout, 1924.

LEWİS, Bernard, *Tarihte Araplar*, (Çev. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul, 2000.

LEYMÛD, Hamid Mahmud b. Muhammed, *Muntekâ'n-Nukûl fi Sîreti A'zâmi Resûl*, Mekke, 1982.

LINGS, Martin, *ilk Kaynaklara Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, İstanbul (trz.)

LOUMBARD, Mouris, *el-Coğrafiyye et-Tarihiyye lil-Alemi'l-İslâmiyye Hilâli Erbaati'l-Ülâ*, Dımaşk, 1979.

M. MEBRÛK NÂFÎ, *Asra Makable'l-İslam*, 2. Baskı, Mısır, 1952.

MACÎT, Nedim, *Şirk ve Müşrik Toplum*, Konya, 1992

MAKDİSÎ el-BEŞŞÂRÎ (388/988), *Ahsemu't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*, 2. Baskı, I-II, Leiden, 1938.

el-MAKDİSÎ, Mutahhar b. Tahir (355/964), *Kitâbü'l-Bed'i ve't-Tarih*, I-VI, Paris, 1'inci ve 2'inci Cild, 1899, 3'üncü Cild 1903, 4'ncü cild 1907, 5'inci Cild 1899, 6'ıncı cild, 1899..

MAKRİZÎ, Takiyuddin Ahmed b. Ali, (845/1444), *İttihazu'l-Hunefâ bi Ummeti'l-Fatimiyyîn el-Hulefâ*, (thk-tlk. Cemaleddin Şeyyal), Kahire, 1948.

_____, *en-Nizâ ve'l-Tehâsüm Beyne Benî Umeyye ve Benî Haşim*, Leiden, 1888.

MANTRAN, Robert, *İslam'ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*, (Çev. İsmail Kayaoğlu), Ankara, 1981.

MALİK b. ENES, Ebû Abdullah (179/789), *Muvatta*, I-II, (Çağrı Yayınları); İstanbul, 1992.

MÂVERDÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed (450/1058), *Ahkâmu's-Sultâniyye*, Mısır, 1996;

_____, *İslâmda Hilâfet ve Devlet Hukuku*, (Çev. Ali Şafak), İstanbul, 1976.

_____, *A'lâmu'n-Nübüvve*, (thk: Muhammed Şerif Sukker), Beyrut, 1992.

MECDÎ VEHBİ, Kâmil el-Mühendis, *Mu'cemu'l-Mustalahâtî'l-Arabiyye fî'l-Luğât ve'l-Edeb*, Lübnan, 1944

MEHMED VEHBÎ EFENDÎ, *Hülasâtü'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'ân*, I-XVII, İstanbul, 1969.

el-MERZÛKÎ, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed (421/1030), *Kitâbu'l-Ezmine ve'l-Emkine*, Haydarâbâd, 1312-1332.

MES'ÛDÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin (346/957), *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdimu'l-Cevher*, I-IV, Beyrut, 1988.

_____, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Beyrut, 1893.

MEVLÂNÂ MUHAMMED ALÎ, *Sîretü'n-Nebi*, (terc: Ali Genceli), Ankara (trç)

el-MEYDÂNÎ, Ebu'l-Fazl Ahmed b. Muhammed (518/1124), *Mecmau'l-Emsâl*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), I-IV, Kahire, 1871, 1978, 1979.

MEZ, Adam, *Omuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, İslam Rönesansı*, (Çev. Salih Şaban), İstanbul, 2000.

el-MİLİBÂRÎ, Zeyneddin b. Abdülaziz, (900'ler), *Irşâdu'l-Ibâd İlâ Sebili'r-Reşâd*, (trz).

MİRALAY HACI MUSTAFA Hamî Bek, *Menâfîi'l-Huccâc*, İstanbul, 128.

MUHAMMED b. AHMED b. İlyâs el-Hanefiyye, *Bedâiu'z-Zuhûr fî Vekâi'd-Duhûr*, (?), (trz).

MUHAMMED b. HAFİZ, *Ahbâru Mekkiyye*, (Elyazma, İstinsah Tarihi, 1061).

MUHAMMED b. ABDULVAHHAB (1206/1816), *Kitâbu't-Tevhid*, Kahire, 1985.

MUHAMMED b. YEMANÎ, eş-Şeyh, *Kitâbu Tuhfeti'l-Âşikîn (Tavsîfu Mekke ve Medine*, (Elyazma, İstinsah eden, Mustafa İbni Emîrşâh, 997).

MUHAMMED RÜŞDÎ, *Medeniyyetü'l-Arab fî'l-Cahiliye ve'l-İslâm*, Mısır, 1911.

MUHİBBÎ TABERÎ, Ahmed b. Abdillâh b. Muhammed (694/1306), *el-Kırâ li Kâsidi Ümmi'l-Kurâ*, (Takdim. Mustafa el-Sakka), Beyrut, (trz).

MUHYİDDİN el-HATÎB, *İtticahu Mevcâti'l-Beşeriyye fî Cezîreti'l-Arab*, (Abdusselam Harun'un beş kitabı içerisinde), Kahire, 1344.

el-MÜBÂREK, el-Furî Safiyyurrahmân, *er-Rahîku'l-Mahtûm*, *Peygamberimizin Hayatı ve Daveti* (Çev. Halil İbrahim Kutluay), İstanbul, 1999.

el-MÜBERRED, Muhammed b. Yezîd (285/898), *Nesebu Adnan ve Kehtân*, (thk. Abdülaziz el-Meymenî), Kahire, 1936.

MÜELLİF MEÇHUL, VI. Asır, Neşr ve talik: *Sa'd Zağlûl*, Abdulhamid, *Kitâbu'l-İstibsâr fî Acâibi'l-Emsâr*, *Vasfu Mekke ve'l-Medine ve Mısır ve Bilâdi'l-Mağrib*, Casablanca, 1985.

MÜNECCİM PAŞA AHMED, Efendi, *Sahâifu'l-Ahbâr*, (Nedim Efendi Tercümesi), I-III, (trz.), 1142.

MÜSLİM b. HACCÂC (261/875), *Sahihu Müslim*, I-III, (Çağrı Yayınları), İstanbul, 1992.

en-NÂBİĞATU'Z-ZEBİYÂNÎ (M.604), *Dîvân*, (Şerh, Abbas Abdussatır), Beyrut, 1996

en-NASİR, Muhammed el-Hac, *el-İslâm ve'l-Ensâb*, 1. Baskı, Beyrut, 1998.

NASIR-I HÜSREV (470/1077), *Sefernâme*, (Çev. Abdulvehhab Terzi), İstanbul, 1994.

en-NEBHÂNÎ, Muhammed Farûk, *en-Nizâmu 'l-Hukûm fi 'l-Islâm, İslam Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları*, (Çev. Servet Armağan), İstanbul, 1980.

NEBÎH ÂKÎL, *Tarihu 'l-Arabi 'l-Kadîm ve Asru 'r-Resul*, 2. Baskı, Beyrut, 1983.

NEBÎL ĞATTÂS, Cohans Robertson, *Kâmûsu 'l-İdâre Ma Mesredi bi 'l-Mustalahâtî 'l-İngilizîyye*, Beyrut, 1983.

en-NEDVÎ, Ebu'l-Hasen, *es-Sîretu 'n-Nebevîyye*, (Çev. Abdülkerim Özaydın), İstanbul, 1992.

NESÂÎ Ahmed b. Şuayb (303/915), *Sünenu 'l-Kübrâ*, I-II, (Çağrı Yayınları), İstanbul, 1992.

_____, *Kitâbu 'd-Duafâ ve 'l-Metrûkîn*, 4. Baskı, Lahor, 1982.

en-NEVEVÎ, Muhyiddin b. Şeref (676/1277), *Tehzîbu 'l-Esma ve 'l-Luğât*, I-III, 1. Baskı, Beyrut, 1996.

_____, *Şerhu 'n-Nevevî*, I-XVIII, (1. Baskı), Beyrut, 1929.

en-NİSÂBÛRÎ VAHİDÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed (468/1071), *Esbâbu 'n-Nuzûl*, Mısır, 1315, 1387 ve 1968.

NUVEYRÎ, Ahmed b. Abdilvehhab (732/1332), *Nihâyetü 'l-Ereb fi Fumûni 'l-Edeb*, I-XVIII, Kahire, 1943-1925 ve 1955.

OCAK, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, İstanbul, 1998,

O'LEARY, De Lacy, *Arabia Before Muhammed*, London, 1927.

ORTAKAYA, Mehmed, *İslam Öncesi Hicaz Bölgesi Araplarının Din Anlayışı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1955.

OSTROGORSKY, George, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara, 1995).

ÖNKAL, Ahmed, "Cumah", *DİA*, VIII, İstanbul, 1993.

ÖZDEMİR, Mehmet, "Endülüs'te Zındıklar" *AÜİFD*, XXXVIII, Ankara, 1999.

ÖZTUNA, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar*, I-VI, Ankara, 1990.

PEDRO CHALMETA, "Pazarlar", *İslam Şehri*, (Editör, R. B. Serjeant, Çev. Elif Topçugil), İstanbul, 1992.

PLESSNER, M., "Sûk", *İA*, MEB, XI.

- RÂFÎÎ, Mustafa Sadık, *Tarihi Âdâbi'l-Arab*, I-III, Beyrut, 1974.
- er-RAĞİB, el-ISFAHÂNÎ, Huseyin b. Muhammed (425/1033), *el-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân*, İstanbul, 1986.
- RAHMAN, H. U., *İslam Tarihi Kronolojisi*, [Editör, Ziyâuddin Serdar, (Çev. Abidin Büyükköse)], İstanbul, 1995.
- RAMAZANZÂDE, Mehmed Kudsî, *Mir'âtü'l-Kâinât*, 2. Cild, İstanbul, 1290.
- er-RAZÎ, Fahreddin b. İbniddin Ömer (604/1216), *Tefsîru'l-Kebîr ve Mefâtihu'l-Ğayb*, (takdim, Halil Muhyiddin Melyes), I-XXXII, Beyrut, 1995.
- er-RÂZÎ, Muhammed b. Ebû . Bekir (760/1373), *Mu'cemü'r-Râzî Muhtaru's-Sihâh*, İstanbul, 1980 (Ofset baskı).
- REŞİDÎ, Nasır b. Sad, *Teâmülü'l-Arabî't-Ticârî ve Keyfiyetühu fi'l-Asri'l-Cahiliyye*” *Dirâsâtü Tarihi'l-Cezîreti'l-Arab*, (İşraf: Prof. Dr. Abdurrahman Tayyib el-Ensârî), Beyrut, 1984.
- es-SABÛNÎ, Muhammed Ali, *Safvetü't-Tefâsir*, I-III, Mekke, 1976.
- SÂD ZAĞLÛL ABDULHAMÎD, *Fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Beyrut, 1975.
- SADIR, Karın, Nasır el-Cevâhirî, *Mu'cemu'l-Udebâ Zevi'l-Ahâti A'lâmi'l-Cebâbire*, 1. Baskı, Beyrut, 1996.
- SAFVET, Ahmed Zeki, *Cemheretü Resâili'l-Arab fi Usûri'l-Arabiyyeti'z-Zâhire*, I-IV, Beyrut, 1937.
- SAİD, el-Afgânî, *Esvâku'l-Arab fi'l-Cahiliyye ve'l-İslam*, 2. Baskı, Dimaşk, 1379.
- SALÎH, Suphi, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, (Çev. İbrahim Sarmış), İstanbul, 1982.
- SARIKÇIOĞLU, Ekrem, “Kur'ân'a Göre Müşrikler ve Putperestler”, *İslamî Araştırmalar Dergisi*, S, 27, Temmuz, 1986, s. 29.
- SEÂLÎBÎ, Abdulmelik b. Muhammed b. İsmail en-Nisâbûrî (429/1038), *Simâru'l-Kulûb fi'l-Mudaf ve'l-Mansûb ve Tezyîlü'l-Merdud Min Simâru'l-Kulûb*, (thk. İbrahim Salih. I-II, (trç). 1994
- es-SEHÂVÎ, Semseddin (902/1512), *et-Tuhfetü'l-Latîfe fi Tarihi'l-Medineti's-Şerîfe*, I-II, Beyrut, 1993.

SEM'ÂNÎ, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Horasânî (562/1166), *Kitâbu'l-Ensâb*, (takdim: Muhammed Ahmed Hellâk), I-IV, Beyrut, 1999.

SEMHÛDÎ, Abdillâh b. Seyyid el-Huseynî (911/1506), *Hülâstü'l-Vefâ*, Mısır, 1285

SERAHSÎ, Ebû Bekir Muhammed b. Ebî Sehl (483/1090), *Şerhu Siyeri Kebîr lil Şeybânî*, Haydarâbâd, 1335

_____, *Mebsût*, I-XXX, Mısır, 1912.

SEYDİŞEHRÎ, Mahmûd Es'ad, *İslam Tarihi, Tarih-i Din-i İslâm, İslamiyet Öncesi Araplar, Mekke Devrî-Medine Devrî*, İstanbul, 1995.

SHAHÎD, İrfan, "İslam Öncesi Arabistan" *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, (Editör, P. M. Hol, Ann. M.S.Lambton, Bernard Lewis, (Çev. İlhan Kutluer), I-IV, İstanbul, 1988.

SİBÂÎ, Ahmed, *Tarihu Mekke, Dirâsât fi's-Siyâse ve'l-İlim ve'l-İctimâ ve'l-Umrân*, Mekke, 1979.

SİMON, Robert, *Meccan Trade, Problems of Origin and Structure*, Budapest, 1989.

SİNÎ, Mahmud İsmail ve arkadaşları, *Mu'cemu'l-Emsâli'l-Arab*, Beyrut, 1996

SÖYLEMEZ, Mahfuz, *Emeviler Döneminde Küfe*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2000

es-SULEMÎ, Arrâm b. el-Esbağ (4. Asır Alimlerinden), *Kitâbu Esmâi Cibâli Tihâme ve Cibâli Mekke ve'l-Medine*, Beyrut, 1990.

SUPHÎ SALÎH, *Nazmu'l-İslamiyye*, (Çev. İbrahim Sarmış), İstanbul, 1981.

SUVEYDÎ, Bağdadî Muhammed b. Emin (1220/1830), *Sebâiku'z-Zeheb fi Marifeti Kabâili'l-Arab*, Beyrut, (trç).

SUYÛTÎ, Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekir (911/1505), *Lübâbu'n-Nukûl fi Esbâbi'n-Nuzûl*, (Çağrı Yayınları), İstanbul (trç).

_____, *Tenvîru'l-Hevâlek Şerhu Alâ Muvatta*, I-III, Beyrut (trç.)

_____, *Tarihu'l-Hulefâ*, 1. Baskı, İstanbul, 1952.

SÜHEYL ZEKKAR, *Tarihu'l-Arab ve'l-İslâm Minzu Kable'l-İslam ve Hettâ Karni's-Sabi'lil-Hicre*, Dımaşk, 1991.

es-SÜHEYLÎ, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh b. Ahmed (581/1185), *er-Ravdu'l-Unf fi Sîreti'n-Nebeviyye li-İbni Hişam*, (İbn Hişam'la birlikte basılmıştır), (tlk. Mecdi b. Mansur b. Siyyedu's-Şuarâ), 1. Baskı, Beyrut, (trç.).

SÜLEYMAN HÜSNÜ, *Tarihu'l-Âlem*, I-IV, İstanbul, 1291.

eş-ŞAFÎÎ, Muhamed b. İdris (204/614), *er-Risâle*, (Çev. Abdulkadir Şener), Ankara, 1997.

ŞAİR NABÎ, *Hicâz Seyahatnâmesi*, İstanbul, 1966.

eş-ŞANKITÎ, Muhammed Mahmûd İbni Telâmîz et-Terkiz, *Muallakâtı's-Seb'a*, Mısır, 1319.

ŞEBBENDERZÂDE, Ahmed Hilmi ve Ziyâ Nur, *İslam Tarihi*, I-II, İstanbul, 1982.

ŞEHİDÎ, Seyyid Cafer, *Bir İslam Tarihi Tahlîlî*, I-II Ankara(trç.).

ŞEHİRİSTÂNÎ, Muhammed b. Abdilkerim b. Ebî Bekir (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, I-II, Kahire, 1976.

ŞEMSEDDİN SÂMÎ, *Kamûsu'l-A'lâm*, I-VI, İstanbul, 1366

_____, *Kamûs-u Türkî*, İstanbul, 1317

eş-ŞERİF İDRİSÎ, Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdris, (560/1166), *Kitâbu Nüzheti'l-Müşâk fi İhtirâki'l-Âfâk*, I-II, Beyrut, 1989.

eş-ŞERİF, Ahmed İbrahim, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Cahiliye ve Ahdi'r-Resûl*, Kahire, 1985.

ŞEŞEN, Ramazan, *İbn Fadlan Seyahatnâmesi*, İstanbul, 1995.

ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali, *el-Fevâidul-Mecmua fi Ehâdisi'l-Mevdûa* (thk: Abdurrahman b. Yahya el-Muallimi el-Yemânî), Kahire, 1960, 113.

ŞEYH INAYETULLAH, "İslam Öncesi Arap Düşüncesi" *İslam Düşünce Tarihi*, (Editör, M. M. Şerif), I-IV, İstanbul, 1990.

ŞİBLÎ ed-DİMAŞKÎ, Muhammed b. Abdillâh (797/1407), *Mehâsinü'l-Vesâil fi Ma'rifeti'l-Evâil*, (Thk. Muhammed Altuncı), 1. Baskı, Lübnan, 1992.

ŞİBLÎ NUMÂNÎ, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, (Çev. Talip Yaşar Alp), I-II, İstanbul, 1975.

ŞİBLÎ, Mevlânâ, *Asr-ı Saadet İslam Tarihi*, (trç.Ömer Rıza Doğrul), I-V, İstanbul, 1973.

ŞİRVÂNÎ, Harun Han, *İslamda Siyâsî Düşünce ve İdâre*, (Çev. Kemal Kuşçu), Ankara, 1965.

ŞUKÛN, Ziya, *Ferhengi Ziya Farsça-Türkçe Lügat*, I-III, İstanbul, 1996.

TABERÎ, Muhammed b. Cerîr (310/922), *Tarihu 'l-Umem ve 'l-Mulûk*, I-XIII, Beyrut, 1987.

TAHA HÜSEYİN, Şi'ru'l-Cahiliye, (trç.)

_____, *Vadu 'l-Hakk*, Mısır, 1954.

TANYU, Hikmet, *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler*, I-II, İstanbul, 1979.

TEFTAZÂNÎ, Ebû Nâim Ahmed b. Abdillâh (430/1042), *Kitâbu Delâilü 'n-Hübüvve*, 1. Baskı, Beyrut, 1988.

_____, *Şerhi 'l-Mekâsid*, I-II, İstanbul, 1318

et-TEHÂNEVÎ, Mevlevî Muhammed Ali b. Ali, *Kitâbu Keşşâfî Istilâhâtî 'l-Fumûn*, Kalkuta, 1826, (İstanbul, 1984 Ofset Baskı).

TEVFİK BERRO, *Tarihu 'l-Arabi 'l-Kadîm*, Beyrut, 1996.

TİRMİZÎ, Muhammed b. İsa (279/892), *es-Sünnemü 't-Tirmizî*, I-III, (Çağrı Yayınları), İstanbul, 1992; *Sünen*, I-V, Mısır, 1356.

TOSUN, Mebrûre, *Kadriye Yalvaç, Sümer Babil, Assur Kamunları ve Ammi-Şaduka Fermanı*, Ankara, 1989.

TÜMER, Günay, *Birûniye Göre Dinler ve İslam Dinî*, Ankara, 1986.

TÜRK DİL KURUMU, *Türkçe Sözlük*, I-II, (9. Baskı), Ankara, 1981.

TÜRK DİL KURUMU, *İmlâ Klavuzu*, Ankara, 2000

ÜÇÖK, Bahriye, *İslamdan Dönerler ve Yalancı Peygamberler*, İstanbul, 1982.

ÜNAL, Ali, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, İstanbul, 1986.

el-VÂKİDÎ, Muhammed b. Ömer (207/822), *Kitâbu 'l-Meğâzî*, I-III, (thk. Marsden Jones, I-III, Londra, 1965.

VEHB İBNİ MÜNEBBİH (110/720), *Kitâbu 't-Ticân fî Mulûki Himyer*, Haydarâbâd, 1347.

VİDA, Ge Levi Della, "Kusay", *İA*, MEB, VI.

WATT, W. Montgomer, *İslam Düşüncesinin teşekkül Devri*, (Çev. Etem Ruhi Figlali), Ankara, 1981.

_____, *Dünyada İslam Vahyi*, (Çev. Mehmet S. Aydın), Ankara, 1982.

_____, *Hız Muhammed Mekke'de*, (Çev. Ramî Ayas, Azmi Yüksel), Ankara, 1986.

_____, *Muhammed'in Mekke'si*, (Çev. Mehmed Akif Ersin), Ankara, 1995.

_____, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (çev. Ruhî Fiğlali), Ankara, 1981.

_____, *Kur'an'a Giriş*, (Çev. Süleyman Kalkan), Ankara, 2000.

_____, *Muhammed At Mecca*, London, 1953.

WEHR, Hans, *A Dictionary of Modern Written Arabic, Arabic-English*, (Etided bys J. Milton Cowan), 3. Baskı, Lübnan, 1961.

WELHAUSEN, Inlius, *İslamiyetin En Eski Tarihine Giriş*, (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul, 1960.

YA'KÛBÎ, İbn Vadih, Ahmed b. Ebî Yakûb (294/897), *Kitâbü'l-Buldân*, (thk. Mj. De Goeje), Leiden, 1891.

_____, *Tarih*, (I-II), Beyrut, (trç.)

YAKÛT, el-HAMEVÎ, Yakût b. Abdillâh er-Rumî (626/1229), *Mu'cemü'l-Buldân*, I-VII, Beyrut, 1995.

YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, I-IX, İstanbul, 1940.

YILDIRIM, Celal, *Ahkâmü'l-Kur'an ve İhtilâfu'l-Eimme*, I-II, İstanbul, 1972.

YILDIZ, Hakkı Dursun, "Arabistan", *DİA*, III, İstanbul, 1991.

YILDIZ, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 1. Ve 2. Cildler, İstanbul, 1989.

YUSUF NABÎ, *Tuhfetü'l-Haremeyn*, (Osmanlıca), İstanbul, 1265.

YÜKSEL, Ahmed Turan, *İslam'ın İlk Döneminde Ticarî Hayat*, İstanbul, 1999.

ZAMBAVER, Ed. Won, *Mu'cemü'l-Ensâb ve'l-Usratu'l-Hâkîme fi't-Tarihi'l-İslamî*, (Yay. Zeki Muhammed Hasan, Hassan Ahmed Mahmud), Mısır, 1951.

ez-ZEBÎDÎ, Muhammed Murtaza el-Hüseynî el-Vâsitî, (H. 1205), *Tâcu'l-Arûs Min Cevâhiru'l-Kâmûs*, I-XX, Beyrut, 1994.

ez-ZEHABI, Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1347), *Düvelü'l-İslâm*, Beyrut, 1985.

_____, *el-İber fi Haberi Men Ğaber*, I-IV, Beyrut, 1985.

_____, *Tarihu'l-İslam*, I-III, Kahire, 1927.

_____, *el-Hulafâu'r-Raşidün Min Tarihi'l-İslam*, Beyrut, 1988.

_____, *Sîretü A'lâmu'n-Nubelâ*, (thk. Salah el-Müneid, Dâru'l-Meârif, (trz).

ez-ZEMAHŞERÎ, Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer el-Hevârizmî (583/1193), *An Hakaiki't-Tenzil ve'l-Uyûnu'l-Ekâvi'l fi Vucûhi't-Te'vîl*, I-IV, Beyrut (trz).

_____, *el-Cibâl ve'l-Emkine ve'l-Miyah*, 2. Baskı, Necef, 1357.

_____, *Esâsü'l-Belâğâ*, Beyrut, (trz.).

ez-ZEVZENÎ, Hüseyin b. Ahmed, *Şerhu'l-Muallakâti's-seb'a*, (tk. Muhammed Hayr Ebu'l-Vefa), Beyrut, 1990.

ZEYDÂN, Corci, *Tarihu't-Temeddüni'l-İslam*, I-V, Beyrut (trz).

_____, *Kitâbu'l-Arab Kable'l-İslâm*, Mısır, 1908, Kahire, 1953, Rıyad, 1981.

ZUHAYLÎ, Vahbe, *et-Tefsîru'l-Münîr fi'l-Akîde ve's-Şerîa ve'l-Menhec*, I-XXXII, 1. Baskı, Dımaşk, 1991

ez-ZÜBEYRÎ, Mus'ab b. Abdillâh (236/850), *Kitâbu Nesebi Kureys*, (thk. E. Lecvi Provençal), Kahire, 1953.

Çelikkol, Yaşar, Mecca in Jahiliyye Period(400-600 AD.), Doctora's Thesis, Advisor. Prof. Dr. İrfan Aycan, 275p.

SUMMARY

Mecca at the (pre-İslamic) Age of Ignorance it is not known the exact time of settlement around Mecca. Settling in Harem, however began with the construction of Kaaba by Hazreti İbrahim. Amâlika, later Cürhüm tribe come to Harem. After conquering Mecca in the 200 SBC, Huzâa tribe took Mecca under its control till the 400's AD. And declared idolatry as a formal religion.

Kinane, In the 440's AD, which came from İsmail family and its section Kureys, tribe lived spreadly around the city. Kusay b. Kilâb gathered these tribes, and banished Huzâa from the city. Kusay restored the city in a planned way and got Kureys tribe settled around Kaba. He organized the social establishments by new the applications.

Had himself admitted a inugue king being obeyed. So Mecca turned into state site. Besides Kureys tribe had got an authority in Mecca, there were the other tribes living there.

Paganism as a religion was dominant in the city. Beside believing in Allah, pagans were worshipping for Idols in order to reach Allah, there were people believing in Christianity, Judaism and atheism (Dehriilik and Mazdekizm) in Mecca. Kureys was indulgent to the other religions.

Regime approached to monarchy by help of Kusay, later than him it turned in to oligarchy based on wealthy aristocrat.

Key words : İslam, City, History, Mecca ,Jahiliyye

Çelikkol, Yaşar, Cahiliye Döneminde Mekke(M.400-600), Doktora Tezi, Danışman, Prof. Dr. İrfan Aycan, 275s.

ÖZET

Mekke çevresinde yerleşimin zamanı bilinmemektedir. Kuvvetli rivayetlere göre Harem içerisinde yerleşim ise Hz. İbrahim'in Kâbe'yi yapması ile başlamıştır. Amâlika ardından Cürhüm kabileleri Harem'e gelmiştir. M.Ö. 200'lerde Hüzâa Kabilesi Mekke'yi işgal ederek M.S. 400'lere kadar Mekke yönetimini ele alıp, Mekke'de putperestliği resmi din haline getirmiştir. M.S.440'larda İsmail soyundan olan Kinâne ve onun kollarından birisi olan Kureyş Kabilesi, şehir çevresinde dağınık bir şekilde yaşamaktaydı. Kusay b. Kilâb bu kabileleri bir araya getirip Huzâa' yı şehirden uzaklaştırdı. Kusay bir şekilde şehri yeniden kurdu ve Kureyş Kabilesi'ni Kâbe çevresine yerleştirdi. Mekke'de yeni uygulamalarla sosyal kurumları düzenledi ve kendisini itaat edilen tek kral olarak kabul ettirdi. Böylece Mekke, site devleti haline geldi. Mekke'de Kureyş Kabilesi otorite sahibi olmakla birlikte diğer kabileler de yaşamaktaydı. Şehirde din olarak şirk hakimdi. Müşrikler Allah'ın varlığını kabul edip O'na ulaşmak için putlara taparlardı. Mekke'de Hristiyan, Yahudi ve Zındıklığa (Dehrilik ve Mazdekizm) inananlar vardı. Kureyş, diğer inançlara karşı hoş görülüydü.

Mekke'de yönetim Kusay'ın rolüyle monarşiye yaklaşmış olup Kusay'dan sonra zengin asillere dayalı bir oligarşiye dönüşmüştür.

Anahtar Kelimeler: İslam, Şehir, Tarih, Mekke, Cahiliye.

EKLER

1.Tablolar	I-IX
2.Soy Kütükleri	X-XXXI
3.Haritalar	XXXII-XXXIV

EK-I

Tablo – I.

Mekke'nin Diğer İsimleri

Sıra No	Mekke'nin İsimleri	Düşünceler
1	Bekke	Zorbaların boynunu kıran, kalabalıklardan boynu kırılan
2	Mekketu'n- Mübareketu'n	Mübarek olan
3	Beytullah	Allah'ın evi
4	Macoraba	Batlamyus'un kullandığı Kutsal Mabet anlamındadır
5	Beyt	Ev, kutsal ev anlamında
6	Beled	Ülke
7	Beledu'l-Emin	Herkesin güven içerisinde olduğu şehir
8	Kura	Birçok insanın toplandığı yerleşim merkezi
9	Ummü'l-Kurâ	Şehirlerin Anası, Başkent, Metropol
10	Urûku'z-Zeheb	Altın damarları anlamında
11	Atik	Eski, kadim, azad edilmiş
12	Beytu'l-Atik	En eski, azad olmuş şehir
13	Salâh	Kurtuluş yeri, barış yeri
14	Bâsse	Zalimler sürüldüğü için
15	Nâsse	Su kıtlığı nedeniyle kullanılmıştır
16	Kevsâ	Abduddâr'ın mahallesinin ismi, şehrin isim olmuş
17	Mescidü'l-Harâm	
18	Harem	
19	Beytû'l-Harem	
20	Beledu'l-Harâm	Harâm kılınmış şehir
21	Tayyib	Temiz
22	Tâbe	
23	Müşerreffe	Şerefli
24	Bathâ ve Ebtâh	
25	Ummü'r-Rahm	Rahmet annesi
26	Fârân	Hz. İsmail ve Hz. Hacer'in geldiği yer

Yukarıda (Tablo – I)'de Mekke'ye verilen isimlerin bir bölümü görülmektedir. Bu isimler, halkın Mekke hakkındaki inançları olmakla birlikte Mekke'nin özelliklerini ve güzelliklerini de ifade etmektedir. Mesela, Beytû'l-Atik ismi, şehrin eskiliğinden, Harem ise şehrin dokunulmazlığından, Sid alanı oluşundan dolayı verilmiştir. Mekke, Cahiliye Döneminde dahi 10 bin kişilik bir şehir, o gün için Metropol bir şehirdir. Çünkü en kalabalık şehirlerdendi. Bu anlamda Ümmü'l-Kurâ denmiştir. Şehirlerin anası, merkezi olarak kabul edilmiştir. Yine su kıtlığını ifade eden Nâsse ismi Mekke'nin en önemli özelliğini anlatmaktadır. Yani bu isimler aynı zamanda Mekke'nin kabul edilen özellikleri ve sıfatlarıdır. İşte Nevevi'nin deyişiyle isimlerinin çokluğu şehrin özelliklerinin ve şerefının büyüklüğündendir denebilir. Mekke'de azgınlık yapanların, zalimlerin sürüldüğüne, yok edilmesine inanıldığından Mekke'ye Bekke denmiş, zorbaların boynunun kırıldığı ifade edilmiştir.

EK-II
TABLO-2-

MEKKE PAZARLARI

Sıra No	Pazar Adları	Düşünceler
1	Mekke Pazarı (Hezvere) Sûku Hezvere	Kuruluş tarihi belli değildir, şehrin kuruluşu döneminde var olabilir. Şehrin Merkezi pazarıdır.
2	Sûku'l-Leyl (Leyl Pazarı)	Gündüzleri çalışır, gece kapalıdır.
3	Sûku's-Sağır	
4	Sûku'l-Kuseyb (Kuseyb pazarı)	Bakar Mevkiinde, sanatçıların pazarıdır.
5	Safa Kapısında bir pazar	Safa kapısı yanında kurulmuş ismi bilinmemektedir.
6	Sûku'l-Ğanemi'l-Kadim (Eski Koyun Pazarı)	İbn Âmir Şi'b'indedir. Koyun satılır.
7	Sûku'l-Karnu'l-Kurd (Karnu'l-Kurd Pazarı)	Hayvan yemi satılan pazardır. Bugün yeri düzeltilmiştir.
8	Sûku'l-Mes'a (Mes'a Pazarı)	Hazvere yakınındadır. Dışardan buğday gelirdi. Fiyatlar ucuzdur.
9	Sûku Birketü'l-Macil (Birketü'l-Macil Pazarı)	Aşağı Mekke'dedir. Aynı zamanda Mesire yeridir.
10	Sûku'l-Himârin ve Kira (Merkeb ve At Pazarı)	Müddea denilen yeredir. Merkeb ve at pazarıdır.
11	Sûku'r-Rakik (Köle Pazarı)	Safa ile Merve arasında Abbas b. Abdulmuttalib'in evinin yanındadır. Köle alınır, satılırdı.
12	Sûku Mescidu'l-Haram (Mescit Pazarı)	Mescid etrafında panayır kurulurdu. Undan taşa kadar herşey satılır.
13	Rahbet (Boş Alanlar) Pazarları (Beynu'd-Dâreyn)	Hanzala ile Ebû Süfyân evlerinin boşluğunda dışardan gelen hububat, bal gibi maddeler burada satılırdı.
14	Pazar Olarak Kullanılan Evler	Saib ile Peygamber, Mahzûm dârlarında bir evde ticaret işlerini yürütürlerdi.

Yukarda (Tablo – II)'de görüldüğü gibi Mekke'de kurulan Sûklar Çarşı ve pazarın fonksiyonlarını beraberce yüklenmişlerdir. Mekke'de merkezi bir çarşı olduğu gibi, çeşitli semtlerde kurulan pazarlar görülmektedir. Bu pazarlardan çeşitli maddelerin satıldığı çarşılar niteliğinde olanlar olduğu gibi, branşlara göre kurulmuş pazarlar da vardır. Köle pazarı, Koyun pazarı gibi... Pazarlar ihtiyaçlara göre değişik semtlere dağılmıştır. Yine pazar olarak boş alanların kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca bazı evler ticaret yeri olarak kullanılmıştır. Sûku'l-Leyl dini ve siyasi nedenlerle gündüzleri çalıştırılmamıştır. Müslüman olanların ticaret yapmaması için geceleri faaliyete geçtiğinden "Gece pazarı" denmiştir.

EK-III**Tablo – III****Mekke'de Kurulan Yıllık Panayırlar**

Sıra No	Panayır Adları	Düşünceler
1	Ukkz Panayırı	Alanı 10 mildir, Nahle, Taif ve Zülmecâz arasında Mekke üç günlük yol uzaklıktadır. Zilkade Ayının sabahından itibaren 20 gün kurulur.
2	Mecinne Panayırı	Aşağı Mekke'de 10 mil (30 km) bir alandadır. Ukkâz'dan sonra on gün devam eder.
3	Zülmecâz Panayırı	Arafat'a bir fersah (5672 m.) kadar uzaklıktadır. Mecinne'den sonra Zilhicce'nin hilalinde Zulmecaz'a geçilir. Orada hac mevsimine kadar kalınır.
4	Hubâşe Panayırı	Mekke'de bir Pazar olup Recep ayında 8 gün kurulur.

Yukarıda (Tablo – III)'da görüldüğü gibi bu panayırlar senenin belli günlerinde Mekke çevresinde kurulan uluslar arası pazarlardır. Bu pazarların ilk üçü sırayla birbirini takip eder, son gün Kâbe'ye geçilir. Hac menasiki yerine getirilir. 4. Pazar ise Recep ayında kurulur. Bu pazarların hepsi Kâbe merkezlidir. Kureyş faydalanıyordu. Mekke'nin uluslar arası ticaretinin zeminini oluşturunuyordu.

EK-IV

Tablo – IV

Zemzem Kuyusunun Diğer İsimleri

Sıra No	Zemzem'in Diğer İsimleri	Düşünceler
1	Birke	Su kuyusu anlamında
2	Hezmetü Cibril	Cebrail'in kanadıyla kuyuyu kazdığı inancından kaynaklanır.
3	Sûkyatullahı İsmail	Allah'ın,Hız.İsmail'i Zemzem suyu ile suladığını gösterir
4	Seyyide	
5	Afiye	
6	Nâfia	İnsanlara sıhhat ve afiyet sağladığına inanılır.
7	Madnûne	
8	Avne	
9	Bûşrâ	
10	Safiye	Saf, Temiz anlamlarında
11	Berre	
12	İsmet	Günahsız
13	Salime	
14	Meymûne	
15	Mübareke	Kutsallığına inanılır.
16	Kafiye	Yeterli olduğu
17	Tahira	
18	Mikdat	
19	Hurramiyye	
20	Merviyye	
21	Munise	
22	Taâmût-Ta'm	Doyurucu yemeklerin en iyisi olduğu
23	Şifâu's-Sakm	Hastalıklara şifa olduğuna inanılır.

Yukarı (Tablo – IV)'de Zemzem kuyusunun diğer isimleri görülmektedir. Bu isimlerin suyun özelliklerini ve halkın inançlarını anlattığı denebilir. Çünkü suyun çıkarılış şekli, suyun özellikleri ve inançlarına göre suyu isimlendirmişlerdir. Bu isimler, Zemzem kuyusunun sıfatlarıdır. Ona yüklenen kutsallık ve bu kutsallığı ifade eden kelimeler söz konusudur. Bu isimlerin çokluğu, halkın kuyuya karşı beslediği çok farklı inanışları yansıtmaktadır denebilir.

EK-V

Tablo – V
Mekke'de Kuyular

Sıra No	Zemzem'in Diğer İsimleri	Düşünceler
1	Kerru Adem Kuyusu	Hız. Adem'in kazdığı denir. Mefcerde Şi'bu Havvadadır.
2	Hız. İbrahim Kuyusu	Zemzem'den sonra Hız. İbrahim kazar, yeri bilinmez.
3	ez-Zeva Kuyusu	Mürre b. Kilâb kazdı.
4	Rumma Kuyusu	Mürre b. Ka'b kazdı. Arafat'ın Urane'ye yakın bir yerindedir.
5	Yasura Kuyusu	Luey b. Kilâb kazdı.
6	Sire Kuyusu	Murre b. Ka'b kazdı. Harem dışındadır. Arafat'tan geliste Mekke vadisindedir.
7	Rava Kuyusu	Mekke Vadisindedir.
8	Secle Kuyusu	Kusay kazdı. Mes'a da Dâru'l-Kevâir'dedir.
9	Radmu Ala Kuyusu	Kusay kazdı. Vadinin üst tarafındadır.
10	Taviyy Kuyusu	Abduşems b. Abdumenâf, Yukarı Mekke'de Muhammed b. Yusuf'un dârındadır.
11	Bezzer Kuyusu	Haşim, Mefcer'deki bu kuyuyu kazıp, halka bağışladı.
12	Şufeyye Kuyusu	Benî Esed, Ümmühanı dârındadır.
13	Hıfr Kuyusu	Umeyye b. Abdişems, kendisi için kazdırdı.
14	Ümmü Ahrâd Kuyusu	Abduddâroğulları kazdı.
15	el-Cefr Kuyusu	Abduşems veya Umeyye kazdırdı. Ecyâdu'l-Kebirde Mahzûm dârlarının karşısındadır.
16	Ümmü Ca'lan Kuyusu	Benû Abduşems'e aittir. Mescit içerisinde kalmıştır.
17	Sûkayye Kuyusu	Esedoğulları kazdı
18	el-Ğamr Kuyusu	Sehmoğulları'nın kuyusu olup yeri belirsizdir.
19	Sûkya Kuyusu	Mahzûmoğulları
20	el-Hafr Kuyusu	Teymoğulları'ndan Abdullah b. Cud'anındır.
21	Sureyya Kuyusu	Teymoğulları'ndan Abdullah b. Cud'anındır.
22	el-Hafir	Adfoğulları kazar, bol suludur.
23	Naki Kuyusu	Âmir b. Lueyy kazar.
24	Ümmüherdan Kuyusu	Cumahoğulları kuyusudur. Abdullah b. Safvan'a aittir
25	Maramram Kuyusu	Sehmoğulları'na aittir. Mescidu'l-Haram'da kaldı.
26	Meymun Kuyusu	Meymun b. Hadrami, Hacun ile Beyt arasındadır.
28	Cübeyr b. Mut'im	Yukarı Mekke'de, Radmul Ala'dadır.

EK-V**Tablo – V****Mekke'de Kuyular**

Sıra No	Zemzem'in Diğer İsimleri	Düşünceler
1	Kerru Adem Kuyusu	Hız. Adem'in kazdığı denir. Mefcerde Şi'bu Havvadadır.
2	Hız. İbrahim Kuyusu	Zemzem'den sonra Hız. İbrahim kazar, yeri bilinmez.
3	ez-Zeva Kuyusu	Mürre b. Kilâb kazdı.
4	Rumma Kuyusu	Mürre b. Ka'b kazdı. Arafat'ın Urane'ye yakın bir yerindedir.
5	Yasura Kuyusu	Luey b. Kilâb kazdı.
6	Sire Kuyusu	Murre b. Ka'b kazdı. Harem dışındadır. Arafat'tan geliste Mekke vadisindedir.
7	Rava Kuyusu	Mekke Vadisindedir.
8	Secle Kuyusu	Kusay kazdı. Mes'a da Dâru'l-Kevâir'dedir.
9	Radmu Ala Kuyusu	Kusay kazdı. Vadinin üst tarafındadır.
10	Taviyy Kuyusu	Abduşems b. Abdumenâf, Yukarı Mekke'de Muhammed b. Yusuf'un dârındadır.
11	Bezzer Kuyusu	Haşim, Mefcer'deki bu kuyuyu kazıp, halka bağışladı.
12	Şufeyye Kuyusu	Benî Esed, Ümmühanı dârındadır.
13	Hıfır Kuyusu	Umeyye b. Abdişems, kendisi için kazdırdı.
14	Ümmü Ahrâd Kuyusu	Abduddâroğulları kazdı.
15	el-Cefr Kuyusu	Abduşems veya Umeyye kazdırdı. Ecyâdu'l-Kebirde Mahzûm dârlarının karşısındadır.
16	Ümmü Ca'lan Kuyusu	Benû Abduşems'e aittir. Mescit içerisinde kalmıştır.
17	Sûkayye Kuyusu	Esedoğulları kazdı
18	el-Ğamr Kuyusu	Sehmoğulları'nın kuyusu olup yeri belirsizdir.
19	Sûkya Kuyusu	Mahzûmoğulları
20	el-Hafr Kuyusu	Teymoğulları'ndan Abdullah b. Cud'anındır.
21	Sureyya Kuyusu	Teymoğulları'ndan Abdullah b. Cud'anındır.
22	el-Hafir	Adîoğulları kazar, bol suludur.
23	Naki Kuyusu	Âmir b. Lueyy kazar.
24	Ümmüherdan Kuyusu	Cumahoğulları kuyusudur. Abdullah b. Safvan'a aittir
25	Maramram Kuyusu	Sehmoğulları'na aittir. Mescidu'l-Haram'da kaldı.
26	Meymun Kuyusu	Meymun b. Hadrami, Hacun ile Beyt arasındadır.
28	Cübeyr b. Mut'im	Yukarı Mekke'de, Radmul Ala'dadır.

Sır No	Zemzem'in Diğer İsimleri	Düşünceler
29	Huveytıb Kuyusu	Mekke vadisinin ortasında Huveytıb dârındadır.
30	Amr Kuyusu	Amr b. Abdillâh b. Safvan Cumahî
31	Şi'bu Amr Takıb Kuyusu	Amr b. Abdillâh b. Safvan Cumahî
32	İkrime Kuyusu	
33	Cuvab Kuyusu	Mekke'de eski bir kuyudur.
34	Bekkar Kuyusu	Zitüvâ'da Irak'dan Mekke'ye yerleşmiş
35	Verdan Kuyusu	Sehm'in azatlısı nerden Fahh'dadır.
36	el-Berud Kuyusu	Huzââ'dan Muhteris el-Hî'ye aittir. Fahh'dadır.
37	Halisa Kuyusu	Hıyzran'ın Cariyesi Halise ortaya çıkarır. Mescidu İbrahim ile Arafat arasındadır.
38	Zuhayr Kuyusu	Ecyâd'dadır. Zuheyr b. Umeyye el-Mahzûmî'nin evindedir.
39	Zumm Kuyusu	Abduşems'in kuyularındandır. Hz. Hatice'nin evi yanındadır.
40	Line Kuyusu	Mekke yolunda en tatlı kuyulardandır.
41	Za'l-Harem Kuyusu	Abdumuttalib, Sakif'den Şam7aki Kahın yoluyla almıştır.
42	Rukaye Kudâme Kuyusu	Kudâme b. Muhzun kazmıştır. Urane'de Edatu'n Lebada
43	Akil Kuyusu	Akil b. Ebî Talib, Dâru'l-Beydâ'da kazmıştır.

Yukarıdaki tablo (Tablo – V)'de 45 tane kuyu ismi tespit edilmiştir. Bu, Mekke'de halkın kuyular dışında fazla bir tercihinin olmadığını gösterir. Hz. Adem'den İslami Döneme kadar aynı adet uygulanmış gelmiştir. Mekke'nin iklim şartları kuyu kazmayı zorlamıştır, denebilir. Bu kuyuların bir bölümü tüm Mekke halkı için kazılmıştır. Anlaşılan Kusay, Haşim ve Abdumuttalib gibi idarî niteliklere sahip kişiler tüm halka kuyuları kazmışlardır. İkinci olarak mahalli ve bir kabile kolu için ortak kullanım için kazılan kuyular görülmektedir. Üçüncüsü kişiler sadece kendileri için kazmışlardır. Abduşems'in kuyuları gibi ... Her ev kendisi için, imkan dahilinde kuyu kazmıştır. Yani her evin genelde bir kuyusu vardı denebilir. Yine genel olarak kuyu isimleri kazan kişilere nispet edilmiştir. Bu kuyular, Kureyşliler tarafından kazıldığı gibi, Huzâalı, Yabancılarından Mekke'de yerleşmiş olanlar, azatlı köle ve cariyeler tarafından da kazılmıştır. Kuyuların yerleri farklıdır, meskun olan her bölgede kazılmıştır, denebilir

EK_VI

Tablo – VI
Mekka Mezarlıklar

Sıra No	Mezarlık İsimleri	Düşünceler
1	Mekke Mezarlığı	Merkez Mezarlık Şi'bu Ebî Dub'da, Ma'lat'ta kibleli Kabristandır.
2	Hacun Mezarlığı	Kusay gömüldüğü, vadinin solunda Şebîke Mezarlığıdır.
3	Nasârâ Mezarlığı	Zituva'daki Anbese kuyusunun solundadır.
4	Seniyye Mezarlığı	Dâru'l-Cezzâr'in Şi'binde
5	İsimsiz Mezarlık	el-Hazm dağı dibinde
6	Kuda Seniyyesi Mezarlığı	Yukarı Mekke'de, iki dağ arasında boğazdadır.
7	Minâ Kabri	Minâ'da Sıyad mezarlığı
8	Abd Mezarlığı (Köleler)	Mağara çukurlarıdır, köleler içindir.
9	Seniyyetü'l-Makbere Mezarlığı	Ruknu Esved ile Yemânî arasında eski bir mezarlık olduğu rivayet eder.

Yukarıdaki (Tablo – VI) görüldüğü gibi daha önce Mekke'nin en büyük merkezi mezarlığı vardır. Ma'lat ve Mesfele'de iki mezarlık vardır. Yukarıdakine Mutayyabun aşağıdakine ise Ahlâf mezarlığı denmektedir. Ayrıca tüm Yukarı Mekke'deki mezarlıklara Ma'lat, Aşağı Mekke'deki mezarlıklara ise Şebîke dendiği de görülmektedir. Mezarlıklar Mekke'nin değişik semtlerine dağılmış vasiyettedir. Mezarlıklar isimlerini genellikle bulundukları semtlerden almaktadırlar. Ayrıca mezarlıkların dağların sarp boğazlarında Seniyyelerde, dere ağzlarında (Şi'b'lerde) ve dağ yamaçlarında kurulduğu da dikkat çekmektedir

EK-VII

Tablo – VII

Mekke'nin Mesire Alanları

Sıra No	Mesire Alanlarının İsimleri	Düşünceler
1	Humm Kuyusu Çevresi	Muhassab'a yakın, kuyu alanı
2	Macil Kuyusu Çevresi	Aşağı Mekke'de pazar Yeridir.
3	Mefcer	Hadra Seniyyesi ile Yezid b. Mansur dârı arasındadır. Akşam ve Sabah oraya gelirler.
4	es-Sakabe	Sebir ile Hira arasında bir tepecik eteğidir.
5	Cirane	Mekke'ye 15 km.'de kuyular bölgesidir.
6	el-Lit	Aşağı Mekke'de Macil'e yakındır.
7	Dükke	Muhassab'dadır. Kureyş orada her gün toplanırdı.

Yukarıdaki (Tablo – VII) bilgiler, Mekke halkının şehirdeki kötü iklim şartları nedeniyle kendilerine dinlenme ve temiz hava alma için belli yerleri kullandıklarını göstermektedir. Mesire alanı olarak seçtikleri yerler, özellikle kuyuların olduğu civarlardır. Anlaşıldığına göre dinlenme ve eğlenme anında su ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlamakla beraber, yeşil alanların kuyu kenarlarında olacağı düşüncesi akla gelmektedir. Ayrıca mesire alanı olarak, şartlara göre pazar yerlerini de seçmişlerdir.

EK-VIII

Tablo – VIII

Mekke'de Dâr ve Rab'alar (Mahalleler)

No	Mesire Alanlarının İsimleri	Düşünceler
1	Benî Haşim ve Benî Abdumuttalib Rab'aları Dârları	Şi'bu Ebî Talib'de Haşim, Abdumuttalib Evleri vardır.
2	Benî Haşim'in Haliflerinin Dârları	Huzâa ve Kinâne kabilelerinin dârlarıdır.
3	Benî Muttalib b. Abdimeaf Dârları	
4	Benî Muttalib b. B. Abdimenâf'ın Haliflerinin Dârları	Kudâ, Ali Şafii ve Sulemi dârlarıdır.
5	Benû Abduşems b. Abdumenâf Dârları	Babu Benî Hani b. Ebî Talib, yakınında idi.
6	Nevfel b. Abdimenâfoğullarının Dârları	Genelde Safa Merve arasındaki dâr.
7	Benî Nevfel b. Abdimenâf Dârları	
8	Benî Hâris b. Fih'r'nin Dârları	Karnu Karz yanındadır. Âl-i Vabise Alı Mürre b. Amr dârları arasındadır.
9	Esid b. Abdiluza Dârları	Mescid'e yakındır.
10	Benû Abduddâr b. Kusay Dârları	Ma'lat'tadır.
11	Benî Abduddâr'ın Haliflerinin Dârları	
12	Benî Zöhre b. Kilab Dârları	Mescidin avlusunda, Safa-Merve arasındaki evler onlarındı.
13	Benî Zöhre'nin Haliflerinin Dârları	
14	Benî Teym b. Murre Dârları	Ecyâd'da idi.
15	Benî Mahzûm b. Yakaza Dârları	Babu Ummihani binti Ebî Talib kapısı yakınındaki Ecyâdeyn'dedir.
16	Benî Adî b. Ka'b	Safa Mescid, Birke arasındadır. Aşağı Seniyye'dedir
17	Benî Cumah b. Amr Dârları	Mesfele'dedir
18	Benû Sehm b. Amr Dârları	Kuaykian'dan Kudâme ile Amr b. As Gubat dârı arasında Seniyyede.
19	Benû Sehm b. Amr'ın Haliflerinin Dârları	Seniyye yolundadır.
20	Benî Amr b. Luey Dârları	İbn Abbas, Cafer b. Süleyman, Hivar ve Uhayha dârları arasındadır.

Yukarıda (Tablo – VIII) Mekke'nin Dâr ve Rab'alarının isimleri bulunmaktadır. Bu dârlar hakkında geniş bilgi verildiğinden dolayı ayrıntılı bilgiler verilmemiştir. Tablo'da görüldüğü gibi yerleşim yerlerinin isimleri, orada yaşayan kabilelere nispet edilmiştir. Her mahalleye bir kabile yerleşmiştir. Mahalle kabileye aittir. Yine kabilelerin şerefine, itibarına göre Kabe çevresinde dairemsi şekilde dizilmişlerdir. Kabile müttelikleri de Kureyş'den olmasa dahi yerleşim hakkı elde etmiş halifleri olan kabile kontrolünde evlerini bina etmişlerdir. Mekke'deki kabile esasına dayanan bu fizikî yerleşim kabilelere dayalı idarî yapıyı da etkiliyordu. Mahalle içerisinde kabilenin reisi, mahallenin yöneticisi idi. Yani Mekke'de İskan olayı kabilecilik esasına dayanıyordu.

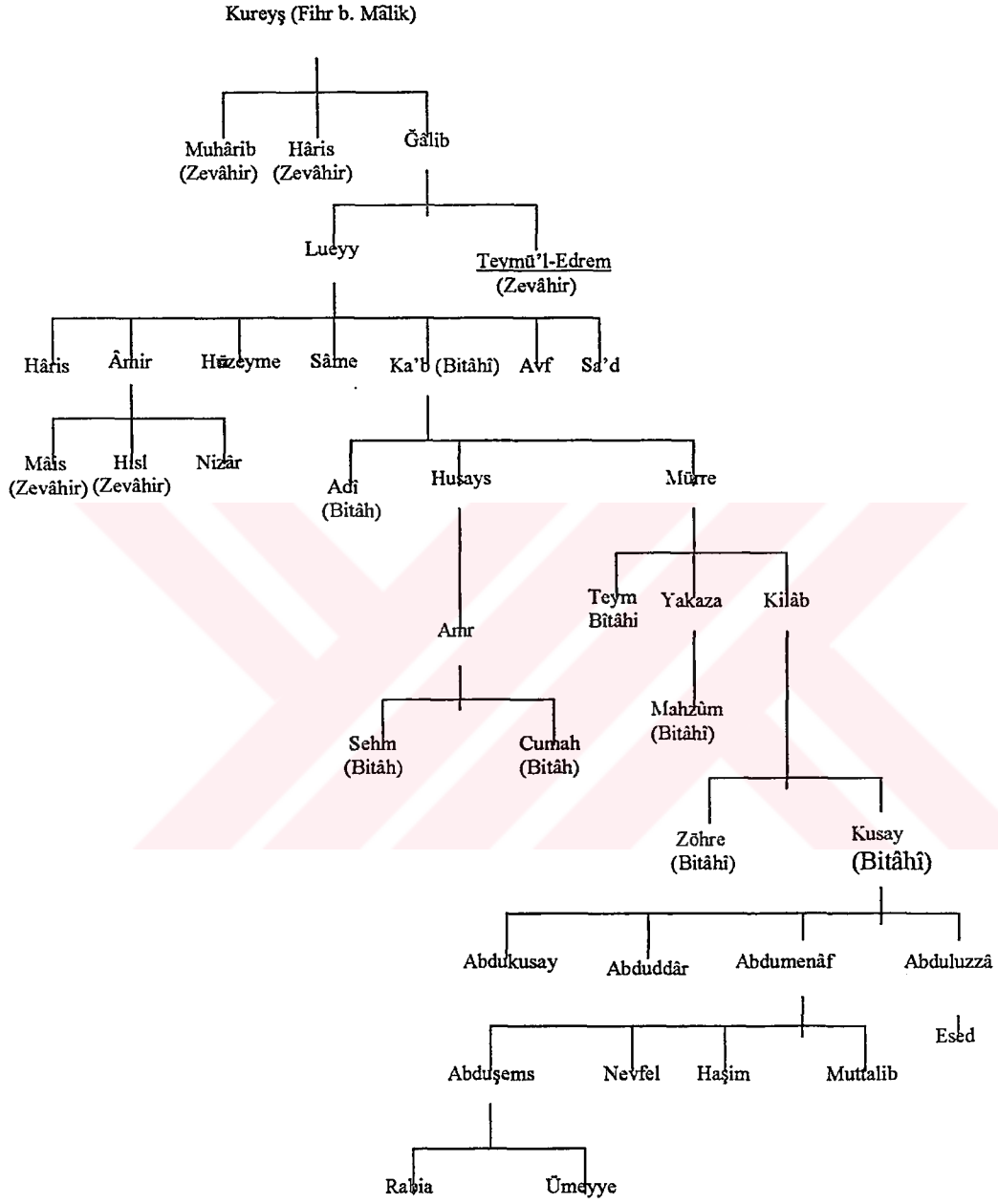
EK-IX**Tablo – IX**

SıraNo	Mesire Alanlarının İsimleri	Düşünceler
1	Seyyar Kamış ve Ahşab Evler (Huss)	Ağaç ve Kamış
2	Urûş (Kulube) Evler	Ağaç Dalı ve Yaprakları
3	Kübbât	Kerpiç
4	Cebâcib	Taş
5	Ukne (Taş Evler)	Taş
6	Cünbûze (Dairemsi) Evler	
7	Mudaru'l-Hamrâ (Kırmızı Mudar Çadırları)	Kırmızı Deri
8	Sami Taif Çadırlar	Deri
9	Kübâb (Kureyş'e Özgü)	Taş
10	Madrab (Oba) Çadırları	Kıl
11	Sûradik Çadır	Pamuk
12	Kaş	Ham Deri
13	Tıraf	İşlenmiş Deri
14	Hıfş	
15	Hibâ	Koyun Yünü ve Kıl
16	Bicâd	Deve Yünü
17	Mızalle	Kıl (Büyük Çadır)
18	Sevt	Kıl (Küçük Çadır)
19	Hacle	Gerdek Gecesi Çadırları
20	Hayme	Ağaç
21	Hazıra	Dal ve Yaprak

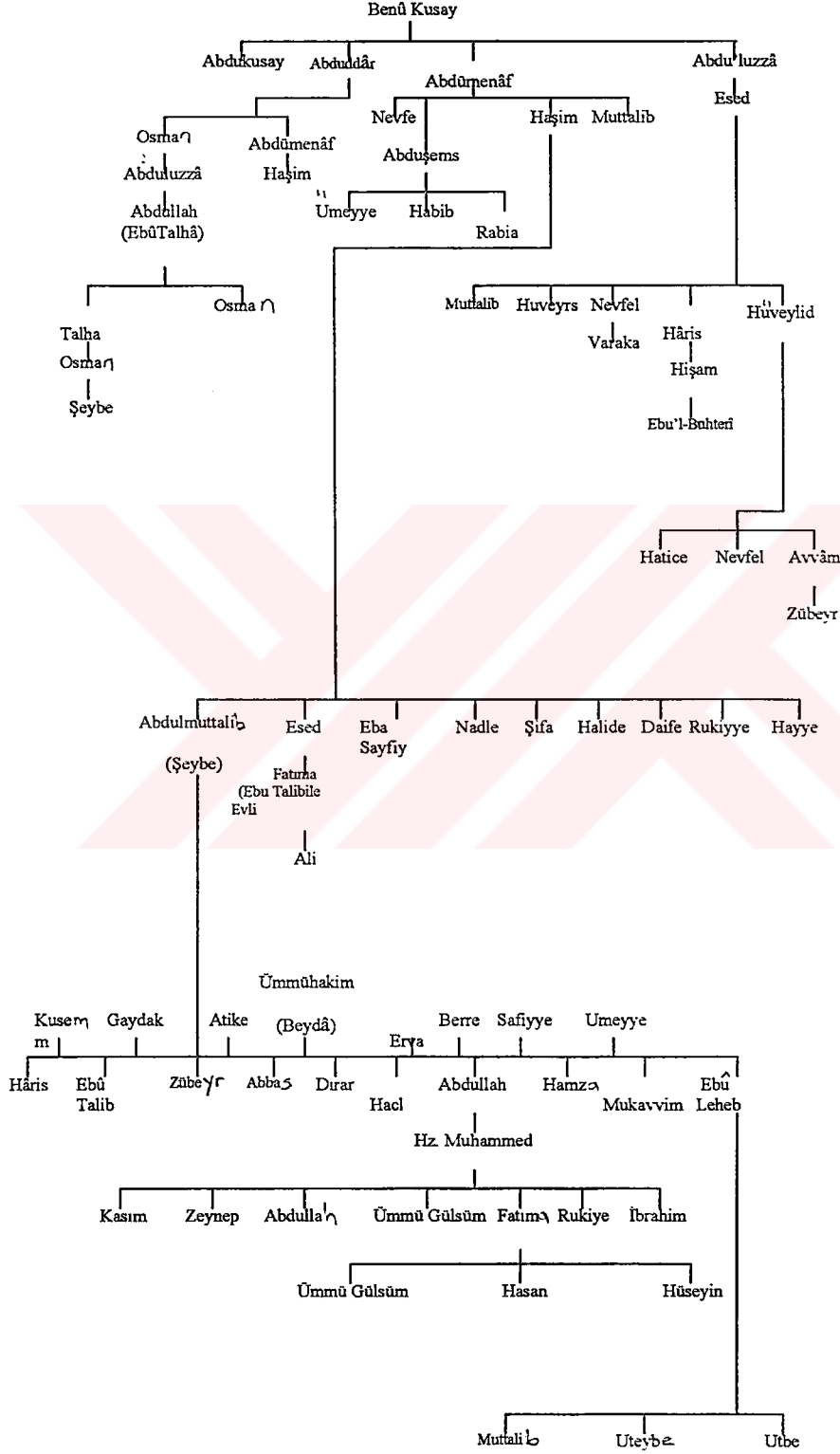
Yukarıda (Tablo – IX) sayılan 20'nin üzerindeki ev tipleri hakkında bilgi verildiğinden açıklama gereği duyulmamıştır. Mekke halkının kullandığı çok çeşitli ev tipleri görülmektedir. Bu ev tiplerini belirleyen kullanılmış olan malzemelerdir. Bunlar taş, ağaç ve yaprağı, kıl, deve ve koyun yünü, işlenmiş ve ham derilerdir. Bu malzemelerden yapılan evler toplumun her sınıfındaki insanlar için kullanılıyordu. Her sosyal sınıfın kullandığı bir ev tipi vardı. Kullanılan ev tiplerinden içerisinde barınanların zenginlikleri ve mevkileri ortaya çıkmaktadır.

EK-X

Kureys Kabileleri Soy Kütüğü

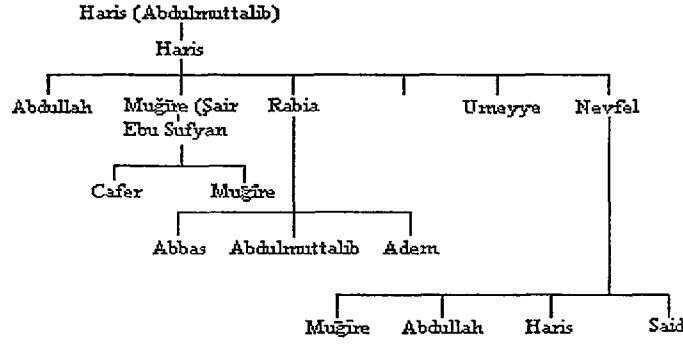

EK-XI
Kusay'ın Soy Kütüğü

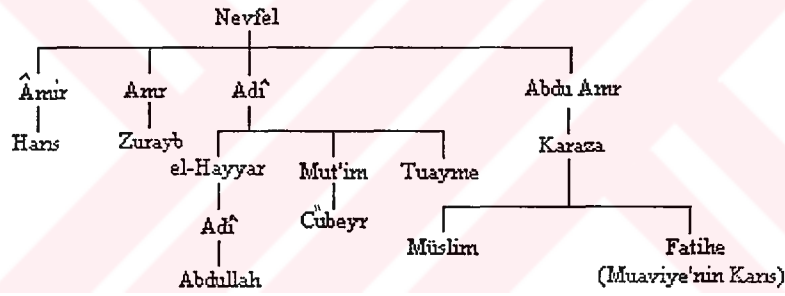

EK-XII

Benû Abdumena'f'dan Hâris b. Abdulmuttalib'in Soy Kütüğü

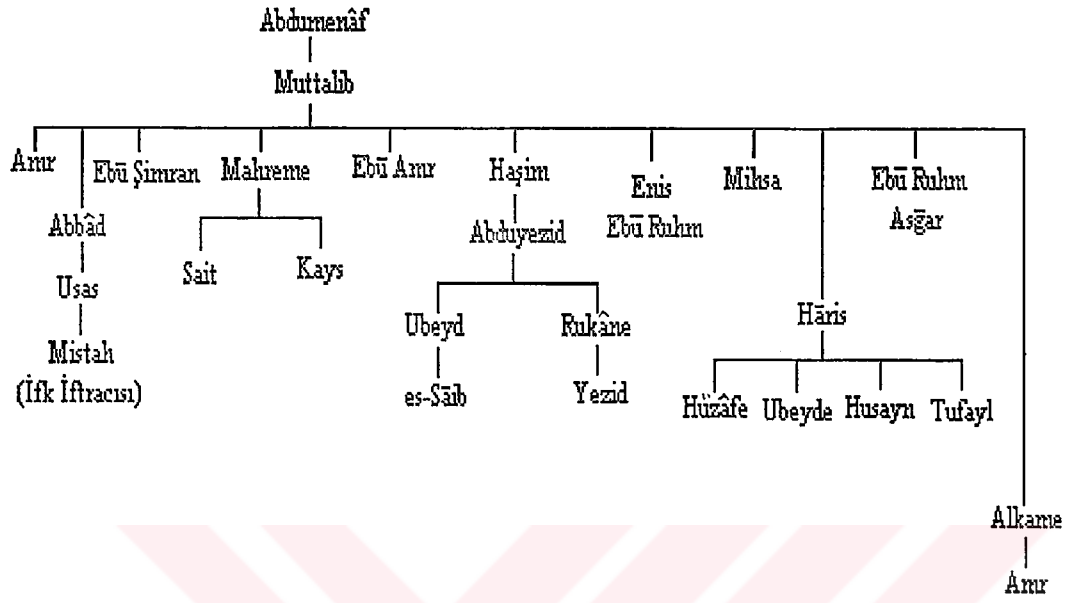

EK-XIII

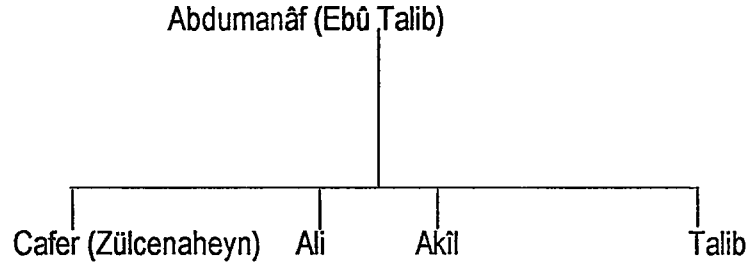

EK-XIV

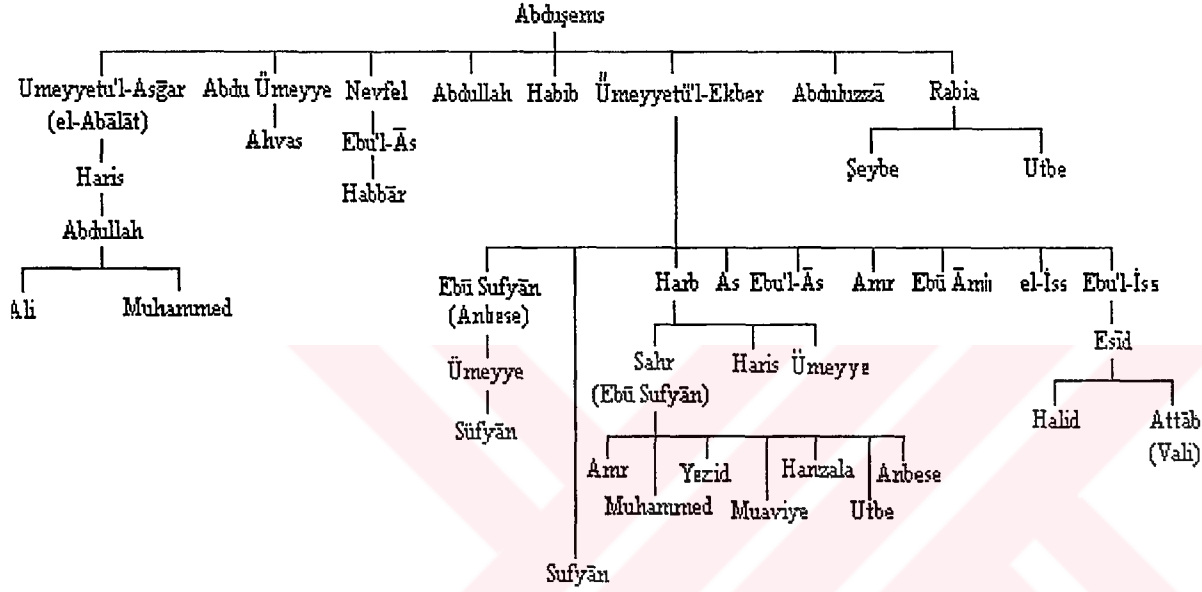
Muṭṭalib b. Abdimenâf'ın Soy Kütüğü

EK- XV
(Ebû Talib) Soy Kütüğü

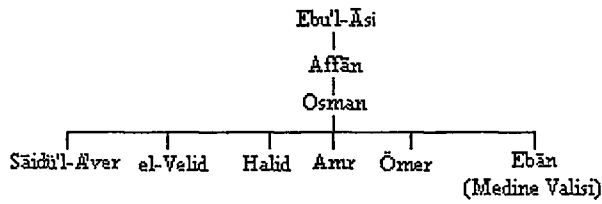

EK-XVI
Benû Abdûmenâf'dan Abdüşems b. Abdimenâf'ın Soy Kütüğü

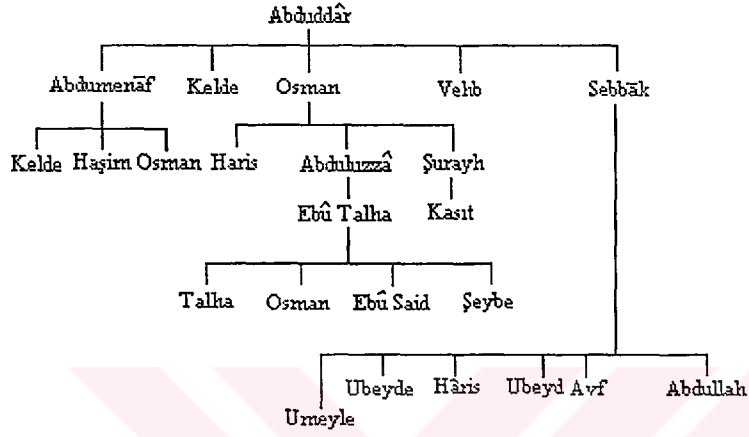

EK-XVII

Benû Abdumenâf'dan Hz. Osman'ın Soy Kütüğü

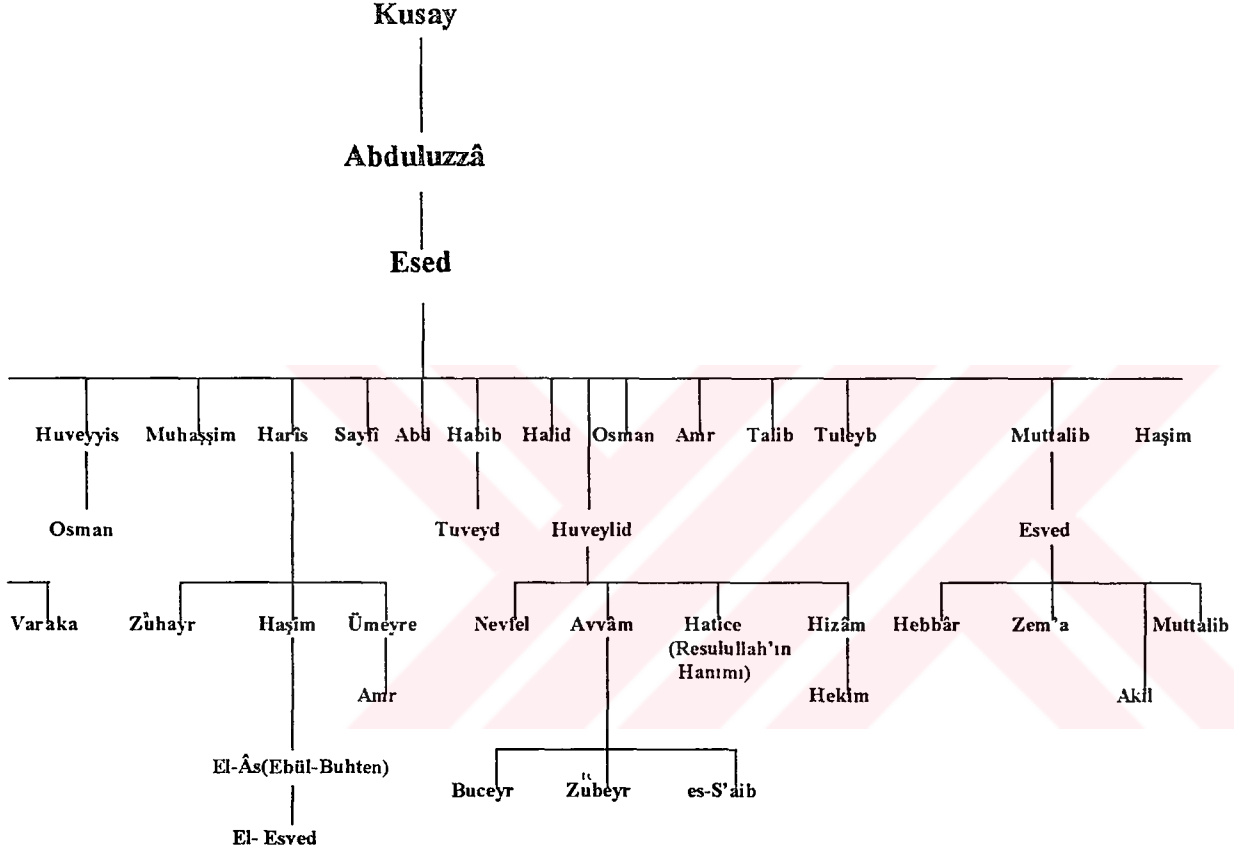

EK-XVIII
Abduddâr b. Kusay'ın Soy Kütüğü

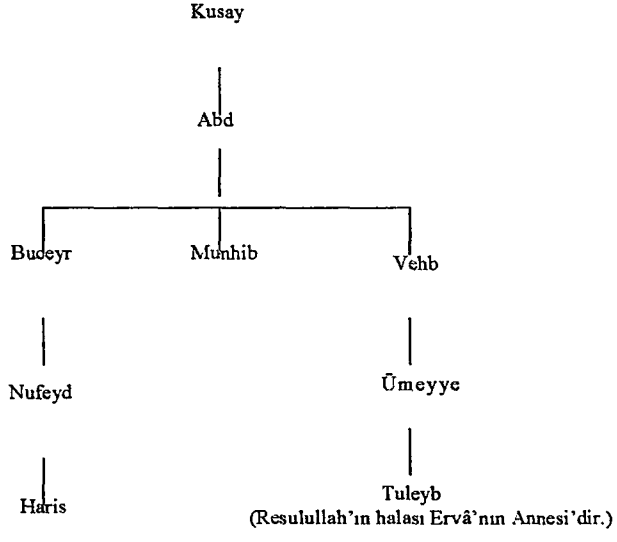
EK-XIX

Benû Esed Abdulizzâ b. Kusay'ın Soy Kütüğü

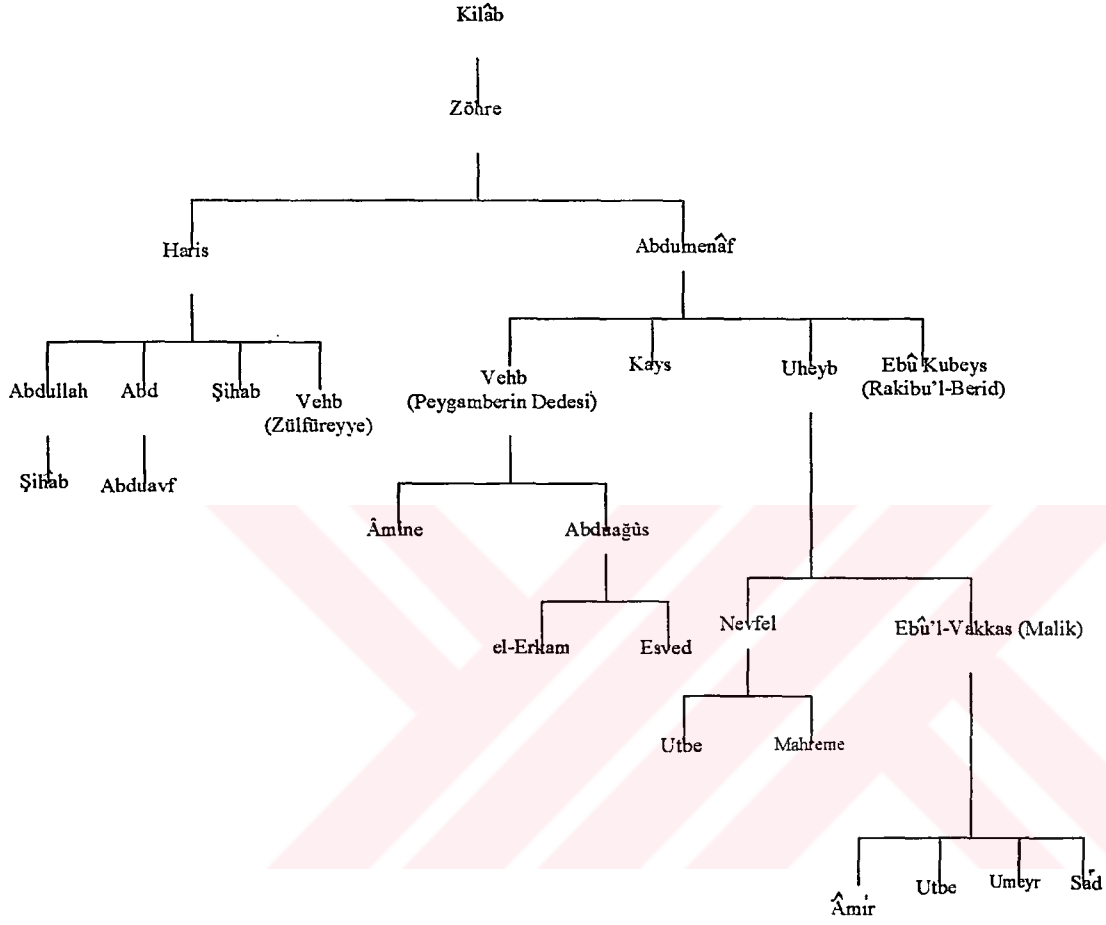
EK-XX

Benû Abd b. Kusay'ın Soy Kütüğü

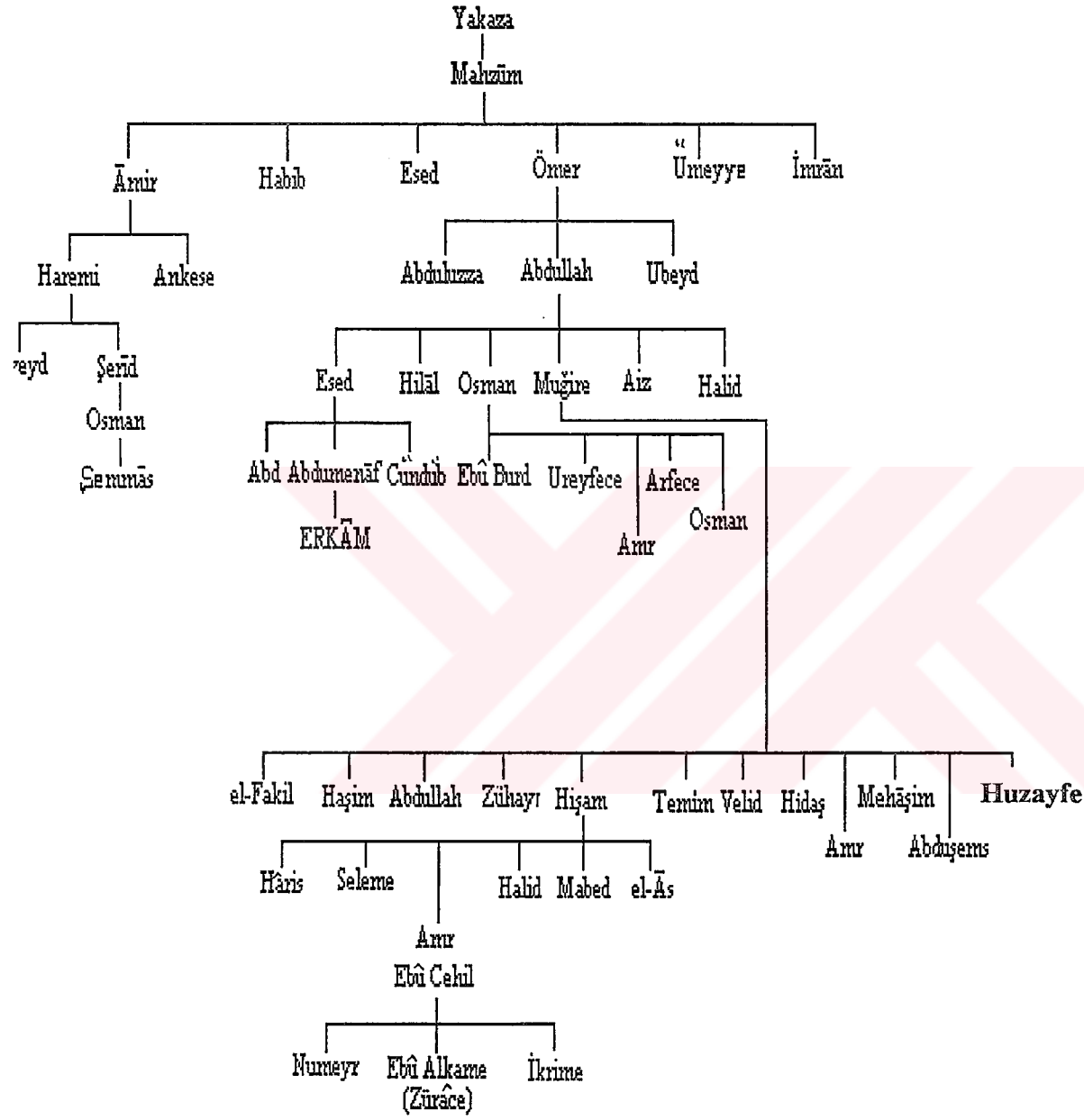

EK_XX1

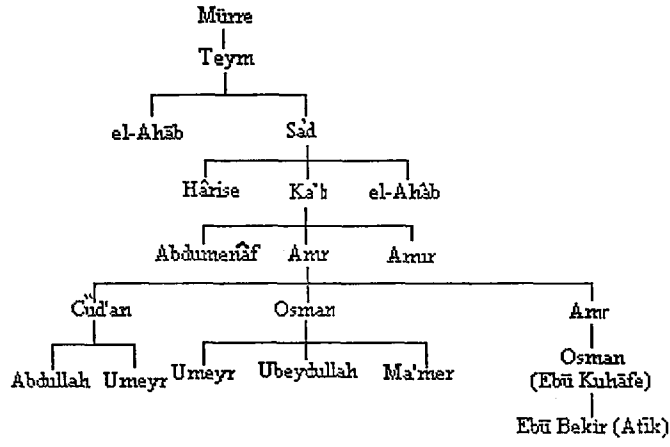
Benû Zöhre b. Kılâb'ın Soy Kütüğü

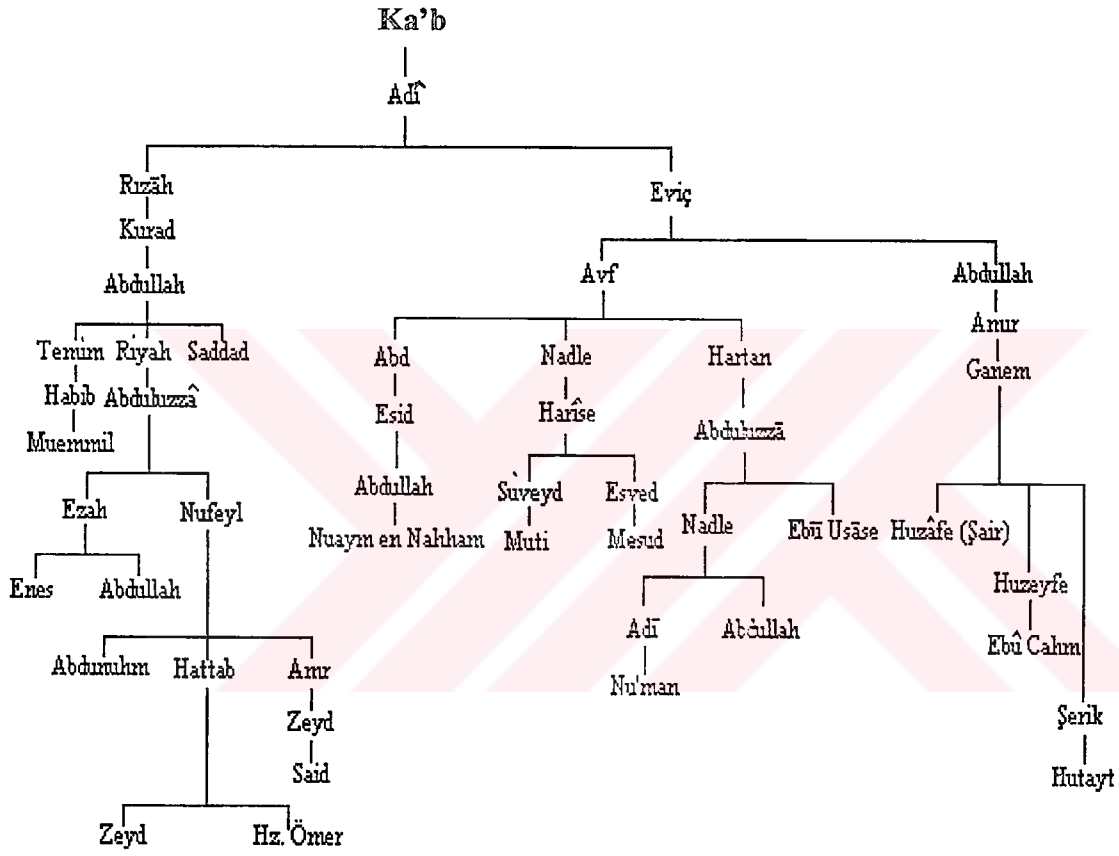
EK-XXII
Benû Mahzûm b. Yakaza'nın Soy Kütüğü

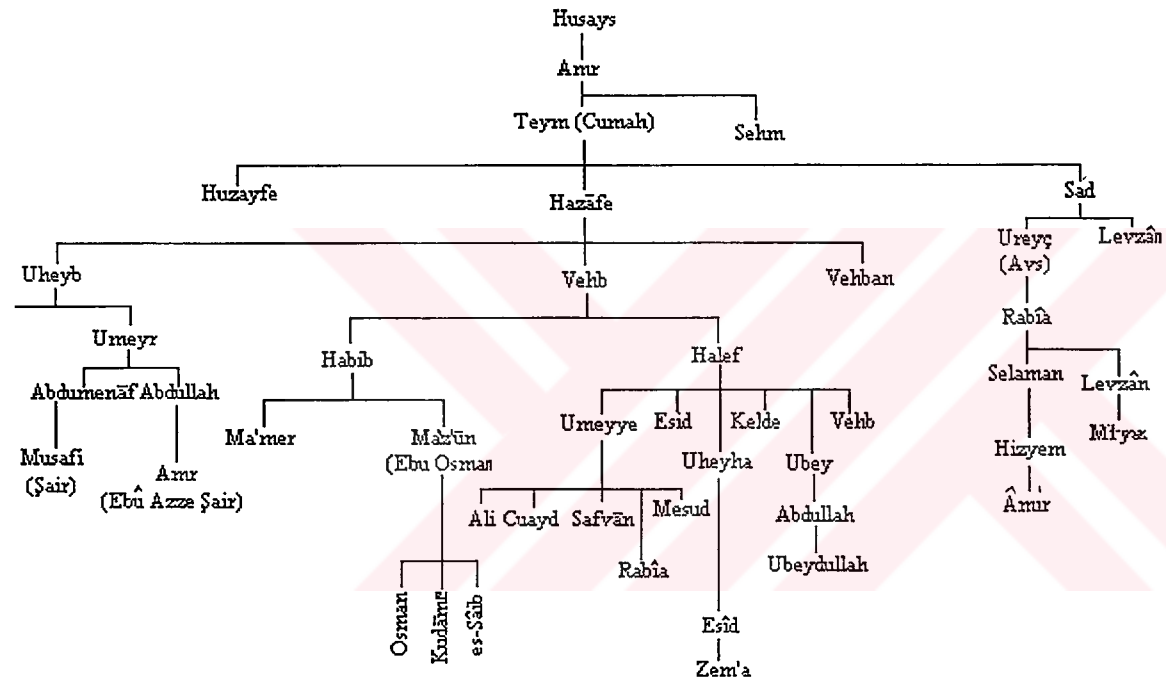
EK-XXIII
Benû Teym b. Mürre Soy Kütüğü

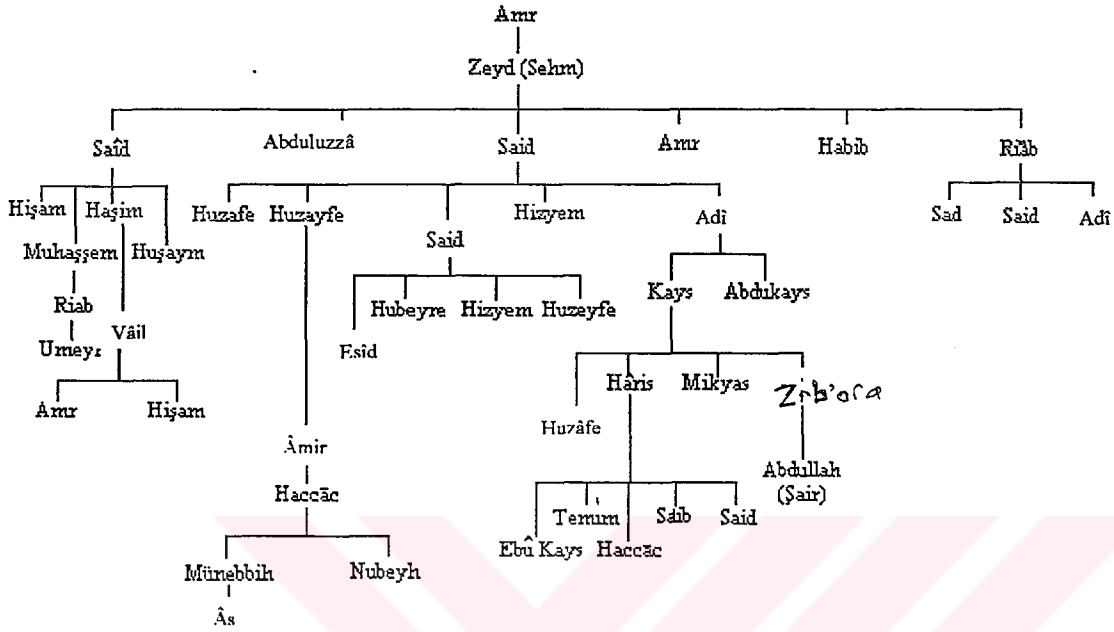
EK-XXIV
Benû Adî b. Ka'b'ın Soy Kütüğü

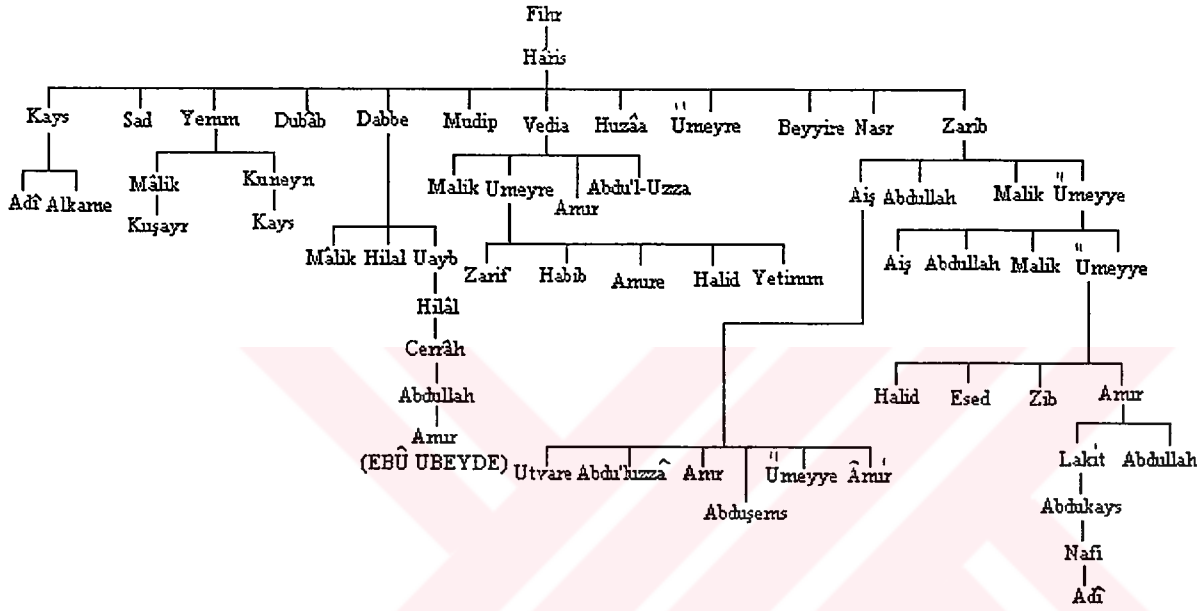
EK-XXV
Benû Cumah b. Amr'ın Soy Kütüğü

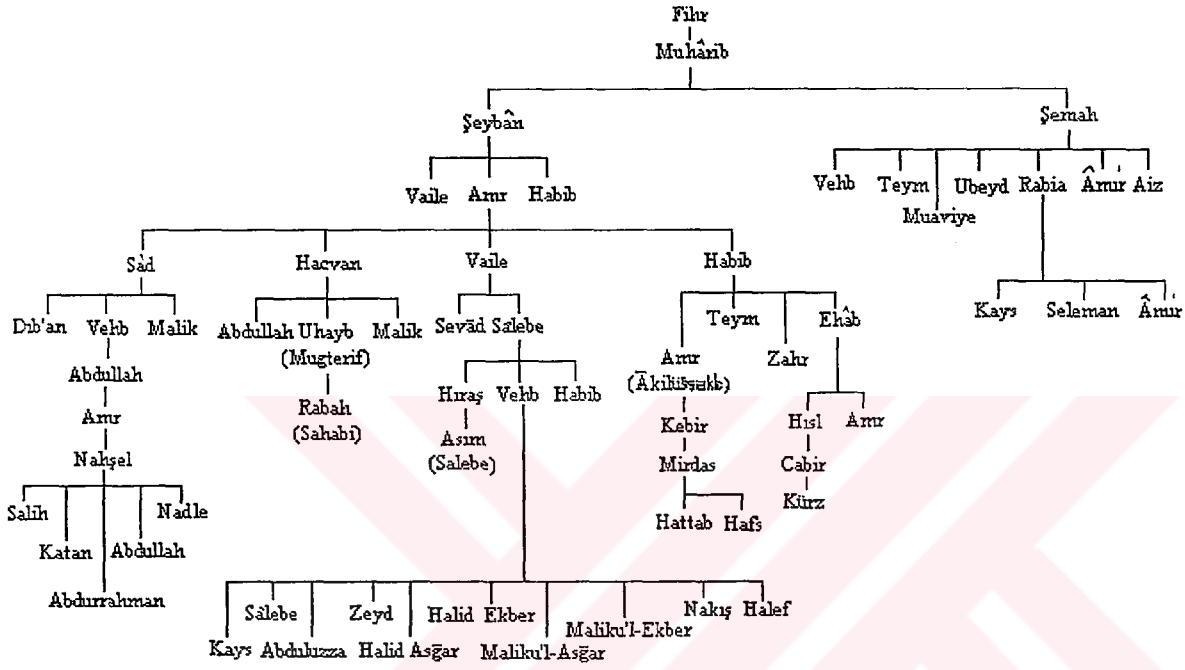
EK-XXVI
Benû Sehm b. Amr

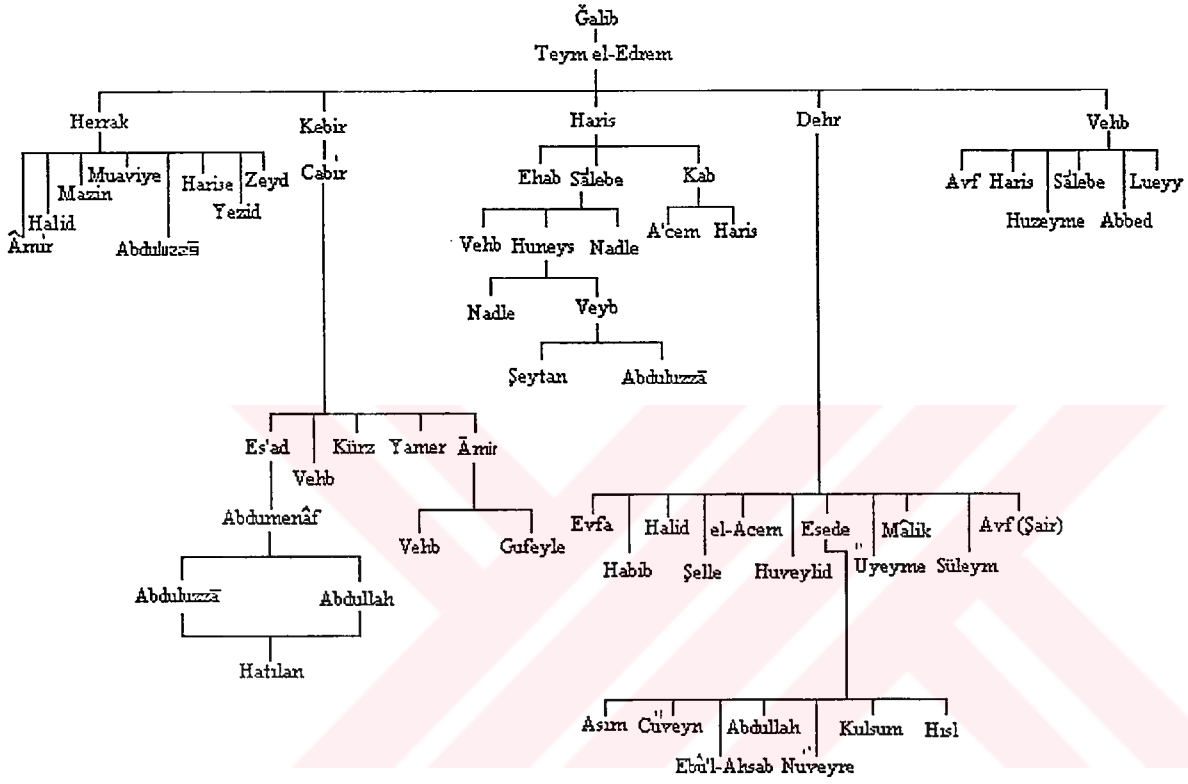
EK-XXVII
Benû Hâris b. Fihri (Zevahir) Soy Kütüğü

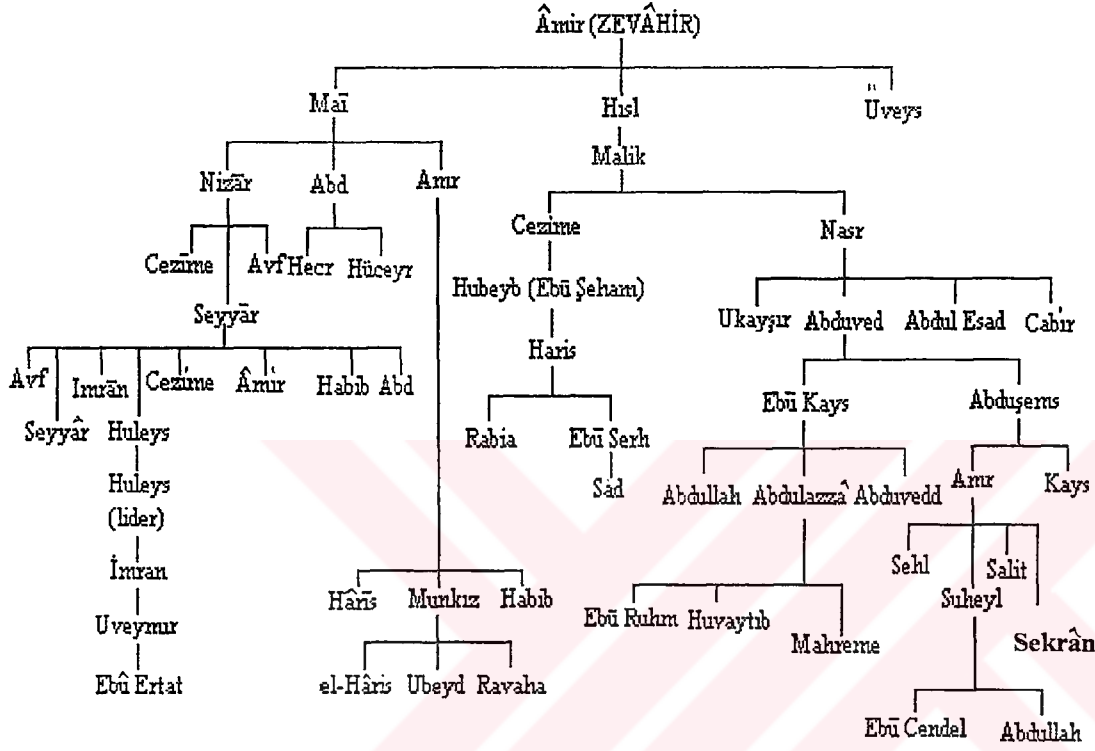
EK-XXVIII
Benû Muhârib b. Fihri'n Soy Kütüğü (Zevâhir)

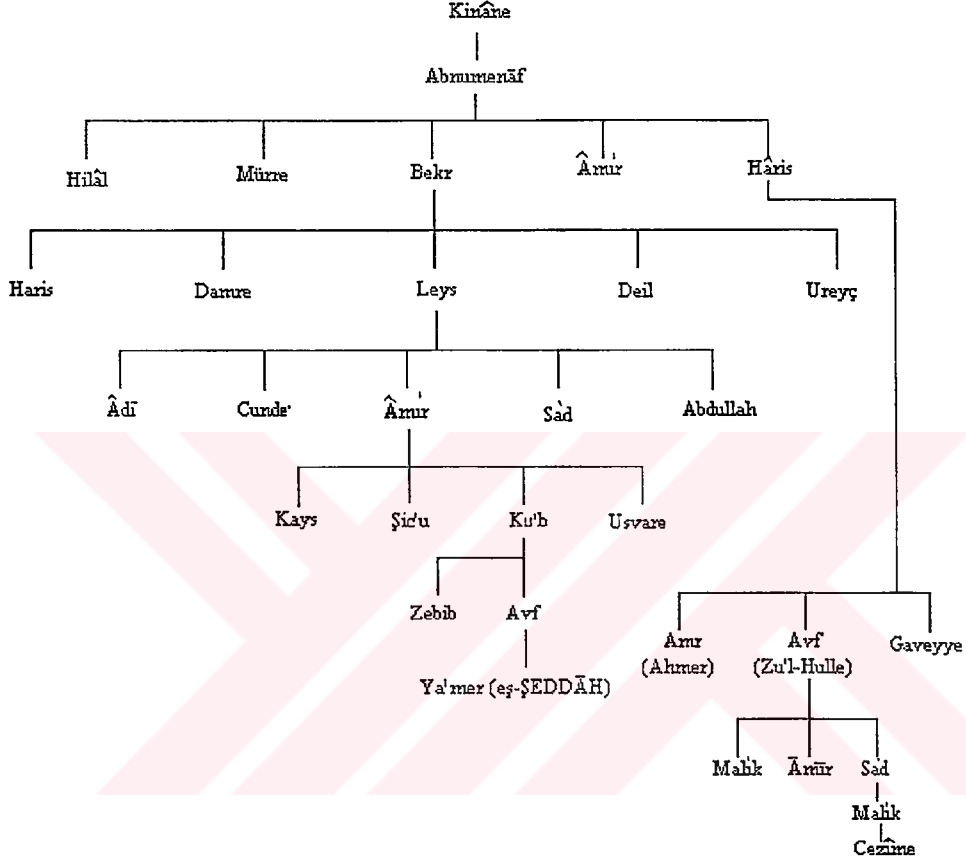
EK-XXIX
Benû Teym b. Galib el-Edrem'in Soy Kütüğü

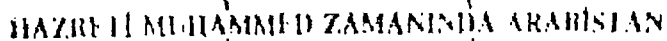

EK-XXX
Benû Hısl ve Mâis (Amiroğulları) Soy Kütüğü

EK-XXXI
Benû Abdumenât b. Kinâne Soy Kütüğü

Bu harita İslâm Kültür Atlas'ından alınmıştır.

Yembei'l-Bahr

Zühüleyfe

MEDİNE

Kuzey

Rabıg

Cuhfe

Uşfan

Zatırk

Vadinahle

Uşane

Hudeybiye

Cidde

Ten'im

MEKKE

Minâ

Mâzdelife

Arafât

Idâetileben

Levemlen

Aynınzübeyde

E HAREM SINIRLARI HARİTASI

a Hamidullah'ın Vesaik'inden alınmıştır.

Mikat sınırları

Mekke-Harem Sınır işaretleri

Misafir Yolu

—————

- - - - -

- - - - -

ÖZET

Mekke çevresinde yerleşimin zamanı bilinmemektedir. Kuvvetli rivayetlere göre Harem içerisinde yerleşim ise Hz. İbrahim'in Kâbe'yi yapması ile başlamıştır. Amâlika ardından Cürhüm kabileleri Harem'e gelmiştir. M.Ö. 200'lerde Hüzâa Kabilesi Mekke'yi işgal ederek M.S. 400'lere kadar Mekke yönetimini ele alıp, Mekke'de putperestliği resmi din haline getirmiştir. M.S.440'larda İsmail soyundan olan Kinâne ve onun kollarından birisi olan Kureyş Kabilesi, şehir çevresinde dağınık bir şekilde yaşamaktaydı. Kusay b. Kilâb bu kabileleri bir araya getirip Huzâa' yı şehirden uzaklaştırdı. Kusay bir şekilde şehri yeniden kurdu ve Kureyş Kabilesi'ni Kâbe çevresine yerleştirdi. Mekke'de yeni uygulamalarla sosyal kurumları düzenledi ve kendisini itaat edilen tek kral olarak kabul ettirdi. Böylece Mekke, site devleti haline geldi. Mekke'de Kureyş Kabilesi otorite sahibi olmakla birlikte diğer kabileler de yaşamaktaydı. Şehirde din olarak şirk hakimdi. Müşrikler Allah'ın varlığını kabul edip O'na ulaşmak için putlara taparlardı. Mekke'de Hristiyan, Yahudi ve Zındıklığa (Dehrilik ve Mazdekizm) inananlar vardı. Kureyş, diğer inançlara karşı hoş görülüydü.

Mekke'de yönetim Kusay'ın rolüyle monarşiye yaklaşmış olup Kusay'dan sonra zengin asillere dayalı bir oligarşiye dönüşmüştür.

Anahtar Kelimeler: İslam, Şehir, Tarih, Mekke, Cahiliye.

Çelikkol, Yaşar, Mecca in Jahiliyye Period(400-600 AD.), Doctora's Thesis, Advisor. Prof. Dr. İrfan Aycan, 272p.

SUMMARY

Mecca at the (pre-İslamic) Age of Ignarance it is not known the exectime of settlement around Mecca. Settling in Harem, however began with the construction of Kaaba by Hazreti İbrahim. Amâlika, later Cürhüm tribe come to Harem. After conguring. Mecca in the 200 SBC, Huzâa tribe took Mecca under its cortrol till the 400's Ad. Anel cleclareel idolatry as a formal religion.

Kinane,İn the 440's AD, which came from İsmail family and its section Kureys,tribe livedspreudly around the city. Kusay b. Kilâb gathered these tribes, and banished Huzâa from the city. Kusay restored the city in a planned way and got Kureys tribe settled around Kaba. He organize the social establieshments by new the applications.

Had himself admitel a inugue king being obeyed. So Mecca turned into state site. Besides Kureys tribe had got an otority in Mecca, there were the other tribes living there.

Paganizm as a religion was dominant in the city. Beside believring in Allah, pagans were worshhipping for Idolsin order to reach Allah, there were people believing in Christianity,Judaism and atheism(Dehrilik and Mazdekizm) in Mecca. Kureys was indulgent to the other religions.

Regime aproachel to monarchy by help of Kusay, later than him it turned in to oligarcy based on wealty aristocrat.

Key words : İslam, City, History, Mecca ,Jahiliyye

Y.C. 1000
200/2000